

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Зоран М. Павловић

**ЧИНИОЦИ И СТРУКТУРА ПОЛИТИЧКЕ
КУЛТУРЕ МЛАДИХ У СРБИЈИ –
СОЦИОПСИХОЛОШКИ ПРИСТУП**

докторска дисертација

Београд, 2012

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Zoran M. Pavlović

**FACTORS AND STRUCTURE OF YOUTH
POLITICAL CULTURE IN SERBIA – THE
SOCIO-PSYCHOLOGICAL APPROACH**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2012

МЕНТОР: проф. др Бора Кузмановић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

др Драгомир Пантић
Институт друштвених наука
Универзитет у Београду

проф. др Драган Попадић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

проф. др Небојша Петровић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

ДАТУМ ОДБРАНЕ РАДА: _____

* * *

Израда ове докторске тезе не би била могућа без помоћи мудријих и искуснијих од мене. Ментору, проф. др Бори Кузмановићу, захваљујем на стрпљењу, свесредној помоћи и охрабривању, свим корисним сугестијама током читавог процеса израде докторске тезе, али и критикама и непријатним питањима, која су за резултат имала подизање квалитета ове студије. Доктору Драгомиру Пантићу захваљујем на бројним и дугим разговорима у раним фазама припреме и планирања истраживања, прилежном читању бројних верзија текста и таксативно побројаним и увек примереним замеркама. Проф. др Небојши Петровићу и проф. др Драгану Попадићу захваљујем на корисним коментарима завршне верзије текста.

Захваљујем се и руководству, стручним службама и наставницима свих београдских средњих школа које су учествовале у истраживању, без чијег разумевања и помоћи оно не би било могуће.

Посебну захвалност за несебичну подршку током процеса израде докторске тезе дугујем супрузи Тијани.

* * *

Чиниоци и структура политичке културе младих у Србији – социопсихолошки приступ

Резиме. Предмет рада су чиниоци и структура политичке културе младих у Србији. Политичка култура схваћена је као свеукупност политичких и политички релевантних оријентација међу припадницима једне политичке заједнице која обухвата неколико типова оријентација: когнитивне, афективне, мотивационе, вредносне и понашајне. У складу с тим, разликовано је пет компоненти политичке културе младих које су операционализоване преко већег броја индикатора. Емпиријску основу рада чини анкетно истраживање спроведено у 25 случајно одабраних средњих школа с територије града Београда. У њему је укупно учествовало 788 ученика четири типа средњих школа: гимназија (N=202), техничких (N=207), економских (N=211) и медицинских (N=168). Узорак је ограничен на матуранте, ученике завршног разреда средње школе (просечни узраст $AS=18.10$, $SD=.40$). Три четвртине ученика (75%) у узорку похађа средње школе у градским, једна четвртина у приградским општинама (25%). У узорку је више девојака (58%), него младића (42%). Резултати анализе показују да је ниво политичког знања младих низак. Већина није информисана о неким друштвено-политичким актуелностима, нити упозната с неким елементарним правилима функционисања политичког система Србије, попут висине изборног цензуса, састава владе или броја посланика у парламенту. Преовлађујућа осећања према већини анализираних политичких објеката су негативна. Млади су веома незадовољни тренутном друштвено-економском ситуацијом. Председник, Влада, Скупштина, полиција, судство, Европска унија или НАТО, нису нешто у шта они имају много поверења. Преовлађује политички цинизам. Политика није нешто за шта је већина младих заинтересована или што сматра важним у животу. Већину карактерише уверење да се на политичка дешавања не може утицати (али и изненађујућа спремност да се гласа на наредним изборима), док су мишљења о друштвеном активизму подељена. Однос према просистемским вредностима је често амбивалентан и нејасан. Однос младих према демократији је преовлађујуће позитиван. Већина, међутим, на новоуспостављене механизме и институције

тржишне привреде не гледа баш благонаклоно, па су у том смислу далеко склонији социјалистичкој, него (про)тржишној оријентацији; пре не подржавају, него што подржавају слободу говора, вишестраначје и владавину закона. Међу младима је изражена аномија, као и политичка нетолеранција. Најзад, битна одлика младих је и политичка пасивност. Само мањи део ученика учествовао је у неком од анализираних облика политичке активности; трећина ученика никада није и никада не би учествовала ни у једном од дванаест анализираних облика политичког активизма. Анализа утицаја већег броја чинилаца показује да они имају различиту важност за различите оријентације. Тип школе, одређени индикатори социоекономског статуса породице и степен њене политизације јесу неки од најважнијих чинилаца политичких оријентација младих. С друге стране, чиниоци попут места пребивалишта или изборног предмета који ученик похађа нису релевантне детерминанте већине анализираних оријентација. Међу разликованим типовима политичких оријентација постоје значајне повезаности. Анализа указује да се може говорити о три опште структуре психолошко-диспозиционих оријентација – интринзичко-демократској, инструментално-демократској и политичкој укључености – као и о једној општој структури психолошко-бихејвиоралних оријентација – општем политичком активизму. Корелације између ових општијих система су ниске, што указује да је политичка култура младих слабо интегрисана и неусклађена структура. Анализа типова политичке културе показује да се, с једне стране, може говорити о две подгрупе младих које карактерише дистинктиван образац политичке културе, у складу са чим би се могло говорити о демократској и недемократској политичкој супкултури. С друге стране, анализа раширености неких теоријски релевантних типова указује да је међу младима најчесталији тип пасивног недемократа, својеврстан облик пароксијалне политичке културе. У завршном делу, у контексту резултата овог истраживања, дискутује се о битним својствима тока политичке социјализације младих у Србији, релевантности водећих модела политичке културе (културолошког и институционалног), као и неким општијим питањима које ово истраживање отвара, попут односа предиспозиција за понашање и самог понашања, конгруентности политичке културе и политичке структуре или

важности актуелног друштвено-политичког контекста у објашњењу карактеристика политичке културе младих.

Кључне речи: политичка култура, политичко знање, политичка мотивација, политички афекти, вредносне оријентације, политичко понашање, млади, Србија.

Научна област: Психологија

Ужа научна област: Социјална психологија

УДК

Factors and structure of the youth political culture in Serbia – the socio-psychological approach

Summary. The paper explores the factors and structure of youth political culture in Serbia. Political culture is defined as a comprehensive sum of political and politically relevant orientations of the members of a political community and comprises several types of orientations: cognitive, affective, motivational, evaluative and behavioural. Accordingly, five components of youth political culture were distinguished and operationalised by a large number of indicators. The empirical basis for the thesis is a survey conducted in 25 randomly selected secondary schools from the city of Belgrade. The total of 788 students from four different types of secondary school participated in the research: grammar schools (N=202), technical (N=207), economic (N=211) and medical (N=168). The sample was restricted to students of the final year (average age $M=18.10$, $SD=.40$). Three-quarters of students (75%) in the sample attend urban secondary schools and one quarter suburban (25%). There were more female participants (58%) than male (42%). Research results indicate that the level of youth political knowledge is low. The majority are not informed about topical social and political issues nor acquainted with certain basic rules regarding the functioning of the Serbian political system, such as the election threshold, government composition or the number of MPs. The prevailing feelings towards numerous analysed political objects are negative. Young people are highly dissatisfied with the current socioeconomic situation. The President, the Government, the Parliament, police, judiciary, the European Union or NATO, are not much trusted. Political cynicism is dominant, while for the majority politics is not the field of interest nor is considered important in life. Most students believe that they cannot influence political affairs (however, surprisingly, they are ready to vote in the following elections) while their opinions on social activism are divided. The attitude towards pro-system values is often ambiguous and vague. The attitude towards democracy is predominantly positive. However, the majority of students do not perceive favourably the newly established mechanisms and institutions of market economy and are hence more inclined towards the socialist than (pro-)market orientation. It can be said that they do not support the freedom of speech, multi-party system and rule of law. Anomie as well as political intolerance is highly expressed

among youth. Finally, an important feature of the young is their political passivity. Only a small portion of students participated in some of the analysed forms of political activities. One third did not and would never participate in any of the twelve analysed forms of political activism. Through analysis of influence of a number of factors, it is shown that they bear different relevance for different orientations. Type of school, certain indicators of the socioeconomic status of the family and the level of family politisation are some of the most important factors of the youth political orientation. On the other hand, factors such as type of settlement or elective course attended by a student do not figure as relevant determinants of the majority of analysed orientations. Correlations among different types of orientations are significant. Research results imply that we can speak of three general structures of psychological-dispositional orientations – intrinsic-democratic, instrumental-democratic and political involvement – and one general structure of the psychological-behavioural orientation – general political activism. Correlations among these three are low, which indicates that youth political culture is a poorly integrated and incoherent structure. The analysis of types of political culture shows that, on the one hand, it is possible to distinguish between two subgroups of youth, characterised by a distinctive pattern of political culture and consequently, speak about democratic and non-democratic political subculture. On the other hand, the distribution of certain theoretically relevant types indicates that the type of passive non-democrats, a particular form of parochial political culture, figures as the most frequent among youth. In the concluding chapter, the obtained results serve as the frame for discussion of the main features of the process of political socialisation of youth in Serbia, relevance of the leading political culture models (cultural and institutional), as well as some general questions that this research posits, such as the relationship between behavioural predispositions and actual behaviour, congruence of political culture and political structure, or the significance of the current socio-political context for the explanation of features of youth political culture.

Key words: political culture, political knowledge, political motivation, political affects, value orientations, political behaviour, youth, Serbia.

Scientific field: Psychology

Scientific subfield: Social psychology

UDK

САДРЖАЈ:

I ТЕОРИЈСКИ ДЕО	1
1. Историјат и претече појма политичке културе	1
2. Вишезначност појма политичке културе	10
3. Основни проблеми у анализи политичке културе	16
3.1. <i>Садржај политичке културе</i>	17
3.2. <i>Носиоци политичке културе</i>	21
3.3. <i>Политичка култура и политичка социјализација</i>	23
3.4. <i>Политичка култура и политички систем</i>	35
4. Одређење појма политичке културе	44
5. Однос политичке културе и других релевантних појмова	51
5.1. <i>Политичка култура и јавно мњење</i>	51
5.2. <i>Политичка култура и вредносне оријентације</i>	53
5.3. <i>Политичка култура и идеологија</i>	54
5.4. <i>Политичка култура и национални карактер</i>	56
6. Типови политичке културе	61
7. Ранија релевантна истраживања политичке културе	66
7.1. <i>Чиниоци политичке културе</i>	66
7.2. <i>Структура политичке културе</i>	73
7.3. <i>Ранија истраживања политичке културе у Србији</i>	79
II ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА	94
1. Циљеви истраживања	97
2. Хипотезе истраживања	97
3. Варијабле	102
III МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА	127
1. Инструмент	127
2. Узорак	129
3. Ток и услови испитивања	134
IV РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА	138
1. Когнитивна компонента	140
1.1. <i>Раширеност когнитивних оријентација</i>	140
1.2. <i>Чиниоци когнитивних оријентација</i>	153
2. Афективна компонента	160
2.1. <i>Раширеност афективних оријентација</i>	160
2.2. <i>Чиниоци афективних оријентација</i>	165

3. Мотивациона компонента	179
3.1. Раширеност мотивационих оријентација	179
3.2. Чиниоци мотивационих оријентација	183
4. Вредносна компонента	195
4.1. Раширеност вредносних оријентација	195
4.2. Чиниоци вредносних оријентација	202
5. Понашајна компонента	219
5.1. Раширеност понашајних оријентација	219
5.2. Чиниоци понашајних оријентација	224
6. Структура политичке културе	239
6.1 Структура психолошко-диспозиционих оријентација	240
6.2 Структура психолошко-бихејвиоралних оријентација	257
6.3 Однос психолошко-диспозиционих и психолошко- бихејвиоралних оријентација	263
7. Типови политичке културе	267
V ЗАКЉУЧЦИ И ДИСКУСИЈА	280
Коришћена и навођена литература	305
Прилози	325

I ТЕОРИЈСКИ ДЕО

1. Историјат и претече појма политичке културе

Политичка култура је појам кратког постојања, али веома дуге историје. Иако се појам у свом савременом значењу први пут у друштвеним наукама јавља средином педесетих година XX века, „нешто попут појма политичке културе присутно је онолико дуго колико људи говоре и пишу о политици” (Almond, 1980, str.1), а то значи вековима уназад. Мада трагање за интелектуалним коренима појма политичке културе често више одражава каснија „учитавања“, него оригиналне намере великих умова давно прошлих времена, садржаји који су данас незаобилазни у анализи политичке културе могу се, под различитим називима, регистровати још код филозофа и историчара античког доба.

Тако је „отац историје“, Херодот, још у петом веку пре нове ере поредио карактеристике различитих народа и писао о „навици мишљења о свету“ која је довела до пропасти Персијанаца у Грчкој. Његов савременик Тукидид, кога многи сматрају родоначелником школе политичког реализма, покушавао је да допринесе разумевању људске природе и понашања у кризним (политичким) ситуацијама попут грађанског рата. Платон разматра различите облике владавине, посебно карактеристике аристократске, демократске и олигархијске политике, које објашњава и доводи у везу са преовлађујућим карактером људи, а овај опет са начином васпитавања или, савременим терминима речено, (политичком) социјализацијом. Државе су, према Платону, сличне људима и израстају из људског карактера и као што телом влада глава, тако и државом треба да владају најмудрији, филозофи. Слично Платону, и Аристотел разликује неколико типова владавине, добре (монархија, аристократија и република) и лоше (тиранија, олигархија и демократија), анализира подложност различитих народа различитим типовима владавине, као и узроке промена и мере очувања државног уређења. Аристотел је, рецимо, тврдио да је најбоља државна заједница „она коју сачињавају грађани средњег стања и да добру управу могу да имају само такве

државе у којима је средња класа многобројна” (Aristotel, 1970, str. 136), као ни да „ни најкориснији закони које су грађани једнодушно прихватили неће бити од користи ако грађани не буду навикавани и васпитавани у духу државног уређења, демократског, ако су закони демократски, олигархијског, ако су олигархијски” (Aristotel, 1970, str. 180-181). Не само да су ове тезе емпиријски поткрепљене вековима касније, већ звуче као да су изашле „из пера“ неког савременог теоретичара политичке културе. Током каснијег хеленског, а нарочито у позноантичком периоду, стоици, попут Цицерона или Сенеке, о којима се говори као о првим космополитама или првим хуманистима, указивали су на заједништво човечанства, интересовали су се за политику, а неки били и активни државници (попут римског цара Марка Аурелија).

Иако се ова линија резонавања о односу социолошко/антрополошко/психолошких варијабли с једне и политике, политичких процеса и институција с друге стране може пратити и кроз дела мислилаца каснијих векова (попут Макијавелија, Монтескјеа, Токвила, „елитистичких“ политичких теоретичара Моске, Парета, Мичелса и многих других), модерни темељи промишљања политичке културе у смислу сродном оном који тај појам има данас постављени су тек након Француске револуције. Не само због концепта модерне националне државе непознатог пре тога, што било какву дискусију о политичкој култури чини анахроним, већ и због, можда и важнијег, заокрета у филозофији западне мисли.

Са Француском револуцијом у историју је отишло вековно поимање политичке моћи најбоље исказано у познатој дефиницији апсолутизма *Држава, то сам ја!*, тј. схватање суверенитета као нечега што лежи у монарху и његовим божанским правима, а не нечему што долази од народа. Мада је Хобс био тај који је установио да легитимизација власти проистиче из права оних којима се влада (али и један од првих филозофа који је постулирао принцип универзалне једнакости на нехришћанској основи), европским социолозима с краја деветнаестог века с правом се приписују заслуге за научну елаборацију значаја „субјективних“ варијабли у објашњењу друштвених и политичких феномена и општим питањима функционисања друштва (Olick & Omeltchenko, 2007). Наместо божанског права као принципа објашњења солидарности, осећаја колективне припадности и сврхе, долазе појмови колективне свести, друштвеног уговора,

опште воље и сл. Контово друштво као систем заједничких моралних идеја, Веберова легитимност као оно што се сматра легитимним не само од стране елита, већ од грађана у целини, Диркемово заснивање друштвене солидарности на концепту колективне свести - само су неке манифестације ових трендова. Њихов пратилац јесте и увремењени развој и акумулација сазнања у другим наукама: антропологији (култура-личност приступ); психологији (ране социопсихолошке теорије и модели, посебно концепт става) и методологији истраживања (узорковање, методе интервјуисања, технике скалирања, статистичке анализе). Крајњи исход јесте утрт пут новом појму који је на систематичан начин требало да обједини парцијална знања различитих научних дисциплина у кохерентну и заокружену целину – теорију политичке културе.

Не само садржај, већ и сама синтагма „политичка култура“ јавља се и пре педесетих година XX века. Судећи на основу доступних извора, први га је сковао немачки филозоф Ј. Хардер још крајем XVIII века; употребљавао га је Лењин, док су га средином XX века користили и британски политиколог Х. Финер, као и немачки политички теоретичар Карл Фридрих (Almond, 1980; Barnard, 1969; Brown, 1979; Kim, 1964). Међутим, у савременом значењу специфичног појма у друштвеним наукама, појам политичке културе званично је рођен 1956. године у једном раду Габријела Олмонда (Almond, 1956), касније проглашеног „оцем“ овог појма.

Сугеришући употребљивост социолошких и антрополошких концепата у поређењу различитих типова политичког система (попут многих других пре њега), Олмонд говори о оријентацији према политичкој акцији, схваћеној у духу веберовско-парсонјанске интелектуалне традиције. Ова оријентација према политици укључује три компоненте - когнитивну, афективну и евалуативну. Под когницијом се подразумева „знање или дискриминација међу објектима, догађајима, акцијама, темама и сл. Катекса подразумева улагање у објекте, теме итд., с емоционалним значајем или афектом. Евалуација представља начин на који појединци организују и врше избор међу перцепцијама, преференцијама и вредностима у процесу формирања позиције *vis-a-vis* политичке акције“ (Almond, 1956, str. 396). У складу с тим, „сваки политички систем урођен је у одређен образац оријентација према акцији“ (Almond, 1956, str. 396), односно, у одређену

политичку культуру. Убрзо је уследило велико крос-културно истраживање публиковано у данас већ класичном делу *The Civic Culture* (Almond & Verba, 1963/1989), које је, поред тога што је понудило теорију политичке стабилности и демократије, постало камен темељац приступа политичкој култури, практично једној од најважнијих подобласти политичких наука.

Аутори ове студије полазе од неколико основних претпоставки. „Да би се демократски модел партиципативне државе развио“, веле Олмонд и Верба говорећи о (у то време) новоствореним државама „нису довољне само формалне институције демократије – опште право гласа, политичке партије, изборно законодавство (...) демократски облик партиципаторног политичког система поред тога захтева с тим конзистентну политичку культуру“ (Almond & Verba, 1963/1989, str. 3), односно, „специфичну дистрибуцију образаца оријентација према политичким објектима међу грађанима“ (ibid, str. 13). Аутори у складу с тим у популацији Сједињених Америчких Држава, Велике Британије, Немачке, Мексика и Италије трагају за кластером ставова повезаних са демократијом - политичком културом која би била конгруентна са демократским политичким системом и самим тим доприносила његовом опстанку и стабилности.

Ако је демократски систем „онај у коме обичан грађанин учествује у политичким одлукама, онда се демократска политичка култура састоји од скупа уверења, ставова, норми, перцепција и сл. који подржавају партиципацију“ (ibid, str. 134). Ако би, с друге стране, такав систем демократских оријентација који увећава њену стабилност био раширен међу грађанима демократских држава, онда би веза између образаца ставова и системских квалитета била више него јасна. Тада би се аргументовано могло спекулисати „о томе 'колико чега' мора бити присутно у држави пре него што се демократске институције укорене у конгруентне ставове и очекивања“ (ibid, str. 8). Другим речима, политичка култура може, али не мора бити конгруентна са структуром политичког система. Барем у теорији, различити типови политичког система имају различите политичко-културне пандане. Традиционалним друштвима највише одговара тзв. парохилална, централизовано-ауторитарним – поданичка, а демократским политичким структурама – партиципативна политичка култура.

Међу грађанима две државе које су служиле као пример стабилне демократије, Сједињених Америчких Држава и Велике Британије, аутори међутим не налазе политичку културу попут оне описане у класичним теоријама које претпостављају како би идеални демократски грађанин требало да се понаша, у шта да верује и како да мисли. У реалном животу, грађанин је „специфична мешавина партиципативних, поданичких и парохијалних оријентација“ (ibid, str. 19); мора бити „активан, али и пасиван; укључен, али не превише; утицајан, али и покоран“ (ibid, str. 344). Такав амалгам оријентација јесте заправо *грађанска* култура - баланс политичке активности, укључености и рационалности, али и пасивности, традиционализма и посвећености парохијалним вредностима. А грађанска култура је, опет, друго име за максималну конгруентност политичке структуре и политичке културе модерног демократског друштва. Барем је то тако тада изгледало.

Идеја политичке културе добро се улила у тадашње доминантне токове политичких наука где је оберучке прихваћена. Слом Вајмарске републике и успон нацизма, тј. урушавање демократских институција у Немачкој било је противно свему ономе што се могло очекивати или предвидети на основу тада доминантних, актуелних и супротстављених модела друштвеног напретка – марксистичког и либералног, па су постојеће експланаторне стратегије морале бити из темеља преиспитане (Almond, 1993). Ширење комунистичке идеологије и постколонијалних покрета независности у земљама Трећег света, питања опстанка, стабилности и перспективе демократије у хладноратовском свету, али и помак у друштвеним наукама од анализе формалних институција на политичке ставове и понашање, као и тежња да се политичка социологија одвоји од политичке науке фокусирањем на социјалне предуслове демократије, били су плодно тло за нови појам који је обећавао одговоре на многа отворена питања (Somers, 1995).

Лако интуитивно разумевање подстакло је веома раширену и слободну употребу појма политичке културе и то је, вероватно, примарни разлог његове нагле популарности. Међутим, оно што је заправо деловало тако заводљиво и примамљиво у појму политичке културе јесте њена улога „недостајуће карике“, нечега што повезује до тада неповезано, а тиме објашњава оно што до тада није

било могуће објаснити. Појам политичке културе подразумева да „ставови, осећања и когниције који воде политичко понашање у било ком друштву нису само насумична скупина већ представљају кохерентан образац који се међусобно уклапа и ојачава“ (Pye, 1965, str. 7); он је последица како „колективне историје политичког система, тако и животних историја појединаца који чине политички систем“ (Pye, 1965, str. 8), „баланс релативног значаја рационалног избора и свесно научених вредности и латентнијих, ирационалних детерминанти људског понашања“ (Pye, 1965, str. 10); уопштено, нешто што нуди „интелектуалну везу између индивидуалног понашања и опстанка и успешности политичког система јер повезује опште са специфичним“ (Rosenbaum, 1975, str. 12), а тиме представља не само „кључну везу између микро- и макрополитике“ (Almond & Verba, 1963/1989, str. 32), већ и „корисну основу за анализу веза између социјалних и економских фактора и политичког постигнућа“ (Pye, 1965, str. 10), али и „покушај споја између нивоа микроанализе засноване на психолошким интерпретацијама политичког понашања појединца и нивоа макроанализе засноване на варијаблама уобичајеним у политичкој социологији (...) покушај интеграције психологије и социологије“ (Pye, 1965, str. 8). Поврх свега, сама идеја да је (постало) могуће мерити варијације у политичкој култури међу различитим нацијама значила је да се на научни начин може решити вечна дилема и вековно питање без одговора, „микро-макро“ проблем: како преференције грађана утичу на политички систем и обрнуто. Тако је политичка култура постала оно што повезује и обједињује различите релевантне оријентације; јавно и приватно; синхронијско и дијахронијско; рационално и ирационално; индивидуално и колективно; економско и политичко итд.

За многе је то, међутим, било превише. Насупрот еуфоричним реакцијама и хвалоспевима сроченим у славу новог појма, у почетку се јављају упозорења на његове слабости, а касније и све жешће критике. Само годину дана након публикавања класичне студије, Ким (Kim, 1964) скреће пажњу на то да је појам политичке културе конфузан, неконзистентан, пун противуречности, а да сама политичка култура није ништа друго до скуп ставова према политичком систему, његовим различитим улогама и појединцима. За једне је то био класичан пример *catch all* појма (Dittmer, 1977) који „истовремено обухвата и све и ништа“ (Fleron,

1996, str. 226) и „попут ране антропологијске идеје саме културе ... пријети да апсорбира све што јој се нађе у близини“ (Welch, 2009, str. 7). Други су, опет, тврдили да политичка култура није нешто што има велику експланаторну моћ, већ заправо оно што би требало да буде објашњено (Street, 1994); политичка култура посматрана је као „неузроковани узрок“, нешто што објашњава, а треба да буде објашњено, резидуална варијабла која попуњава празнину која остаје када се нека конвенционалнија објашњења покажу као недовољна (Thompson et al., 1990). Најзад, они који су у критици отишли најдаље, у идеји политичке културе видели су дегенеративни истраживачки програм који је непродуктиван, нејасан и таутолошки (Laitin, 1995), док су неки сматрали да је коришћење политичке културе као принципа објашњења „мало боље него рећи 'Не знам'“ (Thompson et al., 1990, str. 218).

Предмет критика биле су и неке претпоставке на којима је оригиналан појам политичке културе заснован. Олмонд и Верба су, рецимо, тврдили да „уколико елите желе да буду моћне и доносе ауторитативне одлуке, онда укљученост, активност и утицај обичног човека мора бити ограничен“ (Almond & Verba, 1963/1989, str. 343) јер „високи нивои партиципације могу имати дестабилизујући ефекат на систем“ (ibid, str. 204). Импликација тога јесте да облици партиципације не треба и не могу бити значајније измењени (Pateman, 1971), односно, заговарање *status quo* стања, фиксираност на конзервативност и стабилност система, поглед на систем из угла оних чији су интереси у систему добро заштићени (Dittmer, 1977; Wiatr, 1980). Један од главних налаза не само оригиналне, већ и бројних каснијих студија јесте ниска партиципација нижих друштвених слојева, односно класно/полно/образовне поделе унутар грађанске културе. У поменутој студији, на пример, поданичке и парохијалне субкултуре углавном творе грађани ниског образовног постигнућа. Међутим, систематски структурисане неједнакости укорене у полним или класним поделама не посматрају се као проблем, већ као индивидуални психолошки атрибути који се дистрибуирају на одређени начин (Wiatr, 1980). Политичка апатија, међутим, није у сваком појединцу уравнотежена са активним, компетентним делом, већ она претеже унутар појединих друштвених група или слојева - у питању је „социјално структурисан и одржаван феномен“ (Pateman, 1980, str. 76). Демократија према

овој концепцији захтева апатију (Pateman, 1971), што указује не само на специфично виђење демократије - либерална представничка демократија плус универзално право гласа (Pateman, 1980) - већ и на то да демократија „постоји само као мит, али не и као реалност“ (Abramowitz, 1980, str. 187). Поврх свега стоји антиисторичност претпоставки демократске политичке културе: постоји само један нормални пут развоја ка модерном свету, док су сва одступања од овог пута девијантна, а не алтернативна (Somers, 1995).

Критике су довеле не само до пада популарности појма политичке културе током седамдесетих година XX века, већ и до његове радикалне трансформације и преформулације у складу са општим трендовима у друштвеним наукама. Под утицајем симболичке антропологије, симболичког интеракционизма, семиотике, структурализма, постструктурализма и сл. све чешћа постају одређења која политичку културу посматрају као процес, ток, креиране и експресивне категорије, као систем значења или симболички систем са сопственом историјом и логиком (Olick & Omeltchenko, 2007; Somers, 1995). Нови карактер политичке културе је плуралистички, анархистички, дезорганизован, реторички, цинични (Gibbins, 1989a). Ове промене, међутим, не само да нису разрешиле неке од темељних проблема концепта политичке културе, већ су само додатно увећале конфузију и продубиле већ постојеће разлике. И поред тога, осамдесетих година XX века парадигма политичке културе доживљава своје поновно буђење, а деведесетих прави процват. Анализа комунистичких друштава из ове перспективе није била реткост ни пре, али након пада Берлинског зида постаје веома популарна и схватана као начин на који се могу проверити неке од темељних претпоставки политичке културе у друштвима у којима су режими тежили тоталној економској и политичкој трансформацији.

Пажњу, такође, изазивају и бројне друштвено-политичке промене развијених земаља од средине педесетих година наовамо: слабљење старих образаца лојалности и везаности, подела и савеза, и појава нових; фрагментација старих и пролиферација нових вредности, облика понашања, политичких и социјалних покрета; поновно буђење идеолошке политике („нова“ левица и десница), пораст тероризма и политичког насиља, политизација нових и деполитизација старих области живота итд. (Gibbins, 1989a; Minkenberg &

Inglehart, 1989; Schmitt, 1989). Појмови попут неконгруентности, дисонанце, фрагментације, рефлектују типове промена које терен савремене политике чине непознатим и новим, а анализу политичке културе посебно привлачном.

Таква анализа, опет, не би била могућа да није праве најезде компаративних истраживања од краја седамдесетих година XX века. Пројекти попут Еуробарометра, Афробарометра, Латинбарометра, Европске и Светске студије вредности итд. омогућили су оно о чему се у друштвеним наукама дуго само маштало – екстензивна компаративна и лонгитудинална емпиријска истраживања у великом броју држава широм света, која су, између осталог, довела до повећаног интересовања за анализу политичке културе и нових утицајних студија у тој области.

На самом крају текста у коме се појам политичке културе први пут експлицира, Олмонд закључује да крајњи критеријум прихватања или одбацивања новог појма „није у рукама неуморних и инвентивних научника, већ у рукама будућих генерација које ће проверити његову адекватност“ (Almond, 1956, str. 409). „Након свих ових година јасно је да је појам политичке културе нашао своје место у појмовном вокабулару политичких наука ... део је стратегије објашњења“, написао је готово пола века касније (Almond, 1993, str. 14). Појам политичке културе сада је у својим зрелим годинама, али се од детињства није много променио. И даље је један од „најпопуларнијих и најзаводљивијих концепата у политичкој науци; такође је најконтроверзнији и најконфузнији“ (Elkins & Simeon, 1979, str. 127).

2. Вишезначност појма политичке културе

Постоји, чини се, изражена тенденција да се „појам политичке културе третира као познати комад намештаја. Сви су магловито свесни његове егзистенције, али га ретко ко коментарише (обично тек ако на њега случајно налети); а мало њих се запита откуд се он ту уопште нашао“ (Street, 1994, str. 95). О политичкој култури тако данас говоре психолози, социолози, антрополози, политиколози, лингвисти, историчари, филозофи, политичари, књижевници, уметници, новинари, „обични“ људи. Многи од њих рачунају на лакоћу интуитивног разумевања значења овог појма, па и не покушавају да га ближе одреде; они други који га дефинишу чине то на веома разноврсне начине. Добро позната ситуација „колико аутора, толико и дефиниција“ за резултат нема само отежану стручну и научну комуникацију, већ и појмовну конфузију (па и анархију). Као у старој индијској причи о шест слепих људи који су, додирнувши само један његов различит део, слона описивали као зид, дрво, лепезу, парче канапа, и појам политичке културе свако описује у складу са тим за који његов „део“ се „ухвати“; нико га не описује у потпуности и нико није ни потпуно у праву, али ни потпуно удаљен од његове суштине.

Концепт политичке културе има „много чланова своје породице, а да мало од њих дели нешто више од заједничког имена“ (Gibbins, 1989a, str. 2), док постоји много других (једнако неодређених) имена или „синонима“ појма политичке културе. Политички фолклор, политички миље, политичко *вјерују*, политичко наслеђе, политичка средина, политички софтвер, национални политички карактер, политичка идеологија, политички митови итд. – само су неки од њих. Чак и у класичном делу *The Civic Culture* појам политичке културе дефинисан је на неколико различитих начина, док је могуће издвојити на десетине одређења овог појма (Pantić, 1998; Pantić i Pavlović, 2007; 2009) и с протоком времена их је све више. Само за потребе овог рада прикупљено је близу сто дефиниција, али је њихов реалан број вероватно далеко већи. Када једна појава има толико много различитих одређења, а тиме и значења, извесна теоријска

неслагања постају колико с једне стране разумљива, а с друге беспредметна када различити аутори под истим именом често подразумевају различите ствари.

Први и основни корак у анализи неког научног проблема јесте његово одређење, па указивање на разноврсности постојећих дефиниција појма политичке културе, као и на нека фундаментална (не)слагања и дилеме које леже у основи несагласја, представља корисну смерницу за спецификовање појма политичке културе за потребе овог рада. Без претензија да се овде приложи исцрпан скуп одређења појма политичке културе, што је како немогуће (превелик и неодређен број дефиниција), тако и некорисно (врло често су у питању само нијансе, не и суштинске разлике у значењу), у наставку ће бити наведено неколико парадигматичних примера одређења појма политичке културе.

„(С)ваки политички систем урођен је у специфичан образац оријентација према политичкој акцији. Мислим да је корисно о томе говорити као о политичкој култури“ (Almond, 1956, str. 396).

„Појам 'политичка култура' односи се на специфично политичке оријентације – ставове према политичком систему и његовим различитим деловима и ставове према улози појединца у систему (...) скуп оријентације према специфичном скупу социјалних објеката и процеса“ (Almond & Verba, 1963/1989, str. 12).

„Политичка култура нације је специфична дистрибуција образаца оријентација према политичким објектима међу њеним члановима (...) Када говоримо о политичкој култури друштва, мислимо на интернализацију политичког система у когницијама, осећањима и евалуацијама од стране популације“ (Almond & Verba, 1963/1989, str. 13).

„Политичка култура су интернализована очекивања у чијим терминима су политичке улоге појединаца дефинисане и кроз која политичке институције (у смислу регулисаних понашајних образаца) добијају своје обресе“ (Eckstein, 1963, str. 26).

„Политичка култура се састоји од скупа значења која људи дају објектима унутар њиховог политичког система“ (Levine, 1965, str. 249).

„Политичка култура укључује политичке традиције и народне хероје, дух јавних институција, политичку страст грађанства, циљеве артикулисане политичком идеологијом, како формална, тако и неформална правила политичке игре (...) политичке стереотипе, политички стил, политичка расположења, тон политичке размене (...) одређен осећај о томе шта је политички одговарајуће, а шта не“ (Dawson & Prewitt, 1969, str. 26).

„Политичка култура (...) укључује обрасце акције као и стања ума“ (Fagen, 1969, str. 16).

„Политичка култура може бити дефинисана на два начина, зависно од нивоа на коме хоћемо да анализирамо политички живот. Уколико се фокусирамо на појединца, политичка култура има базично психолошки фокус. Обухвата све важне начине на које је особа субјективно оријентисана према суштинским елементима политичког система (...) друго одређење политичке културе односи се на колективне оријентације људи према основним елементима политичког система“ (Rosenbaum, 1975, str. 4).

„Агрегат политичких ставова појединаца у једном друштву“ (Pammet & Whittington, 1976, str. 1).

„Субјективне перцепције историје и политике, фундаментална уверења и вредности, фокуси идентификације и лојалности и политичко знање и очекивања која су продукт специфичног историјског искуства нације или групе“ (Brown, 1979, str. 1).

„Политичка култура састоји се од претпоставки о политичком свету (...) претпоставке о политичком свету усмеравају пажњу на одређене карактеристике догађаја, институција и понашања, одређују опсег могућег, идентификују релевантне проблеме и одређују опсег алтернатива међу којима чланови популације праве избор“ (Elkins & Simeon, 1979, str. 127-128).

„Скуп фундаменталних уверења, вредности и ставова који карактерише природу политичког система и регулише политичке интеракције међу његовим члановима“ (Patrick, 1984, str. 297).

„Политичка култура је (...) смислени контекст политичког живота“ (Welch, 1987, str. 490).

„Политичка култура једног друштва сачињена је од политичких ставова, вредности, осећања, информација, вештина, које обликују *Weltanschauung* политичких актера и дају значење и оправдање њихових акција“ (Topf, 1989, str. 53).

„Политичка култура подразумева заједничке вредности које су формиране у интеракцији економских и психолошких варијабли“ (Wilson, 1991, str. 53).

„Политичка култура укључује политичке норме које су широко, ако не и на нивоу консензуса, прихваћене“ (Duch & Gibson, 1992, str. 239).

„Политичка култура (...) део опште културе једног друштва који обухвата вредности, уверења, ставове, симболе, склоности и обрасце понашања у односу на политику и политичка питања као она питања која се односе на опште услове заједничког живота у једном друштву и на избор праваца и циљева укупног друштвеног развоја“ (Matić, 1993, str. 830).

„Политичка култура је дефинисана као однос – како опажени, тако и стварни – између грађанина и државе – и као однос – како опажени, тако и стварни – међу грађанима“ (Henderson, 2007, str. 11).

Поред ових очигледних садржинских разлика, могуће је, у формалном смислу, говорити о различитим типовима дефиниција појма политичке културе. Рећи да је политичка култура „скуп когниција, перцепција, евалуација, ставова и понашајних предиспозиција“ (Craig & Cornelius, 1980, str. 340) није ништа друго до набрајање елемената које појам политичке културе обухвата и његово *дескриптивно* дефинисање. Одређења позивањем на „свеукупност ставова, вредности и образаца понашања“ (Wiatr, 1980, str. 106) или „систем политичких симбола“ (Dittmer, 1977, str. 566), у први план стављају међусобне односе и повезаности елемената и појам политичке културе одређују *структурно*. Честа су и *функционална* одређења, па тако политичка култура „даје ред и значење политичком процесу“ (Pye, 1966, str. 104-5). Политичка култура се одређује и *генетички* као „историјски формирани обрасци политичких уверења и понашања чланова политичког система, било државе, било мање групе“ (White, 1984, str. 351), као продукт личне и/или колективне историје. За друге је то ствар прописаних политичких идеала и норми, више нормативна, него експресивна/егзистенцијална категорија, „нормативна компонента институција“ (Wilson, 1997, str. 487). Међутим, најчешће је, заправо, истицање ставовско/диспозиционо/субјективних оријентација према политици као суштине политичке културе које је, по својој природи, њено дефинисање у психолошким терминима, што је са становишта овог рада од посебне важности. Најзад, могло би се говорити и о одређењу политичке културе по принципу изоморфизма – политичка култура одређује се тако што се, у извесном смислу, префикс „политичко“ додаје одређењу општијег појма културе, па је „политичка култура, једноставно, политички аспект културе једног друштва“ (Devine, 1972, str. 15). Разумљиво је да типолошко разликовање представља грубо упрошћавање и да су „чисти“ типови реткост. Далеко чешћа је ситуација да једно исто одређење обухвата више наведених типова.

У свом прегледном разматрању појма политичке културе, Гленда Патрик разликује четири типа дефиниција политичке културе који представљају четири

различита начина њене концептуализације (Patrick, 1984): (1) „објективне“ дефиниције (политичка култура као консензус доминантних вредности и норми унутар једног друштва), (2) психолошко/субјективне дефиниције (нагласак је на ставовима, субјективним оријентацијама према политици), (3) хеуристичке дефиниције (политичка култура као хипотетички конструкт образаца психолошких оријентација који се онда примењује на реалност) и (4) свеобухватне дефиниције (укључују како психолошке, тако и бихејвиоралне категорије). Овоме је могуће додати и два додатна типа (Gibbins, 1989a) - лингвистичке дефиниције (фокус на дискурсу, значењима за групу и њене чланове) и еквивокације, вишеструкост дефиниција (бреме дефинисања политичке културе само се помера на идеје попут националне културе, политичког идентитета и доминантне идеологије).

Најзад, могуће је говорити о неколико различитих приступа или парадигми политичке културе (Gibbins, 1989a). У средишту *функционалистичке* парадигме налазе се теме консензуса и конфликта вредности, као културних предуслова стабилне и ефективне владавине у различитим државама. *Теорија система* о свакој политици суди на основу тога колико добро обезбеђује исходе или ефекте који су одређеном систему неопходни. За присталице *марксистичке* парадигме политичка култура део је суперструктуре друштва, епифеномен, рефлексивна економских односа који одређују културне норме и вредности. Према теорији *хегемоније*, вредности било које врсте могу играти главну улогу у стварању и одржању културе; култура није природна по себи или последица „борбе“ економских или социјалних класа, већ је одговор на тренутне односе моћи. Најзад, *морална* парадигма постулира да оно што држи друштво на окупу и што акције чини могућим и смисленим јесте традиција уверења и пракси; друштво је морална заједница одржана захваљујући заједничком језику, неким правилима живота, техникама дискурса, дебате и пракси.

Вилсон, с друге стране, разликује два основна приступа анализи политичке културе – антрополошки и психолошки (Wilson, 2000). Унутар првог приступа нагласак је или на колективним значењима која чланови неке групе стварају, деле и изражавају (тзв. *херменеутички* или *интерпретативни* приступ) или на типолошким разликама између субгрупа које постоје у свакој заједници (тзв.

cultural theory приступ). Анализа политичке културе из угла психолошке традиције обухвата, према овом аутору, студије социјалног карактера – модалних и трајних карактеристика личности, разматрања социјализације и утицаја друштвених фактора на вредности и понашање, али и новије когнитивно-епистемолошке приступе у анализи политичке културе који у причу уводе след развојних ступњева, конструкцију значења, интеракцију, морално резоновање о политици итд.

3. Основни проблеми у анализи политичке културе

Приказана одређења појма политичке културе и њених главних типова илуструју одсуство консензуса о скупу неких базичних питања. Шта је уопште садржај политичке културе? Како се он да посматрати и мерити? Да ли је у питању „субјективна“ или „објективна“ категорија? Нормативна или експресивна? Да ли је у питању нешто што објашњава или нешто што би требало објашњавати? Зависна, посредујућа или независна варијабла? Каква је функција политичке културе? Какав је њен однос с другим сродним појмовима? Шта је јединица анализе – појединци, групе, народи, културе? Како се политичка култура формира, одржава, мења? Од одговора на ова суштинска питања зависи и шта је то што се посматра и анализира и који је најадекватнији начин за то. Детаљна анализа сваке од ових фундаменталних дилема превазилази оквире овог рада, али је барем сажета обрада неких садржајно-концептуалних и пратећих методолошких питања, са становишта предмета овог рада, од суштинске важности. Она ће омогућити извесна позиционирања, а тиме и формулисање општег приступа анализираном проблему и његово стављање у шири референтни оквир.

Недавно је Олмонд, осврћући се на вишедеценијска истраживања политичке културе, сумирао четири камена темељца теорије о њој (Almond, 1993). Политичка култура је (1) скуп субјективних оријентација о политици у једној заједници или некој њеној потцелини; (2) има три компоненте – афективну, когнитивну и евалуативну (знања, уверења и осећања о политици, као и посвећеност политичким вредностима); (3) садржај политичке културе резултат је социјализације у детињству, али и искустава у одраслом добу; (4) политичка култура утиче на политичке и структуре власти (ограничава их, али их не детерминише у потпуности). У ове четири кратке тезе побројани су практично сви најважнији проблеми у схватању и анализи политичке културе који имају директну релевантност за овај рад, али и главна места гореописаних спорења, те је њихова детаљнија елаборација од суштинске важности.

3.1. Садржај политичке културе

Рећи да је политичка култура скуп субјективних оријентација о политици значи рећи доста тога о садржају политичке културе.

Најпре, у питању су *субјективне* оријентације. Значење субјективног у оригиналној теорији има једно специфично значење. Тако аутори кажу да „када говоримо о политичкој култури друштва, мислимо на интернализацију политичког система у когницијама, осећањима и евалуацијама“ (Almond & Verba, 1963/1989, str. 13), што, поред тога што указује на једно специфично схватање појма културе као „психолошких оријентација према социјалним објектима“ (ibid, str. 13), указује и на својеврсни интрапсихички фокус. Субјективно у извесном смислу значи оно што није споља видљиво, па тако у овом приступу политичком понашању нема места у садржају политичке културе јер се оно може објективно регистровати. Овакав приступ одраз је специфичног схватања појма „оријентације“ у духу Парсонсовог концептуалног апарата, које је у својој суштини психолошко. Акција према Парсонсу „има оријентацију када је вођена значењем које јој актер придаје у контексту њене повезаности са његовим циљевима и интересима“ (Parsons & Shils, 1952, str. 4). Субјективни процес оријентације према Х јесте да се Х има као инструментални циљ и то онако како то доживљава сам актер, а не неко са стране, па се о акцији не може говорити ван односа актера и ситуације. Одређена оријентација стиче се процесом социјализације, заправо процесом интернализације културе, путем којег неки културни образац може од објекта оријентације бити преведен у њен саставни елемент – „оно што је некада било објекат постаје саставни део актера ... део његове личности“ (Parsons & Shils, 1952, str. 4). Парафразирани као стечена предиспозиција да се на одређени стимулус реагује на одређени начин (Pateman, 1971), појам оријентације постаје готово идентичан социопсихолошком појму става. Стога, рећи да су у питању субјективне *оријентације* подразумева узимање у обзир три раније описане компоненте сваке оријентације: когниција разне врсте (свесност, знање, разумевање, информације, уверења, идеје, претпоставке), афеката (осећања, симболи, лојалности, идентификација) и евалуација (вредности, циљеви, судови, стандарди), које и појам става укључује. Објекти оријентација су

при том *политичке* природе што би, у једном уопштеном смислу, значило да се тичу ауторитета, односа моћи, хијерахије, колективног доношења одлука, односно, да обухватају велики број елемената.

Школа мишљења у складу с којом се појам политичке културе користи у свом психолошком значењу оријентација према политичким објектима преовлађује док „три специфичне карактеристике доминирају као емпиријски референти политичке културе: вредности, уверења и ставови“ (Patrick, 1984, str. 281). Иако „практично било шта може постати политизовано на тај начин да макар тренутно постане део политичке културе“ (Pekonen, 1989, str. 129), нису све оријентације релевантне, тј. конституенти политичке културе. Углавном се говори о базичним, фундаменталним, најфреквентнијим, сржним компонентама итд. Само они повезани са стварањем и одржавањем фундаменталног политичког поретка једног друштва могу бити сматрани садржајем политичке културе (Rosenbaum, 1975). Верба (Verba, 1965b) наводи да важни критеријуми селекције битних сегмената политичке културе треба да буду крос-културна релевантност, релевантност у случају конкретног политичког система (они аспекти политике за које се очекује да већина људи у политичком систему има оријентацију према њима) и конкретних проблема политичке модернизације или политичког развоја. Врста политизованих и актуелизованих оријентација стога није проблем апстрактног одређења, већ зависи од актуелне социополитичке ситуације у друштву (Pekonen, 1989). Међутим, иако је позивање на (крос-културну или националну) политичку релевантност као критеријум селекције оријентација за циљ требало да има сужавање области истраживања, списак оних које су чест предмет теоријско-емпиријских истраживања је непрегледан – од најуопштенијих културних вредности до специфичних мишљења јавномњењског типа, од уопштених уверења о људској природи до свакодневног читања новина, од учешћа у насилним демонстрацијама до посећивања интернет сајтова, од површне информисаности о дневно-политичким темама до разумевања апстрактних концепата и сложених политичких идеја.

За текућу дискусију важније је међутим нешто друго. Док нема спора да су вредности, уверења и ставови неизоставни део политичке културе (и то они који су политички релевантни), копча се леме око тога да ли је политичко понашање

део политичке културе или не. Класична школа мишљења политичку културу дефинише на гореописани начин - у стриктно ставовским терминима у складу с којом се појам искључиво односи на интрасубјективне диспозиције које, наравно, имају бихејвиоралне последице (Almond & Verba, 1963/1989; Brown, 1979; Pye & Verba, 1965). Представници друге школе пак под политичком културом подразумевају како ставовске, тако и бихејвиоралне компоненте (Fagen, 1969; Tucker, 1973; White, 1979a) јер се у противном „психолошке варијабле користе како би се објаснили обрасци политичког понашања и функционисања политичких институција, али се сами обрасци не сматрају делом система политичке културе“ (Fagen, 1969, str. 5). Такво раздвајање мотива понашања и самог понашања за исход има парадоксалну ситуацију да, рецимо, уверења и вредности која воде грађане да се понашају на одређени начин јесу део политичке културе (нпр. да треба поштовати законе), али да само понашање то није (нпр. конкретно поштовање закона).

За укључивање образаца понашања у садржај политичке културе постоје и неки додатни разлози. Не само да је такво одређење у складу са социолошким и антрополошким анализама из којих је сам концепт изведен, већ се на тај начин избегава проблем циркуларности када се из понашања извлаче закључци о политичким уверењима који се онда користе да би се објаснило политичко понашање и обрнуто (White, 1979a). Такође, како истиче Флерон, „зар не постоји разлика између политичких култура у којима постоји конгруентност између ставова (предиспозиција) и актуелног понашања које се тиче демократских норми и она у којој таква конгруентност не постоји?“ (Fleron, 1996, str. 230). Ако нема слагања између уверења и акције, то је више ствар дискрепанце унутар политичке културе, него односа политичке културе и понашања као независног елемента.

Анализа сагласности неких других аспеката политичке културе и понашајне компоненте може сама по себи бити важан проблем. Рецимо, изражен мотивациони потенцијал за ангажовање, али и неучествовање у политичком животу може указивати на неке системске препреке за ангажман или обрнуто - учествовање у неким облицима политичке партиципације, али без неких посебних мотива може указивати на снажне социјалне притиске да се учествује, на страх од осуде због неучествовања, на конформизам итд. Најзад, само тоталитет и

међусобни односи различитих сегмената политичке културе могу до краја осветлити и дати значење појединачним елементима политичког процеса. Чињеница да, рецимо, конкретан појединац на дан избора излази на гласачко место остаје изолован податак уколико се не узму у обзир и остали елементи који помажу да се објасни зашто или из којих мотива појединац гласа, за кога гласа, на каквим аргументима је та одлука заснована и сл.

Одређења политичке културе која у њен садржај укључују понашање обично су називана антрополошким, социолошким, али и објективним јер су, по дефиницији, супротност субјективним, а ту је важно направити једну елементарну дистинкцију. Један од основних начина да се изађе на крај са сложеношћу појма политичке културе јесте разликовање објективне и субјективне стране овог појма, али у нешто другачијем смислу од описаног - схватањем овог појма као релационе, објективно/субјективне, категорије, на сличан начин на који се у литератури третира иста одлика када су у питању вредности (Pantić, 1989; Pantić i Pavlović, 2009). Политичка култура се, поједностављено речено, може анализирати из два угла. Први подразумева „објективне“ процесе и појаве, реалне односе и кретања унутар друштва - његове институције, нормативну сферу, механизме вршења власти, политичке односе и процесе и сл., све оне одлике које се могу анализирати без узимања у обзир конкретних појединаца и све оне податке који, условно речено, не потичу од појединаца. Субјективни аспект политичке културе, с друге стране, значи да се она анализира из угла њених актера и да се анализирају оријентације – уверења, ставови, знања, осећања, али и облици понашања – стварних и конкретних људи. Ово наравно не значи да објективни аспект политичке културе има неку наиндивидуалну, материјалну или поостварену егзистенцију. „Објективно“ и „субјективно“ у овом случају нису дистинкције између непсихолошких и психолошких елемената, већ пре дистинкција између психолошких елемената који су виђени са становишта групе (ствар интерперсоналне сагласности) и оних који су виђени са становишта појединца.

Понашање појединца није у том смислу његова ништа „објективнија“ карактеристика од, рецимо, неких његових „субјективних“ ставова. Можда се може говорити о томе да се ово прво може „објективније“ проценити, али су и

облици понашања субјективни по свом значењу и мотивима, облику или интензитету испољавања и, што је најважније, далеко од тога да су независни од „субјективне“ личности. Класична је формула понашања као функције личности и средине. У динамици личности, облици политичког понашања појединца могу бити виђени као „интринзичке, функционалне компоненте ... посматрани из персонолошке перспективе, као један аспект личности, облици политичке партиципације појединца могу бити доведени у везу са дубљим мотивационим, когнитивним и конативним карактеристикама“ (Levinson, 1958, str. 6). „Култура су обрасци понашања, али и обрасци за понашање“ (Kluckhohn, 1954, str. 967) и та аналогија је у случају политичке културе у потпуности примењива.

3.2. Носиоци политичке културе

Када се говори о политичкој култури, углавном се имају у виду веће скупине појединаца, мање или веће групе људи. Тако се говори о субјективним оријентацијама о политици у *једној заједници* или некој њеној *потцелини*, о заједничким вредностима, „дељењу“ одређених карактеристика, консензусу, раширености итд, што све имплицира интерперсонални или групни карактер политичке културе. Политичка култура је за већину аутора својство колектива – нације, класе, етничке заједнице, формалне организације, партије или било које друге формалне или неформалне групе.

Уобичајено се, међутим, у анализи политичке културе испитују појединци, а до овог „колективног карактера“ политичке културе долази се агрегацијом индивидуалних карактеристика, јер „као што се нације могу окарактерисати према годишњој количини падавина или резервама нафте, могу бити окарактерисане и према дистрибуцији црта личности њихових грађана“ (Hofstede & McCrae, 2004, str. 66). Тако се (политичка) култура у извесном смислу посматра као сума појединаца, „специфична дистрибуција образаца оријентација према политичким објектима међу њеним члановима“ (Almond & Verba, 1963/1989, str. 13), што је гледиште које је по многима спорно. За неке ауторе је приступ политичкој култури као индивидуалној црти или димензији личности крајње проблематичан јер „појединци имају уверења, вредности и ставове, али немају

културу“ (Elkins & Simeon, 1979, str. 129); такав приступ је у извесном смислу таутологија - позната ситуација изједначавања културе и (модалне) личности и објашњавања културе самом собом. За друге је пак (политичка) култура у својој природи „супра“ феномен, па њен аналитички статус није директно изводив из својстава индивидуа или агрегације оријентација (Fiske, 2002; Lehman, 1972; Tucker, 1973), док, с друге стране, може бити анализирана не узимајући у обзир појединце. Трећи опет сматрају да се посматрањем политичке културе као агрегата практично онемогућава објашњење варијације унутар неке заједнице јер по дефиницији све подгрупе унутар заједнице учествују у култури (Elkins & Simeon, 1979), што води дискутабилној претпоставци да сваки члан друштва има једнак удео у одређивању доминантних културних образаца или да су им све групе подложне у истом степену (Lehman, 1972), а ни једно ни друго углавном није случај.

Оно што наведени критичари заправо желе рећи јесте да култура није карактеристика појединца те се испитивањем (било ког броја) појединаца не може ни анализирати. Део приговора овом својеврсном субјективистичко-индивидуалистичком приступу анализи политичке културе је оправдан. Свакако да је свака култура „више но што иједно људско биће може захватити“ (Herskovic, 1971, str. 59) - нико не зна све о својој култури акумулираној кроз векове – и да је култура, у извесном смислу, део средине појединца, део околине коју ствара човек (Herskovic, 1971; Elkins & Simeon, 1979).

Јасно је, такође, да када се неко помера са анализе појединаца на анализу колектива долази до својеврсне промене перспективе: „индивидуална *искуства* постају колективна *историја*; индивидуално *мишљење* постаје колективно *креирање политике*; индивидуално *бирање* постају колективни *избори*; индивидуална *самоактуелизација* постаје *слободно друштво*; индивидуална *самодисциплина* постаје *друштвена контрола и ред*; индивидуална *савест* постају колективне *моралне норме*“ (Lane, 1973, str. 87, *podvlačenja u originalu*). Поједини аутори праве разлике између аналогних конструката на индивидуалном и колективном нивоу, у концептуалном и операционалном смислу. На пример, говори се о алоцентризму насупрот идиоцентризму појединца као пандану индивидуализма насупрот колективизму на колективном нивоу (Triandis et al.,

1988). Са развојем крос-културних истраживања постала је јасна опасност од индивидуалистичке или еколошке погрешке (Inglehart & Welzel, 2003; Seligson, 2002) – неоправданог закључивања о појединцима на основу података добијених на групама или друштвима у целини и обрнуто, јер односи и везе идентификовани на једном не морају бити присутни и на другом нивоу, напротив.

Међутим, такође је јасно да без појединаца нема културе јер они интернализацијом културних уверења, норми и облика понашања постају њени носиоци, ма колико субјективна, селективна или „приватна варијанта уопштене културе“ (Kluckhohn, 1954, str. 922) то била. Шта појединац осећа или мисли према симболима, институцијама, правилима која чине политички поредак друштва, везе између појединца и политичких објеката, њихов утицај на понашање итд. – једном речју психолошка димензија политичког живота појединца - чини индивидуалну, базично психолошку природу политичке културе (Rosenbaum, 1975; Whitefield, 2005a), управо онај субјективни аспект политичке културе који чини предмет овог рада. Свакако да се тиме садржај политичке културе не исцрпљује јер, рецимо, не обухвата њен објективни аспект. Може се, такође, дискутовати о адекватности појма политичке културе као описа целине, гешталта политичких оријентација појединца, с обзиром на његову обремененост „колективистичком“ конотацијом или о томе да ли би требало правити и терминолошке разлике у разматрањима политичких оријентација појединца, као једног, и колективних оријентација великих скупина грађана према основним елементима њиховог политичког система (дистрибуција, обрасци, интегрисаност оријентација итд.), као другог нивоа политичке културе, с друге стране. Али и у једном и у другом случају носиоци политичке културе јесу појединци, те је њихова анализа у том смислу оправдана, без обзира да ли су јединица анализе индивидуе, групе или друштва (као агрегати појединаца) у целини.

3.3. Политичка култура и политичка социјализација

Појединац се, у психолошком смислу, „не рађа као грађанин било које државе; он не зна која влада је његова, нема никаквог знања о представницима, симболима, ритуалима, вредностима које би требало да поштује или презире и

мора бити научен сопственом политичком идентитету“ (Rosenbaum, 1975, str. 13). Све могуће врсте политичких оријентација стећи ће у годинама које долазе, различитим облицима социјалног учења и под утицајем различитих агенаса, укратко - процесом политичке социјализације.

Политичка социјализација део је општег процеса социјализације људске јединке и сходно томе има две основне групе ефеката, у складу са чим може двојачко и бити одређена. Процес политичке социјализације одвија се како на индивидуалном, тако и на колективном нивоу. На индивидуалном нивоу, политичка социјализација представља „развојни процес путем којег грађанин политички сазрева ... стиче скуп уверења, осећања и информација које му помажу да разуме, евалуира и да се односи према политичком свету око себе“ (Dawson & Prewitt, 1969, str. 17). У структуру личности одрастајућег појединца бивају инкорпорирани политички релевантни ставови и облици понашања, развија се одређени скуп оријентација према политици, својеврсни политички селф (Dawson & Prewitt, 1969) или политичко „ја“ (Vasović, 2007). Политичка социјализација је у том смислу ништа друго до учење политички релевантних социјалних образаца посредованих кроз различите агенсе друштва (Froman, 1961). Током овог процеса појединац постепено постаје политичком животињом којом се није родио.

На нивоу заједнице, с друге стране, политичку културу најбоље је разумети као културну трансмисију. Политичка култура није издвојена, па ни аутономна целина, већ само део опште културе једног друштва. То је у извесном смислу субкултура под утицајем опште културе (Kavanagh, 1972), политички аспект културе или они њени делови који су за политику релевантни (Brown, 1979; Devine, 1972; Pye, 1965; Tucker, 1973). Другим речима, „ако нас култура интегрише у друштво, политичка култура нас интегрише у политику“ (Henderson, 2007, str. 9). Културу у целини, па и своје политичке стандарде, заједнице одржавају уводећи младе генерације у установљене обрасце мишљења и акције. Политичка култура је у том смислу садржај политичке социјализације, која, с друге стране, представља „усвајање политичке културе од стране појединца“ (Greenberg, 1970, str. 7). Јединствена одлика културе јесте њена способност интерперсоналне генерализације; она се прености, тј. учи и заједничка је, подељена. Стога оријентације различитих актера у истом политичком систему

морају у извесној мери бити интегрисане у заједнички систем. Дељени скуп артикулисаних циљева један је од функционалних предуслова друштва уопште, као и сама социјализација којом се ово постиже (Aberle et al, 1950). Политичка социјализација је у том контексту инструмент одржања стабилности система, један нормативан и конзервативан процес. Сваки политички режим тежи да код младих развије оно што сматра одговарајућим и пожељним верујући да је то од пресудне важности за оријентације одраслих и да функционисање система од тога пресудно зависи (Dennis, 1973). Политичка социјализација је тако „процес учења путем којег се политичке норме и понашања прихватљива за постојећи политички систем преносе са једне генерације на другу“ (Sigel, 1965, str. 1). Њен основни задатак јесте да појединца прилагоди захтевима система, да код њега развије оне карактеристике које га приморавају да жели да поступа онако како мора да поступа (From, 1989).

То, међутим, значи да се с променом режима могу променити и пожељне норме, тј. садржај политичке социјализације, али и да ће унутар друштва поједине групе увек бити „социјализованије“ за доминантне, просистемске норме, а друге пак „несоцијализоване“ или „недовољно“ социјализоване, јер је политичка социјализација увек контекстуално или групно специфична и мора узети у обзир постојање субкултурних норми које могу бити различите од оних званично пропагираних. Будући да је политичка социјализација усвајање политичке културе у којој појединац живи, садржај онога што се усваја разликује се од друштва до друштва, од (суб)културе до (суб)културе (Jennings & Niemi, 1974; Jaros et al., 1970; Dawson & Prewitt, 1969). Стога би тачније било рећи да се политичком социјализацијом не само преноси, већ и обликује политичка култура заједнице; она „*одржава* националну политичку културу у степену у коме преноси културу са старих на младе елементе ... *трансформише* политичку културу у степену у коме доводи до тога да популација или њени делови, виде и доживљавају политику другачије него што су то раније радили ... *ствара* политичку културу тамо где никаква пре није постојала“ (Dawson & Prewitt, 1969, str. 27, *podvlačenja u originalu*).

Да би појединац научио све што му је потребно како би био релевантан политички актер, има на располагању минимум осамнаест година, када законске

норме већине друштава у свету сматрају да постаје способан да компетентно учествује у процесу колективног доношења одлука. Тада званично постаје политички човек. Међутим, „политичке идеје – као конзумирање цигарета или пића – не почињу нагло са нечијим осамнаестим рођенданом“ (Niemi, 1973, str. 117). Опширној дискусији о изворима, процесима, агенсима и ефектима политичке социјализације овде није место, али су неке теме у вези с њом са становишта овог рада од суштинске важности.

Када се говори о политичкој социјализацији, обично се разликују две врсте социјализацијских искустава. Тако се прави разлика између манифестне и латентне социјализације (Almond & Verba, 1963/1989; Kavanagh, 1972), директне и индиректне (Dawson & Prewitt, 1969), неполитичког развоја који утиче на политичко понашање и специфичног политичког учења (Greenstein, 1965) и сл. Критеријум дистинкције јесте врста садржаја који се учи. Директна (или манифестна) политичка социјализација односи се „на процесе у којима је садржај пренесених или развијених оријентација специфично политички“ (Dawson & Prewitt, 1969, str. 64), дакле, ради се о учењу конкретних политичких ставова и норми, на пример, учењу о некој политичкој идеологији. У другом случају ради се о стицању диспозиција које саме по себи нису политичке, али су политички релевантне, што значи да у одређеном тренутку могу бити доведене у везу с политичким објектима или да утичу на касније усвајање специфичних политичких оријентација. Рецимо, психоаналитички оријентисани истраживачи су у структури односа унутар породице видели главну детерминанту политичког понашања одраслог. Односи родитељ-дете, према овом гледишту, бивају интернализовани и примењени на систем ауторитета у целини, па, рецимо, „нације са ауторитарном породичном структуром (...) неизбежно развијају ауторитарну владавину, без обзира какав официјални (уставни) облик владавине ту може бити“ (Linton, 1951, str. 146).

Блиско повезано с овим разматрањем јесте и питање формативног или критичног периода политичке социјализације. Многи би рекли да је до тренутка када појединац добије право гласа политичка социјализација одавно готова ствар. Ране студије политичке социјализације су, углавном под утицајем психокултурних и психоаналитичких објашњења, биле усмерене на ране године

живота. У складу с оном познатом да је дете отац човека, појавила су се гледишта према којима су „преадултни стадијуми виталне формативне године за политички живот“ (Easton & Hess, 1961, str. 238). Темељи политичке личности развијају се у раном детињству; оријентације формиране у том периоду су стабилне, не мењају се значајно у каснијим годинама и одраслом добу, где имају улогу предиспозиција за политичко понашање. Развој политичких оријентација следи експоненцијалну кривуљу – зачињу се рано, веома брзо се развијају и достижу стабилан ниво на крају основне школе који је заправо ниво одраслог. Критични период, тј. стварне формативне године зрелог члана политичког система „чини узраст између треће и тринаесте године“ (Easton & Hess, 1962, str. 235-236). До тада је појединац већ развио базичне лојалности (политичком систему, нацији, класи итд.), партијску идентификацију, политичке пријатеље и непријатеље; у том периоду живота већ почиње да опажа и разуме националне симболе, лидере и институције; расте политичко знање и информисаност, као и осећај политичке ефикасности (Dawson & Prewitt, 1969; Easton & Hess, 1962). Важни аспекти политичког сазревања дешавају се и током касне адолесценције, али развој током овог периода најчешће само кристализује и додатно интегрише обрасце установљене током преадолесцентог периода (Dawson & Prewitt, 1969).

Оваква гледишта нису без основа. Важност раног учења је несумњива, и то не само због познатих принципа примарности (оно што је прво научено, најбоље је научено) и структурације (оно што је прво научено утиче на каснија учења). Специфичност ране социјализације јесу и интензивни емотивни односи између појединца и агенса социјализације. Најраније политичко учење веома је емотивно, лишено информационо-когнитивне основе, интензивно и чврсто усвојено (Dawson & Prewitt, 1969). Неке политичке оријентације заиста, барем у неким срединама, показују релативну стабилност током животног циклуса, на пример, партијска идентификација или осећај политичке ефикасности (Jennings & Niemi, 1981). У неким случајевима каснији политички развој пре свега је ствар додатне пролиферације већ усвојених оријентација; дете, рецимо, развија позитиван однос према власти пре него што ће научити шта то заправо укључује (Easton & Hess, 1970), неспорна симпатија и представа о беневоолентном лидеру указује да

„евалуација и 'афективно' знање о политичким лидерима претходи фактичким информацијама на којима оне могу бити засноване“ (Greenstein, 1960, str. 936).

Међутим, неке претпоставке у погледу тога да су рана искуства од пресудне важности су крајње спорне. Најпре, претпоставља се да долази до директног трансфера искустава из раног детињства у одрасло доба, што је под великим знаком питања, а чак и да је тачно, искуство из детињства никада није довољно за обављање политичких улога у одраслом добу. Разлози за то су вишеструки. Током процеса политичке социјализације готово неизбежно постоји дисконтинуитет, о коме се може говорити онда када стечене оријентације нису конгруентне са реалношћу политичког живота. Постоји временски размак између учења и примене наученог током кога свашта може да се деси (драматични догађаји, нове политичке идеологије, технолошки напредак итд.); свет постаје све комплекснији и хетерогенији, самим тим и непредвидљивији; главни агенси политичке социјализације у раном детињству су по природи неполитички агенси који при том не одвајају много времена за експлицитну политичку социјализацију; поруке које преносе различити агенси могу бити у нескладу, као што постоји и несклад интензивних емотивних односа у породици унутар које почиње политичка социјализација и имперсоналног, високо структурираног света политике и политичког понашања одраслог; друштвена комплексност и хетерогеност итд. (Almond & Verba, 1963/1989; Bender, 1967; Dawson & Prewitt, 1969; Kavanagh, 1972; Vasović, 2007; Verba, 1965a). Без наставка политичког учења током одраслог доба, многи одрасли остали би „некомплетно и неадекватно оријентисани према политичком окружењу“ (Dawson & Prewitt, 1969, str. 54). Другим речима, постоје бројни докази о малом или отежаном трансферу раних искустава. Чак и када трансфер постоји, природа рано стечених оријентација углавном није политичка да би дете било комплетно опремљено за политички живот одраслог.

Да би неко или нешто представљао агенс социјализације и произвео одређене ефекте морају бити задовољени неки услови: треба да постоји изложеност дејству агенса, комуникација између агенса и онога на кога се делује, као и пријемчивост на деловање агенса (Milić, 1985). Ако се то има у виду, делотворност породице и основне школе као *искључивих* агенаса *политичке*

социјализације (будући да они имају најважнију улогу у претпостављеном формалном периоду) под великим је знаком питања.

Са дететом се ретко и у малом броју породица прича о политици; слично важи и за почетне разреде основне школе. Политика није нешто са чиме већина родитеља има непосредна искуства, нешто о чему се отворено говори у школи, нити је то област која је од посебне релевантности за дете да би оно било мотивисано да нешто о томе сазна. Све у свему, тешко је очекивати да ће неко ко је толико удаљен, па и „заштићен“ од политике имати таква искуства која су му довољна да буде потпуно спреман да резонује о политици (Sapiro, 2004). Традиционални агенси социјализације често нису успешни чак ни у преношењу уопштене поруке да је политика релевантна (Sigel & Hoskin, 1981).

Међутим, чак и да су претходна два услова испуњена, остаје отворено питање дечје пријемчивости, пре свега нивоа когнитивног развоја потребног за усвајање политичких садржаја, што је један од главних противаргумената тези о пресудној улози ране социјализације. Когнитивни (и не само когнитивни) капацитети детета до тринаесте године, који се, према овом гледишту, углавном сматра тачком завршетка политичке социјализације, су, најблаже речено, ограничени. На предоперационалном нивоу, на узрасту од 2-3 до 6-7 године, дечје мишљење је прелогично и карактерише га реализам, анимизам, артифицијализам (Piјаже i Inhelder, 1978; 1990). Логика на узрастима од 7. до 11. године јесте пак логика конкретног - оперише се искључиво конкретним објектима и објектима којима се може манипулисати. Дечја памет је у извесном смислу „стопљена“ са садржајем; дете се поводи за опажајним и није у стању да мисли независно од садржаја. Стога се с правом поставља питање како онда деца могу да схвате значење политичких институција, принципа као што је слобода говора или неких елемената економског система (Niemi & Sobieszek, 1977), нечега што је ствар апстракција, идеја и претпоставки – свега другог, само не области конкретог – када никаква расположива ментална операција на том нивоу не омогућава изграђивање система идеја који би премашивао непосредну реалност.

И дечје резонување о политици у овом узрасту пример је ових општих законитости. Политика је персонализована и објективизирана, а лидери беневоолентни и поштени; власт се схвата ауторитарно кроз наглашавање

присилних аспеката њеног функционисања; поглед на свет посредован је призмом задовољавања потреба појединца, нема осећаја за заједницу, опште добро; политички закони су једном и заувек дати итд. (Easton & Dennis, 1967; Easton & Hess, 1970; Greenstein, 1960; Niemi & Sobieszek, 1977; Sapiro, 2004; Sigel & Hoskin, 1981; Vasović, 2007). Дечја слика политике је конкретна, неинтегрисана, персонализована, идеализована и као таква веома непоуздани темељ политичке личности и политичког понашања у одраслом добу.

Управо неопходност постојања одређених развојних предуслова за могућност баратања политичким идејама главна је аргументација оних аутора који сматрају да ако уопште треба говорити о формативном или критичном периоду то је свакако период средње школе и касне адолесценције (Niemi & Hepburn, 1995; Niemi & Sobieszek, 1977; Vasović, 2007; Sigel & Hoskin, 1981). Политички развој није акумулација или увећање, одвијање нечега што постоји од самог почетка, скуп континуираних квантитативних промена и заправо пре раст, него развој. Дете поред тога није *tabula rasa*, пасивни прималац који на било ком узрасту може било шта и на исти начин, неко ко је пре свега објекат подучавања, а не онај који учи. Развој је след квалитативно различитих стадијума са различитим склопом делова, односима и правилима. С узрастом се мења не само садржај, већ и начин на који се (политичка) стварност опажа и сазнаје, начин на који се о њој мисли. Појединац при том има активну, креативну улогу јер је развој подстакнут и обликован интеракцијама са физичким и социјалним окружењем. Појмови се не усвајају, они се развијају. Вредности, на пример, нису само ствар стицања позитивне или негативне валенце неког циља, већ ствар концептуализације (Jennings & Niemi, 1974). Да би дете, рецимо, позитивно вредновало постигнуће, а негативно агресију, оно мора имати два појма – постигнућа и агресије. Способност за такве менталне операције стиче се тек у одређеном узрастом периоду.

Тек у адолесценцији појављују се све интелектуалне, емоционалне и мотивационе функције својствене одраслим особама. Након кратког припремног периода на узрасту од 11-12 до 13-14 година у коме адолесцент успева да рукује извесним формалним оперцијама, у узрасту између 14. и 19. године, дешава се прелазак са мишљења детета на мишљење адолесцената (Ivić, 1984; Pijaže i

Inhelder, 1978). Долази до бројних новина у мишљењу: појединац постаје способан да изводи закључке из неких општих пропозиција, да разуме вероватноћу, сагледа све могуће комбинације или пермутације скупа елемената, системски варира релевантне чиниоце неке појаве, да изграђује хијерархијски уређене системе појмова итд. Мишљење бива ослобођено конкретног, форма од суштине, па постаје могуће стварање било каквих релација при спајању било каквих елемената. Таквом рефлексijом превазилазе се уски оквири садашњег, стварног и реалног, а уводи категорија могућег (Ivić, 1984; Pijaže i Inhelder, 1978; 1990). Док је раније могуће било унутар стварног, стварно постаје само део могућег. То подразумева могућност промене, изградњу теорија и прихватање идеологија. Тек са овим долази до отклањања детињих политичких уверења, попут оних да су сви закони поштени и да је политички поредак вечан (Sigel & Hoskin, 1981).

У емоционалном смислу, адолесцент се сусреће са новим улогама - посматра неке, упражњава неке друге и припрема се за нове животне задатке; проживљава кризу идентитета. Карактерише га повећана осетљивост, незадовољство због неправде у свету која води филозофским промишљањима. „Адолесценције је време идеализма – моралног, религијског, друштвеног и политичког“ (Sigel & Hoskin, 1981, str. 12). Емоције бивају когнитивно прерађене, добијају улогу оцењивања, вредновања, евалуације. Ова „спрега емоција и когниција“ (Havelka, 1984) води проблематизовању много чега, оспоравању постојећег реда ствари, потреби за разрешавањем вредносних конфликта и квалитативним променама у моралном суђењу. Основна развојна достигнућа у овом периоду остварују се у области формирања ставова, вредности, погледа на свет, животне филозофије (Havelka, 1984; Ivić, 1984; Pijaže i Inhelder, 1978). Све то период адолесценције чини периодом с великим политичким потенцијалом када одређена политичка уверења морају бити усвојена, политичка свесност постати структурисана, а политичке преференције рођене – све у циљу повећања вероватноће активног и информисаног грађанског понашања у одраслом добу.

Међутим, не би требало сметнути с ума још неке ствари. Иако се о периоду адолесценције може у извесном смислу говорити као о крају когнитивног развоја (у смислу да након тога више нема квалитативних промена или скокова) то

свакако није крај политичког учења. Период адолесценције, када су очигледно створени сви нужни предуслови политичког деловања, није период израженог политичког ангажмана. Прилике за политички утицај адолесцената су ограничене, политичке теме нису превише заступљене у породици и међу вршњацима, док су сами млади превише заокупљени собом и променама које им се дешавају. Чак и да хоће, они своја „теоријска знања“ о политици, не могу да примене „у пракси“ јер им много шта у том смислу није дозвољено док не постигну пунолетство (рецимо, да гласају). Тек с учешћем у одређеним облицима политичке активности отвара се један нови свет непознатог у који млад човек улази са одређеним репертоаром оријентација. Он може бити довољан, примерен и примењив на, по много чему, нове ситуације. У противном, нарушена равнотежа мора бити остварена на неки начин, мањим или већим променама и пререструктурирањем постојећег или развојем и усвајањем мањег или већег броја нових оријентација и облика понашања - а то значи ново учење. Само континуираним преиспитивањем односа различитих политички релевантних оријентација усвојених у различитим фазама живота може се остварити адаптација и адекватна реакција на друштвено-политичке околности које су су сталном процесу промене. Политички развој и политичка социјализација је у том смислу процес сталног реновирања. Радови су стално у току, па „политички селф никада није 'финализован'“ (Dawson & Prewitt, 1969, str. 23).

Инсистирање на одређеном критичном периоду развоја садржи и једну прећутну претпоставку и неколико важних импликација. Под тим раним оријентацијама које усмеравају и утичу на касније оријентације углавном се подразумевају афективне оријентације (лојалности, везаности, припадности) за које се експлицитно каже да су лишене информационог садржаја, којим се тек касније „пуне“ (Dawson & Prewitt, 1969; Easton & Hess, 1970). Сржни елемент политичког „ја“ и каснијег политичког понашања у одраслом добу јесу дакле афекти. То даље имплицира да су у питању она искуства политичке социјализације која би се, у складу са горенаведеном дистинкцијом, могла описати као латентна или индиректна, чији основни ефекти нису, нити могу бити, специфична, комплексна или апстрактна политичка знања за која су потребне развијене когнитивне способности, већ политички релеванте особине личности и

нека базична уверења о социјалној средини. Породица и основна школа нису, другим речима, агенси директне политичке социјализације, нити се она углавном дешава у том узрасту (а због свега наведеног, рекло би се да не би ни имала много смисла ни ефекта). Наменски и свесни напори за подстицање одређених оријентација су ретки, а и чак и када постоје нису то у пуном смислу јер су и тада посредовани агенсима. Директни облици учења и директна политичка социјализација јесу учење засновано на личном, непосредованом искуству са политичким објектима (нпр. учешће у неком политичком догађају, учење о некој политичкој идеологији и сл.). Директни и намерни покушаји развоја одређених политичких оријентација код појединца јесу додуше и посао неких агенаса, на пример школе, њених курикулума, грађанских курсева итд., али у неким другим периодима живота, углавном током средње школе и периода адолесценције, када друштво традиционално покушава да обучи младе за партиципацију.

У том смислу се вероватно не би нашао нико ко би рекао да рана (политичка) социјализација нема никаквог значаја за личност и понашање одраслог. Појединац се није родио са осамнаест година и као формирана личност; сва његова претходна директна или индиректна *преполитичка*, *аполитичка* и наравно политичка искуства основа су његовог актуелног односа према свету политике. Развој појединца није след потпуно неповезаних, одвојених ступњева без икаквог континуитета, па да оно што се десило у једној фази нема никаквог утицаја на оно што се дешава у каснијем току животног циклуса, напротив. Порицање важности ране социјализације значило би заправо порицање улоге и важности личности за политичко понашање, а нема потребе истицати колико је такво становиште неодрживо.

С друге стране, тешко се и у овом смислу може прихватити гледиште према коме је до краја осмог разреда већина тога заправо већ формирана (Hess & Torney, 1970), што би значило не само да је сваки човек „слика и прилика“ породице у политичком смислу, већ и да је заробљеник сопствене прошлости, помало политички неуротичан. Дете се једноставно не може описивати у терминима политички софистицираних особа (то су ретко и одрасли од којих се то очекује), нити се може дискутовати о обиму и интензитету њиховог политичког понашања, барем оних конвенционалних видова који им пре пунолетства нису

законом дозвољени. Тешко је, најзад, поверовати и да период адолесцентне турбуленције нема значајне ефекте барем на неке од већ установљених и стабилних оријентација, ма како рано оне биле формиране и дубоко усађене у структури личности.

Из свега овога следи један веома важан закључак: о пресудној важности било ког периода живота не може се говорити без диференцијације унутар тема. „Може бити да је учење о расама пре шесте године значајно за каснији живот, али и да је учење о партијској оријентацији пре четрнаесте године базично небитно“ (Niemi & Herbun, 1995). Од врсте оријентација зависи како значај и величина утицаја појединих агенаса социјализације, њихов „формативни период“, стабилност, тако и облик учења којим се таква оријентација превасходно стиче. Другим речима, различите политичке оријентације развијају се у различитим периодима живота, различитом брзином, под пресудним утицајем различитих (или већег броја) агенаса, путем различитих процеса социјалног учења. Поједини периоди живота могу бити важнији од неких других за поједине политичке или политички релевантне оријентације у смислу да су унутар тих периода ефекти учења трајнији и отпорнији на касније промене, док се исти ефекти у неким другим фазама живота могу остварити доста теже и уз улагање већих напора. Но, то свакако не значи да је након тога развој те оријентације готова ствар и да је таква оријентација потпуно стабилна током каснијег живота. Слично, неки агенси или неки облици социјалног учења могу имати важнију улогу за поједине политичке оријентације. Међутим, било какве генерализације у погледу било ког од основних елемената политичке социјализације (агенси, процеси, ефекти) нису само (често нужна) поједностављења, већ често искривљене и погрешне представе.

Неки од покушаја да се одговори на ове крупне дилеме јесу и различити модели политичке социјализације. Нагласак једног таквог приступа јесте на (не)стабилности политичких оријентација током животног доба (Jennings & Niemi, 1981). Разликује се при том неколико различитих модела. Према моделу *дуговечности*, како му и само име каже, рана социјализација има пресудну важност и њени ефекти јесу оријентације које током каснијег живота показују релативну стабилност. Њему супротстављен јесте модел *дуговечне отворености*

који описује подложност променама током животног доба. Између ова два екстрема стоје модел *животног циклуса* који претпоставља истрајност као правило, али дозвољава могућност промена неких оријентација које су резултат измењених позиција у животном циклусу, дакле промена као функција старења, и *генерацијски* модел према коме су крупна преобликовања могућа под утицајем крупних социјалних или политичких притисака који припаднике једне генерације води да друштвено-политичке догађаје посматрају кроз посебну визуру.

Модел који нуде Досон и сарадници (Dawson et al., 1977) узима у обзир већи број фактора. Различите животне периоде (рано детињство, адолесценцију и одрасло доба), према мишљењу ових аутора, карактерише доминација различитих врста учења (психодинамско, когнитивно-развојно, социјално учење), којима се стичу различите оријентације. Резултат јесу својеврсни принципи развоја. Модел *примарности* описује развој базичних подршки и везаности за заједницу која се стиче у раном детињству и најбоље објашњава психодинамским учењем (идентификација са родитељима и њиховим политичким ставовима). *Интервенишући/посредујући* модел односи се на учење у периоду од дванаесте до осамнаесте године када млада особа стиче способност да мисли апстрактно и да разуме дешавања у политичком животу, што је најбоље објашњено когнитивно-развојним теоријама. Најзад, модел *скораишњости* односи се на важност актуелних околности као важних детерминанти ставова и преференција одраслих.

Управо ови интегрисани и комплексни модели указују на сву сложеност процеса политичке социјализације коју је нужно имати у виду при анализи политичке културе младих.

3.4. Политичка култура и политички систем

Претходна дискусија о политичкој социјализацији, формативном периоду политичких оријентација и могућностима њихове промене у каснијем добу, представља основу за разумевање једне од главних тема у анализи политичке културе у последњих неколико деценија. Према оригиналној концепцији, од карактеристика преовлађујуће политичке културе не зависи само степен лојалности систему или његова легитимност, понашање елита, ефикасност

политичких и структура власти, већ и тип политичког система, начин владавине једном државом (Almond, 1956; 1983; 1993; Almond & Verba, 1980; 1989; Eckstein, 1988; Inglehart & Welzel, 2005; Pye & Verba, 1965). Према овом гледишту, касније названом *културолошким*, грађани одређене државе прихватаће само оне политичке и економске структуре чије институционалне и легалне процедуре јесу у складу с преовлађујућим вредностима у тој популацији. Појединци су пре свега мотивисани релативно стабилним културним оријентацијама, продуктима заједничке социјализације која твори интегрални део појединчевог социјалног бића које се опире промени. Будући да се социјализацијом преносе, социјализацијом се и мењају, што значи да су потребне генерације пре него што се систем културних вредности видљивије промени. Политичка култура се стога тек постепено и веома споро мења под утицајем структурних фактора попут економске модернизације, урбанизације, раста образовног нивоа популације и сл. (Lipset, 1959b; Huntington, 1991; Inglehart & Welzel, 2005; Welzel & Inglehart 2009). Мање или више експлицитно у овим гледиштима јесте прихватање раније поменутих принципа примарности и структурације, односно смештање формативног периода политички релевантних оријентација у предадолесцентни узраст и инсистирање на њиховој стабилности у одраслом добу (Eckstein, 1988; Inglehart, 1990; Inglehart & Welzel, 2005; Welzel & Inglehart 2009). Политички релевантне оријентације (најчешће вредносне, о којима се у оквиру овог модела највише говори) одраз су специфичних друштвено/политичко/економских околности из ране младости, па друштвене промене имају одложене ефекте који постају видљиви тек сменом генерација. Ресоцијализација појединца у каснијем животном добу има само ограничене ефекте који нису видљиви у кратком временском периоду.

Као један од главних аргумената у прилог овог становишта често се наводи неуспех комунизма, својеврсног природног експеримента промене ставова (Almond, 1983). Навести појединца да се одрекне својих уверења или да наместо њих прихвати нека друга, није нимало лак посао. Како би се очувао, променио или пренео систем вредности „људе ударају, малтретирају, шаљу их у затвор, бацају у концентрационе логоре, ласкају им, подмићују их, праве их херојима, подстичу их да читају новине, постројавају их испред зида и стрелају, а понекад

их чак уче и социологији“ (Moore, 1967, citirano u: Brown, 1979, str. 4) – све то често без икаквог ефекта. Организационим и медијским монополима, полицијским и тајним службама, захтевима за идеолошким конформирањем и идеолошком индоктринацијом на разним нивоима, комунистички покрет тежио је развоју јасно дефинисаног скупа ставова, уверења, вредности и осећања код својих припадника. Међутим, ране компаративне студије комунизма указивале су да политичка култура није тако лако промењива. Софистицирани политички режим спреман да манипулише, организује, индоктринује, и врши притиске и присиле и то ради читаву једну генерацију је, у појединим случајевима, уместо да трансформише, сам бивао трансформисан (Almond, 1983). Тако је, према неким мишљењима, „чешка политичка култура више успела да промени чехословачки комунизам, него што је чехословачки комунизам успео да оствари прихватање званичне политичке културе“ (Almond, 1983, str. 137). Други опет указују да комунизам не само да није успео да промени прекомунистичку политичку културу, већ је понегде имао и контраефекте: довео је до већег прихватања уверења у то да политичка слобода доноси више правде и већу ефикасност, свугде где је у прошлости државе било неког искуства са супротстављеним идејама и интересима (Gray, 1979). Без обзира да ли су вредности на које су комунистички режими били усмерени отпорније на промене или на те методе промена (Welch, 2009), за већину аутора у области, „покушај да се створи нови социјалистички човек, крајњи продукт официјелне политичке културе, био је у целини разочаравајући неуспех“ (Gray, 1979, str. 270).

Током трећег таласа демократизације (Huntington, 1991), највећи део некада комунистичких друштава започео је процес транзиције ка плуралистичким партијским системима и тржишној привреди, тачније демократском политичком систему. Новоуспостављени демократски режими нашли су се, међутим, пред истим изазовом као и комунизам некада – како грађане „навести“ да прихвате демократске норме и облике понашања. Заговорници културолошког модела су на ту дилему имали очекивани одговор. И демократски, као и било који други тип политичког система, има културно утемељење, односно, суштинске културне предуслове од чијег присуства зависи могућност установљења и опстанка, али и квалитет функционисања демократских структура (Almond & Verba, 1963/1989;

Inglehart & Welzel, 2005; Welzel & Inglehart, 2009). Стога је новоуспостављеним демократским режимима неопходан период консолидације како би грађани одрасли у ауторитарном, били (ре)социјализовани за демократске нормe и облике понашања (они млађи далеко успешније), што у перспективи води ширењу демократске политичке културе у популацији у целини. На тај начин би био остварен (нужни) паралелизам или конгруентност културе и структуре без кога нема опстанка и успешног функционисања демократских институција. Другим речима, „за консолидовање демократије у неким земљама, непоходан је помак у политичкој култури“ (Klingemann et al., 2006, str. XI).

У складу са познатом крилатицом културолошке школе да је за уставно-политичке промене у једном друштву потребно 6 месеци, за економске 6 година, а за социокултурне 60 година (Dahrendorf, 1990), закључује се да је то спор и тежак процес. Демократизацију посткомунистичких друштава, и без обзира на вишедеценијску систематску индоктринацију, пратио је додуше висок степен уопштене подршке демократском начину владавине (Gibson, 1996; Klingemann et al., 2006; Mishler & Rose, 2002; Pavlović, 2007; Rose & Mishler, 1994). Међутим, међу заговорницима културолошког модела, тај ентузијазам у вези с демократијом схваћен је на један специфичан начин. Демократски начин владавине се, према овим ауторима, често вреднује (само) због циљева које су развијена друштва остварила и, пре свега, као средство за остваривање тих истих циљева, док је суд о томе заснован на спољним и споредним манифестацијама функционисања западних друштава (Inglehart & Welzel, 2005; Welzel & Inglehart, 2009). Услед одсуства демократске традиције у (политичкој) историји, дугог периода ауторитарне владавине и трауматичних искустава с њом, уопштена, позитивна евалуација демократског облика владавине последица је пожељности пре свега њених ефеката исказаних у терминима економског постигнућа, али није „подржана“ прихватањем демократских процедура и норми, права и слобода које дефинишу њену суштину (тј. демократском политичком културом). Позитиван однос према демократском типу владавине у том случају је само декларативан или, како се он у литератури (помало неоправдано) карактерише, инструменталан, и мало говори о евентуалном продемократском карактеру преовлађујуће политичке културе.

Овде је важно скренути пажњу на једну чињеницу која се често губи из вида. Неуспех комунизма схваћен је као главна потврда тези да култура пресудно утиче на структуру и да је тај утицај практично једносмеран. Истиче се да комунистичке власти нису успеле у свом науму да развију новог човека, да промене „пререволюционарне“ и традиционалне обрасце и да их замене новим. Тај несклад политичке културе и политичке структуре био је, каже се, генератор политичке нестабилности, чиме је комунизам као пројекат унапред осуђен на неуспех. Међутим, доминантна тенденција у анализи политичке културе неких бивших комунистичких држава, на пример Русије, било је наглашавање аутократског карактера пререволюционарне културе и континуираног значаја традиције за разумевање савремене совјетске политике (White, 1979b; 1984). По неким чак постоји континуитет царске и касније Русије. Вајт наводи мишљење неких аутора по којима је стаљинизам исто што и Иван Грозни плус електрификација читаве земље (White, 1984). Како у царској, тако и у совјетској Русији, људима је владала централизована и моћна држава, која је спроводила широку власт над економијом и над свим аспектима живота њених грађана и уз релативно мали утицај јавности или аутономних институција. Дугорочни карактер руске и совјетске државе је дакле такав да не само да твори озбиљну препреку политичкој промени (ка плуралистичкој, либералној, демократској), већ је по неким својим суштинским елементима заправо компатибилан с ауторитарним, тоталитарним идеологијама. Другим речима, не би требало да је било несклада културе и структуре. Међутим, комунизам је пропао и у Русији и у државама у вези с којима се често примењује слична аргументација (попут Србије). Исти тај ауторитарни карактер (само сада) предемократске културе истиче се као главна препрека развоју ефективне демократије, што се, парадоксално, објашњава ефектима комунистичке прошлости (иако онда следи да је он као процењено неуспешан, ипак имао неке ефекте).

Дакле, испоставља се да не само да бивша комунистичка друштва нису компатибилна са демократским политичким системом и, ако се тако може рећи, либералном идеологијом, већ нису компатибилна ни са разним варијантама тоталитарних идеологија и то из истих разлога. И комунизам и демократију грађани ових друштава само начелно и вербално прихватају. По аналогiji следе и

црна предвиђања у погледу перспектива прихватања демократских норми у бившим комунистичким друштвима. Када комунизам који је толико дуго, интензивно и систематски покушавао да, у извесном смислу, један облик колективизма замени другим (дакле, не чак ни да направи неке крупне резове) и у томе, по мишљењу неких аутора, није успео, тешко да се то може очекивати од система који у те сврхе користи мање инвазивне методе, а рачуна на квалитативно различите ефекте.

Међутим, ако би била тачна теза да се земља не може демократизовати зато што претходно није имала демократску традицију онда „ниједна земља не би могла постати демократска пошто нема тог народа или културе који нису стартовали са јаком ауторитарном традицијом или је нису током времена усвојили“ (Fukuјama, 2002, str. 237). Немачка или Јапан најбољи сведоче о томе да се након ауторитарног система може развити либерална демократија. Има ли поред тога бољег примера од послератне Немачке да се изразито недемократска политичка култура под утицајем измењених институционалних околности може релативно брзо променити (Conradt, 1980; Verba, 1965a). Најзад, доминантне карактеристике политичке културе нису занавек дате, чак ни у земљама стабилне демократије у којима после Другог светског рата није било озбиљних потреса или институционалних промена (Almond & Verba, 1980; Abramowitz, 1980; Gibbins, 1989b; Inglehart, 1988; 1990; Girvin, 1989; Kavanagh, 1980; Topf, 1989).

Управо оваква разматрања леже у основи приступа анализи односа политичке културе и структуре који је по много чему супротност културолошком моделу. Заговорници модела који се различито назива - најчешће институционални, хабитуациони, „човек се учи док је жив“ или модел рационалног избора - наглашавају ситуационе карактеристике и скорашња искуства као факторе који обликују ставове и понашање појединца. Уместо да се очекују заједничке политичке вредности међу националним културама које су резултат нормативне конвергенције грађана створене путем социјализацијског процеса, нагласак је на актуелном друштвеном контексту, индивидуалним стремљењима и приликама, скорашњим политичким, економским и друштвеним дешавањима који су узрок сличности/разлика у политичким ставовима. Не само да рана социјализација није пресудна (по неким је чак и безначајна), већ је

управо политичко-економско постигнуће и функционисање институција узрочни фактор развоја политичких оријентација грађана као резултат социјалног учења и искуства с њима (Finkel, 2002; Jackman & Miller, 1996a; Mishler & Rose, 2002; Muller & Seligson, 1994; Niemi & Hepburn, 1995). У контексту претходне дискусије о политичкој социјализацији, релативизовањем пресудне улоге раног узраста придаје се већа важност касној адолесценцији и раној зрелости (раније поменути принцип *међупосредујућег периода*), али и утицају актуелних околности (принцип *актуелности*), чиме се оставља више простора за промене у одраслом добу, а тиме и за могућност брже ресоцијализације грађана одраслих у једном (нпр. ауторитарном), за неки други (нпр. демократски) режим.

Према овој концепцији, рано усвојени ставови и уверења имају своју важност, али су ојачани или промењени каснијим искуствима. Ако се, рецимо, демократске институције „уведу“ у друштву у коме је већина грађана социјализована за недемократске норме, појединци, како би нова демократија била стабилизована, морају научити нове норме и понашање. Ново учење засновано је на искуству, последица је вежбања и могућности за вежбањем (што је последица измењених институционалних околности). Демократске норме не уче се „формалним образовањем и индоктринацијом, већ кроз искуство с демократским процесом“ (Dalton 1994, str. 490). Грађани морају научити да буду демократе, а то је једино могуће у контексту демократске грађанске културе и плурализма, па је у том смислу важније да ли се ствара демократија, него демократе, јер ће, ако се демократске институције установе, демократске вредности бити веома вероватан исход (Flepon, 1996). Ако су грађанска права и слободе присутне дуже време, грађани имају више могућности да примене демократске норме на неомиљене противнике, да практикују или посматрају толеранцију кроз изборе, плуралистичке конфликте и интересе (Peffley & Rohrschneider, 2003). Евалуација постигнућа режима у односу на захтеве грађана и акумулација таквих искустава временом доприносе базичној посвећености демократским институцијама и процесима (Gibson, 2002; Mishler & Rose, 2002). (Демократска) политичка култура, другим речима, ефекат је (демократских) институција.

Два модела, међутим, нису толико непомирљива колико се то на први поглед чини и имају бројне заједничке претпоставке, а једну од посебне важности. Уз све разлике које постоје у погледу чинилаца, механизма и динамике промене, ни једна ни друга концепција не доводи у сумњу базичну претпоставку која сеже још из античких времена да одређени политички систем захтева себи компатибилну политичку културу, раширеност одговарајућих оријентација међу грађанима једног друштва. Без широке сагласности у погледу подршке „правилима политичке игре“, као и консензуса о нормама на којима је она заснована, нема легитимности, стабилности, па ни ефикасности политичког система. Сликвито речено, „демократија не може бити изграђена без демократа“ (Klingeman et al., 2006, str. XI). Уколико појединац поштује и прихвата норму система, уколико то постане саставни део његовог вредносног система, уопштена подршка начину владавине добија на изванредан начин диспозициону утемељеност која мотивише и усмерава понашање, чини га пријемчивим за одређене погледе и идеје, начине решавања конфликта, у мањој или већој мери спремним да се ангажује на реализацији одређених личних или друштвених циљева и сл. Тада чланови друштва желе да делују онако како треба да делују да би друштво адекватно функционисало (From, 1989).

Дакле, у средишту оба модела заправо је претпоставка о нужности конвергенције политичке културе и структуре, док је предмет анализе у оба случаја степен (не)склада између њих и последична (не)стабилност. Два модела дају различите одговоре на познато питање *шта је старије: кокошка или јаје?*. Ко је у праву можда и није толико важно, јер је од одговора на питање да ли политичка култура утиче на политички систем или обрнуто, свакако важнији одговор на питање о њиховом преовлађујућем карактеру и међусобним односима у том смислу. „Уместо да се питамо да ли институције узрокују културу или култура узрокује институције, требало би се усмерити на њихове заједничке ефекте“ (Elkins & Simeon, 1979, str. 143), тврдили су неки помирљиви гласови. Политичка култура „не мора бити ни узрок ни ефекат ... политичка култура се развија у реципрочном односу између институција, с једне, и вредности, фундаменталних политичких уверења и имплицитних разумевања, с друге стране“ (Brown, 2005, стр. 187). Неке емпиријске анализе управо указују на комбиновани

утицај културних и институционалних варијабли (Bennich-Bjorkman, 2007), на феномен који су неки с правом назвали парцијалном или дуалном адаптацијом „на екстерну модерност и домаћу реалност“ (Sakwa, 2005, str. 43).

4. Одређење појма политичке културе

Ако се има у виду дискусија на претходним странама чији је основни циљ био да укаже на сву комплексност појма политичке културе, његово значење у овом раду је онда у много чему ограничено. Када су у питању тако неодређени, општи и сложени феномени у вези с којим постоје нека фундаментална неслагања, то је, чини се, и нужно.

Предмет овог рада тако нису политичке институције српског друштва, законске регулативе, механизми вршења власти, политички односи и процеси, укратко, политички „хардвер“ или „инфраструктура“, политичка култура у „објективном“ смислу.

Употреба појма политичке културе у овом раду није компаративна у строгом смислу те речи, што је, по мишљењу неких аутора, нужно када се употребљава појам културе. Неће бити поређени припадници једног с припадницима неког другог друштва или политичког система, нити припадници неких релевантних друштвених група унутар популације Србије. Појам је схваћен у извесном дескриптивном смислу и биће коришћен пре свега за дескрипцију дистрибуције претпоставки о политичком животу и њихових односа, и то у једном малом и специфичном делу популације Србије који чине матуранти београдских средњих школа. У том смислу је предмет анализе заправо политичка култура, било дефинисана само према њеним носиоцима (млади Београда), било у смислу могуће дистинктивности доминантних карактеристика политичке (суп)културе младих у поређењу са политичком културом целе заједнице.

У фокусу анализе су, ако се тако може рећи, интензитет и опсег испољавања стабилнијих и дуготрајнијих оријентација појединца у једном актуелном и специфичном друштвено-историјском тренутку. Како је било шта што уз себе има атрибут културног пре свега историјска категорија и појава дугог трајања, појам политичке културе се овде односи само на „пресек стања“, односно, на, условно речено, синхронијску димензију политичке културе која обухвата како дугорочне трендове, тако и период ефекте и привремене осцилације које је тешко и готово немогуће разграничити. Обресе дијахронијске

димензије могуће је назрети довођењем овде добијених података у везу с ранијим емпиријским истраживањима.

Најзад, угао посматрања и анализе политичке културе одређен је дисциплинарном припадношћу аутора. Изучавањем политичке културе младих анализирају се у ужем смислу ефекти (политичке) социјализације, а у ширем смислу, ефекти политичких процеса на психичке и ефекат психичких процеса на политичке, што у својој бити јесте суштина социјалне и политичке психологије (Rot, 1994; Šiber, 1998; Zvonarević, 1976). Социопсихолошки приступ феномену политичке културе подразумева да се у његовој анализи користи одређени концептуални апарат и теоријски модели, као и специфичне методе и технике прикупљања и обраде података.

Појам политичке културе је у овом раду схваћен као *свеукупност политичких и политички релевантних оријентација чланова једне политичке заједнице*. Ово наизглед једноставно одређење у себи супсумира најважније елементе дискусије на претходним странама, па је свакако потребно његово додатно појашњење и разрада.

Политичка култура је дакле:

а) *Свеукупност ...*

Ако се каже да се политичка култура односи на свеукупност оријентација, то значи да се у обзир узимају, условно речено, све релевантне оријентације, а то се опет може двојако схватити.

Садржај политичке културе твори већи број различитих врста оријентација, и у овом конкретном случају под тим се подразумева њихових пет различитих врста: когнитивне, мотивационе, афективне, вредносне и понашајне оријентације које чине пет разликованих компоненти политичке културе. Важно је нагласити да се термин „компонента“ овде употребљава само условно. Под њим се не подразумевају различити аспекти или елементи интегрисаног и кохерентног система (барем не *a priori*), већ је у питању само збирни назив за низ

феномена, у овом конкретном случају групу оријентација за које има смисла претпоставка извесне концептуалне сродности.

Овине се стаје на страну субјективних и структуралних, као и оних гледишта према којима је политичко понашање саставни део садржаја политичке културе и њених тзв. свеобухватних одређења. Како се на овај начин у обзир узимају оријентације чија различита природа значи разлит степен стабилности, времена формирања, механизма, извора, степена „удаљености“ од политичких објеката и сл., тиме се не само описује целовитост односа према политици (па делом и ток политичког развоја појединца), него се и феномен политичке културе посматра у својој сложености и вишеслојности, а предмет анализе постаје широк спектар политичких и политички релевантних оријентација.

Сви наведени елементи политичке културе, посматрано из угла система, „обезбеђују кохерентност у функционисању институција и организација“ (Руе, 1965, стр. 7). Да би демократија адекватно функционисала, бирачи морају имати довољно знања о политичком систему и политичким актерима како би могли донети разумну и адекватну одлуку, па је знање о „људима, институцијама, процесима и суштини националне политике ... нужан, ако не и довољан предуслов ефективне демократије“ (Delli Carpini & Keeter, 1991, стр. 606). „Стање осећања или политичких емоција у једној земљи је вероватно најважнији тест легитимитета њеног политичког система“ (Almond & Verba, 1989, стр. 62), те је у том смислу веома важно анализирати квалитет и квантитет афеката према политичком систему и његовим саставним деловима. Лојалност према систему, поверење у његове институције, задовољство њиховим актуелним функционисањем и постигнућима – неки су од кључних аспеката политичке културе са становишта квалитета функционисања политичког система и његове стабилности. О значају вредносне компоненте политичке културе не треба трошити превише речи и готово да се не може пронаћи становиште које у доминантним вредностима једне заједнице не види суштине политичке културе. И њој блиска мотивациона компонента представља важну саставницу политичке културе. Мотиви, као начелна спремност за политичко понашање, важан су показатељ мобилизационих потенцијала унутар једне заједнице, смера и интензитета потенцијалног ангажовања, као и уопштене укључености у политику

и политички живот. Интересовање за послове у јавној сфери и спремност да се нешто поводом тока учини, друго је име за „будно око“ критичке јавности, а пасивно и незаинтересовано грађанство идеал ауторитарних режима конзервативног типа (Lipset, 1969). Најзад, демократија зависи и једино може бити развијена кроз политичку партиципацију њених грађана која лежи „у срцу демократије“ (Verba et al., 1995, str. 1).

Из угла појединца посматрано, пет издвојених типова оријентација представљају оне психолошке карактеристике које су јасно теоријски и емпиријски повезане с феноменом политичке укључености у најопштијем смислу. Њихово усвајање и развој помажу му да на прави начин разуме политички свет око себе, да препозна сопствене интересе и да их на одговарајући начин усмери ка политичким објектима; да развије мрежу лојалности, идентификација и везаности, афективну мапу политике; да се интернализацијом темељних вредности на којима је начин владавине заснован лакше адаптира на захтеве система; да кроз активну партиципацију бира, врши утицај и износи своје мишљење – једном речју, да се позиционира у структури политичког система. Когнитивним, афективним, мотивационим и вредносним скупом оријентација се уједно свакако не исцрпљују, али добрим делом покривају политичке и политички релевантне карактеристике личности, онај аспект свеукупне личности који има највећу релевантност за политичко понашање појединца; неки би рекли политички карактер или политички селф појединца (Jennings & Niemi, 1974; Dawson & Prewitt, 1969) који, у садејству са срединским притисцима, исходује политичким понашањем. Све наведено говори у прилог важности анализе пет наведених типова оријентација.

С друге пак стране, свеукупност не подразумева да су садржај политичке културе баш све могуће оријентације према политичким објектима. Да ли се некоме свиђа фризура председника, квалитет музицирања неког министра или његово мишљење о, рецимо, томе да ли би било потребно да се офарба скупштина, јесу оријентације према политичким објектима, али не би саме по себи спадале у оно што ће убрзо бити описано као политичке или политички релевантне оријентације.

Најзад, свеукупност ништа не говори о могућим међусобним односима оријентација које чине садржај политичке културе. Често се када се одређује или говори о политичкој култури говори о „скупу“ или „систему“ оријентација чиме се, веома често погрешно, претпостављају одређене везе и међузависност елемената. Управо из тог разлога је и употреба појма компоненте само условна. Као што је већина људи склона да из информације да је неко „тачан“, закључи да мора бити и да је уредан и прецизан - једна црта повлачи другу, формирајући имплицитну теорију личности - тако су и приступи анализи политичке културе пре имплицитне и импресионистичке представе, него претпоставке утемељене на емпиријским утврђеним правилностима. Односи различитих компоненти један су од најважнијих предмета анализе у приступу политичкој култури (уједно и предмет овог рада) и с обзиром на сву комплексност и друштвено-историјску релативност феномена политичке културе нешто о чему се може говорити само у конкретном случају и само након и на основу емпиријских провера.

б) ... политичких и политички релевантних оријентација...

Садржај политичке културе јесу *оријентације* чији предмет јесу *политички објекти* у најширем смислу. Појам оријентације или оријентисане акције се у овом раду користи у уобичајеном смислу и представља „уопштenu диспозицију да се делује на одређени начин у скупу ситуација“ (Eckstein, 1988: 790). С обзиром на диспозициони карактер, стеченост, сложеност и утицај на понашање, појам оријентације је свакако веома близак социопсихолошком појму става. По мишљењу неких аутора, употреба темина оријентација је веома корисна у ове сврхе јер је у питању неутралан појам, без непожељних или некомпатибилних конотација или денотација и без указивања на неке димензије које се помињу у неким другим појмовима (попут конфигурације, варијабилности, дирекције) (Kim, 1964), мада све наведено важи и за концепт става.

Свака оријентисана акција усмерена је према неком објекту (у најопштијем смислу те речи). Овде су разликоване политичке и политичке релевантне оријентације, са нагласком на атрибуту *политичко*. Објекти таквих оријентација су, дакле, политички објекти. Диференцијација између политичких и других сродних оријентација, објеката или понашања, међутим, није нимало лака, а

понекад није ни могућа јер је граница политичког у друштвеном нејасна и променљива.

Појам политике у његовом савременом значењу има три кључне области: владавину, интерес и јавност (Samardžić, 1993). Владавина је друго име за политичку, легалну моћ оличену у ауторитетима који доносе обавезујуће одлуке. Политика је, даље, област интересног деловања и сукобљавања интереса различитих друштвених група, што се у крајњој линији тиче релације друштво-држава, утицаја на садржај и правац државне политике, односно, расподелу друштвене моћи у циљу што већег обезбеђивања интереса појединих друштвених група унутар друштва. Политика се, најзад, тиче општих и заједничких друштвених питања и проблема, колективног доношења одлука и уштеност свих оних активности које се „по садржају односе на послове заједнице, ма ког нивоа или дела заједнице се тичале, а по форми те активности се одвијају у медијуму јавног, ма који конкретан садржај оне производиле“ (Samardžić, 1993, str. 883).

Оријентације према било ком од ова три суштинска аспекта политике могу се у складу с тим сматрати политичким. Политичке оријентације се стога односе на знања, осећања, преференције и облике понашања који се тичу широке класе политичких објеката: идеја, институција, интересних група, појединаца, њихових међусобних односа, норми и правила њиховог функционисања. Посебан нагласак је, ипак, на првој области политике, владавини, тј. легалним ауторитетима.

Садржај политичке културе, међутим, чине оне оријентације које се директно односе на политичке објекте, али и оне оријентације које за то могу бити релевантне. Разликоване политички релевантне оријентације не тичу се директно политичких објеката већ оних базичних диспозиција, уверења и ставова који утичу на развој и усвајање политичких оријентација. Уопштен однос према ауторитету, базично поверење у људе или локус контроле нису по својој природи политичке оријентације, али је важност ових и оваквих карактеристика за однос појединца према свету политике неспорна. Не само да би се њиховим занемаривањем из разматрања избацио велики број релевантних карактеристика појединца, већ разликовање политичких и политички релевантних оријентација значи да се у обзир узимају како ефекти директне, тако и исходи индиректне политичке социјализације. Релевантан, не и директно политички карактер ових

оријентација, управо је последица њиховог стицања у неполитичком контексту с ког бивају пренети на сферу политике.

в) ... чланова једне политичке заједнице.

Политичка култура је ствар заједнице као политичке, а не као етничке категорије; у извесном смислу је супраетничка категорија, један од чинилаца који повезује и држи на окупу различите етничке групе које унутар сваке државе постоје (Smit, 1998). Истицањем да су у питању припадници једне одређене политичке заједнице једноставно се жели рећи да појединце који су предмет анализе карактеришу заједничке институције, ограничена (историјска) територија, законска и грађанска права која гарантују правно-политичку једнакост њених припадника, али и заједничка грађанска култура и идеологија

Ово, наравно, не значи да о политичкој култури има смисла говорити само као о агрегатном феномену, колективном, групном или атрибуту припадника политичке заједнице у целини. Политичка култура, као што је већ у више наврата речено, „оперише“ на два нивоа, индивидуалном и групном. Фокус овог рада, будући да се полази од индивидуалистичко-психолошког приступа и појединца као јединице анализе, јесте на дистрибуцији оријентација унутар једне политичке заједнице, односно једног њеног важног сегмента, на плуралитету типова и мултимодалности. По страни се стављају схватања према којима је концепт политичке културе “једино смислен и користан уколико се може посматрати као својство групе“ (Whitefield, 2005а, стр. 3). Јединица анализе у овом раду нису групе нити се скупина испитаника која је предмет анализе може сматрати групом у социопсихолошком смислу. Млади који чине предмет анализе једноставно су један сегмент популације Србије који дели једну заједничку карактеристику – исти, завршни разред средње школе. Чак и да их карактеришу неке друге одлике које би давале за право да се млади који су предмет овог истраживања сматрају групом, и тада би се могло говорити једино о карактеристикама чланова групе, не и о својствима групе која не би била изведена из података о њеним члановима.

5. Однос политичке културе и других релевантних појмова

Поред свих раније наведених несагласности у вези с појмом политичке културе, додатну (можда и највећу) тешкоћу представља чињеница да постоје други појмови са сличним садржинско-формалним карактеристикама. Како је већ наведено, међу мноштвом других имена или синонима за феномен политичке културе, користе се и они који се по дефиницији односе на део или целину семантичког поља које би требало да дистинктивно буде резервисано за појам политичке културе. Појмови јавног мњења, идеологије, националног карактера, па и вредносних оријентација, најчешће су синонимно, па и алтернативно коришћени појмови за садржаје које би политичка култура требало да обухвата и обједињује. Ако не би било у питању само делимично, већ потпуно преклапање значења, појам политичке културе био би само још једно ново име за исту ствар, самим тим, непотребан и некористан. Немогућност међусобног разликовања појмова према неким релевантним критеријумима указује на терминолошку редувантност и неоправданост њихове употребе у истраживачке сврхе.

Међусобни односи наведених појмова зависе првенствено од тога како се сваки од наведених појмова дефинише, како се разуме његова природа, садржај и функција. С обзиром да у вези с тим постоје ништа мања неслагања, без детаљнијег улажења у расправу о природи идеологије, јавног мњења, вредности и националног карактера, овде ће само укратко бити указано на њихове сличности и разлике с појмом политичке културе и то према оним критеријумима који су са становишта овог рада од посебне важности, све у циљу отклањања терминолошких нејасноћа и указивања на дистинктиван концептуални статус политичке културе.

5.1. Политичка култура и јавно мњење

Граница између *vox populi* једне (политичке) заједнице и њене политичке културе је замагљена и нејасна и углавном пре могућа на теоријском, него на емпиријском плану. И јавно мњење и политичка култура имају своје носиоце, тј.

не постоје независно од људи као неки наиндивидуални ентитети, напротив - односе се на карактеристике већег или великог броја људи, одређене социјалне групе или заједнице свих грађана. Оба имају и (сличне) индивидуалне и социјалне функције (адаптација, усмеравање понашања, подстицање кохезије), као и мобилизациони потенцијал. Сложене су структуре и изграђени од сличног „градивног“ материјала у виду ставовских диспозиција развијених социјалном интеракцијом (Pantić, 1994; 2007a; 2007b; 2009; Patrick, 1984; Mihailović, 1998). Сличне су им и „тегобе“: на десетине одређења, методолошке нејасноће, (не)хомогеност као емпиријски критеријум валидације, неједнака важност свих сегмената популације итд.

Постоје, међутим, битне и бројне разлике између ова два појма. Политичка култура је шира, обухватнија, сложенија категорија, самим тим дуготрајнија и стабилнија - обухвата опште тенденције, генералне моделе и фундаменталне, базичне оријентације (Mihailović, 1998; Pantić, 2007b; Patrick, 1984). Јавно мњење је конкретније и специфичније, захвата површна, актуелна збивања. Стога је промешиво, нестабилно, поводљиво и подложно манипулацији. За политичку културу се „више везује трајност, а за јавно мњење - динамика“ (Mihailović, 1998, str. 120).

Јавно мњење се односи на мање прецизна, некохерентна и неконзистентна мишљења, док се у случају политичке културе говори о знању, политичкој софистицираности, идеолошкој конзистентности.

Суштина политичке културе, за разлику од јавног мњења, није слагање око неких тема, већ заједнички оквир перцепције правила политичке игре, права и обавеза грађана (Patrick, 1984). Јавно мњење је управо „за“ или „против“, „да“ или „не“ феномен, дифузна мишљења о спорним темама (Mihailović, 1998; Pantić, 1994; 2007a; 2007b).

Укратко, „јавно мњење је релативно лабилно и нестално, реактивно, специфично, испољава се као димензија 'pro et contra' у вези с неким контроверзним питањем, мање је важно за концепт људске природе, увек је инструментално, претежно је квантитативно, структурисано је хоризонтално, краћег је животног циклуса, исход је егзогених фактора и делотворно је готово искључиво кад је већинско“ (Pantić i Pavlović, 2007, str. 140). Док су, с једне

стране, у питању општије, сложене и релативно стабилне оријентације према неким фундаменталним питањима политичког организовања заједничког живота, јавно мњење се више односи на тренутно расположење грађана једне заједнице у вези с „врјућим“ политичким или неполитичким темама.

5.2. Политичка култура и вредносне оријентације

Будући да се у овом раду полази од концепције према којој су вредности само један од неколико аспеката политичке културе, а и да ће о природи вредности и њиховом значају за феномен политичке културе бити више речи у деловима који следе, овде ће само кратко бити прокоментарисане могућности неких формално-садржинских разграничења два појма.

Дискутујући о односу политичке културе и вредности, Пантић наводи пет могућих ситуација (Pantić, 1998). Први случај представља ситуација у којој се вредности и политичка култура посматрају као два потпуно одвојена и независна појма (сликовито речено, два круга која се не преклапају). Ово је више теоретски, него однос који постоји у реалности јер би ретко ко оспоравао гледиште по коме су вредности незаобилазан, вероватно и најважнији, део политичке културе.

Други случај – потпуно преклапање ова два појма - вреди споменути једино као хипотетску могућност, иако се и данас могу чути гледишта према којима се политичка култура изједначава с вредностима. Најдаље је у том погледу свакако отишао Инглхарт који вредности самоизражавања (Inglehart & Welzel, 2005), касније и тзв. еманципативне вредности (Welzel & Inglehart, 2009), практично изједначава с политичком културом (истина више имплицитно, него експлицитно). Но, такав приступ има бројне слабости (Pavlović, 2009a; 2009b).

Могуће је, потом, да је однос ова два појма однос општег и посебног и то у једном од два смисла – политичка култура као посебна група вредности, али и вредности као посебан аспект политичке културе. У оба случаја се може упутити иста замеска - политичку културу једне заједнице не чине само (политичке) вредности. Подвођење политичке културе под општији појам вредности довело би до нужног сужења значења појма политичке културе (јер би се он свео искључиво на вредности). Посматрање појма политичке културе као општијег води, с друге

стране, разним ограничавањима значења појма вредности у погледу његове општости, облика и области испољавања, јер их своди на један ограничен скуп вредносних оријентација које имају релевантност за један специфичан аспект укупног друштвеног понашања појединца. Често се губе из вида неке, у овом контексту, корисне дистинкције различитих врста вредности. Док су за садржај политичке културе свакако релевантне опште културне вредности или онај тип вредности који би могао бити назван институционалним (идеолошким, просистемским), појам личних вредности највећим делом излази из оквира проблематике политичке културе.

У том смислу је посматрање односа вредности и политичке културе као два круга која се делимично преклапају вероватно најадекватније. Преклапање је у оној области вредносног универзума који укључује оне политичке или политички релевантне вредносне оријентације, односно, у оном аспект политичке културе који се уобичајено описује као њена евалуативна или вредносна компонента.

5.3. Политичка култура и идеологија

Идеологија је незаобилазни чинилац политичке активности која је „по правилу мање или више удружена с идеолошком свешћу“ (Ђорђевић, 1974, стр. 327). Ако се уз то одреди као „образац идеја и уверења које су повезане с државом и владавином“ (Macridis, 1955, стр. 50) – што је заправо један од уобичајених начина дефинисања политичке културе – постају разумљива гледишта по којима после појма идеологије не остаје никакав вишак значења који би појам политичке културе учинио потребним (Patrick, 1984)¹.

Слично појму политичке културе и идеологија је често била коришћена „као ћебе под којим се скривају друштвени феномени, а не средство којим би их требало објаснити“ (Minar, 1961, стр. 319). Њено значење је пре подразумевано него анализирано, те се користила и користи се на много различитих начина. Неки од уобичајених начина употребе појма идеологије јасно указују да два појма имају неке несумњиве сличности.

¹ Свакако да се појам идеологије не исцрпљује појмом *политичке* идеологије и да постоје барем две основне врсте идеологија, политичке и религијско-црквене, али се, када се у овом контексту говори о идеологији, мисли на оне политичке које су са становишта овог рада далеко релевантније.

И идеологија, као и политичка култура, јесте општа категорија којом се описује свеукупност уверења и њихова широка примењивост (Rot, 1994; Campbell et al., 1960; Merelman, 1969; Patrick, 1984). Представља „обухватну структуру ставова“ (Campbell et al., 1960, str. 192) која у себи супсумира садржаје широког обима и разноврсности. И идеологија се (мада вероватно ређе од политичке културе) углавном изједначава са „ставовима и погледом на свет једне класе, слоја, професије или већег односно мањег дела друштва“ (Ђорђевић, 1974, str. 327). Другим речима, агрегатна је (дељена, заједничка) карактеристика, мишљење специфично према локусу (Minar, 1961; Merelman, 1969; Zvonarević, 1976). Најзад, и сродност личних и социјалних функција додирна је тачка два појма. Идеологија има важне функције у психолошкој економији појединца и његовом односу према друштвеном свету. Важан је чинилац политичког понашања – организује политичке информације, даје смисао политичком животу, олакшава и подстиче мобилизацију, даје смернице за акцију, смисао ангажовања (Campbell et al., 1960; Mullins, 1972; Rot, 1994). С друге стране, идеологија помаже одржање друштвене структуре дајући јој симболичку интерпретацију и тумачење организације свих релевантних актера (Minar, 1961).

Међутим, најважнија карактеристика идеологије јесте и оно што се најчешће истиче као њена *differentia specifica* у односу на појам политичке културе. Практично без изузетка, када се говори о идеологији подразумева се специфична структура уверења која је чине. Идеологија није неки насумичан скуп идеја, ставова и осећања о политици, напротив. Појам се односи на „систем уверења која су елаборирана, интегрисана и кохерентна“ (Bell, 1960, str. 369), дакле, скуп међусобно организованих и повезаних елемената, углавном структурираних око неког апстрактног концепта (Merelman, 1969; Mullins, 1972; Neuman, 1981; Putnam, 1971). Идеологија није вежба из силогизма, али је у питању „логички кохерентан систем симбола“ (Mullins, 1972, str. 510) који карактерише дедуктивна конзистентност – закључци се изводе у складу с правилима логичког резонувања јер идеолошке прескрипције не могу производити логичке апсурде нити кршити законе логике (Merelman, 1969; Mullins, 1972). Појам политичке културе, с друге стране, тиче се оријентација чија је повезаност ствар степена и вероватноће, а не логичких нужности. Грађанска политичка култура о којој

говори класична студија Олмонда и Вербе управо је мешавина несагласних, супротстављених, па и непомирљивих елемената.

Вреди се осврнути и на још један начин употребе појма идеологије који има извесну релевантност са становишта предмета овог рада. Рећи да неко делује идеолошки често значи да делује у складу с кохерентним, конзистентним и организованим системом уверења, али и да је вођен системом који је затворен, ригидан, отпоран на промену и резистентан на нове информације. Другим речима, „није то у *шта* неко верује оно што је толико битно, већ то *како* верује“ (Rokeach, 1960, str. 6). Идеолошки догматизам може бити доведен у везу с било којом идеологијом, независно од њеног садржаја, и указује на честу, мада не нужну, нетолерантност и хостилност према одступањима од скупа коначних истина и/или неистомишљеницима и с тим нужно повезану афективну набијеност садржаја идеологије (која је делом последица и њених важних функција за појединца). Ако је идеологија пре свега (негативно конотиран) начин мишљења, поставља се питање шта се дешава када официјелна идеологија промовише отвореност, толеранцију, консензус, јединство у разликама? Према неким гледиштима, либерална демократија може се сматрати идеологијом (McClosky, 1964), па је отворено питање има ли ту места за идеолошки догматизам и употребу појма идеологије у том смислу.

5.4. Политичка култура и национални карактер

Да невоља по истраживача буде већа, постоји још један појам чије је терминолошко-аналитичко разликовање од појма политичке културе вероватно најтеже, јер је политичка култура по много чему веома близак „сродник“, а могло би се рећи и „наследник“ појма националног карактера.

Изворна и најугицајнија концепције политичке културе практично је заснована на антрополошкој култура-личност школи, која је појам националног карактера и изродила (Almond, 1980; 1993). Већина аутора унутар овог приступа сложила би се с неколико основних теза попут тога да је целокупно понашање одраслог културно условљено и структурисано, као и искуства у раном детињству која имају дугорочне последице на личност одраслог, док карактеристике

одраслих доминантне у заједници имају утицај на њену културу, институције, обрасце друштвене промене и облике психопатологије (Bender, 1967; LaVine, 2001). Сродност ових поставки и културолошког приступа политичкој култури не треба посебно и додатно наглашавати. Поред тога, одређења политичке културе третирају је као што је појам културе био третиран у делима антрополога присталица ове школе мишљења – преко њеног отелотворења у личностима њених носилаца и као нешто што се манифестује у ставовима, вредностима, мишљењима и осећањима носилаца културе (Patrick, 1984).

Уопштено речено, могуће је разликовати два основна приступа анализи националног карактера. Једна група аутора под појмом националног карактера, социјалне или модалне личности у обзир узима актуелне, реално постојеће структуре, „релативно трајне карактеристике личности и обрасце који су модални међу одраслим члановима друштва“ (Inkeles & Levinson, 1954, str. 983). С друге пак стране, појмови попут Фромовог друштвеног карактера који се односе само на „извесне одабране особине, суштинско језгро карактерне структуре већине чланова једна групе, које се развило као последица основних искустава и облика живота заједничких тој групи“ (From, 1989, str. 195) у игру уводе критеријум друштвене подобности или системских захтева. Ако је друштвени карактер „прилагођен објективним задацима које у том друштву појединац мора да изврши, начин на који се људске снаге уобличују претвара их у производне снаге неопходне за функционисање тог друштва“ (From, 1989, str. 199). Ово је данас познато као раније описана теза о нужности конгруенције културе и структуре, однос идеалног и реалног, официјелног и стварног, *треба* и *јесте* – што је једна од кључних тема и у анализи политичке културе. Неки аутори управо разликују скуп захтева, норми, и институција с једне (национални карактер у објективном смислу) и модалну личност (национални карактер у субјективном смислу), с друге стране (Nett, 1958).

У том контексту, пишући о систему претпоставки на којима је приступ анализи националног карактера заснован, Инкелс (Inkeles, 1997) наводи пет претпоставки: (1) сваки социјални систем зависи од присуства одређених психичких карактеристика код оних који су на одређеним статусним позицијама, од најопштије спремности да се конформира одређеним нормама, до крајње

специфичних захтева; (2) сваки тип социокултурног система ће охрабривати и одржавати одређени тип личности системског типа, захтеван од система; промене у социокултурном систему морају бити удружене са променама у модалним обрасцима личности у релевантној популацији; (3) у сваком систему ће постојати нека систематска диверсификација типова личности (нпр. према полу или узрасту); (4) промене у социокултурном системима су чешће, брже и екстензивније него промене у модалним обрасцима личности; (5) дугорочна међусобна адаптација социокултурног система и личности претпоставља или релевантно дугорочно планирање социјализације младих или ефективну и екстензивну (ре)социјализацију одраслих како би се уградили нови типови личности у кратком року. Ако би се ове претпоставке сажето „превеле“ на терминологију коришћену у овом раду, рекло би се да се овде говори о (1) зависности политичког система од одговарајуће политичке културе, (2) компатибилним паровима политичке културе и политичке структуре, (3) (не)хомогености политичке културе, (4) њеној могућности промене под измењеним институционалним околностима и (5) механизму промене путем (ре)социјализације, управо о оним темама о којима је на претходним странама опширно дискутовано. Штавише, исти аутор пола века раније у класичној студији о националном карактеру (Inkeles & Levinson, 1954) говорио је о четири типа односа модалне личности и захтева социјалног система. Један тип односа, институционално генерисана неконгруенција, са становишта текуће дискусије од посебне је важности. Она описује ситуацију у којој преовлађујући национални карактер није у стању да изађе у сусрет захтевима новог система улога, што је управо оно што се десило након пада комунизма почетком деведесетих година XX века и што је предмет актуелне дебате између присталица културолошког и институционалног модела.

Границе два појма су тек замагљене ако се има у виду да се појам националног карактера често своди на доминантне вредности или модалне кластере ставова (Smith, 1966; Terhune, 1970), да се одбацују (с разлогом критиковане) претпоставке о хомогености личности унутар нације или постојању доминантне личности унутар нације, већ се национални карактер посматра као дистрибуција психолошких образаца унутар нације која претпоставља

мултимодалност, плуралитет типова личности (Inkeles, 1997; Inkeles & Levinson, 1954; Terhune, 1970). Поједини чак говоре о националном политичком карактеру (Charlesworth, 1967).

Ако се имају у виду сва аналитичко-структурно-садржинска својства два појма, могло би се рећи да постоје три основне разлике између њих. Једна је крајње специфична и тиче се веома проблематичне концепције националног карактера као биолошке категорије због које је овај појам и дошао на лош глас средином XX века, а која се, како ствари стоје, одржала и до данас. Серија недавних истраживања указује на универзалност петофакторске структуре личности у различитим културама и извесним разликама у изражености анализираних црта личности у агрегатном смислу (Hofstede & McCrae, 2004; McCrae et al., 2005; McCrae & Costa, 1997; McCrae & Terracciano, 2006; Terracciano et al., 2005). Уочене разлике се, према интерпретацији, појављују „зато што се друштва разликују у дистрибуцији генских алела релевантних за сваки од фактора“ (McCrae et al., 2005, str. 422), а црте личности имају „једино биолошке основе ... култура обликује њихово изражавање, али не и њихов ниво изражености“ (Hofstede & McCrae, 2004, str. 74). Оне опет утичу на институције, па су културе чији су чланови, рецимо, интровертни и затворени за нова искуства, подложне ауторитарном облику владавине (McCrae et al., 2005). Тако су политичке институције и политички систем у крајњој линији ствар биологије, силе којој култура и актуелни друштвени односи ништа не могу. За биологију у том смислу, уз ретке изузетке (Hatemi et al., 2011; Eysenck, 1954), нема места у анализи политичке културе. Било какво заснивање анализе политичких ставова и понашања на биологији и генима имплицира њихово наслеђивање, а не стицање учењем, што је гледиште које је неодрживо.

Велики део студија под националним карактером (и сродним појмовима) подразумева само интрапсихичке карактеристике у најширем смислу, а не и обрасце понашања. Фокус је на цртама личности (McCrae et al., 2005), ставовима који имају изражен бихејвиорални потенцијал (Smith, 1966), или уопштено детерминантама, пре него облицима понашања (Inkeles & Levinson, 1954), док се, барем према неким концепцијама, под политичком културом подразумевају и облици политичког понашања унутар заједнице.

Најзад, поједини аутори разлику између два појма виде пре свега у различитом степену општости (Patrick, 1984). У дефиницијама националног карактера нагласак је на националним институцијама и систематским начинима на који су оне утиснуте или отелотворене у појединцима унутар друштва. У случају политичке културе фокус је на аналогним процесима, али ужи – тиче се интернализације политичког система и његових норми од стране његових припадника.

6. Типови политичке културе

Логична и очекивана последица различитости одређења појма политичке културе, разноврсности њеног садржаја, функција, нивоа и циљева анализе у конкретном истраживању, теоријских оријентација аутора, модела или парадигми политичке културе од којих се полази јесу и различите типологије политичке културе које могу понешто додатно да наговесте о самој природи политичке културе. О типовима политичке културе може се расправљати полазећи од различитих критеријума поделе, али би се, поједностављено, могло говорити о три главна критеријума типологије - према доминантном садржају политичке културе, њеној структури (тј. формалним карактеристикама) и носиоцима политичке културе.

Једна од најпознатијих и најчешће коришћених подела политичке културе јесте она предложена и коришћена у класичној студији (Almond & Verba, 1963/1989). Према критеријуму развијености когнитивних, афективних и партиципативних оријентација - свесности о структурама власти и политичким објектима, очекивањима од њих и афективном односу према њима и политичкој партиципацији – предложена је троделна подела политичке културе. У *парохијалној* политичкој култури грађани немају когнитивних оријентација према систему; ништа позитивно не очекују од система нити очекују да у њему учествују јер се он посматра као домен елита; поље политике посматра се као нешто што је потребно по сваку цену избегавати. Развијене когнитивне и афективне оријентације, али ниска партиципација, карактеришу *поданички* тип политичке културе; очекује се нешто позитивно од структура власти, постоји и свесност о њима, али грађанство није политички активно. Најзад, у *партиципативном* типу политичке културе, централном за демократско друштво, развијена су сва три типа оријентација - грађани поседују знање и свесност о структурама власти, њеним, али и својим правима и обавезама, и лично учествују у свему томе, ако не другачије, оно барем на изборима. Овај тип културе централан је за демократско друштво. Могуће су и различите комбинације три

чиста типа, али и њихова додатна карактеризација према позитивном или негативном квалитету три главна типа оријентација (Almond & Verba, 1963/1989).

Пај разликује *традиционалну* и *модерну* политичку културу (Pye, 1965). Слична је и подела на *традиционалну*, *модерну* и *постмодерну* политичку културу (Gibbins, 1989а) или Инглхартово разликовање *материјалистичко/постматеријалистичке* или *модернистичко/постмодернистичке* политичке културе (Inglehart, 1990; Inglehart & Welzel, 2005); блиска је и честа подела на *ауторитарно/аутократску* насупротив *демократској* политичкој култури (Alexander, 2000). Заједничко оваквим одређењима политичке културе јесте истицање пресудне важности садржаја политичке културе често исказаног специфичним синдромима ставова или вредносних оријентација чији варијетети заправо представљају различите типове политичке културе од чије раширености зависи и њен преовлађујући карактер.

С друге стране, честе су и типологије које су засноване не на садржају политичке културе, већ на неким њеним формалним карактеристикама. Олмонд је у том смислу на самом почетку разликовао четири типа политичког система које карактерише различита политичка култура (Almond, 1956): англо-амерички политички систем (*хомогена, секуларна* политичка култура), политички систем континенталне Европе (*фрагментирана* политичка култура), политички систем преиндустријског друштва (*мешовита* политичка култура) и политички систем тоталитарне државе (*синтетички хомогена* политичка култура). Фрагментирана/подељена/дихотомна политичка култура насупротив хомогеној/јединственој/интегрисаној честа је типологија и неких других аутора. Тако Розенбаум (Rosenbaum, 1975) *фрагментираном* назива ону политичку културу у којој нема сагласности о начинима на који би политички живот требало да буде вођен и унутар које су групе унутар друштва одвојене и карактерисане супротстављеним оријентацијама. Отуд велико неповерење, слаб осећај заједништва, парохијално-локалне идентификације, одсуство везаности за националне симболе. У *интегрисаним* политичким културама насупротив томе идентификација с политичком заједницом долази на првом месту. Раширено дифузно поверење подстиче осећај солидарности, тежњу остварењу заједничких интереса, превазилажење социјалних подела итд. Слично је и нешто детаљније

разликовање четири типа политичке културе – *јединствене/уједињене, доминантне, дихотомне и фрагментиране* политичке културе (Brown, 1979). Оно што се оваквим типологијама заправо жели рећи јесте то да ни у једном друштву не постоји једна јединствена, униформна политичка култура, већ увек мање или веће разлике између одређених друштвених група – увек неколико различитих супкултура – које могу бити сродне и упоредиве, ствар различитог степена изражености и раширености, али и супротстављене, непомирљиве, па и квалитивно различите по својој природи.

То се нарочито истиче с обзиром на, по многима универзалну и фундаменталну, дистинкцију између две специфичне групе носилаца политичке културе - оних који владају и оних над којима се влада. Многи, на пример, говоре о политичкој култури *елита* и политичкој култури *маса* (Pye, 1965; Rosenbaum, 1975). Тиме се не истиче само разлика у погледу носилаца политичке културе, већ и њен различит квалитет унутар ових подгрупа, углавном „у корист“ елита које се сматрају демократским и модерним сегментом друштва, насупротив традиционалне, недемократске и амбивалентне скупине обичних грађана (Pye, 1965; Rosenbaum, 1975).

Јасно је да је груписање типова политичке културе нужно поједностављивање јер се сваки тип политичке културе тиче помало и садржаја и структуре и носилаца политичке културе. Ствар је само фокуса анализе. Ако неко, рецимо, инсистира на дводелној типологији политичке културе маса и елита, то се тиче како носилаца политичке културе, тако и (прећутне) претпоставке да политичка култура једне заједнице није хомогена (дакле, њене форме или структуре), али и претпостављене разлике у доминантном садржају политичке културе једних и других.

Разноврсност типологија се овиме не исцрпљује јер многе од њих (чак ни оне утицајније) није могуће сврстати према неком од три наведена критеријума. Тако Гирвин (Girvin, 1989) разликује *макро* (дугорочне карактеристике колектива, попут националног идентитета, религијских уверења, политичких симбола итд.), *мезо* (веза између микро и макро нивоа, правила политичке игре) и *микро* политичку културу (на овом нивоу се добијају или губе избори, расправља о политикама, прихвата или одбацује власт и сл.).

Елазар (Elazar, 1984) је појединачне државе Сједињених Америчких Држава сврстао у три групе према преовлађујућој политичкој култури. *Моралистичке* државе карактерише наглашавање колективизма, служења заједници, док се општи интереси сматрају важнијим од интереса појединаца. У државама с *индивидуалистичком* политичком културом предност се даје интересима појединаца, али су раширен цинизам и прихватање политике као прљавог посла неки од саставних делова овог типа политичке културе. Хијерархијска организација друштва као природан поредак ствари, важност друштвених и породичних веза, улога структура власти у одржању *status quo* стања, одбрана традиционалних вредности – неки су од главних елемената последњег типа, *традиционалистичке* политичке културе.

Још један аутор бавио се политичком културом Сједињених Америчких Држава и понудио не радикално другачију типологију (Wilson, 1997). Тако се прави разлика између *сакраментално/традиционалне*, *секуларно/рационалне* и *етичко/холистичке* политичке културе. Први тип доминантан је у друштвима у којима су социјалне релације високо стратификоване, али слабо интегрисане. Дужности надјачавају права појединца, док се одступање од њих строго санкционише; посебно се инсистира на послушности од оних који се у извесном смислу процењују као „инфериорнији“. У секуларно/рационалном типу политичке културе социјалне релације су веома компактне унутар ширег националног оквира; наглашава се солидарност и потребе заједнице, али и приватност и аутономија, процедурално право и моралне вредности. Последњи тип политичке културе односи се на нешто што би тек могло постојати у будућности и описује се „хуманистичким“ категоријама – праведношћу, реципроцитетом, балансом потреба заједнице и индивидуалне приватности, остварењем пуних потенцијала свих чланова заједнице, индивидуалним испуњењем кроз службу заједници итд.

Најзад, вреди споменути и још један критеријум разликовања политичке културе који је од посебне важности са становишта предмета и циљева овог рада. Серија анализа комунистичких друштва седамдесетих и осамдесетих година прошлог века правила је разлику између „стварне“ и „официјелне“, „формалне“ и „неформалне“, „идеалне“ и „реалне“ политичке културе итд. Порекло таквих разматрања јесу антрополошка разликовања идеалних и стварних културних

образаца (Tucker, 1973), па су тако, на пример, разликована три типа политичке културе у комунистичким друштвима: (1) официјелна или идеолошка политичка култура (која је резултат принуде и наметања), (2) операционална политичка култура (оно што је режим спреман да толерише и шта верује да је успео да развије) и (3) реална, стварна политичка култура (заснована на резултатима анкетних истраживања) (Almond, 1983). Браун такође говори о доминантној наспрот официјелне политичке културе у комунистичким државама (Brown, 1979) које могу бити сличне, могу се преклапати, али и значајно разликовати. Комунистичке власти улагале су велике напоре у подстицање усвајања званичне идеологије. Официјелна политичка култура промовисана је путем мас-медија, вршени су покушаји индоктринације путем формалног образовања и неких других агенаса социјализације. Ипак, стално је без одговора остајало питање да ли су то биле „владајуће идеје или само идеје владајуће класе“ (Brown, 1979, str. 8) и у ком степену су официјелне вредности биле заиста прихваћене и то је управо оно на шта оваква разликовања желе да укажу.

Оваква разликовања су од посебног значаја јер се показало да њихова употребна вредност није ограничена само на анализу комунистичких друштава друге половине XX века, већ и да могу бити важно аналитичко оруђе у анализи транзитивних демократских друштава где је честа једном већ виђена ситуација да грађани често само формално или начелно прихватају званичне (овог пута демократске) принципе и норме и где поново долази до несклада официјелног и стварног, о чему је раније било више речи.

На крају вреди споменути и једну категоризацију предложену у анализи политичке културе у нашој средини. Анализирајући политичку културу младих с краја осамдесетих година прошлог века, Пантић говори о шест врста политичке културе углавном према критеријуму раширености одговарајућих вредносних оријентација: традиционалној, поданичкој, алијенантној, партиципаторној, самоуправној и хуманистичкој (Pantić, 1989).

7. Ранија релевантна истраживања политичке културе

С правом се може рећи да су истраживања политичке културе, како је то један аутор констатовао, „знанствена џунгла, збркана и испуњена какофонијом“ (Welch, 2009, str. 24). Истраживачки приступи разликују се не само по методолошко-концептуалном апарату којим баратају, већ и проблемима и циљевима анализе. Број емпиријских истраживања политичке културе или истраживања неких елемената који се овде посматрају као део политичке културе мери се стотинама, што њихов иоле прегледан и репрезентативан приказ чини готово немогућих подухватом. Овде је стога нужно поменути само мањи број са становишта предмета и циљева овог рада релевантних анализа, па и њих не превише детаљно и уз нужна уопштавања налаза. Када су предмет анализе чиниоци и структура политичке културе младих у Србији, списак релевантних емпиријских истраживања шири се у разним правцима: важна су истраживања *чиниоца* политичке културе, *структуре* оријентације које је чине, као и истраживања у *Србији* која се тичу било ког аспекта политичке културе. Пажња ће бити усмерена на главне и најзначајније налазе у вези са сваком од ове велике три групе, док ће нагласак, наравно, бити на младима.

7.1. Чиниоци политичке културе

Узимати у обзир различите чиниоце политичке културе значи претпоставити да политичка култура није хомогена појава и да су неке индивидуалне, групне или опште друштвене карактеристике важни извори њене варијације и диференцијације. Будући да предмет анализе није крос-културна компарација нити агрегатна анализа, пажња ће пре свега бити усмерена на оне чиниоце који представљају важне изворе унутар-националних варијација политичке културе или неких њених компоненти. Довођење политичких оријентација у везу с различитим социодемографским варијаблама омогућује да се у обзир узму чиниоци који делују у различитим фазама животног циклуса и да се прецизније опишу извори и агенси процеса социјализације, као и неки ефекти социјализације остварени у одређеним условима.

Могло би се рећи да постоји неколико група релевантних чинилаца.

Најпре, неке индивидуалне карактеристике важан су чинилац политичких оријентација. Једна од најелементарнијих јесте пол. Веома чест и ретко оспораван налаз тиче се полних разлика које регуларно указују на то да је политика у суштини „мушки посао“. Пол је важан чинилац нивоа политичког знања (Delli Carpini & Keeter, 1991; 1996; Gronlund & Milner, 2006; Jennings, 1996; Mondak & Anderson, 2004; Kaid et al., 2007), политичког интересовања (Kaid et al., 2007) или политичке партиципације (Lipset et al., 1954; Lipset, 1969; Verba et al., 1995), при чему су разлике у великој већини случајева у корист мушког пола. Овакав образац репродукује се и у популацији младих. Ране студије политичке социјализације показивале су да девојке мање знају о политици и мање су спремне да учествују у неким облицима политичке активности (Jennings & Niemi, 1981; Torney et al., 1975). Бројна каснија истраживања налазе полне разлике у нивоу политичког знања (Nie & Junn, 1998; Niemi & Chapman, 1998), политичког интересовања и праћења политичких садржаја у медијима (Niemi & Chapman, 1998; Torney-Purta et al., 2001), спремности за учешће у неким облицима политичке партиципације, (Niemi & Chapman, 1998; Sigel & Hoskin, 1981; Torney-Purta et al., 2001), осећају политичке ефикасности (Niemi & Chapman, 1998), па и односу према грађанским правима и политичкој толеранцији (Niemi & Chapman, 1998; Torney-Purta et al., 2001).

Школски успех се такође често показује као важна индивидуална карактеристика која представља својеврсну замену за веома важан чинилац политичког понашања одраслог – степен образовања. Донекле очекивано, школски успех повезан је с вишим нивоом политичког знања (Jennings & Niemi, 1981; Niemi & Chapman, 1998; Nie & Junn, 1998), као и са израженијим политичким поверењем (Nie & Junn, 1998). Бољи ученици више прате политичке садржаје у медијима, чешће дискутују о политици с родитељима; карактерише их израженији осећај политичке ефикасности и политички су толерантнији (Niemi & Chapman, 1998). Нека истраживања у нашој средини у периоду социјализма налазе да млади бољег школског успеха више усвајају званично пропагиране вредности (Pantić, 1981).

Другу групу чинилаца чине они који су повезани с породицом. Чак и делимичан преглед литературе показује да најважнији чинилац политичког понашања, а и већине других политичких оријентација јесте социоекономски статус, најчешће мерен нивоом образовања, примања и престижом занимања или неком комбинацијом ових индикатора (тзв. СЕС модел). Практично не постоји оријентација која није под утицајем ових чинилаца, нити студија која значајан утицај не налази. Виши социоекономски статус повезан је с вишим нивоима политичког знања и концептуализације (Campbell et al., 1960; Delli Carpini & Keeter, 1991; 1996; Gronlund & Milner, 2006; Jennings, 1996; Jerit et al., 2006; Kaid et al., 2007; Lambert et al., 1988), као и степеном политичког интересовања (Almond & Verba, 1963/1989; Kaid et al., 2007; Topf, 1989). Образованији и бољестојећи слојеви унутар друштва интензивније учествују у разним облицима политичке партиципације (Almond & Verba, 1963/1989; Conway, 1990; Nie et al., 1969a; 1969b; Lipset et al., 1954; Lipset, 1969; Verba et al., 1979; Verba et al., 1995). „Економски и друштвено добростојећи доминирају политиком“ (Verba et al. 1979, str. 2), јер им за то на располагању стоји више ресурса који су кључни за партиципацију – време, новац и грађанске вештине.

Ови налази имају само ограничену вредност са становишта предмета овог рада. Како су испитаници, као што ће касније постати јасно, уједначени по узрасту и степену образовања, уз то још увек немају занимања или примања, утицај наведених индикатора могуће је анализирати само посредно и само с обзиром на социјално залеђе, тј. елементе социоекономског статуса исказане преко образовања и занимања родитеља или процена ученика о материјалној ситуацији породице. Важно је, међутим, да се класичан СЕС модел открива и међу адолесцентима, односно да је и родитељски СЕС једнако важан чинилац утицаја. Образовање родитеља повезано је с вишим нивоом политичког знања (Niemi & Chapman, 1998; Torney et al., 1975; Torney-Purta et al., 2001; Sigel & Hoskin, 1981), политичког интересовања и спремности за политички ангажман (Torney-Purta et al., 2001; Verba et al., 1995), док ученици из породица вишег социоекономског статуса више и учествују у различитим облицима политичке партиципације (Sigel & Hoskin, 1981). Децу и младе из бољестојећих породица карактерише и израженији осећај политичке ефикасности (Jennings & Niemi, 1974;

Niemi & Chapman, 1998). Виши су и нивои политичке толеранције (Niemi & Chapman, 1998). И домаћа литература нуди прегршт налаза о често пресудном утицају социјалног порекла, социоекономског статуса (искazanог најчешће нивоом образовања родитеља) и образовно-професионалних категорија младих. Повољнији СЕС у том смислу повезан је с вишим политичким активизмом (Mihailović, 1991; Pantić, 1989), интензивнијим усвајањем просистемских вредности (Pantić, 1981), већим интересовањем за политику (Pantić, 1989), мањом ауторитарношћу (Kuzmanović, 1997; Rot i Havelka, 1973) и етноцентризмом (Popadić, 2005). У време социјализма, међутим, нису били ретки ни налази о негативној повезаности социоекономског положаја и политичког активизма младих. Тако, рецимо, школска омладина која је имала неповољнији СЕС не само да је била заинтересованија и да је више вредновала идеале друштвеног ангажовања (Janićijević i sar., 1966; Tomanović, 1977), него је била и друштвено-политички активнија (Stanojević, 1979; Tomanović, 1977).

Осим што позиционира адолесцента у социјалној структури (уз све што с тим иде), постоје још најмање две важна канала породичног утицаја. Квалитет и капацитет дечјег и адолесцентског резоновања о политици зависи од, уопштено речено, васпитног стила родитеља. Ауторитарни облик дисциплине у породици са строгим правилима и нагласком на конвенционалним вредностима, физичко кажњавање, недостатак љубави и општа атмосфера тензије и агресије воде дубоко усађеној хостилности и главни су фактор политичке ауторитарности и склоности предрасудама (Adorno i sar., 1950; Frenkel-Brunswik, 1963; Lipset, 1959a; 1969; Sanford, 1973). Једна недавна анализа чинилаца етноцентризма међу младима у Србији (Popadić, 2005) показала је да је етноцентризам мањи код младих који потичу из породица у којима постоји мање међусобних сукоба, срдачнији однос према деци и где се уместо послушности подстиче дечја самосталност. Родитељи политички активних и пасивних студената разликују се управо по неким од ових елемената (Vasović, 1988). Породична атмосфера пасивних студената одликује се малом емоционалном ангажованошћу родитеља, наглашавањем конформизма, послушности и самоконтроле, а потискивањем и обесхрабтивањем независности и самоизражавања. Родитељи активиста нагласак стављају на одговорност и независност; толерантни су и пермисивни према

дечјим потребама за самосвојношћу, током васпитања мање користе репресивне мере и сл. Протагонисти студентских протеста у Србији 1996-1997. године долазили су из породица са егалитарнијом породичном структуром и већом толерантношћу у вези с полним или генерацијским односима (Milić i Čičkarić, 1998). Адолесценти који долазе из „плуралистичких“ породица у којима је дете охрабривано да истражује нове идеје, без страха од неслагања са родитељима, показују, рецимо, виши ниво политичког знања или поверења у институције (Chaffee et al., 1973). Учешће у доношењу одлука у породици важан је инструмент развоја политичке ефикасности (Almond & Verba, 1963/1989; Chaffee et al., 1973; Niemi & Chapman, 1998), и подиже уопштени ниво политичког знања и толеранције (Niemi & Chapman, 1998).

Друга важна карактеристика породице јесте степен њене, условно речено, политизације – мере у којој је политика присутна у породичној комуникацији и у којој се о њој отворено говори. Налази у вези с тим су, међутим, двосмислени. С једне стране, показује се да млади који се нађу у средини која обилује политичким знацима уопштено више знају о политици, осетљивији су за политичке теме, имају виши ниво политичког интересовања и политички су активнији, него они који одрастају у мање политизованим срединама (Sigel & Hoskin, 1981; Vasović, 1988; Verba et al, 1995; Niemi & Chapman, 1998). У неким анализама се степен политизованости средине (породица, вршњаци, школа) показује као главни чинилац разликовања типова политички укључених средњошколаца (Sigel & Hoskin, 1981). С друге стране, налази често показују да се утицај у најбољем случају своди на трансфер партијске идентификације (Jennings & Niemi, 1974; Niemi et al., 1978). Предмет једне студије је, рецимо, била анализа сличности родитеља и деце према низу веома разноврсних и многобројних ставова - од односа према неким контроверзним (ставови о хомосексуалности, предбрачном сексу и сл.), политичким (рат у Вијетнаму, односу према тржишној привреди, питања о спољној политици и сл.), до неполитичких тема (припадности организованој религији и сл.). Сличност парова родитељи-деца је међутим била ниска, а највећа у вези с партијском оријентацијом (Jennings & Niemi, 1974).

Поред индивидуалних и породичних фактора, емпиријска истраживања указују и на значај још једне групе чинилаца која се уопштено речено тиче школе. Нема сумње да је образовање један од најважнијих, ако не и најважнији чинилац политичког понашања одраслог, али о значају образовања у овом случају има смисла говорити на један специфичан начин. Курсеви грађанског образовања како у основним, тако и у средњим школама, али и у одраслој популацији, постали су опште место у новим демократијама које су у томе виделе важан агенс (ре)социјализације грађана за демократске норме и облике понашања.

Једна група налаза указује да грађанско образовање има важне и значајне ефекте на бројне политичке оријентације. У једној таквој студији анализиран је утицај изучавања политике на ниво политичког знања и софистицираности, учесталост коришћења медија и дискутовања о политици, политичку партиципацију и ефикасност, цинизам и толеранцију. Значајан утицај изучавања политике регистрован је у вези са свим анализираним оријентацијама изузев цинизма и толеранције; штавише, изучавање политике показало се као најважнији предиктор свих анализираних варијабли (Denver & Hands, 1990). Бројне друге студије, међутим, указују на селективан и специфичан утицај курсева грађанског образовања. Два су главна закључка у том смислу.

Грађанско образовање највећи и изразити утицај има на ниво политичког знања и концептуализације (Denver & Hands, 1990; Finkel & Ernst, 2005; Ichilov, 2007; Morduchowicz et al., 1996; Niemi & Junn, 1998). Ако су задовољени неки други услови, овакви курсеви представљају „главни позитивни утицај на знање ученика ... важнији од и без обзира на индивидуалну мотивацију и породичну социјализацију” (Niemi & Junn, 1998, str. 148-149).

Демократске вредности, ставови и оријентације су, с друге стране, мање подложни утицају грађанског образовања; могу бити промењене, али само под одговарајућим условима који су повезани с допадљивим наставником, активним методама наставе и одговарајућом, отвореном климом у школи и одељењу (Ichilov, 2007; Finkel & Ernst, 2005; Morduchowicz et al., 1996). У таквим ситуацијама грађанско образовање не само да утиче на ниво кључних демократских оријентација, него и на њихову међусобну повезаност, учи ученике „шта иде са чим“ у терминима демократских вредности и вештина и олакшава

њихову интеграцију у општији систем демократских уверења (Finkel & Ernst, 2005).

Истраживања ефекта грађанског васпитања у нашој средини донекле одступају од изложених налаза, мада она често имају другачији фокус. Неколико анализа од увођења грађанског образовања у Србији 2001. године указују да су ефекти грађанског васпитања највидљивији у сфери неких психосоцијалних вештина и ставова. Бољи међуљудски односи, већа толерантност, зрелост, поштовање себе и других, успешније решавање конфликта неке су од личних промена о којима извештавају сами ученици средњих школа или њихови родитељи (Maksić, 2003; Joksimović, 2003; Joksimović i Maksić, 2006; Joksimović i sar., 2004). Другим речима, далеко чешће истичу се промене у личности и понашању, него промене на сазнајном плану. На пример, свега 8% ученика средњих школа наводи да је предмет грађанско васпитање допринео бољем познавању сопствених права и обавеза (Joksimović, 2003). Једна недавна анализа на 1955 ученика (само оних који похађају грађанско васпитање) додатно осветљава ефекте грађанског васпитања и упућује на његове мешовите или делимичне ефекте (Baucal i sar., 2009). Анализа стечених знања (о грађанским правима, демократији итд.) и друштвено-политичких ставова, показала је да ученици средњих школа, с једне стране, неке ствари знају и разумеју. Највећи број ученика (не нужно и већина) зна, рецимо, за троделну поделу власти, правилно идентификује неке суштинске карактеристике демократских избора (попут тајности гласања), разуме значење појма владавине закона, адекватно препознаје суштинске карактеристике неких облика владавине итд. С друге стране, међутим, највећи број средњошколаца улогу грађанина у демократији види у поштовању власти (38%) или бригу о својим интересима (36%), док две трећине младих суштину улоге власти у погледу избора види у подстицању грађана да изађу на изборе. Политички ангажман, чију природу средњошколци иначе слабо разумеју, на лошем је гласу међу младима, као и политичке институције према којима постоји изражено неповерење. Млади слабо разликују појмове аутократије, демократије и монархије, у мањини разумеју појмове шовинизма, ксенофобије, етноцентризма, национализма итд. То све указује на преовлађујући аполитични карактер младих средњошколаца који похађају

грађанско васпитање, што су аутори окарактерисали као релативно низак ниво политичке културе.

И неке екстракуруларне активности имају важан утицај на политичке оријентације младих (Nachmias, 1977). То посебно важи за учешће у раду ученичког парламента, које често води развоју партиципативних предиспозиција (Verba et al, 1995). Једна студија је показала да у поређењу са онима који не учествују у овом облику школске активности, ученици активни у ученичком парламенту више знају о политици, чешће је прате у медијима и чешће о њој разговарају с родитељима, уверенији су у сопствену могућност утицаја и политички толерантнији (Niemi & Chapman, 1998).

Постоји најзад и једна контекстуална варијабла коју је важно узети у обзир. Величина и/или тип места пребивалишта често се показује као важан чинилац политичких оријентација. Становнике већих и урбаних средина карактеришу виши нивои политичког знања (Sigel & Hoskin, 1981), као и нивои актуелне политичке партиципације (Conway, 1990; Lipset, 1969; Nie et al., 1969a; 1969b; Sigel & Hoskin, 1981; Haerpfer, 2006), што се углавном објашњава нижим нивоима организационе укључености, доступности прилика и могућности утицаја, али и уопштено нижом заступљеношћу политике у интерперсоналној комуникацији.

7.2. Структура политичке културе

Готово да нема потребе за констатацијом да (веома велики број) истраживања упућују на закључке о међусобној повезаности разликованих типова оријентација: мотивационе и когнитивне, мотивационе и понашајне, когнитивне и понашајне итд. Грађани који су заинтересованији за политику пре ће бити политички активни (Verba & Saris, 2003; Voogt & Saris, 2003) и имаће више нивое политичког знања (Delli Carpini & Keeter, 1996; Feldman & Price, 2008; Prior, 2002; Sigel & Hoskin, 1981). Они пак с вишим нивоима политичког знања чешће учествују у различитим облицима политичког понашања (Gronlund & Milner, 2006; Lassen, 2005; Neuman, 1986). Неке анализе показују да је толеранција функција нивоа политичког знања (Delli Carpini & Keeter, 1996), а да је однос ауторитарности и политичког знања управо обрнут (Peterson et al., 2002).

Они који партиципирају су толерантнији, док учествовање повратно делује на увећање нивоа толеранције (Peffley & Rohrschneider, 2003).

И док су налази ових истраживања готово редувантни и изгледа као да „откривају“ општепознате и неспорне ствари, постоје и они који откривају другу страну медаље и оно неочекивано и тешко објашњиво. Вреди споменути две врсте таквих емпиријских налаза.

Прва група налаза указује на често присуство тензија и несклада у структури политичких оријентација. С једне стране, анализиран је, условно речено, субјективно-објективни (не)склад: степен (не)конгруентности субјективних оријентација грађана са објективним нормама (најчешће демократског) политичког система. Ова врста анализе представља једну од главних тема (пост)комунистичких студија политичке културе. Хан тако, анализирајући већи број политичких оријентација попут политичке ефикасности, поверења, политичког интересовања, политичког знања итд., налази да политичка култура у Русији није битно другачија од оне у развијеним државама и да није препрека демократизацији (Hahn, 1991). Карпов (Карпов, 1999) пореди Сједињене Америчке Државе и Пољску и закључује да младе демократије могу имати релативно толерантну политичку климу која није угрожавајућа за политички плурализам. Анализирајући низ оријентација међу грађанима Русије и Украјине, Гибсон налази да је подршка демократији „миљу широка и више него инч дубока“ (Gibson, 1996, str. 417). Једна друга студија која је уз Русију и Украјину обухватила и Литванију, демократске вредности у овим словенским друштвима открива „у степену у коме их песимиста не би очекивао“ (Reisinger et al., 1994, str. 185). Далтон у „две Немачке“ анализира степен прихватања скупа демократских ставова у којима су исказана нека темељна демократска начела: прихватање слободе говора, вишепартијског система, индивидуалних права и слобода и сл. и налази велике сличности у дистрибуцији демократских ставова и практично одсуство разлика између две Немачке (Dalton, 1994). Дач и Гибсон (Duch & Gibson, 1992) закључују да Европљани који су дуже времена „искушавали“ демократију нису ништа толерантнији од оних са ограниченим искуством. Такође, они који су у детињству и у раној социјализацији искусили демократију нису ништа толерантнији него они који су социјализовани током ауторитарне власти.

Ово је веома важан налаз јер указује да су скорашњи догађаји често од пресудне важности – политичка толеранција резултира из ресоцијализације демократским вредностима током периода демократизације.

Међутим, ништа ређи нису ни налази коју говоре сасвим супротно. Тако се показује да је политичка толеранција пре свега ствар дужине боравка под демократским режимом, а не тренутног нивоа демократије. Грађани у стабилнијим режимима с дужом демократском традицијом мање су нетолерантни (Peffley & Rohrschneider, 2003). У једној компарацији два града, једног у Румунији и једног у Америци, показује се да испитаници из Румуније мање дискутују о политици, мање су ангажовани у интерактивним формама политичке партиципације, мање знају о својим суседима (Mondak & Gearing, 1998). Једна друга скупина налаза показује да је проценат испитаника који прихватају демократски и одбацују аутократски политички систем далеко нижа у источноевропским државама него у развијеним демократијама (Klingeman et al., 2006). Инглхартове анализе изнова и изнова указују на то да бивша комунистичка друштва у погледу раширености неких продемократских оријентације лошије стоје и од далеко сиромашнијих и неразвијенијих друштава (Inglehart, 2006; Inglehart & Welzel, 2005; Welzel & Inglehart, 2009). У бившим комунистичким друштвима нижи су нивои политичког активизма (Dekker et al., 2003), ниже вредновање аутономно-либералних вредности (Hagenaars et al., 2003), а чак и тамо где су прихваћени бројни елементи демократске политичке културе, остаје тешка и веома важна лекција толеранције (Gibson, 1998; 2002).

У овом контексту, анализа младих, тачније генерацијских разлика, има веома важну улогу јер је генерацијска смена, према неким гледиштима, главни механизам отклањања овог несклада. Тешко је пронаћи налаз који не показује да су у најмлађим узрасним категоријама (а то су углавном испитаници узраста од 18 до 25 или 30 година) најраширеније разне продемократске оријентације и велики број студија открива генерацијске разлике у том смислу (Beck & Jennings, 1979; Dalton, 1994; Hahn, 1991; Hagenaars et al., 2003; Haerpfer, 2006; Jennings & Niemi, 1974; Inglehart, 1990; Klingeman et al., 2006; Niemi, 1973; Owen & Dennis, 1987; Siemienka, 2006). Неке студије, од посебне важности за овај рад, за предмет су имале поређење генерацијских разлика у старим и новим

демократијама (Catterberg & Zuasnabar, 2010; Moreno et al., 2010; Siemienska, 2003). Анализа већег броја оријентација - социјалне толеранције, интересовања за политику, поштовања закона, формалног активизма, подршке демократији, вредностима самоизражавања - показује да су младе генерације у посткомунистичким државама у том погледу значајно различите од старијих, односно, да су млади у посткомунистичким друштвима веома слични младима у традиционалним демократијама.

С друге стране, постоји оно што би се могло назвати интрасубјективни (не)склад – степен (не)конгруентности субјективних оријентација. Како формални атрибути демократског политичког система често нису били подржани одговарајућим оријентацијама грађана новоуспостављених демократија, тако често постоји несклад између уопштеног односа према демократији и истовременог (не)прихватања продемократских оријентација и то није само посебност бивших комунистичких друштава. Ако би требало одабрати један став у вези с којим постоји већинско слагање у практично било којој држави на свету, онда је то највероватније позитиван однос према демократији. То важи за исламска (Al-Brazait, 2003) и бивша комунистичка (Gibson, 1996; Klingemann et al., 2006; Mishler & Rose, 2002; Rose & Mishler, 1994), али и за практично сва друга друштва за која постоје подаци (Pavlović, 2007). Међутим, неке речи изазивају позитивне реакције само зато што су популарне или политички коректне. Људи нису демократе само зато што вербализују подршку демократији, као што ни режими који себе зове демократским то нису по аутоматизму; познат је *Fragebogendemokraten* феномен (Dalton, 1994, str. 479) или, у слободном преводу, феномен јавномњењског демократе. Али, како истиче Флерон, „демократија су и понашање и ставови, не само мишљење о њој“ (Fleron, 1996, str. 270). Бројни налази управо упућују на то да грађани више подржавају демократске норме и принципе када су они формулисани у општим, апстрактним терминима, али не и када је у питању конкретна примена тих принципа (Gibson et al., 1992; Gibson, 1996; McClosky, 1964; Pavlović, 2010; Peffley & Rohrschneider, 2003; Prothro & Grigg, 1960; Rosenbaum, 1975), што је приметно и на преадолесцентном и адолесцентном узрасту (Wainryb et al., 1998).

Друга група налаза руши добро познати мит о демократском грађанину у класичном смислу. Грађанин који је информисан, заинтересован и способан да разуме, спреман да се ангажује, а када се ангажује вођен демократским принципима – постоји, рекло би се, само у теорији. Ако је судити према налазима емпиријских истраживања, демократска структура оријентација је у том смислу „крња“ и то из три главна разлога.

(1) Слабо, запањујуће, срамотно, патолошки ниско, јадно – само су неки од придева којима се описује ниво политичког знања грађана из различитих делова света који довољно говоре о његовом квантитету и квалитету. Практично без изузетка налази упућују на закључак да је уопштени ниво политичког знања низак, често до те мере да већина није у стању да тачно одговори на питања о неким базичним политичким чињеницама (нпр. ко је председник скупштине, ко има већину у парламенту итд.), а шта тек рећи о квалитету неких сложенијих и виших видова идеолошког резонувања о политици које се налази само у траговима (Campbell et al, 1960; Dalton, 2000; Delli Carpini & Keeter, 1996; Gronlund & Milner, 2006; Kuklinski et al., 2000; Luskin, 1987; Maghami, 1974; Prior, 2002; Rogers et al., 1967; Rhine et al., 2001; Vettehen et al., 2004). Млади у том смислу нису никакав изузетак. У Америци се редовно тестира знање ученика узраста од 9, 13 и 17 година и већина ученика редовно бива сврстана у групу базичног знања, најнижег од три нивоа (Torney-Purta, 2000). У једној недавној великој студији у 28 европских држава на узорку од скоро 90,000 четрнаестогодишњака показано је да у већини држава већина младих тачно одговара на нека фундаментална питања о природи закона или политичким правима. Међутим, мало ученика тачно одговара на захтевнија питања која се тичу, рецимо, размевања политичких реформи, импликација економских или политичких акција и сл.; отприлике трећина ученика није била способна да анализира једноставни изборни пропагандни материјал (Torney-Purta et al., 2001). Често ни највиши регистровани нивои резонувања младих о политици нису довољни да би се на прави начин баратало политичким појмовима (Sigel & Holskin, 1981).

(2) Не само да грађани нису толерантни у мери у којој то идеал демократског грађанина предвиђа, већ би се с правом могло рећи нешто управо

супротно - „нетолеранција је норма, толеранција изузетак“ (Peffley & Rohrschneider, 2003, str. 248). Тако неки налази показују да би само 6% Американаца дозволило групи коју најмање симпатише да учествује у различитим законом дозвољеним облицима активности (попут јавног протестовања, кандидовања за јавну функцију и сл.) (Gibson, 1992), али и да је нетолеранција константа у временском и географском смислу. У једној од колевки демократије, Америци, ниво нетолеранције се није значајније мењао од педесетих година XX века (Sullivan et al., 1979) и, рецимо, у периоду од 1977. до 1998. г. опао је само минимално, са 85% на 79% (Mondak & Sanders, 2003). Политичка нетолеранција, с друге стране, већинска је појава у свих 17 (веома разноврсних) држава укључених у једну студију (Peffley & Rohrschneider, 2003). Иако су млади, као што је раније речено, углавном либералнији, толерантнији и демократичнији слој сваког друштва, често се и међу њима открива само мањина оних који су толерантни (Owen & Dennis, 1987).

(3) Најзад, насупрот концепцији политички активног грађанина стоји сурова емпиријска реалност која говори да мало, уколико уопште, типова политичке активности ван периодичног гласања спроводи већина грађана. У складу с духовитом опаском да ће грађанин Америке прећи океан како би се „борио за демократију“, али неће прећи улицу како би гласао на изборима, мање захтевне политичке активности спроводи између 15-30% Американаца, а оне које захтевају више од занемарљивог улагања времена и новца упражњава тек 10 до 15% (Verba & Nie, 1987). Према једној сличној класификацији, 10% популације веома је политички активно, 20% само умерено и углавном у време избора, за половину популације гласање је једини вид политичке активности, док петина уопште не учествује у политици (Rose, 1989, према: Šiber, 2007). Ова дистанцираност од политике је у категоријама младих додатно изражена. Неспоран је податак да је веза узраста и политичке партиципације нелинеарна – партиципација постепено расте са узрастом, достиже врхунац у средњим годинама и постепено опада од шездесете године старости (Crittenden, 1963; Jankowski & Strate, 1995; Nie et al., 1974). Они који гласају први пут (или ће ускоро бити у тој позицији), гласају у далеко мањој мери него било која друга узрасна група (Lipset et al., 1954; Sloam, 2007), најмање су заинтересовани за

политику и о њој најмање дискутују (Haerpfer, 2006; Jennings & Niemi, 1981; Torney-Purta et al., 2001). Учешће младих у основном виду политичког понашања, гласању, у паду је у последњих неколико деценија и у неким од најразвијених демократија данашњице – Америци, Европској Унији, Великој Британији, Канади, па чак и тамо где је гласање обавезно, као што је то случај у Аустралији (Print & Saha, 2007). Млади су међутим, у поређењу са старијим узрасним групама, далеко отворенији за неке неконвенционалне или неинституционалне форме политичке партиципације попут ношења беџева с политичким порукама или убеђивање других да гласају (Beck & Jennings, 1979; Haerpfer, 2006; Jankowski & Strate, 1995; Sigel & Hoskin, 1981; Sloam, 2007).

7.3. Ранија истраживања политичке културе у Србији

Емпиријска или теоријска истраживања у Србији која свој предмет анализе експлицитно одређују као политичку културу могу се вероватно набројати на прсте две руке. То, међутим, не значи да се из ове перспективе и из оваквог приступа феномену политичке културе не могу наћи истраживања која би за текућу анализу била релевантна. Ако ништа друго, ова средина има дугу традицију истраживања социопсихолошких карактеристика младих, посебно њихових ставова и вредносних оријентација, која пружају могућност да се анализом њихових налаза у дужем временском периоду добије барем груба представа о политичкој култури у њеном историјском континуитету и дијахронијској димензији, о динамици и правцима њене промене, као и неким законитостима и чиниоцима у том погледу.

Почев од најранијих емпиријских истраживања с почетка шездесетих година XX века, па практично све до средине осамдесетих, подршка систему и прихватање просистемских вредности засигурно је главни емпиријски налаз, релевантан са становишта предмета овог рада. Једно од првих истраживања југословенских студената полази од базичне претпоставке коју би потписао сваки и тадашњи и садашњи истраживач политичке културе: „уколико наша универзитетска омладина социјалистичке друштвене циљеве и настојања прихвата као своје личне, разумљиво је да ће она углавном одобрити и начин

реализације тих циљева, а тиме позитивно оценити све оне социјалистичке институције које представљају основну садржину таквог начина изградње социјализма“ (Јанићијевић i sar., 1966, str. 15). Истраживање на укупно 4,000 студената из Београда, Загреба, Љубљане, Сарајева и Скопља с пет различитих факултета, у коме су испитивани друштвено-политички и идеолошки ставови студената (вредносне преференције, религиозност, однос према раду, факултету, слободном времену) водило је закључку да постоји „веома висок степен прихватања битних вредности југословенског друштва и одобравање основног правца његовог развитка од стране огромне већине студената“ (Јанићијевић i sar., 1966, str. 22-23). Око 80% студената прихватало је начело економског егалитаризма, 81% одобравало југословенски начин изградње социјализма, док је 79% о значају радничког самоуправљања имало позитиван однос без икаквих ограда. Томановић у истраживању на 2,000 ученика средње школе и „радне омладине“ налази само 2% средњошколаца и 4% младих радника који децидирано изјављују да нису присталице социјализма јер има и бољих друштвених система (Томановић, 1977). Младих у самоуправном типу (34%) било је шест пута више него младих либерала (6%), док се четири петине младих (80%) залагало за смањење разлика у приходима. Једно друго испитивање различитих категорија младих с територије Београда показало је да они веома позитивно оцењују степен остваривања највећег броја циљева и вредности југословенског друштва. Велика већина (75%) оцењује позитивно развој самоуправних односа, док је егалитарна оријентација била веома изражена (Stanojević, 1979). Пантић крајем седамдесетих налази скоро две трећине младих (61%) који су самоуправно оријентисани, док је тек 15% било у категорији супротног, несамууправног типа (Pantić, 1977). Исти аутор неколико година касније (Pantić, 1981) налази већинску раширеност оријентација на друштвено власништво (61%), отвореност према свету (70%) и самоуправну оријентацију (62%). Студија упућује и на веома важан закључак да ниједну групу младих није карактерисао неки антисистемски или антогонистички систем вредности; чак и у случају оних најслабије социјализованих група младих (попут НК радника) могло се говорити само о слабијем усвајању пожељних вредности, дакле, само о квантитативним, не и квалитативним разликама. Етничка дистанца је у друштву била готово одсутна: 59% пунолетних грађана

тадашње СФРЈ карактерисало је потпуно одсуство етничке дистанце (Pantić, 1967). Ђурић међу ученицима осмог разреда основне и другог разреда средње школе налази доминацију подељене националне везаности, односно, прихватање више облика лојалности и својеврсну интернационалистичку оријентацију (Ђурић, 1980).

Не само да је вредносна компонента политичке културе била изражена, већ би се то условно могло рећи и за мотивационо-акциону, мада се може говорити само о специфичним облицима друштвено-политичког активизма. Рана истраживања у просеку налазе четвртину младих који су чланови Савеза Комуниста Југославије (Goati i sar., 1977; Janićijević i sar., 1966; Pantić i Damjanović, 1968), уз велики проценат оних који би желели да постану члан СКЈ (Goati i sar., 1977; Pantić i Damjanović, 1968). Једна од важнијих студија о друштвено-политичком ангажовању младих из тог периода налази да је близу две трећине младих политички ангажовано, док је једна петина била самоуправно ангажована (Goati i sar., 1977). Другим речима, ангажовање младих се претежно одвијало у оквиру разних организација младих. Неки од тадашњих налаза из данашње перспективе звуче заиста невероватно. Средином седамдесетих година XX века, млади су чинили скоро трећину укупног броја чланова СК у Београду (30%); преко трећине омладине Београда било је друштвено-политички ангажовано; 86% је тврдило да је члан Савеза социјалистичке омладине, а две трећине оних који нису били чланови СК желели су да то постану (Станојевић, 1979). Међутим, треба бити опрезан у анализи карактера и мотивације за политичку активност током раних фаза социјализма на овим просторима. Тако, на пример, Шибер наводи резултате једног од најранијих истраживања избора за општинске скупштине у Загребу, тадашњој СФРЈ, који су показали да 52% испитаника непосредно при изласку са биралишта није знало ни једно једино име с листе кандидата (Šiber, 2007).

Међутим, иста ова истраживања шаљу и неке друге поруке. Најпре, преведено на језик овог рада, когнитивна компонента је била слабо развијена. У поменутом истраживању студената, много њих наводи да познаје марксизам, а не познаје га, или даје нетачне одговоре, па се показује да половина није познавала основне принципе марксизма (Janićijević i sar., 1966). И друга велика студија

наводи незадовољавајућу обавештеност младих (Goati i sar., 1977). Чак ни чланови СК нису у принципу били боље обавештени од других категорија испитаника, мада је њихов ниво обавештености (45%) био колико-толико задовољавајући; трећина се могла сматрати лоше обавештенима (34%) (Milić i sar., 1981).

Почетком седамдесетих година XX века Рот и Хавелка на узорку београдских и крагујевачких ученика налазе јако високу ауторитарност (Rot i Havelka, 1973). Штавише, просек ученика индустријских школа у Крагујевцу био је виши од било ког до тада у литератури забележеног. Истовремено се, међутим, јављају и јасне преференције демократије. У Пантићевој студији вредносних оријентација изражена ауторитарност карактеристика је сваког другог младог (50%), док се издваја четвртина младих конфликтног, ауторитарно-самоуправног типа (25%) и (само) четвртина чистог, неауторитарно-самоуправног, тј. демократског типа (23%) (Pantić, 1981). Трећина студената верника тврдила је да потпуно усваја марксизам, а 43% делимично, док су највише вредновани идеали који су донекле били супротност официјелној идеологији, пре свега материјално благостање (Јанићијевић и сар., 1966). Идеали друштвеног ангажовања су ниско вредновани, а студенти су били спремни да се ангажују само ако је у питању неки лични интерес, поуздан и ефикасан начин личне афирмације. И Томановић признаје постојање двојне оријентације која се огледала у тежњи да се материјалне вредности, које се у стварном животу уважавају, потцене и ситуирају ниско на вредној лествици (Томановић, 1977).

Најзад, и поред снажних и константних тежњи ка хомогенизацији и уједначавањима разног типа, сва поменута истраживања указују на мање или веће класне и образовно-професионалне разлике у том смислу. Вредносно најхомогенији били су политички руководиоци, док је раширеност и интензитет просистемских оријентација, односно степен усвајања званичне идеологије, зависио од степена повољности друштвеног положаја (Goati i sar., 1977; Milić i sar., 1981; Pantić, 1969; 1981), мада неки налази упућују на супротне закључке – школска омладина неповољнијег социоекономског положаја често је била политички активнија група (Томановић, 1977) и склонија да прихвати идеологију егалитаризма (Stanojević, 1979). У првој студији политичке културе у овим крајевима (тачније, првој која то има за експлицитан предмет анализе)

идентификована су три типа политичке културе, парохијално-традиционална, социјалистичко-патриотска и државно-рационалистичка, као и две вредносне групе, анксиозно-песимистичка и егалитарно-алокативна (Bertch & Zanninovich, 1974). Тадашњу политичку елиту, руководиоце и стручњаке, као и чланове СК, поред модернизма, карактерисали су још преферирање децентрализма, атеизма и мала анксиозност и песимизам. Традиционализам и егалитаризам, као и израженост анксиозно-песимистичког синдрома биле су одлике сељачко-радничких слојева. У једном истраживању у Војводини, показало се да циљеве владајуће идеологије знатно слабије прихватају радници (36%) него инжењери (63%) и нижи руководиоци (65%) (Pantić, 1987b). Оваква раслојавања и хетерогеност указују на упоредно постојање различитих типова политичке културе у различитим друштвеним слојевима или узрасно/образовно/професионалним категоријама становништва. Могуће је да су ове конфликтне оријентације у свести грађана биле први знаци кризе која ће ускоро уследити, али и показатељ да официјелна идеологија није била у потпуности прихваћена.

У кризним осамдесетим годинама XX века забележене су и велике вредносне промене чији главни закључак је био да „социјализам губи омладину“ (Mihailović i sar., 1990, str. 18). То се манифестовало на неколико различитих начина, но пре свега слабљењем просистемских вредности, пре свих сржне самоуправне оријентације. У периоду од шездесетих до средине осамдесетих година XX века, самоуправна оријентација била је прихваћена на нивоу између половине и две трећине младих (Grupa autora, 1989; Mihailović, 1987; Mihailović i sar., 1990). Судајући на основу података који пружају могућност директног поређења, прихватање ове оријентације почиње да опада од 1979. године (Grupa autora, 1989). Несамоуправном типу је 1974. године припадао сваки двадесети омладинац (5%), деценију касније, сваки четврти (23%) (Mihailović, 1987). Пантић у анализи политичке културе младих Србије без покрајина изражену просистемску оријентацију (комбинацију самоуправне оријентације, хуманизма, отворености према свету и модернизма) налази код 43% младих (Pantić, 1989). Крајњи резултат вредносне ерозије постаје видљив крајем те деценије када се први пут региструје већи проценат несамоуправне оријентације (Mihailović i sar., 1990; Pantić, 1990a; 1990b).

Почев од 1981. године расте и одбојност омладине према свим организацијама система, а посебно према Савезу комуниста, према коме је одбојност порасла са 10% у 1981. години на 60% 1990. године (Mihailović i sar., 1990). Расте критичност према остварености циљева социјализма, актуелној друштвеној ситуацији, као и одговорности политичких елита за такво стање (Aleksić i sar., 1986; Grupa autora, 1989; Mihailović, 1987; Nešković, 1990). Омладина почиње да подржава плурализам (45%) и веће отварање простора за приватна предузећа (69%); противи се делегатском систему и друштвено-политичком већу, а залаже за изборни принцип „један човек један глас“, док теме уласка у Европу, екологије, аутономног организовања омладине и сл. полако добијају на снази (Mihailović i sar., 1990).

И неке друге с тим повезане вредности и карактеристике младих проживљавају крупне промене. Смањује се акциони потенцијал младих, посебно раширеност прометејског активизма и осећаја политичке потентности (Pantić, 1981; 1990b). Већина младих је тек осредње заинтересована за политику (Aleksić i sar., 1986); већина више одбацује него што прихвата различите облике конвенционалних и неконвенционалних облика политичког понашања, док је мотивациони аспект политичке културе младих изражен код четвртине (25%), а немотивисан је сваки трећи (32%) (Pantić, 1989). Расте неегалитаризам, индивидуализам, материјална оријентација, као и религиозност и ауторитарност (Aleksić i sar., 1986; Grupa autora, 1989; Mihailović, 1987; Pantić, 1981; 1990b; 1990c; 1993). Доминантна одлика младих постаје аномија, која у размаку од једне деценије постаје три пута раширенија у популацији младих и са 24% расте на чак 75% (Pantić, 1981; 1990b; 1990c). Рекордна аномија допринела је да се једна врста политичке културе (алијенантна) јави код чак трећине припадника тадашње генерације младих (Pantić, 1989), иако је раније била релативно ретка.

Криза је на вредности, међутим, деловала специфично и селективно. Модернизам или отвореност према свету се, рецимо, нису битније мењале (Pantić, 1981; 1990b). Такође, етничка дистанца и толеранција биле су на нивоу да ништа није указивало на крваве међунационалне сукобе који ће уследити неколико година касније, управо супротно. Главно обележје националне свести младих у том периоду јесте интернационализам (Pantić, 1987a). Манифестна

етничка дистанца је крајем осамдесетих година XX века била чак смањена у поређењу са средином шездесетих и карактерисала је тек приближно сваког седмог Југословена (14%); знатнија удаљеност манифестовала се само за најинтимнији однос, брак, и једино према религиозним и особама без икаквог образовања, али и Албанцима и Ромима (Grupa autora, 1989). Чак и у освит распада Југославије, етничка дистанца је била тек донекле у порасту у односу на шездесете године XX века, док је младу генерацију у целини одликовала отвореност и мондијализам (Ваћевић, 1990).

До промена долази не само у вредносној, већ и пратећој сфери актуелизованог друштвено-политичког понашања. Активизам је тренд пораста показивао све до 1981. године, када почиње да опада и то веома нагло; 1983. године се могло говорити о једној трећини активних, док је само две године раније то важило за две трећине младих (Mihailović, 1987). Медијски (праћење медија) и комуникациони активизам (дискутовање о политици) били су колико-толико и даље развијени. Подаци, рецимо, указују да је сваки други млади читао новине (Mihailović, 1987), на шта упућују и неки други налази (Aleksić i sar., 1986; Kuzmanović, 1990a). Формални активизам, чланство у организацијама, мање је раширен и у паду – карактерише између трећине и четвртине младих (Aleksić i sar., 1986; Kuzmanović, 1990a). Свега 15% младих је, рецимо, у том тренутку члан СКЈ, док половина то ни не жели (Kuzmanović, 1990a). Неке друге интензивније облике друштвено-политичке активности која би надилазила пуко чланство у друштвено-политичким организацијама и органима самоуправљања упражњава мањина. Пантић у анализи политичке културе младих налази 14% интензивно активних (Pantić, 1989), док Кузмановић, комбинујући различите типове у индекс општег активизма, налази сличан проценат интензивно активних – 18% (Kuzmanović, 1990a).

Најзад, оно мало оскудних података који би могли бити показатељи нивоа знања и информисаности младих о политици из овог периода указују на не више од осредње обавештености младих о неким питањима међунационалних односа (Pantić, 1987a). У поменутој студији политичке културе младих, когнитивна компонента политичке културе, мерена тестом знања са већим бројем питања,

указује на њену ниску развијеност у 41% случајева, док су виши нивои политичког знања регистровани код трећине младих (33%) (Pantić, 1989).

Осамдесете године ХХ века су, слободно се може рећи, време вредносних конфликта који су природан пратилац друштвене кризе, често не само њена последица, већ и узрочник. Долази до ерозије или регресије једних, сукоба неких других, рађања нових или поновног буђења неких потиснутих вредносних оријентација. О томе сведоче не само рекордни ниво аномичности младих регистровани путем њеног директног мерења. О аномiji као контрадикцији или тензији између вредносних оријентација може се закључивати и индиректно. Код младих радника у Војводини, Пантић налази многе контрадикције вредности: између традиционализма и модернизма, солидарности и егоизма, ауторитарности и толеранције (Pantić, 1987b). У једном другом истраживању утврђена је изразито позитивна веза између односа према самоуправљању и ауторитарности - 69% оних који имају позитиван однос према самоуправљању слагало се са тврдњом да је најважнија ствар за младе да буду послушни у односу према родитељима, наставницима и руководиоцима на радном месту; такође, самоуправно оријентисана омладина била је у већем степену везана за нацију и религију (Aleksić i sar., 1986). Нека општа разматрања упућују на закључке да друштвена свест младих осамдесетих година није јединствена и хомогена, већ противуречна; млади су недовољно опредељени, неодлучни и амбивалентни (Mihailović, 1987). Можда о томе најбоље сведочи дистрибуција типова политичке културе засноване на нивоу развијености три аналитички издвојене компоненте – вредносне, сазнајне и акционе – која као најчесталији налази тип аутсајдера (22%) код кога ниједна компонента није развијена (Pantić, 1989). Ипак, носиоци самоуправне политичке културе остају и у овом периоду чланови СКЈ. Раширеност просистемских компоненти политичке културе карактерисала је већину чланова СК млађих од 27 година (56%) у поређењу са мањином њихових вршњака нечланова (41%) (Pantić, 1989). Сличан однос нађен је и у анализи политичке културе младих радника (48%:29%) (Pantić, 1987b).

И поред крупних промена и високо изражене аномије, није било озбиљнијих наговештаја да би могло да се деси оно што се догодило деведесетих година ХХ века. А оно што се десило указује на то да на место урушене

самоуправне оријентације нису, паралелно са формалним увођењем вишепартијског система, долазиле и компатибилне, плуралистичке вредности, већ неке друге које су било све друго само не то. Деведесете године XX века време су крупних вредносних регресија.

Иако у време монистичког периода готово одсутни, на замаху национализма индукованог од стране политичких елита и као последица распада Југославије и ратних сукоба, етничко дистанцирање и нетрпељивост достижу размере ксенофобије. Расте етничка дистанца према Албанцима, Хрватима, Муслиманима. Почетком деведесетих година XX века 52% грађана не жели Албанце или Хрвате за суграђане, док је изражено уопштено неповерење према другим народима (Golubović i sar., 1995). Истовремено с растом етничке дистанце дешавају се још два паралелна процеса. Расте, најпре, везаност за сопствену нацију. У једном истраживању с почетка деведесетих, две трећине грађана Србије и Црне Горе националну припадност сматра (веома много и много) важном (Golubović i sar., 1995), а национална припадност нагло скаче у рангу приоритета, долазећи одмах после породичне припадности (Pantić, 2002; Vasović, 1997). Поред тога, долази до сужавања оквира колективне идентификације и најважнија постаје припадност локалној средини (Pantić, 2002; Pantić i Pavlović, 2009; Vasović, 1997; 2000). У односу на нека ранија истраживања, па чак и она спроведена само неколико година раније, ово је био радикални обрт.

Ионако висока ауторитарност се на почетку деведесетих година XX века и додатно увећава – у једном истраживању је код 71% грађана регистрована ауторитарност (Kuzmanović, 1994). Иако каснија и, нажалост, доста ретка истраживања региструју промењиве и ниже нивое од ових првобитних, могло би се рећи да се ауторитарност током деведесетих, па и касније, стабилизује на једном не баш тако ниском нивоу (Golubović i sar., 1995; Kuzmanović, 1997b; Pantić, 2000; 2002; 2003; Pantić i Pavlović, 2009).

И неке друге сродне оријентације добијају на значају. Највећи део популације испољавао је традиционалистичку оријентацију (Golubović i sar., 1995; Gredelj, 1994), нетолеранцију и конзервативизам (Pantić i Pavlović, 2009), док религиозност након више деценија постаје већински прихваћена (Pantić, 1993). Све ово указивало је на обресе једног традиционалистичко-ауторитарног

синдрома са елементима идеолошке и политичке ауторитарности (Kuzmanović, 1994).

Још једна последица раних искустава грађана Србије с „плурализмом“ који им је, између осталог, донео ратове, инфлацију незапамћену у светским размерама, санкције УН и затварање земље, јесте, укратко речено, велико незадовољство грађана. У другој половини деведесетих година XX века, сваки други грађанин тадашње СРЈ био је незадовољан сопственим животом; код више од половине преовлађивала су негативна осећања попут забринутости и страха, очајања и немоћи; две трећине грађана је правац развоја државе оцењивало као лош, а једнак број њих био је разочаран променама од 1989. године (Slavujević i Mihailović, 1999). Владајући режим се суочавао са отвореним неповерењем грађана - већина је функционисање и политичког и привредног система оцењивала као лоше, док је у просеку тек трећина грађана имала поверење у институције, уз силазни тренд од почетака парламентаризма (Slavujević, 1997; Slavujević i Mihailović, 1999). У освит демократских промена 2000. године, политичке странке и лидери нису били легитимни за знатан број грађана. Велики број њих није био страначки опредељен и готово две трећине није било ни члан ни симпатизер политичке странке; доминирала су антирежимска опредељења и неповерење у институције (Mihailović, 2000).

Оно што је са становишта овог рада од посебне важности јесте да код младе популације другачији трендови нису били реткост. Прихватање вредносних оријентација је и у популацији ученика и адолесцената било добрим делом под утицајем „духа времена“. Тако млади у првој половини деведесетих више прихватају приватну, него друштвену својину; негалитаризам је био благо раширенији од егалитаризма, друштвени пасивизам над активизмом, а религиозност над нерелигиозношћу (Kuzmanović, 1995). И једно друго истраживање на узорку новосадских адолесцената средином 1998. година налази веома сличан образац вредносних приоритета: прихватање приватне својине, отвореност према свету, веома благу доминацију религиозности, негалитаристичку оријентацију (Mladenović i Knebl, 2000). Оно што је, међутим, важније је да оба истраживања региструју пад ауторитарности и конформизма у периоду 1988-1994. г. (Kuzmanović, 1995), односно 1994-1998. г. (Mladenović i

Knebl, 2000), рекло би се, упркос друштвеној кризи. С друге пак стране, студентска популација учесник протеста 1991/2, односно, 1996/7. представља ако не једини, онда барем редак случај већинског прихватања продемократских оријентација, што је с правом било окарактерисано као почетак „модерног, демократског покрета образоване младе генерације“ (Kuzmanović, 1997a, стр. 63). Међу студентима је била раширена демократска оријентација, вредновање слободе, отвореност према свету, прометејски начин живота и толеранција, а одбацивани су ауторитарност, конформизам и егалитаризам (Kuzmanović, 1997a; Milić i Ćiĉkarić, 1998). Међутим, студентски протести имали су својеврстан надстраначки карактер и практично се одвијали паралелно с грађанским протестима (Popadić, 1997). Штавише, интересовање за политику код студената учесника протеста није било изражено (Kuzmanović, 1997a; Milić i Ćiĉkarić, 1998) и они су се дистанцирали од страначких интереса и политике као „прљаве“ делатности (Popadić, 1997).

Нарасло незадовољство грађана довело је до масовних демонстрација и рушења једног у суштини ауторитарног поретка, 2000. године. Промене су представљале нови институционални подстицај за промену вредности који, испоставиће се, није био онолико успешан колико се то можда у почетку чинило. Након почетне еуфорије, дошло је отрежњење јер се испоставило да демократске промене нису биле крај, већ наставак дугог транзитивног путовања које је носило нове потресе. Непосредно након демократских промена уочљиви су неки помаци у већем прихватању, сада неких нових, системских вредности, попут вредновања демократије или неких других синдрома демократских оријентација (Pavlović, 2008; 2009a; 2010), док опада раширеност неких недемократских оријентација, попут етноцентризма (Biro i sar., 2002). Међутим, те промене су убрзо нивелисане, па је ниво неких недемократских оријентација не само остао на нивоу оног из деведесетих година XX века, већ је и увећан. Ауторитарност је 2001. године била значајно нижа него 2000, али и далеко виша од нивоа регистрованог 1997, уз тренд даљег раста; након демократских промена, две трећине грађана Србије и даље је било у категорији високо ауторитарних (Biro i sar., 2002). И неки други подаци упућују на пораст ауторитарности у периоду непосредно пре и непосредно након демократских промена (Pantić, 2002). Ауторитарност остаје високо

раширена и у каснијим годинама (Pantić i Pavlović, 2009), да би на крају прве деценије новог миленијума код 61% грађана Србије била регистрована висока ауторитарност (Kuzmanović, 2010).

Сличан тренд показивао је и етноцентризам који након рекордног нивоа из 2000., привремено пада, али поново расте у 2002. г. (Biro i sar., 2002). Сваки други испитаник се 2001. године слагао са тврдњом да према другим нацијама треба бити уздржан чак и када су нам пријатељи (Pantić, 2002). Почетком и средином прошле деценије четвртина грађана испољава снажну идентификацију са нацијом (Mihailović, 2006; Milošević Đorđević, 2003a; 2003b; Pantić i Pavlović, 2009), док етничка дистанца расте у периоду 2006-2010. г. (Popadić, 2010). У једном истраживању на младима с почетка деценије, скоро сваког другог (47%) је карактерисао је најужи оквир идентификације – место или крај у коме живе (Gredelj, 2005). На крају прошле деценије, сваком другом грађанину Србије (51%) примарни оквир колективне идентификације јесте нација (Vasović, 2010). Готово једнак проценат њих (48%) Албанце нерадо види као грађане Србије, а 70% не пристаје на најинтимнији однос брака с њима (Popadić, 2010). Свест у великој мери остаје етничкована. У складу с тим јесте и (већинска) раширеност неких других сродних оријентација, попут традиционализма и конзервативизма (Mihailović, 2006; Pantić, 2002; 2003; Pantić i Pavlović, 2009).

Незадовољство грађана од 2001. г. расте из године у годину (Jakobi, 2010; Mihailović, 2010), и једна од његових последица јесте губитак позитивне конотације демократије, коју већ средином деценије безусловно прихвата мањина грађана (Pavlović, 2010; Stojiljković, 2007) и она практично постаје мање популарна него средином деведесетих година XX века. Поверење у институције демократског политичког система се практично током читаве деценије срозава и режим се крајем деценије суочава с најдубљом кризом легитимитета од увођења вишестраначја (Slavujević, 2010). Као резултат тога, носталгија за социјализмом, регистрована још на почетку деведесетих година прошлог века, као и током те деценије (Pantić i Pavlović, 2009; Mihailović, 1997; 2010; Slavujević i Mihailović, 1999), опстаје и у првој деценији новог века - однос према комунизму и Титовом времену често је позитивнији од односа према демократији (Stojiljković, 2007), а кад се све узме у обзир мишљење грађана је да је најбоље било у социјализму, док

је у постоктобарској Србији тек незнатно и занемарљиво боље него за време Милошевићеве владавине (Mihailović, 2010).

На основу доступних података, могући су само ограничени и условни закључци о карактеристикама неких других аспеката политичке културе. Ако је судити према исказима испитаника о учешћу на изборима, могло би се рећи да су барем неки видови акционе компоненте били развијени. У просеку између три четвртине и четири петине грађана Србије, од деведесетих година XX века до данас, изјављује да је гласало на претходним изборима (Pantić i Pavlović, 2009). Познато је међутим да приближно петина грађана (20%) која изјави да је гласала, то заправо није (Highton, 2005), те је основни вид политичког понашања – учешће на изборима – реално био мање интензиван од нивоа на који упућују самоискази испитаника (а и објективни подаци о излазности на парламентарним изборима). Комуникациони активизам је, судећи према неким подацима из друге половине деведесетих година XX века, био такође на високом нивоу – приближно 70-80% изјављивало је да разговара о политици са пријатељима (Pantić i Pavlović, 2009), мада његов интензитет опада након промена 2000. Неки други неконвенционални облици политичке активности били су знатно слабије раширени; не више од четвртине грађана Србије у периоду од средине деведесетих година XX века до пред крај прошле деценије изјављује да је некада потписало петицију, док је учешће у неким интензивнијим активностима попут демонстрација или штрајка у истом периоду још слабије изражено (Pantić i Pavlović, 2009). Уопштено интересовање за политику у периоду од 1992. до 2007. г. ретко прелази (релативно стабилан) ниво од, у просеку, сваког другог заинтересованог; у истом посматраном периоду нешто више од половине грађана, у просеку, прати информације у новинама, док је спремност за учешће у различитим облицима активности била колико-толико изражена током деведесетих година XX века, након чега долази до осетнијег пада (Pantić i Pavlović, 2009).

Као и у ранијим случајевима, о нивоу политичког знања могуће је судити на основу оскудних података. Према сопственом признању, ниво информисаности грађана Србије је крајем деведесетих и током прошле деценије низак – проценат грађана који изјављује да је добро информисан о политици ретко прелази петину (Pantić i Pavlović, 2009). Чини се да се уопштено боље зна оно са чим се може

срести у медијима или свакодневној комуникацији – људи, партије, актуелна дешавања. Тако, на пример, мањина од 15% грађана почетком деведесетих година није знала услове за укидање санкција; трећина (35%) средином деведесетих није знала за демонстрације због непризнавања резултата локалних избора; приближно трећина (30%) у истом контексту не зна ниједну партију из коалиције „Заједно“ (Pantić i Pavlović, 2009). Међутим, иако се јављају јако ретко и са веома малом учесталашћу, индикативни су подаци који указују на одсуство неких базичних информација и знања овог типа. Једно истраживање из 2003. г. показало је да 6% грађана није чуло за Бориса Тадића (још невероватније је да то исто тврди исти проценат гласача ДС-а) или да, рецимо, сваки двадесети (5%) није чуо за Ивицу Дачића (као ни 3% гласача СПС-а) (Pantić i Pavlović, 2009). С неким апстрактнијим политичким темама које се не тичу, условно речено, онога што се може прочитати у новинама, грађани су слабије упознати. Средином деведесетих година, рецимо, сваки други грађанин није знао колико је демократија повезана са слободом говора (Pantić i Pavlović, 2009).

Једно од ретких истраживања младих након 2000. године, спроведено на 3180 испитаника узраста од 16 до 35 година (Mihailović, 2005) указује да је однос младих према политици, најблаже речено, одбојан. Млади су веома мало друштвено активни, делом и због тога што се осећају маргинализовани – 27% себе описује као (делимично или потпуно) активно, али се то заправо углавном своди на спортско-рекреативне облике друштвене активности и КУД удружења (Gredelj, 2005). За политику је изразитије заинтересовано тек нешто више од сваког двадесетог (6%), док политика нимало или мало занима скоро две трећине младих (61%). Већина од 55% младих не чита ниједне дневне новине и своје политичко мишљење и преференције углавном заснива под утицајем родитеља, родбине и телевизије. О политичким партијама не мисле ништа добро: четврина их „не подноси“ (23%), 15% је симпатизер, нешто мање и члан неке странке (12%), док је најбројнија група младих који су према политичким партијама равнодушни (37%) (Gredelj, 2005).

Најзад, вреди скренути пажњу на неке нескладе и тензије попут оних који су идентификовани у монистичком периоду. У време највеће раширености бројних недемократских оријентација, проста већина грађана прихвата

демократију, 55% грађана, рецимо, 1993. г. (Mihailović, 1995), 56% три године касније (Pavlović, 2010). Истовремено се или прихватају неке са демократијом некомпатибилне или се тек делимично прихватају неке демократске норме и принципи (Mihailović, 1995; Pavlović, 2010). Слични трендови регистровани су и код бораца за демократију средином деведесетих година XX века – код учесника студентских протеста. Три петине младих који се слажу с тврдњом да без материјалне једнакости не може бити ни правде, прихватало је идеју о друштвеном напретку заснованом на приватном власништву; огромна већина била је за парламентаризам, али само мање од трећине неауторитарно оријентисана; манифестна проевропска оријентација била је праћена високом мером ксенофобије итд. (Пић, 1997), што је све указивало на хетерогеност и противуречност друштвено-политичке свести младих. Капитализам је средином деведесетих година мање прихватан него његови саставни делови – приватизација и вишепартизам, као што је и социјализам више прихватан у начелу него у пракси једнопартијског система и самоуправљања (Slavujević i Mihailović, 1999). Недостају подаци, али би се и данас могао претпоставити исти сценарио. И у постоктобарској Србији, држава је и даље у фокусу грађана – три четвртине грађана Србије и даље сматра да држава треба да брине о отварању нових радних места (Ružica, 2010; Stojiljković, 2007), а сваки други да држава треба да утиче на привредни живот и да га усмерава (Stojiljković, 2007). И 70% београдских средњошколаца крајем деценије сматрало је да држава треба да има већу одговорност у обезбеђивању пристојног живота појединаца (Kuzmanović i Petrović, 2007).

II ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

С обзиром на све речено, истраживање политичке културе младих у Србији посебно добија на значају јер, као што би Монтескје рекао, добро је створити демократију за народ, али постоји нешто боље и важније - одгојити народ за демократију. Политичка социјализација, као што је већ раније речено, представља један од главних фактора одржања и/или мењања доминантне политичке културе једне заједнице. Познавати карактеристике политичке културе младих данас значи познавати доминантну политичку културу једног друштва сутра.

Дискусија о формативном периоду политичке социјализације даје основа за претпоставку да су у питању грађани Србије које карактерише формиран, релативно стабилан и интегрисан систем (политичких) оријентација, који ће прилику за испољавање имати већ на првим следећим изборима који буду одржани. Млади на крају средњошколског образовања јесу „новопечени“ бирачи које закони ове земље већ препознају као спремне и способне за укључење у свет политике, на било који могући начин. Мањина од испитаника који буду учествовали у истраживању ће, вероватно, једног дана бити на важним позицијама у државним структурама, локалним или националним, и биће у позицији да директно кроји политику ове земље, с позиција политичке елите и/или креатора јавног мњења.

Изласком из адолесцентског периода не завршава се период политичког учења нити развоја релевантних политичких оријентација. Израженост неких политички релевантних оријентација опада након овог узраста, других расте, док неке остају на истом нивоу (Jennings & Niemi, 1976; Sigel & Hoskin, 1981). Тако, рецимо, неке анализе показују да је политичко знање крајем адолесценције развијено на нивоу одраслог, а и исти је тип оних који „знају“ и „не знају“ (Sigel & Hoskin, 1981). Стога образац доминантних облика политичке културе, тј. израженост и структура политичких оријентација идентификовани у овом узрасном периоду представљају, у најгорем случају, корисне смернице за

закључивање о основним елементима политичке културе након уласка у свет одраслих и активног учешћа у политичком животу.

Анализа важности појединих социодемографских и контекстуалних варијабли за поједине компоненте политичке културе може пружити важне увиде о агенсима, процесима и ефектима политичке социјализације у једном крајње специфичном друштвено-политичком контексту какав је Србија. Млади који су предмет анализе рођени су када и вишестранацје у Србији, стари су колико и њена каква-таква демократија и имају онолико година колико и српска транзиција из једног система у други. Но, треба имати на уму да „из преклапања биографије и историје не може се изаћи без губитака“ (Mihailović, 2005, str. 26). Док су они одрастали, нестајале су и стварале се државе, људи су гладовали, међусобно се убијали ван и унутар граница Србије, земља је била изолована, осиромашена, криминализована, на крају чак и бомбардована, под влашћу једног аутократе и у општој атмосфери безнађа, страха и несигурности. Систем који је разорио друштво и сам се међутим урушио крајем прве декаде српског вишестранацја. Када је већина младих из овог истраживања била у почетним разредима основне школе, уследио је нови покушај демократизације друштва, који је донео много тога, мада, чини се, мање од онога што је обећавао и што се од њега очекивало. Србија је добила првог демократски изабраног премијера (који је убрзо убијен у сред бела дана), тржишну привреду (која је довела до лоших и сумњивих приватизација, таласа отпуштања и масовне незапослености) и демократију (углавном формалну, не и ефективну, и даље више партијску него правну државу). Парадоксално, опстанак и квалитет функционисања демократског политичког система, убрзо ће пресудно зависити од младих који су одрастали у време најдубље кризе (друштвене, политичке, економске, вредносне), ако они буду ту, јер би масовно, да могу, напустили земљу (Mihailović, 2005). У таквој ситуацији анализа политичке културе младих дала би важне увиде у ефекте демократизације друштва на обрасце политичке културе младих, односно домете и ограничења евентуалне ресоцијализације одређених делова популације. То би довело до бољег разумевања процеса формирања и промене политичке културе, односа политичке културе и демократије, али и, барем у назнакама, указало на

могуће правце развоја и доминантне обрасце политичке културе у Србији у будућности.

Предмет рада стога чини раширеност мотивационих, афективних, когнитивних, вредносних и понашајних оријентација према политичким објектима у популацији београдских матураната, међусобни односи издвојених типова политичких и политички релевантних оријентација, као и идентификација њихових најважнијих чинилаца. У складу са тим постоји неколико група проблема истраживања који могу бити формулисани у облику већег броја важних истраживачких питања:

1. *Какви су раширеност и интензитет политичких и политички релевантних оријентација младих?* Да ли су млади заинтересовани за политику и активно учешће у политичком животу? Да ли су некада учествовали у неким облицима политичке активности? Шта знају о политици и како је разумеју? Каква осећања у младима изазивају политика и политичко? Какве су њихове представе о политичком уређењу друштва? На којим принципима би оно, према њиховом мишљењу, требало да буде засновано и остварењу којих идеала би требало да тежи? Шта млади мисле о демократији, како је разумеју и оцењују? Прихватају ли неке демократске вредности и облике понашања?

2. *Који су најважнији извори варијација политичких и политички релевантних оријентација младих?* Да ли се неке битне подгрупе младих разликују у погледу нечега од наведеног? Да ли на ширину и интензитет прихватања анализираних политичких и политички релевантних оријентација утичу неке личне карактеристике (на пример, пол), карактеристике породице (социоекономски статус, политизација, васпитни стил), неки чиниоци везани за школу (тип школе, школски успех). Да ли постоје дистинктивни профили неких категорија младих? Да ли повољнији друштвени положај доприноси ширем и интензивнијем усвајању одређених просистемских вредности и израженијем политичком активизму, како то већи број ранијих истраживања показује?

3. *Какви су међусобни односи политичких и политички релевантних оријентација?* Да ли се оне повезују у једну или више структура? Колико су те структуре смислене, стабилне и кохерентне? Шта је њихов садржај? Каква је веза предиспозиција за политичко понашање и самог политичког понашања? Да ли је

могуће идентификовати неке (мулти)модалне обрасце политичких оријентација у форми типова политичке културе?

Експлицирани проблеми представљају основне смернице овог истраживања, без претензија да се његовим налазима на њих потпуно и дефинитивно одговори.

1. Циљеви истраживања

Основни циљ овог истраживања јесте анализа чинилаца и структуре политичких и политички релевантних оријентација, тј. политичке културе младих. У складу с предметом истраживања могуће је поставити неколико конкретнијих циљева истраживања:

1. анализа раширености и интензитета мотивационих, афективних, вредносних, когнитивних и понашајних оријентација;
2. анализа чинилаца издвојених типова оријентација, тј. компоненти политичке културе;
3. анализа међусобних односа издвојених типова оријентација;
4. идентификација општијих структура и типова политичке културе;
5. анализа раширености доминантних типова политичке културе и њихових чинилаца.

2. Хипотезе истраживања

У раду се полази од две опште претпоставке из којих је могуће извести нека конкретнија и ужа предвиђања.

1. Прва претпоставка јесте да *политичка култура младих није хомогени или монолитни феномен*. Та тврдња има два међуповезана значења.

Могуће је, најпре, претпоставити да ће анализирани типови оријентација у популацији београдских матураната бити раширени у различитом степену, из чега следи неколико конкретних предвиђања:

1.1. Претпоставља се да ће *ниво политичког знања младих бити низак*. Бројна раније наведена истраживања која указују на генерално низак ниво политичког знања практично било које државе у свету за које постоје подаци и без

обзира на то који сегмент популације је у питању, дају основа за ову претпоставку.

1.2. Претпоставља се да је мотивациона компонента политичке културе младих релативно „неразвијена“, односно да *млади нису заинтересовани за политику и активно учешће у политичком животу*. Раније изложени резултати истраживања указују да су млади за време социјализма били веома активна и мотивисана скупина у друштву, али и да је слика битно другачија од краја осамдесетих година XX века, па практично до данашњих дана, те се у складу с тим претпоставља да ће такви трендови бити регистровани и у овом истраживању. Узроке политичке немотивисаности младих не треба тражити само у (несумњивој) важности констелације друштвено-политичких околности у Србији у последње две деценије, већ и у специфичности животне фазе у којој се млада особа са свим својим кризама и проблемима и у својеврсном стању „психосоцијалног мораторијума“ (Erikson, 2008, str. 128) налази. На важност ових чинилаца указују и бројна истраживања из других средина неоптерећених кризама и транзицијом, која су готово једногласна у закључку да се млади, у већини, не интересују за политику, не прате политичке догађаје и дешавања, нити учествују у политичком животу (што, између осталог, резултира и ниским нивоом политичког знања, те се ова аргументација односи и на претпоставку у вези са когнитивном компонентом политичке културе младих).

1.3. Наведено се свакако односи и на претпоставку да су *млади претежно политички пасивна скупина*. Може се претпоставити да је број и интензитет облика ангажовања младих релативно мали, што због незаинтересованости за политику, што због чињенице да млади нису имали прилику да активно учествују у основним (конвенционалним) облицима политичке партиципације, будући да су недавно постали пунолетни, чиме су стекли законско право да гласају. Бројна истраживања показују да је интензитет, широко схваћене, политичке партиципације најнижи у раној младости, да свој максимум достиже у средњим годинама, након чега поново опада, те је политичку пасивност младих реално очекивати и у овом истраживању. Томе свакако у прилог иду и ранији налази из наше средине који указују на низак ниво политичког активизма младих у последње две деценије. Међутим, могуће је да су развијени неки други,

неконвенционални облици политичке партиципације (попут дискутовања о политици, учешћа у демонстрацијама, политичким скуповима и сл.) који су на политичкој сцени Србије релативно честа појава, а који, барем судећи према неким анализама, међу младима често имају већу популарност од конвенционалних.

1.4. С друге стране, прецизна предвиђања у вези с вредносном компонентом су тешко могућа. Свако друштво тежи да на младе генерације пренесе доминантне вредности једне заједнице у циљу развијања просистемске оријентације и конгруентности преовлађујућих идеолошких оријентација у друштву с политичко-идеолошким оријентацијама младих. Управо су идеолошке или системске вредности најподложније промени (Kuzmanović, 1995b; Pantić, 1990b; Pavlović, 2009a; 2010), те је могуће да то буде случај и у овом истраживању. Међутим, у контексту корених друштвених промена које су се у Србији десиле 2000. г. и каснијих покушаја ресоцијализације (не само младих), отворено је питање какви су ефекти тих промена на вредносни систем младих с обзиром на раније забележене нивое недемократских оријентација у популацији Србије. Раније наведени резултати емпиријских истраживања не дају основа за оптимизам. Вероватно је да би се у погледу вредносне компоненте политичке културе с коликом-толиком сигурношћу могли очекивати својеврсни вредносни конфликти, исказани било преко субјективно доживљене аномије, било преко раширености супротстављених и непомирљивих вредносних оријентација. Овде ће стога предвиђање у вези с раширеношћу вредносних оријентација бити ограничено на претпоставку да су *просистемске вредности прихваћене међу младима*, пре свега због недавних друштвених промена које су их по природи ствари довеле у институционални фокус.

1.5. Претпоставља се да су *политички афекти младих према политичким објектима преовлађујуће негативног квалитета*. Бројна ранија истраживања указују на преовлађујуће незадовољство грађана Србије друштвено-политичким околностима и политичким ауторитетима, како током деведесетих година XX века, тако и након 2000. године. Млади свакако нису на то имуни. Ово наравно не значи да се претпоставља да су млади неселективно критични или негативно оријентисани у афективном смислу према свим политичким објектима који ће

бити предмет даље анализе. Биће анализиран афективни однос како према неким традиционално „омраженим“ политичким објектима, тако и према неким државним симболима или појединцима из политичке прошлости за које можда стоји супротно.

Најзад, (не)хомогеност политичке културе у једном другом смислу односи се на претпоставку да се различите групе младих разликују на већини анализираних оријентација. У вези с тим, полази се од једне основне претпоставке.

1.6. Претпоставља се да су *социодемографске карактеристике младих важни чиниоци варијација анализираних политичких оријентација*. Ова релативно општа претпоставка може бити даље конкретизована и прецизирана. Когнитивна компонента политичке културе, иако по претпоставци слабо „развијена“ у популацији младих у целини, вероватно је „развијенија“ у појединим категоријама младих. Судаће према налазима ранијих истраживања, виши нивои политичког знања и разумевања могу се очекивати у групи младића, ученика бољег школског успеха, повољнијег социоекономског статуса, оних који похађају грађанско васпитање и оних који долазе из „политизованијих“ породица. Слично се може претпоставити и за мотивациону компоненту политичке културе, будући да бројна ранија истраживања указују на значајне ефекте побројаних фактора. За обим и интензитет актуелизованих облика политичког понашања може се, барем судаће према ранијим истраживањима, предвидети да ће бити пре свега под утицајем социоекономског статуса ученика, али се и овде могу очекивати значајни утицаји неких других фактора попут пола, васпитног стила породице и степена њене политизације, као и неких чинилаца повезаних са школом, пре свега утицаја грађанског васпитања. Будући да бројна истраживања вредносних оријентација младих у нашој средини упућују на разлику у профилу различитих образовно-професионално-слојних категорија младих, и овде се може очекивати да важни извори варијација вредносних оријентација, посебно оних просистемских, буду они који су боље социјализовани за системске вредности и који су према неким другим карактеристикама више за систем везани и од њега имају више користи. Стога се могу очекивати значајни утицај типа школе коју млади похађају, школског успеха и изборног предмета, али пре свега

социоекономског статуса младих. Како садржај вредносне компоненте политичке културе чине не само просистемске, већ и вредности и уверења која би се, у складу са ранијом поделом, могла окарактерисати као политички релевантна, односно исход латентне политичке социјализације у раним фазама живота, претпоставља се да ће неки индикатори васпитног стила родитеља имати утицаја на степен усвајања неких вредносних оријентација из те групе. Најмање извесна предвиђања могу се дати у вези са афективном компонентом из раније наведених разлога. Што због налаза неких ранијих истраживања који упућују на њихову релевантност за неке од овде анализираних афективних оријентација, што због тога што већина оријентација из ове групе има својеврсни евалуативни карактер, има основа за претпоставку да ће се и овде појавити значајни ефекти чинилаца који, по претпоставци, утичу и на вредносну компоненту политичке културе, пре свега индикатора социоекономског статуса ученика. Из овог кратког излагања јасно је да када се каже да се претпоставља важност чинилаца за политичке оријентације то практично значи да се претпоставља *неједнак или различит значај различитих социодемографских чинилаца за различите овде анализирани политичке оријентације.*

2. Друга општа претпоставка тиче се структуре политичке културе младих у складу са чим се претпоставља да *између анализираних типова оријентација постоје међусобне везе.* Разликоване компоненте политичке културе анализирани су преко већег броја оријентација, њихових претпостављених индикатора. У овој студији полази се од једног структуралистичког схватања политичке културе које подразумева разликовање пет различитих скупова оријентација, односно, пет компоненти политичке културе. Овакво схватање је теоријски оправдано, заступају га многи аутори (о чему је било речи у уводним деловима), погодно је за операционализацију и мерење у емпиријским истраживањима, па има велику хеуристичку вредност. Уосталом, оправдавају га и подржавају и сами налази и закључци емпиријских истраживања, укључујући и она у Србији у којима је успешно примењено (Pantić, 1989; Pantić i Pavlović, 2009). Међутим, прилаз проучавању политичке културе преко њених компоненти за циљ пре свега има релативну целовитост и обухватност ове иначе веома комплексне категорије, а не њихово установљење као независних система диспозиција. Издвојене компоненте

могуће је, у сврхе научне анализе, само аналитички разликовати, док је фокус анализе нужно на сагледавању међуодноса компоненти и евентуалном трагању за „кровном“, најопштијом структуром која би обједињавала анализирани компоненте и у том смислу представљала интегрални конструкт, показатељ целовитости односа појединца према свету политике. У складу с тим, полази се од две основне, конкретније претпоставке: (2.1.) претпоставља се да су политичке и политички анализирани компоненте политичке културе заиста *компоненте* у основном значењу те речи – делови општијег система политичких и политички релевантних оријентација описаних синтагмом политичка култура. То практично значи да се полази од претпоставке да је *пет издвојених скупова оријентација у позитивним међусобним везама*; (2.2.) претпоставка је, такође, да се може очекивати и могућност *идентификације одређених модалних или мултимодалних форми диспозиција и конструкција евентуалних типологија политичке културе* заснованих на разликама у дистрибуцији издвојених компоненти или њиховим специфичним односима.

3. Варијабле

Према функцији коју имају у овом истраживању анализирани варијабле је могуће сврстати у две групе – оне које имају статус независних, односно, зависних варијабли.

Независне варијабле

У групи независних варијабли налази се већи број социодемографских варијабли:

- *Тип места пребивалишта*. Ученици су сврстани у једну од три категорије градске, приградске београдске општине или унутрашњост².

² Ова класификација заснована је на месту *пребивалишта*, а не на месту *похађања школе*. Ова два се у великој мери преклапају, али се појављују неки проблематични случајеви који овакав начин класификације чине оправданим (нпр., будући да нема медицинске школе у приградским општинама и ученици који живе у приградским општинама нужно су усмерени на градске београдске школе; у узорку постоји и не тако мали број ученика који нису из Београда, а школују се у Београду, где по природи ствари и тренутно живе).

- *Тип школе.* Варијабла обухвата четири категорије: гимназије, техничке, медицинске и економске школе.

- *Пол.* Обухвата две категорије испитаника: мушки и женски.

- *Школски успех.* Односи се на школски успех на крају треће године средње школе и исказан је на уобичајен начин: недовољан, довољан, добар, врло добар и одличан успех.

- *Изборни предмет.* Према самоисказу испитаника, ученици су сврстани у једну од две групе, оних који похађају грађанско васпитање или оних који похађају верску наставу.

- *(Не)религиозност.* (Не)религиозност би се могла одредити као „систем уверења о потреби очувања и развијања религије и религиозног погледа на свет, односно о важности ограничавања и превазилажења религије и цркве“ (Kuzmanović, 1995b, str. 28). У питању је оријентација коју чине ставови когнитивне природе (веровање у натприродно биће), разна осећања (зависност, беспомоћност, дивљење итд.), извесни морални принципи, однос према институцијама, као и одређени облици понашања (Pantić, 1981). Будући да се побројани често повезују, религиозност се може посматрати и као вредносна оријентација, а не само скуп осећања и веровања. У овом раду је испитивана путем две тврдње о (не)религиозности и учесталости присуствовања верским обредима.

- *Животно задовољство.* Степен уопштеног задовољства животом. Један од два најчешће коришћена индикатора субјективног благостања може бити посматран као важан показатељ уопштене когнитивно-афективне процене тренутне животне позиције и квалитета живота уопште. Осећање среће и задовољства, тј. ускраћености и фрустрације мерено је једном четворостепеном тврдњом.

- *Учешће у раду ученичког парламента.* Актуелизовано или потенцијално учешће у раду ученичког парламента, као екстракурикуларној и парapolитичкој активности, мерено је једном тврдњом о учесталости овог вида активности, односно спремности за њу.

- *Образовање оца и мајке.* Две засебне варијабле које обухватају шест идентичних категорија: (1) основна школа, (2), средња трогодишња школа, (3)

средња четворогодишња школа, (4) виша школа, (5) факултет и (6) магистратура, докторат; категорије су касније сажете у уобичајену класификацију: основно, средње и више и високо образовање.

- *Занимање оца и мајке.* Као и у претходном случају, одговори ученика на два питања отвореног типа, класификовани су у једну од шест предвиђених категорија: (1) пољопривредник/домаћица, (2) радничка занимања (3) стручњак или службеник са средњом стручном спремом, (4) стручњак или службеник са високом стручном спремом, (5) приватник, samozапослени и (6) пензионер.

- *Процена финансијске ситуације породице.* Ученик је бирао један од пет дескриптивних описа материјалне ситуације породице, од најлошије до најбоље: (1) немамо довољно новца, често ни за храну, (2) имамо довољно новца за храну, али тешко да можемо да купимо одећу, (3) имамо довољно за храну и одећу, али не и за веће куповине, као што су телевизор или фрижидер, (4) имамо новца и за веће куповине попут телевизора или фрижидера и (5) можемо да купимо скоро све што пожелимо.

- *Партиципација у доношењу одлука у породици.* Један од показатеља васпитног стила родитеља који се тиче обрасца доношења породичних одлука, тј. односа моћи у породици и степена (не)егалитарности деце и родитеља. Испитаник је на питање о томе ко најчешће доноси важне породичне одлуке могао одабрати један од четири понуђена одговора: мајка, отац, родитељи и сви заједно (укључујући децу).

- *Подстицање аутономије у породици.* Учесталост подстицања независности у мишљењу и делању детета од стране чланова породице. Степен одобраване аутономије испитиван је путем три индикатора о учесталости подстицања слободног изражавања мишљења, самосталног доношења одлука и провођења слободног времена у породици на којима је испитаник одговарао на тростепеним скалама.

- *Образац дисциплиновања.* Степен инсистирања на поштовању правила понашања детета у породици; последњи индикатор васпитног стила родитеља у блиској вези с претходна два тиче се строге дисциплине и пре свега степена послушности које се од детета у породици захтева и може бити посматран као основа демократског насупрот ауторитарном приступу интерперсоналним

односима. Испитиван је једном тврдњом којом се исказује степен инсистирања поштовања правила понашања.

- *Политизованост социјалне средине.* Степен важности политике за особе из непосредног социјалног окружења. Овај показатељ тиче се истакнутости и важности политике у оквиру породице и вршњачке групе, који указују на потенцијалну учесталост и контекст размене политичких информација. Индикатор је операционализован преко три тврдње о степену интересовања за политику оца, мајке и најбољег друга/рице.

- *Политичка партиципација родитеља.* Учешће родитеља на последњим парламентарним изборима; мерено једном тврдњом којом се од ученика тражило да каже да ли су један, оба или ниједан од родитеља гласали на последњим парламентарним изборима.

Зависне варијабле

У складу са пет претпостављених компоненти политичке културе, постоји и пет група зависних варијабли које обухватају већи број појединачних индикатора.

Когнитивна компонента

Под когнитивном компонентом политичке културе подразумева се, најпре, ниво политичког знања чију суштину, поједностављено речено, чини знање о томе што влада јесте и што влада ради (Delli Carpini & Keeter, 1991; 1993). У складу с тим, често се разликују две главне подврсте политичког знања. Тако се истиче важност онога што би се могло свести на политичку информисаност – познавање текуће политичке ситуације (лидера, тема, ставова итд.), својеврсно „фактичко“ знање које је последица праћења актуелних дешавања, насупротив ономе што се често описује као убеничко, научено или грађанско знање које је у поређењу са првим у извесном смислу деконтекстуализовано и неактуелно – односи се на познавање општих и релативно трајних правила и процедура у

функционисању политичког система (Delli Carpini & Keeter, 1991; 1993; Feldman & Price, 2008; Gronlund & Milner, 2006; Jennings, 1996; Lambert et al., 1988).

Међутим, когнитивну компоненту не чине, уопштено речено, само политичке когниције које се односе на информације о политичким институцијама, догађајима, личностима и принципима. Ова компонента, с друге стране, подразумева и разумевање политички релевантних идеја, њихово повезивање у систем или довођење у везу са апстрактним концептима и принципима у које је добар део политике (ма колико конкретно био изражен) нужно укоревен. За опис ове компетенце испитаника користе се различити термини – грађанска „писменост“ (Milner, 2002), „компетентност“ (Kuklinski & Quirk, 2001), политичка софистицираност (Luskin, 1987), концептуална интеграција (Neuman, 1981), концептуално знање (Lambert et al., 1988) итд. Сви ови појмови односе се на испитаникову способност да примени разне политичке концепте на своје политичко окружење, да интегрише и организује политичке идеје.

Когнитивна компонента политичке културе у овом раду укључује неколико елемената:

- *Самопроцена информисаности о политици.* Субјективна процена испитаника о степену информисаности о актуелним друштвено-политичким дешавањима.

- *Политичко знање.* Опсег информација о политичким институцијама, догађајима, личностима, принципима и правилима; тестом знања од 12 питања покривене су три подобласти: (1) *свакодневна политика* – познавање текуће политичке ситуације у Србији (лидера, тема, ставова итд.); обухвата оно што се у литератури описује као актуелно или фактичко политичко знање; (2) *међународна политика* – познавање неких базичних политичких чињеница из области међународне политике; (3) *правила и процедуре* – познавање правила и процедура у функционисању политичког система Србије; односи се на знање чињеница које су релативно уопштене и независне од тренутних или актуелних политичких догађаја, тема или лидера.

У вези са операционализацијом овог аспекта когнитивне компоненте постоји и једна важна методолошка дилема која је вредна помена на овом месту. Политичко знање стандардно се мери класичним тестовима знања у којима се од

испитаника траже тачни одговори на одређен број питања. Испољено политичко незнање испитаника (које је готово редовна појава) може међутим деловати веома деморалишуће за њега самог, али и озбиљно нарушити успостављени контакт интервјуера и испитаника, што је, како наводе поједини истраживачи, често довољно јак разлог за изостављање индикатора који се тичу политичког знања (Lambert et al., 1988). Излаз из ове ситуације поједини аутори виде у „охрабривању“ давања одговора типа „не знам“ и његовом својеврсном легитимацијом кроз саму формулацију упутства (нпр. *Многи људи не знају одговоре на ова питања ..., Да случајно не знате ...*) (Delli Carpini&Keeter, 1993). Међутим, неки емпиријски налази указују на то да када се охрабрује давање одговора типа „не знам“, скорови на тесту знања одражавају два фактора – знање и неке личносне карактеристике, пре свега склоност ка погађању, па је нужно користити питања са понуђеним одговорима, уместо питања отвореног или „тачно-нетачно“ типа (Mondak, 2001). Тако, рецимо, неки подаци указују на то да је највећи део често утврђиваних полних разлика у нивоу политичког знања илузоран или заправо артефакт мерења – мушкарци су склонији погађању одговора од жена, те су њихови виши скорови делом и последица среће и вероватноће (Mondak & Anderson, 2004). Ниво политичког знања повећа се за приближно 15% уколико се опција „не знам“ не охрабрује (Mondak & Davis, 2001). Међутим, неки други резултати упућују на опрез у прихватању овог предлога јер се показало да испитаници који иницијално бирају опцију „не знам“, а потом буду питани да покушају да погоде тачан одговор, не раде то статистички боље од случајности (Sturgis et al., 2007). Имајући то на уму, овде је примењено својеврсно средње решење – коришћена су питања са више понуђених одговора (четири алтернативе), као и опција „није ми познато“, али њено бирање у уводном упутству није подстицано.

- *Политичка концептуализација*. Својеврсна „когнитивна комплексност у вези с политиком“ (Luskin, 1987, str. 861), организација политичких идеја и тема у терминима апстрактних (па и идеолошких) конструката који омогућавају структурисање, разумевање, па и трајније задржавање појединачних информација. Ова компетенца испитаника мери се на много различитих начина: самопозиционирањем на скали левица-десница, способношћу позиционирања

мањег или већег броја политичких партија на тој скали, диференцирањем партија према неким темама, способношћу дефинисања појмова „левица“, „десница“, „либерализам“, „демократија“, односно, њиховог разумевања, способношћу навођења (кључних) разлика између доминантних партија итд. (Campbell et al., 1960; Jennings & Niemi, 1974; Lambert et al., 1988; Luskin, 1987; Neuman, 1981; Sigel & Hoskin, 1981; Torney-Purta et al., 2001). Политичка концептуализација је у овом раду операционализована и мерена преко неколико питања различитог садржаја и формата. Од ученика је тражено да се позиционира на (седмостепеној) скали левица-десница, да на тој истој скали позиционира Демократску странку и Српску радикалну странку, као и да својим речима дефинише појам „лево“ или „левица“ у политици; испитивано је и ученичко разумевање демократије тако што је од њих тражено да са списка од осам наведених карактеристика одаберу само оне које сматрају суштинским одредницама демократског политичког система; схватање концепта једнакости испитивано је једним питањем са више понуђених одговора, док је једним питањем отвореног типа од ученика тражено да сопственим речима објасне разлику (или разлике) између комунизма и капитализма. Наведених седам индикатора комбиновано је у индекс политичке концептуализације о чијој конструкцији ће бити више речи на одговарајућем месту.

Афективна компонента

Афективна компонента политичке културе обухвата осећања грађана према политичким објектима, тачније, оне политичке и политички релевантне оријентације које су снажно афективно засићене. Овде спадају све оне оријентације које се уобичајено описују појмовима лојалности, везаности, подршке, легитимности и идентификације, нешто што се изражава у категоријама (не)свиђања, (не)наклоности, (не)задовољства, (не)поверења итд. Могу се односити како на политичку заједницу или политички систем у целини, тако и на неке њихове уже или специфичне делове (институције, појединце, симболе и сл.).

Обухвата неколико оријентација:

- *Уопштена подршка систему.* Представља „снажне везе лојалности и осећања за политичку заједницу, пре него за специфичне ауторитете, структуре или политике“ (Easton, 1965, str. 279) и односи се на „евалуације онога што објекат јесте или представља ... не и на оно шта он ради“ (Easton, 1975, str. 444). Блиска је ономе што се често назива систем афект (Almond & Verba, 1963; Sigel & Hoskin, 1981) и састоји се од залихе или резервоара подршке која је имуна на тренутне политичко-економске перформансе система и као таква показатељ је уопштеног политичког (не)задовољства и уверења да ауторитети имају легитимитет, да они раде у складу са оним што се доживљава као добро или исправно, те се и одлуке које он доноси сматрају обавезујућим и вредним поштовања (Easton, 1965; 1975; Easton & Dennis, 1973; Muller & Jukam, 1983; Muller et al., 1982). Мерена је скраћеном и адаптираном скалом коју предлажу Милер и сарадници (Muller et al., 1982). Чине је четири позитивно формулисане тврдње праћене петостепеним скалама.

- *Поверење у институције.* Поверење у институције указује на то да „грађани осећају да би њихови интереси били задовољени чак и ако би ауторитети били изложени минималном надзору“ (Easton, 1975, str. 447). У извесном смислу указује на задовољство начином на који је једна земља у целости вођена и представља основни индикатор легитимности једног система (Easton, 1975; Slavujević i Mihailović, 1999). Поверење у институције система је од посебне важности за демократску владавину јер, за разлику од ауторитарних, „демократске институције не могу бити наметнуте популацији која их не жели“ (Hahn, 1991, str. 421). Испитиван је степен (не)поверења у девет врста институција који је исказиван на петостепеним скалама.

- *Задовољство нивоом развоја демократије и економском ситуацијом у земљи.* Како нека истраживања показују да се може говорити о различитим врстама политичког афекта – (1) најопштијем, систем афекту (уопштена подршка), (2) институционалном и (3) афективном односу према тренутним званичницима и постигнућима власти, ова два индикатора могла би бити посматрана као показатељи евалуације поступака, појединаца или акција тренутних политичких ауторитета. Суд о неком од два горенаведена аспекта заснован је на скорашњим искуствима, перцепцији и евалуацији перформанси

актуелног режима и његових представника; показатељ је тренутног расположења које је одраз актуелне констелације друштвено-политичких околности, веома близак појму специфичне политичке подршке, насупрот гореописаној дифузној (Easton, 1975). Ниво задовољства испитиван је путем две тврдње праћене петостепеним скалама.

- *Политичка цинизам.* Односи се на „степен у коме људи не поштују политичаре и политику, степен у коме ове речи симболизују нешто негативно, пре него нешто позитивно“ (Agger et al., 1961, str. 477), дакле, ствар је квалитета афективног односа према свету политике уопште или према специфичној врсти или групи политичких објеката. Показатељ је уопштеног политичког незадовољства (Muller & Jukam, 1983) и једна од детерминанти уопштене подршке политичком систему (Easton, 1975). Политички цинизам испитиван је скалом конструисаном на основу неких ранијих инструмената (Agger et al., 1961; Fraser, 1971; McClosky, 1964) коју чине три позитивно и једна негативно формулисана тврдња.

- *Партијска идентификација.* Осећај везаности, припадности или лојалности који појединац осећа у вези с неком политичком партијом по избору, „афективна оријентација појединца према важној групи-објекту у његовој средини“ (Campbell et al., 1960, str. 121). Према тзв. мичигенском социопсихолошком моделу изборног понашања, партијска идентификација је кључни фактор изборне партиципације, стиче се рано у детињству, као један од многих врста социјалног идентитета, у извесном смислу се „наслеђује“ од породице и показује се као један од најстабилнијих политичких оријентација и једна од најважнијих у анализи политичких ставова и понашања (Campbell et al., 1960; Slavujević, 2002; 2005). Партијска идентификација је у овом раду испитивана питањем о самоперцепцији као присталице и симпатизера неке од политичких странака.

- *Афективни однос према политички релевантним појмовима, националним симболима и појединцима.* Наклоност или ненаклоност младих према неким специфичним политичким објектима анализирана је и путем конотативног, афективног нивоа значења неких политичких појмова. Анализа односа према политичким симболима је, према неким гледиштима, суштински

проблем анализе политичке културе (Brown, 1979; Dittmer, 1977). Чак и када је прецизно значење одређених појмова непознато или недовољно познато они свеједно изазивају неке емотивне реакције, као и истакнуте личности из непосредне политичке историје Србије које, из ове перспективе, представљају репрезентације, односно, персонализације одређених политичких идеја према којима млади данас могу имати афективни однос иако нису били сведоком њиховог политичког деловања. Од младих је тражено да на петостепеној скали изразе интензитет и квалитет осећања која у њима изазивају следећи појмови, симболи и појединци: демократија, социјализам, национализам, химна и застава Србије, Зоран Ђинђић, Слободан Милошевић, Јосип Броз Тито и Дража Михаиловић.

Мотивациона компонента

Мотивациона компонента, онако како је схваћена у овом раду, односи се на диспозицију или потенцијал који лежи у основи политичког понашања опажљивог на манифестном нивоу (Pantić, 1989; Pantić i Pavlović, 2009). У питању је динамичка спремност појединаца за одређено политичко понашање (која га изазива, усмерава и управља њиме), али не и само понашање (које је описано акционом компонентом политичке културе). Политичко понашање може бити подстакнуто на веома различите начине и у његовој основи леже многи различити мотиви. Сваки став, вредност, уверење и многе друге диспозиционо утемељене карактеристике појединца јесу мотиви у малом. Међутим, док такве диспозиције могу сасвим поуздано указивати на конкретне разлоге за одређене поступке или објаснити његов квалитет и квантитет, значење мотивационе компоненте је овде схваћено нешто уже и више се односи на неспецификовану спремност за ангажовање и својеврсну осетљивост, сензитивност за један аспект социјалне средине - политику и политичко - која се више тиче тога да ли постоји могућност да се неко ангажује, него тога на који начин или из којих конкретних разлога ће се неко ангажовати.

Мотивациона компонента обухвата већи број показатеља:

- *Интересовање за политику.* Спремност појединца да обраћа пажњу на политичке теме и феномене, по цену запостављања неких других неполитичких садржаја (Lupia & Philpot, 2005). Представља самопроцену ученика/це о томе колико је лично заинтересован/а за политичке догађаје и дешавања на петостепеној скали.

- *Праћење политичких информација у медијима.* Интензитет и опсег праћења информативно-политичких тема и садржаја у различитим врстама медија: телевизији, радију, штампи, Интернету; операционализовано је преко четири петостепене тврдње.

- *Важност политике у животу.* Вредновање политике као важног дела живота појединца исказано на петостепеној скали од „нимало“ до „веома“.

- *Прометејски активизам.* Испољава се кроз тежњу да се „активно утиче на властиту судбину, да се контролише свет и друштво, да се мења затечено, да се упркос препрекама истраје у тој активности, да се преузме ризик и одговорност, да се ангажовање чак схвата као крајњи циљ људског постојања“ (Pantić, 1981, str. 57). Овде се заправо ради о друштвеном активизму као вредносној оријентацији (Kuzmanović, 1988; Pantić i sar., 1984), дакле о релативно стабилној усмерености на шире друштвене проблеме и политику у чијој основи лежи уверење да се може утицати на збивања у свету и друштву. Неки налази у нашој средини управо показују да је оваква оријентација важан чинилац мотивисаности за ангажовање (Kuzmanović, 1988). Испитиван је преко четири, две позитивно, две негативно формулисане тврдње.

- *Политичка ефикасност.* Односи се на „осећај да индивидуална политичка акција има или може имати утицај на политички процес ... да је политичка и друштвена промена могућа и да појединац може играти улогу у тој промени“ (Campbell et al., 1954, str. 187). Сличан је и појам субјективне или политичке компетентности (Almond & Verba, 1989; Richert, 1974; Strate et al., 1989). Уверење у сопствену ефикасност или компетентност један је од кључних политичких ставова из простог разлога што је предуслов политичке активности уверење да не само да је партиципација доступна појединцу, односно, да је добро и легитимно партиципирати, већ и да то има неког смисла и ефекта. Политичка

ефикасност мерена је оригиналном, често коришћеном скалом коју чине четири тврдње.

- *Спремност на гласање*. Класично питање о изборној партиципацији и оријентацији, из разлога о којима ће касније бити више речи, посматрано је као показатељ спремности за учешће у базичном облику политичког понашања – гласању на изборима. Испитаници су на основу самопроцене о томе да ли би гласали да се сутра одржавају парламентарни избори сврстани у једну од три групе – бирачи (поред оних изборно оријентисаних, укључује и младе који би гласали, али нису сигурни за кога), апстиненти (укључује они који сигурно не би гласали) и потенцијални гласачи (обухвата оне који нису сигурни да ли би гласали).

Поред издвојених индикатора, о карактеру мотивационе компоненте политичке културе биће суђено и на још један, индиректан начин. У делу о понашајној компоненти политичке културе биће објашњено да су ученици одговарали на питања која се тичу учешћа у различитим облицима политичког понашања, али су могли исказати спремност за учешће у свим облицима активности у којима нису раније учествовали.

Вредносна компонента

Вредносна компонента политички културе је свакако њен најважнији аспект. Вредности као опште идеје о пожељном (циљевима, односима, понашању) јесу опште диспозиције израженог мотивационог потенцијала које утичу на широк опсег ставова, мишљења и облика понашања (Kuzmanović i Petrović, 2007; Pantić, 1981; 1990b; Rokeach, 1973; Pavlović, 2009b; 2010; Bilsky & Schwartz, 1994).

Вредносну компоненту политичке културе чине, најједноставније речено, политичке и политички релевантне вредносне оријентације. Будући да је политичка релевантност релативна категорија, друштвено-историјски веома промењива (практично било која вредносна оријентација може у одређеном тренутку у одређеном друштву постати политички релевантна), одабир оних које ће бити предмет овог рада извршен је на основу веома обимне домаће и иностране литературе, и то на основу два главна критеријума: њиховог идеолошко/

политичко/системског карактера (директна или индиректна веза са политичким објектима у најширем смислу) и њихове релевантности за политичко понашање (његово подстицање и усмеравање). Биране су оне вредносне оријентације које су у извесном смислу актуелне и за које се с правом може претпоставити да се осетније мењају у последње време, оне које би се могле сматрати централним како из угла односа појединца према политици, тако и с обзиром на њихову претпостављену везу с другим релевантним оријентацијама, а да при том омогућују неке компарације с резултатима ранијих истраживања, домаћих и иностраних.

Важно је скренути пажњу на то да неке оријентације које ће бити описане у наставку, односно, оне које се у овом раду сматрају делом вредносне компоненте политичке културе, јесу то, у извесном смислу, само условно. Уколико би се имали на уму строжи социопсихолошки критеријуми концептуализације, операционализације и мерења вредности, неке од описаних оријентације би тешко могле бити сматране вредносним оријентацијама из једног једноставног разлога – недостаје им елемент пожељности, тачније, више су показатељ извесних карактеристика или фактичког постојања одређене карактеристике код појединца, него њеног позитивног вредновања. На пример, систем ставова који је показатељ аномиије више указује на то колико се појединац заиста осећа дистанцираним и отуђеним од преовлађујућих друштвених норми или система, него то колико он (позитивно или негативно) вреднује аномију (ако о аномиији уопште има смисла говорити у тим терминима). Но, такве овде изложене системе уверења и ставова има смисла сматрати делом вредносне компоненте политичке културе јер, у најгорем случају, ипак представљају системе уверења са израженом евалуативном компонентом, барем специфичне и актуелне евалуације.

Сви важни аспекти приказаних вредносних оријентација не могу се описати на пола стране или једној целој страни – обиму који структура ове студије може да дозволи. У питању су оријентације чија елаборација заслужује далеко више од тога, с обзиром на њихову опшост или значај, али и бројне нејасноће и спорења у вези са њима. Будући да су вредносне оријентације само један, иако можда најважнији, а свакако најбројнији, подскуп оријентација које чине предмет овог рада, овде ће њихова крајње сажета елаборација за циљ пре

свега имати експлицирање схватања и операционализације одговарајуће вредносне оријентације у овом раду.

У анализу су укључене следеће вредносне оријентације:

- *Модернизам – традиционализам*. Главним одредницама модернизма сматрају се веома разноврсне диспозиције попут уопштених уверења о суштини људске природе или темпоралне оријентације, преко нешто ужих, попут схватања о ефикасности науке и медицине, до крајње специфичне конзумације медија или праћења вести, ставова о старима, величини породице итд. (Armer & Youtz, 1971; Doob, 1967; Inkeles, 1969; Portes, 1973; Schnaiberg, 1970; Smith, & Inkeles, 1966; Stephenson, 1968). Са становишта овог рада је, међутим, од посебне важности да се ова димензија често поистовећује са односом према потреби, темпу и обиму друштвених промена. Готово без изузетка се као важан део модернизма подразумева однос према друштвеним променама, посебно традиционалним уверењима, вредностима и облицима понашања (Armer, & Youtz, 1971; Doob, 1967; Inkeles, & Smith, 1974; Inkeles, 1969; Pantić, 1990d; Schnaiberg, 1970; Stephenson, 1968). Тако ће и у овом раду модернизам пре свега бити посматран као позитиван однос према друштвеним променама. Операционализован је преко четири, две позитивно, две негативно формулисане тврдње.

- *Отвореност/затвореност према свету*. Ова димензија обухвата разне врсте односа према етничком припадању за који се у литератури користе разни називи: национална везаност, национална идентификација, облик укључивања у национални систем и сл. (Kuzmanović, 1990b; 1995b; Pantić, 1981; 1990b; Rot i Havelka, 1973). Пантић (Pantić, 1981; 1990b) разликује пет облика: екстремну затвореност (лојалност сопственој нацији уз ниже вредновање припадника других нација), блажи облик затворености (позитиван став према сопственој нацији, али и толеранција према другим нацијама), националну алијенацију (непостојање везаности за било коју нацију), блажи облик отворености (припадници других нација се доживљавају на сличан начин као и припадници своје нације), екстремни облик отворености (друге нације се више воле и цене од своје). Кузмановић (1990, 1995б) излаже нешто другачије схватање ове димензије, пре свега с обзиром на анализу екстремних облика отворености која не укључује ксенофилију и негативну националну идентификацију. Ова димензија могла би се

сматрати својеврсним показатељем етноцентричке оријентације, некритично позитивног односа према сопственој и негативног односа према другим нацијама. Испитивана је преко преко три позитивно и једне негативно формулисане тврдње.

- *Социјалистичка оријентација*. Иако се у једном општијем смислу, конструкт и скала социјалистичке/*laissez-faire* оријентације од које се у овом истраживању пошло (Evans et al., 1996; Heath et al., 1994; Whitefield & Evans, 1999) односи на једну од две најважније димензије политичког разликовања људи – политичку и економску једнакост – и укључује три концептуална елемента (једнакост, колективизам, државне интервенције), социјалистичка оријентација у овом раду схваћена је уже и специфичније. Тиче се, пре свега, односа према начинима остварења економског благостања једне заједнице, тј. односа према неким елементарним аспектима економског уређења друштва, попут типа доминантне својине или интервенција државе у привреди. Ако о овој оријентацији треба размишљати у терминима (не)једнакости, посреди је (не)егалитаризам у економском, не и у политичком смислу (мада су та два често повезана). Испитивана је двома позитивно и двома негативно формулисаним тврдњама.

- *Либерална оријентација*. Ова димензија јесте једна од основних политичких вредносних оријентација која се, према схватању од кога се полази, суштински тиче позитивног односа према личним слободама (Evans et al., 1996; Heath et al., 1994; Rokeach, 1973) и супсумира класичну типологију либерализам/конзервативизам, али истовремено представља и својеврсни показатељ (не)толерантности. Према многим ауторима, ово је једна од најважнијих димензија политичког разликовања људи, тачније, једна од две најважније, вредновање једнакости, насупротив вредновању слободе (Evans et al., 1996; Heath et al., 1994; McClosky & Zaller, 1984; Rokeach, 1973; Pantić i Pavlović, 2009). Овде се под њом пре свега подразумева ужи, политички аспект димензије либерално-конзервативно. Димензија је испитивана скраћеном верзијом скале која је деценијама део великих емпиријских истраживања попут *British Social Attitudes Survey* или *British Election Study* (Evans et al., 1996; Heath et al., 1994; Whitefield & Evans, 1999), а чине је четири позитивно формулисане тврдње.

- *Однос према слободи говора и мишљења*. Уверење да свако (па и политички противник) има право да своје мишљење јавно изрази представља

подршку општем, апстрактном принципу грађанских слобода и прихватање једног од основних принципа на којима је демократски политички систем заснован (McClosky, 1964). У извесном смислу је и (индиректна) мера политичке толеранције - представља показатељ подршке институционалним гаранцијама политичких слобода, па има и додатну важност јер указује да ли је (не)толеранција принципијелна, тј. повезана са ширим сетом уверења о политици (Gibson, 1998). Подршка слободи говора и мишљења испитивана је путем три негативно и једне позитивно формулисане тврдње.

- *Однос према демократском политичком систему.* Представља својеврстан релативан однос према демократском политичком систему – вредновање демократије као начина управљања или владања Србијом у поређењу с неким другим, супротстављеним облицима владавине. Испитиван је однос ученика према четири различита типа владавине, али је у даљој анализи коришћен индекс конструисан на основу две тврдње – преференција демократије насупрот преференцији аутократије, исказане на петостепеној скали - које се често посматрају као индикатори уопштеног односа према демократском политичком систему и његове начелне преференције (Inglehart & Welzel, 2005; Klingemann et al., 2006; Pavlović, 2007; 2008; 2010).

- *Легалистичка оријентација.* Демократска држава друго је име за правну државу, где нема вишег интереса испред закона и где „уставност и правна држава подвргавају творца закона законима које ствара“ (Sartori, 2001, str. 207). Владавина закона је не само један од темељних принципа демократске идеологије, гаранција једнакости свих, већ и основни инструмент организације и уређења живота једне политичке заједнице. „Послушност“ законима посебно добија на значају у средини у којој је „хајдучија била специфичан облик привређивања сувише дуго да би се доживљавала као чин неугодан богу и људима“ (Vigo, 2006, str. 230) и где је и данас важније познавати праву особу, неко бити на страни правде. Подршка владини закона је у овом раду испитивана путем четири тврдње Ликертовог типа конструисане на основу неких раније коришћених скала (Gibson, 1998; McClosky, 1964).

- *Вишепартијска оријентација.* Постојање вишепартијског система је *sine qua non* услов демократије која се у пракси спроводи путем организованог

плурализма, одржавањем и конкуренцијом опозиционих, супротстављених политичких група и интереса (Aron, 1997; Lipset, 1969; Sartori, 2001). Онако како је схваћена у овом раду, ова оријентација пре свега представља показатељ подршке основним демократским „правилима игре“. У овом раду је испитивана путем четири негативно формулисане тврдње, конструисане на основу неких ранијих сличних анализа (Dennis, 1966; Dennis et al., 1973; Gibson, 1998; McClosky, 1964).

- *(Пост)материјализам*. У складу са схватањем творца овог концепта (Inglehart, 1971; 1990) (пост)материјализам јесте вредносна димензија која представља континуум од давања приоритета самоизражавању и квалитету живота ка наглашавању физичке и економске сигурности. Нека ранија истраживања су, међутим, аргументовано указала на то да Инглхартова стандардна батерија преференције друштвених циљева заправо „мери“ продемократску оријентацију, тј. вредности повезане с политичким либерализмом (De Graaf & Evans, 1996; Pavlović, 2009a), па је она, у општем контексту овог рада, схваћена као показатељ степена подршке заштити грађанских права и слобода и позитивног односа према активизму, темељним демократским принципима, које иначе батерија и укључује. У зависности од преференције два од четири понуђена друштвена циља (одржање реда у држави, борба против раста цена, веће учешће људи у важним одлукама владе, заштита слободe говора), испитаник је сврстан у групу материјалисте (бира прва два циља), постматеријалисте (бира последња два циља) или мешовитог (било која друга комбинација).

- *Ширина оквира колективне идентификације*. Један, можда не најважнији, али свакако веома често коришћени критеријум разликовања групних идентификација (посебно у нас) јесте њихова „ширина“ - од најужих локално-парохијалних (улица или град), преко регионалних и националних, до најширих континенталних и мондијалистичких идентификација (грађанин света, припадник човечанства) (Pantić, 1991; Vasović, 1997; 2000). „Сужавање“ оквира колективне идентификације у периоду изражених друштвених криза и међуетничких сукоба (Pantić, 2002; Pantić i Pavlović, 2009; Vasović, 1997; 2000), најбољи је аргумент у прилог гледиштима о ширини колективне идентификације као показатељу степена социјалне толеранције или својеврсне отворености друштва у целини.

Ширина колективне идентификације је у овом раду испитивана једном стандардном тврдњом у којој се од испитаника тражи да од најуже (град или место) до најшире (свет у целини), одабере ону геополитичку целину којој примарно припада.

- *Политичка толеранција*. Два су главна приступа изучавању политичке толеранције – спремности да се грађанска права гарантују свима, тачније, да се дозволи упражњавање политичких права и слобода и онима с којима се неко не слаже (политичким опонентима, мањинским групама итд.). Један полази од важности процедуралних норми толеранције и степена и ширине њиховог прихватања у форми апстрактних принципа (Gibson, 1998; Gibson & Bingham, 1982; McClosky, 1964; Prothro and Grigg, 1960). У фокусу другог приступа је степен (не)толеранције специфичних друштвених група – којим групама се (не) дозвољавају која права и слободе (Mondak & Sanders, 2003; Owen & Dennis, 1987; Peffley et al, 2001; Sniderman et al., 1989; Stouffer, 1955). Посебно утицајна јесте теза *плуралистичке нетолеранције* заснована на методу *најомраженије групе* (Sullivan et al., 1979; 1981). Испитаник најпре наводи или бира најмање омиљену друштвену групу (нпр. атеисти, комунисти, хомосексуалци), након чега следи серија питања о дозвољавању њених политичких права и слобода. Политичка толеранција је овде мерена на један специфичан начин, заснован на класичној студији о политичкој толеранцији (Stouffer, 1955). Сви испитаници реаговали су на један исти „стимулус“ (хомосексуалце) у три различите социјалне ситуације упражњавања загарантованих грађанских права и слобода (слобода говора, запошљавања и кандидовања за јавну функцију).

- *(Не)ауторитарност*. Фромов опис садо-мазохистичке особе која „обожавала ауторитет и тежи да му се потчини, али у исто време жели и сама да буде ауторитет и да јој се други потчињавају“ (From, 1989, str. 117) вероватно најбоље описује суштину ауторитарности - својеврсну комбинацију ауторитарне субмисивности и доминантности. „У ауторитарној филозофији не постоји појам једнакости“ (From, 1989, str. 123); свет сачињавају моћни и немоћи, супериорни и инфериорни. Класична студија ауторитарности (Adorno et al., 1950) у синдрому личности који твори девет особина - конвенционализам, ауторитарна субмисивност, агресивност, антиинтрацептивност, поштовање власти,

деструктивност и цинизам, ригидност мишљења, претерано интересовање за сексуалне активности и склоност коришћењу механизма пројекције - видела је суштину антидемократске оријентације и основу склоности ка прихватању фашистичке идеологије. Олтмајер издваја три суштинска елемента ауторитарности (деснице) - ауторитарна субмисивност, ауторитарна агресија и конвенционализам (Altemeyer, 1988), док је Ајзенк указивао на сличност између Т-димензије и ауторитарности (Eysenck, 1954). Рокич, сматрајући да оригинална F-скала мери само једну форму ауторитарности, а не ауторитарност уопште, говори о општој ауторитарности као начину мишљења који назива догматизам (Rokeach, 1960). Поједини аутори ауторитарност свде на димензију социјални конформизам – аутономија (Feldman, 2003). Когнитивна теорија ауторитарности у њој види исход различитих облика социјалног учења под утицајем бројних агенаса социјализације, а њено порекло у културним и супкултурним обрасцима, што је једно од доминантних схватања у домаћој литератури (Kuzmanović, 1994; 1997b; 2010; Pantić, 1990b; Rot i Havelka, 1973). Овде се полази од концепције ауторитарности као некритичког односа према ауторитету који је заснован „на једноставном учењу концепција реалности преовлађујућих у нечијој култури или супкултури“ (Greenstein, 1965, str. 89). Мерења је путем четири позитивно (проауторитарно) формулисане тврдње.

- *Вертикални колективизам.* Иако се суштином индивидуализма и колективизма сматрају два екстрема – независност индивидуа и примат личних интереса и циљева с једне, насупрот облигације групи и потчињавање личних интереса и циљева групним, с друге стране (Oyserman et al., 2002) – последњих деценија искристалисало се гледиште према коме су индивидуализам и колективизам две одвојене димензије (Hui 1988; Kemmelmeier et al., 2003; Oyserman, 1993; Oyserman et al., 2002; Rhee et al., 1996; Triandis, 1996; Triandis et al, 1988). Тако се прави разлика не само између ове две опште димензије, него и између разних подврста унутар њих. Једна од таквих, главне подврсте индивидуализма и колективизма заснива на релативној важности хоризонталних и вертикалних друштвених односа (Triandis, 1996; Triandis & Gelfand, 1998). Хоризонтални колективизам би се без проблема могао назвати солидарношћу јер у том случају људи себе посматрају као сличне другима, наглашавају заједничке

циљеве, међузависност, друштвеност, али не подлежу лако ауторитету. Унутар филозофије вертикалног колективизма, међутим, „људи нагласак стављају на интегритет групе, вољни су да своје личне циљеве жртвују зарад групних и подржавају надметање своје са другим групама“ (Triandis & Gelfand, 1998, str. 120), чак и онда када потчињавање ауторитету може бити веома непријатно за њих саме. Сматра се да је „екстремни колективизам ... непожељан по било ком критеријуму“ (Triandis et al, 1988, str. 335), али су његове главне мане у политичком домену. Вертикални колективизам јесте посебно неповољан сложај јер је компатибилан с једним посебним типом политичког система - традиционалним друштвима у којима се не вреднује ни слобода ни једнакост, што их чини подложним екстремним (колективистичким) идеологијама, попут комунизма или фашизма (Triandis, 1996; Triandis & Gelfand, 1998). Вертикални колективизам испитиван је скраћеном и адаптираном верзијом оригиналне скале (Triandis, 1996) која укључује четири позитивно формулисане тврдње.

- *Аномија*. Социјална малинтергација, аномија, алијенација, апатија, лична дезорганизација – само су неки од појмова којима се описује сродан скуп уверења чија суштина, генерално говорећи, јесте гледиште да је друштво у коме појединац живи прилично лоше место за живот. Под појмом аномије се у овом раду не подразумева субјективни одраз „објективног“ стања аномије, перцепција или доживљај одсуства норми унутар ширег социјалног система. Однос ова два није однос један-према-један; особа се може осећати алијенирано од система који је нормативно интегрисан. „Норме друштва су, наравно, научене; исто важи и за осећања аномије о томе да норме не постоје“ (McClosky & Schaar, 1965, str. 19), а шта ће бити научно зависи од великог броја чинилаца, не само од социоекономских околности. Аномична особа је „она која је отуђена од или непријатељски расположена према свом друштву и култури која га карактерише“ (Nettler, 1957, str. 672); у питању је својеврсни континуум блискост-дистанца између појединца и других (Srole, 1956), „кластер ставова, уверења и осећања у свести појединца“ (McClosky & Schaar, 1965, str. 19) о томе да је свет без јасних правила, усмерења, променењив, непредвидљив итд. Поврх свега, под аномијом се не подразумева *одсуство* вредности, већ стање конфликтности или сукоба оријентација појединца – збрку циљева која обесхрабрује и пасивизира појединца.

У овом раду аномија је испитивана помоћу четири позитивно формулисане тврдње.

Понашајна компонента

Према једном од класичних схватања, политичку партиципацију чине „они легални акти од стране грађана који су мање или више директно усмерени на утицај или селекцију владиног особља и/или акција које они предузимају“ (Verba et al., 1979, str. 1). Дакле, у питању је активност или понашање, не и неки сродни феномени, попут осетљивости, праћења, интересовања за политику; активност је усмерена ка, уопштено речено, политичким објектима, што би могло да имплицира разликовање политичког од сродне категорије (ужег) социјалног понашања и, додатно, одражава схватање политичког понашања као покушаја утицаја на елите, тј. инструменталне акције. Најзад, нагласак је на легалним актима, онима који су унутар одређене политичке заједнице дозвољени, који се у извесном смислу врше у оквирима институционализованог политичког процеса.

Овакво одређење, међутим, искључује неке важне облике понашања који су несумњиво политички по карактеру. Нека друга одређења која под политичком партиципацијом подразумевају, рецимо, „оне активности грађана који покушавају да утичу на структуре власти, на избор ауторитета или политика“ (Conway, 1990, str. 3-4) или „све отворене и видљиве облике политичке активности“ (Sigel & Hoskin, 1981, str. 45) узимају у обзир све политичке и квазиполитичке облике понашања. Садржај политичког понашања нису само легални/конвенционални, активни и инструментални, већ и неконвенционални, пасивнији и, условно речено, експресивно/церемонијални облици понашања. Тако се политичком партиципацијом сматрају и поштовање закона и плаћање пореза (Sigel & Hoskin, 1981), присуство политичким скуповима и разни други начини исказивања подршке политичкој идеји (Conway, 1990; Sigel & Hoskin, 1981), па чак и обично праћење политичке кампање путем медија (Beeghley, 1986; Conway, 1990). Оваква гледишта имају несумњиву важност јер скрећу пажњу на не нужно инструментални карактер политичког понашања које може бити последица изражавања одређених вредносних уверења (Topf, 1989). Такође,

у обзир се узимају и они облици активности који се често називају неконвенционалним, а за које нема места у поменутиим класичним одређењима. Тиме се признаје и уважава вишедимензионални карактер политичке партиципације, али и побољшава валидност анализе политичког понашања. Предмет анализе постају и они облици политичког понашања који су по неким садржинско-формалним елементима битно другачији. Нове форме су социјално видљивије, спонтаније, мање институционално контролисане, нагло се јављају, слабо су координисане, често директне, без репрезентације (Torf, 1989). Другачији им је и тренд промена током времена – интензитет конвенционалних облика активности опада, док неки други индикатори политичке партиципације показују другачију трајекторију (Listhang & Gronflaten, 2007). Овиме се мења и сам концептуални статус партиципације. За разлику од инструменталног схватања партиципације која, пре свега, подразумева учешће у нечему, мешање у процес доношења одлука или прерасподелу моћи, партиципација као интеракција се заснива на дељењу, реципроцитету и комуникацији међу грађанима једне заједнице. Партиципација је пре свега интеракција, не просто упражњавање легалних права и обавеза, већ и афирмација припадности, учешће у директном доношењу одлука, а не утицај на оне који одлуке доносе (Scaff, 1975; Teorell, 2006).

Ако би се за класично схватање политичке партиципације могло рећи да је преуско, онда су ова друга схватања у извесном смислу преширока. Нека од наведених одређења партиципације, рецимо, у њу укључују и праћење медија, прикупљање информација, заинтересованост итд. (Beeghley, 1986; Campbell et al., 1960; Conway, 1990) чиме се у причу уводе когниција и мотивација, нешто што је пре предуслов активности, него активност по себи, више интрапсихичка категорија него ствар интеракције с другима. Разуме се да је и, рецимо, праћење медија (читање новина, гледање телевизије итд.) облик понашања или скуп активности појединца. Међутим, под претпоставком да је политичко понашање део шире категорије друштвеног или социјалног активизма (Kuzmanović, 1990a; Pantić i sar., 1984) који се односи на све врсте активизма који имају социјалну релевантност, тј. „стоје у вези са друштвеним циљевима (или бар циљевима ширих друштвених група) и одвијају се нужно у интеракцији са другима“

(Kuzmanović, 1990a, str. 77), статус тзв. медијског активизма као активизма је проблематичан. Учесталост праћења медија се у овом раду, као што је раније описано, сматра показатељем мотивационе компоненте политичке културе.

Изузетком има смисла сматрати неке „најновије“ форме политичког активизма. Ако се говори о дистинкцији између конвенционалних и неконвенционалних облика активности, нужно је имати на уму промењиви карактер (не)конвенционалности. Оно што је некад било неконвенционално (нпр. протести, демонстрације) постало је мање-више уобичајни облик политичке борбе, док тај епитет данас пре свега заслужују разни облици интернет активности. Иако је и интернет медиј, те би се посматрању његове употребе као активизма могли упутити малопре наведени приговори, постоје извесне специфичности које заслужују његов такав третман. При употреби интернета појединац је у, поређењу са коришћењем других медија и под одређеним околностима, и даље прилично пасиван, али ипак далеко активнији у (не)подржавању или (не)пропагирању одређених друштвено-политичких циљева и, у принципу, у интеракцији са другима. Иако је интеракција по много чему специфична (често деперсонализована, анонимна, с просторном и временском дистанцом и сл.) карактер интерактивности је неспоран. Путем интернета појединац може да коментарише, хвали, критикује, подржава, осуђује, да подстиче и да бива подстицан, да се прикључује разним групама итд, што говори у прилог тези да неки облици интернет активности могу бити сматрани савременим облицима неконвенционалног активизма³. То посебно добија на значају када је предмет анализе група младих који с правом могу бити сматрани интернет генерацијом.

С друге стране, и ужа и шира одређења политичке партиципације у њу укључују организациону припадност, оно што се у нашој литератури углавном назива(ло) формалним активизмом (Kuzmanović, 1990a; Mihailović, 1987), као и разне друге неформалне (тј. неинституционалне) облике активности, што у извесној мери замагљује границу између (ширег) друштвеног и (ужег)

³ У периоду писања овог рада, појавили су се први протести који су били осмишљени и организовани путем друштвених мрежа *Facebook* и *Twitter* (у Хрватској, Србији, арапским државама), а који су имали велике, често и драматичне друштвено-политичке ефекте. С друге стране, сваки озбиљни политичар данас има фејсбук или твитер налог, као један од видова комуникације с присталицама.

политичког активизма (ако је ту границу уопште могуће утврдити). Термиолошке нејасноће могле би бити отклоњене посматрањем одређених облика понашања као друштвено-политичког активизма. Међутим, већи проблем представља начелно питање потребе укључења одређених облика понашања која нису сама по себи политичког карактера – нису нужно усмерена на политичке објекте нити представљају експресију политичких уверења – у анализу политичке културе. Ипак, чини се да је категорији организационе припадности или формалног активизма ту свакако место.

Не може се спорити да у припадности, рецимо, културно-уметничком друштву, удружењу за заштиту животиња или хоби удружењу има мало тога политичког. Отворено је и питање да ли се у тим и сличним случајевима може говорити и о формалном активизму у смислу да „неко формално припада групама и организацијама које у свој програм укључују ангажовање за остваривање неких друштвено релевантних циљева, те да извршава и минималне формалне обавезе – присуствовање састанцима тих организација“ (Kuzmanović, 1990a, str. 81). Такве организације углавном немају програм о остваривању неких друштвених циљева или циљева већих друштвених група нити има формалних обавеза. Ту се више ради о обиму и интензитету социјалних интеракција, које, међутим, могу постати политизоване или мобилизоване за те циљеве. Чланство у организацијама, наравно, није исто што и политичка активност, али то може у одређеном тренутку постати, онда када чланови једне организације одлуче да утичу на политичке ауторитете. Ове својеврсне потенцијалне политичке утицаје би стога, у складу са ранијом дистинкцијом, било згодно сматрати, не нужно политичким, али свакако политички релевантним облицима активизма.

Организационо чланство је, поједностављено речено, велики политички ресурс. Чланове разних удружења карактеришу виши нивои политичког интересовања и политичког знања (Verba et al., 1995), док партиципација у неполитичкој сфери води политичкој партиципацији, што је велики број данас већ класичних студија потврдио (Almond & Verba, 1989; Nie et al., 1969a; 1969b; Putnam, 1993; Verba et al., 1979). „Члан је, за разлику од нечлана, чини се ближи ономе што зовемо демократски грађанин“ (Almond & Verba, 1989, str. 256); ако је притом организација политичког карактера и ако је појединац у њој активан члан

– корист је још већа. Али било какво чланство, чак и пасивно у неполитичкој организацији, има релевантност за политичко понашање. Главни разлог за то јесте веома подстицајна средина за стицање и развој одређених грађанских вештина, пре свега осећаја политичке ефикасности, коју организациони контекст ствара (Almond & Verba, 1989; Nie et al., 1969a; 1969b; Verba et al., 1995). Удружења грађана су, према неким гледиштима, „главне школе демократије једног друштва“ (Roßteutscher, 2002, str. 514), док је „добра владавина ... нуспроизвод певачких друштава и фудбалских удружења“ (Putnam, 1993, str. 176).

Облици понашања који говоре о обиму и интензитету укључености у политички живот, али и у друштво којем појединац припада, представљају оно што се у овом раду подразумева под понашајном компонентом политичке културе. Она укључује како политичко понашање, тј. све стварне, актуелизоване или можда најбоље речено видљиве облике активности који су усмерени на политичке објекте (у најопштијем смислу), тако и један аспект шире категорије социјалног активизма, формални или организациони активизам, који може бити посматран као политички релевантно понашање.

Анализирани су следећи облици понашања: (1) формални активизам, (2) дискутовање о политици, (3) убеђивање других да гласају на одређени начин, (4) писање протестног писма уредништву новина, радија, телевизије, (5) обраћање локалном/националном представнику власти, (6) потписивање петиције, (7) учешће у политичкој кампањи, (8) исписивање графита политичке садржине, (9) ношење беџа/мајице с политичком поруком, (9) учлањење у друштвено-политичке групе на интернету, (10) посеђивање и активности на сајтовима политичких партија и појединаца, (11) учешће у мирним демонстрацијама и (12) учешће у насилним демонстрацијама.

Изузев показатеља формалног активизма (који је исказан бројем организација у којима је ученик/ца члан), у свим осталим случајевима од ученика је тражено да на четворостепеној скали искажу степен учесталости обављања одређене активности, односно (не)спремности за њу уколико у одговарајућем облику никада раније није учествовао/ла.

III МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА

1. Инструмент

У истраживању је коришћен упитник „папир-оловка“ типа, прилагођен за групно задавање.

При конструкцији инструмента узета је у обзир веома обимна референтна грађа различитог типа. Једну врсту извора представљала је релевантна домаћа и инострана стручна литература која неће бити поново навођена, будући да су најважнији извори наведени у опису варијабли. Другу врсту консултоване грађе представља документација (упитници, кодекси, технички извештаји, јавно доступне базе података итд.) великих домаћих и компаративних, крос-културних истраживања чија искуства „са терена“ представљају незамењиви извор информација. Серија емпиријских истраживања јавног мњења од почетка деведесетих година XX века наовамо Центра за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука у Београду, Европска (енгл. *European Values Survey*) и Светска студија вредности (енгл. *World Values survey*), Америчка национална студија избора (енгл. *ANES*), студија политичке партиципације младих у Европи (енгл. *EYOUNG PART*), међународна студија грађанског васпитања (енгл. *IEA Civic Education Study*), ESS (енгл. *European Social Survey*) истраживања – само су неке од њих. Комбинација ове две врсте извора за циљ је имала долазак до оптималних решења у погледу концептуализације и операционализације релевантних конструката која су послужила као важне смернице у адаптацији постојећих или конструкцији нових инструмената за потребе овог истраживања.

На основу наведених извора конструисана је првобитна и проширена верзија упитника и формиран прелиминарни списак индикатора, који је потом прошао двоструку процедуру провере. Најпре је проверавана разумљивост тврдњи и време потребно за попуњавање упитника путем индивидуалних интервјуа са шест студената прве године факултета (дакле, узрасне групе која представља циљну групу ове студије). Студенти су прво замољени да попуне

упитник, након чега су са њима продискутовани поједини елементи упитника који су им били проблематични или нејасни (формат тврдњи, њихов редослед, начин одговарања и сл.). На основу тога, неке тврдње у упитнику су преформулисане, док је одређен број питања избачен будући да се упитник испоставио као превише захтеван, а време потребно за његово попуњавање знатно дуже од планираних 40 минута.

Ревидирана верзија упитника је у другој фази проверена у кратком пилот истраживању спроведеном у четири одељења четвртог разреда средње школе (два одељења гимназије и два техничке школе, укупно 99 ученика). То је представљало коначну проверу упитника, пре свега метријских карактеристика његових елемената и времена потребног за попуњавање. На основу пилот истраживања и првих искустава у примени упитника, избачен је још један део тврдњи и уобличена коначна верзија упитника која је примењена у каснијем истраживању.

Упитник је обиман, састоји се из две целине и садржи 159 појединачних ајтема на која је ученик или ученица требало да одговори (укупан број питања је мањи јер је унутар једног истог питања испитаник/ца често реаговао/ла на већи број ајтема) (в. прилог бр. 1). Први део упитника садржи стандардан скуп питања која се тичу социодемографских карактеристика ученика (место пребивалишта, пол, узраст, образовање и занимање родитеља итд.). Други део упитника покрива све укључене индикаторе различитих компоненти политичке културе. О овом, највећем делу упитника може се говорити као о целини будући да тврдње, услед сродности садржаја, смисла и формата, нису стриктно одвојене и груписане према описаним компонентама политичке културе, али се може говорити о три условне потцелине овог дела упитника: 1) велика већина тврдњи путем којих су операционализоване вредносне оријентације груписана је у уобичајеној форми низа тврдњи праћених петостепеним скалама; 2) слично важи и за тест знања, показатељ когнитивне компоненте, који представља јасно одвојену потцелину на самом крају упитника; 3) трећу потцелину чини остатак тврдњи, али је ово засебна група само утолико што не припада гореописаним двома и у упитнику се налази после социодемографских обележја, а пре табеле са индикаторима вредносних оријентација. Другим речима, она обухвата остатак тврдњи.

Велика већина питања у упитнику је затвореног типа – испитаник је или бирао један (у мањем броју случајева два и више) од понуђених одговора или је одговарао заокруживањем броја на (најчешће петостепеној) скали Ликертовог типа. У осам питања се од испитаника тражило да сам упише одговор, углавном у уводном делу о социодемографским обележјима и на неколико отворених питања у упитнику.

У случају тврдњи за које се током прелиминарних фаза припреме упитника испоставило да на било који начин или из било ког разлога могу бити проблематичне или за испитанике посебно осетљиве, тамо где по природи ствари није било неутралне или средње категорије или је постојала бојазан да понуђене категорије нису исцрпне, укључивана је опција „друго“ или опција „не знам“.

2. Узорак

Из раније наведених разлога, популација из које је вршено узорковање била је у старту ограничена на београдске ученике завршног, IV разреда средње школе. При конструкцији узорка пошло се од два основна критеријума стратификације – дихотомије градске/приградске општине и различитих врста средњих школа, са идејом да узорак према ова два, и критеријуму пола, буде репрезентативан за популацију београдских матураната⁴. Реални односи броја ученика у градским и приградским општинама (88%:12% у корист првих), односи броја ученика из различитих типова школа, тј. изражено диспропорционално учешће ученика различитих типова школа у популацији београдских средњошколаца (изражена доминација гимназијалаца и ученика техничких школа), као и чињеница да један тип школе (медицинска) не постоји у приградским општинама, значио је практичну немогућност пропорционалног избора ученика у узорак. Како би све планиране анализе биле могуће и валидне, пропорционална заступљеност стратума за резултат би имала или превелику величину узорка (са становишта изводљивости истраживања) или би број ученика у појединим типовима школа био премали за било какву валидну анализу и поуздано закључивање. Планом узорка је стога у старту било предвиђено

⁴ Статистички подаци о броју београдских средњих школа дати су према полу, узрасту, типу школе и општини (Republički zavod za statistiku, 2010).

диспропорционално учешће одређених група београдских средњошколаца у узорку.

С друге стране, у разматрање је узет ограничен број типова средњих школа: гимназије, техничке⁵, економске и медицинске школе, будући да ова четири типа школа похађа 88% укупног броја београдских матураната. Другим речима, у обзир нису узете оне школе и профили које према званичним подацима похађа приближно сваки десети матурант: трговинско/угоститељско/туристичке, пољопривредне и уметничке школе, као и школе за децу с посебним потребама. Додатни разлог за њихово искључење била је и чињеница да већина таквих школа не постоји у приградским општинама.

Величина узорка арбитрарно је одређена на 800 ученика. На основу комбинације два критеријума – градска/приградска општина и тип школе – било је предвиђено да узорак обухвати по 200 ученика из четири типа школа (гимназије, техничке, медицинске, економске школе), при чему би три четвртине ученика чинили ученици средњих школа из градских⁶, а преосталу четвртину ученици средњих школа из приградских⁷ општина. Тиме се диспропорционалност узорка конкретно манифестовала у повећању броја ученика из приградских општина, односно, у уједначавању броја ученика из четири типа школе у узорку, како унутар узорка у целини, тако и унутар градских/приградских општина.

Следећи корак био је избор школа, одељења и ученика. Будући да не постоје подаци о томе колико свака београдска средња школа има ученика или одељења, јединица узорковања могла је бити једино сама школа и одређен број одељења, тј. ученика унутар ње. Прорачуни показују да просечно одељење средње школе има око 27 ученика (Republički zavod za statistiku, 2010), на основу чега је приближно могао бити одређен број одељења потребан за достизање планираног броја ученика у целини, односно с обзиром на тип школе и дихотомију градско/приградско (табела бр. 1).

⁵ У групу техничких школа сврстане су све школе које школују ученике за техничка занимања различитог профила: машинство и обрада метала, електротехника, геологија, рударство и металургија, текстилство и кожарство, геодезија и грађевинарство, саобраћај и сл.

⁶ Градске општине су следеће београдске општине: Вождовац, Врачар, Звездара, Земун, Нови Београд, Палилула, Раковица, Савски венац, Стари град и Чукарица.

⁷ Приградске општине су следеће београдске општине: Сопот, Лазаревац, Младеновац, Гроцка, Барајево и Обреновац.

Табела бр. 1: Планирани број одељења и ученика у узорку према типу школе и типу општине

	Градске општине		Приградске општине	
	Број одељења**	Број ученика	Број одељења	Број ученика
Гимназије	≈ 6	≈ 150	≈ 3	≈ 70
Техничке	≈ 6	≈ 150	≈ 3	≈ 70
Економске	≈ 6	≈ 150	≈ 2	≈ 70
Медицинске*	≈ 5	≈ 150		
Укупно	≈ 23	≈ 600	≈ 7	≈ 200

* Медицинске школе не постоје у приградским општинама;

** Процене су биле само приближне јер није било могуће прецизно знати број ученика у конкретном случају, док се са сигурношћу могло предвидети да број ученика у одељењу зависи и од типа школе.

Према званичним подацима, на целој територији града Београда постоји 100 средњих школа⁸. Након што су уклоњене гореописане школе, као и приватне средње школе⁹, формирана је коначна листа од 63 школе, односно, одвојени спискови гимназија, техничких, економских и медицинских школа за градске, односно, приградске општине. Општи принцип селекције школа био је једно одељење из једне случајно одабране школе унутар одређеног типа школе. Од овог принципа одступљено је у два случаја: (1) уколико број школа унутар одређене групе није био довољан да се према принципу једна школа-једно одељење прикупи планирани број ученика, односно, уколико је због одбијања одређене школе да учествује у истраживању, њена замена морала бити одабрана међу школама у којима је истраживање већ обављено¹⁰; (2) у случају школа из приградских општина, где је честа ситуација да су различити профили, за које у градским општинама постоје одвојене школе, обједињени у једној истој школи¹¹.

Истраживање је спроведено у 25 различитих школа с територије града Београда - 19 из градских и 6 из приградских општина. Анкетирање је обављено у 23 одељења матураната из градских, и 8 одељења матураната средњих школа из приградских општина и у њему је укупно учествовало 799 ученика (604 из

⁸ Подаци потичу са званичног сајта града Београда - <http://www.beograd.rs/cms/view.php?id=1528>, посећено 11. 12. 2009. године.

⁹ Иако се према профилима уклапају у планирани узорак, из анализе су у старту искључене и приватне средње школе, што због проблема у добијању сагласности за спровођење истраживања у тим школама, тако и због високо селекционисаног узорка ученика у таквим школама који углавном чине ученици високог социоекономског статуса.

¹⁰ У конкретном случају ово важи за групу економских (у једној школи анкетирано је два одељења) и медицинских школа (у две школе анкетирана су по два одељења).

¹¹ На пример, у две техничке школе у приградским општинама анкетирано је по једно одељење техничког и по једно одељење економског смера.

градских и 195 из приградских општина). Један мали број непотпуно или стереотипно попуњених упитника морао је бити одстрањен из анализе (11 упитника), па узорак на коме је спроведена анализа која следи обухвата укупно 788 ученика.

Према плану, три четвртине ученика у узорку (75%) похађа неку од средњих школа у градским општинама (табела бр. 2). С обзиром на тип школе, једино група медицинских школа има нешто мање ученика (21%) од планиране четвртине, док је заступљеност гимназијалаца (26%), ученика из техничких (26%) и економских школа (27%) практично уједначена. Ученице (58%) су у узорку заступљеније од ученика (42%).

Табела бр. 2: Структура узорка према релевантним критеријумима (f, %)

		Фреквенца	%
Општина	Градска	587	74.5
	Приградска	201	25.5
Тип школе	Техничка	207	26.3
	Гимназија	202	25.6
	Економска	211	26.8
	Медицинска	168	21.3
Пол	Мушки	328	41.6
	Женски	460	58.4
Узраст	17 година	18	2.3
	18 година	633	80.3
	19 година	134	17.0
	20 година	3	.4
Националност	Србин/киња	760	96.4
	Остало	26	3.2
	Без одговора	2	.3
Укупно		788	100

Узрасни распон креће се од 17 до 20 година старости, при чему је група осамнаестогодишњака доминантна (80%); свега 2% ученика у тренутку истраживања није било пунолетно, док је 17% ученика било старије од 18 година.

Огромна већина ученика изјашњава се као припадник српске националности (96%). Тај проценат је вероватно и нешто већи јер 12 ученика не разликује вероисповест или конфесионалну припадност од националности, па се

на питање о националности изјашњава као православац (1.5%), што важи и за четири муслимана. У узорку постоје два Црногорца, два Југословена, по један Горанац и Македонац, али и један Еским и троје „анационалних“.

Структура реализованог узорка, очекивано, одступа од популационих параметара. Као што је раније наведено, структуру популације београдских средњошколаца могуће је анализирати с обзиром на три критеријума: пол, тип школе и дихотомију градско/приградско. Када се структура реализованог узорка и популациони параметри упореде на тај начин, приметна су нека битна одступања (табела бр. 3). У узорку су далеко заступљенији ученици из приградских, на уштрб ученика из градских општина, односно, ученици медицинских и економских школа у односу на превласт гимназијалаца и ученика техничких школа у популацији (што је планом узорка и било предвиђено).

Табела бр 3.: Структура узорка и популације београдских матураната према три критеријума*

Популација						
Тип школе	Град			Приград		
	Младићи	Девојке	Укупно	Младићи	Девојке	Укупно
Гимназије	14,6%	19,8%	34,4%	1,3%	2,7%	3,9%
Техничке	21,9%	8,6%	30,4%	2,7%	1,6%	4,2%
Економске	4,3%	8,3%	12,5%	0,9%	2,3%	3,2%
Медицинске	2,5%	8,6%	11%	0%	0%	0%

Узорак						
Тип школе	Град			Приград		
	Младићи	Девојке	Укупно	Младићи	Девојке	Укупно
Гимназије	8,6%	8,1%	16,8%	3,4%	5,3%	8,7%
Техничке	12,4%	4,3%	16,7%	6,3%	3,2%	9,5%
Економске	5,5%	14,1%	19,5%	1,4%	5,8%	7,2%
Медицинске	3,8%	17,5%	21,3%	0%	0%	0%

* Проценти су рачунати у односу на укупну величину узорка, односно укупан број ученика.

Узорак је довољно велики да омогући валидне и поуздане анализе и довољно разноврстан да обухвати варијабилност појаве која је предмет овог истраживања, што је и био примарни циљ. Структура узорка, међутим, није

репрезентативна за популацију ученика ова четири типа школа у граду Београду¹², како то подаци приказани у горњој табели најсликовитије илуструју. То пре свега упућује на опрез у генерализацији овде добијених налаза на популацију београдских средњошколаца у целини, односно, уколико се желе нека уопштавања, нужна је постстратификација узорка. Будући да пројекције овде добијених налаза на популацију београдских матураната могу бити од посебног значаја са становишта предмета овог истраживања, на основу комбинације три описана критеријума (пол, тип школе, градско/приградско), конструисани су одговарајући пондери којима се статистички отклањају описана закривљења узорка. Структура узорка након пондерисања потпуно одговара структури која постоји у популацији (в. прилог бр. 2). На тај начин постају могућа барем прелиминарна и индикативна уопштавања о којима ће бити више речи на одговарајућем месту.

3. Ток и услови испитивања

Главна истраживање спроведено је у периоду од 1. фебруара до 1. априла 2010. године. Њему је претходило кратко пилот истраживање које је спроведено неколико месеци раније (крајем октобра 2009. године). Комплетно анкетирање ученика обавио је аутор овог рада.

Процедура доласка до испитаника укључивала је неколико корака. Најпре је успостављан контакт с директор(к)ом школе и одговарајућим стручним службама којима су објашњавани предмет и циљеви истраживања и од којих је тражено одобрење за спровођење истраживања у школи и помоћ у његовој реализацији. Посебно је наглашавана анонимност истраживања и поверљивост података, као и важност учешћа конкретне школе с обзиром на прецизно утврђени план избора школа у узорак. Сваки директор школе добијао је копију званичног одобрења Министарства просвете Републике Србије за спровођење истраживања,

¹² Потребно је још једном напоменути да су сви прорачуни рађени не у односу на укупан број матураната, већ у односу на укупан број матураната београдских гимназија, техничких, економских и медицинских школа. Број и структура ученика оних школа које су нису биле предмет истраживања нису узимане у обзир.

као и неформално писмо/замолницу директорке Института друштвених наука. Након тога успостављан је и контакт са испитаницима.

Упитник је задаван групно током једног школског часа који би у те сврхе био уступљен од стране наставника, који је у великој већини случајева остајао присутан у учионици. Аутор би се најпре представио ученицима, објаснио ко је, одакле и због чега долази, након чега би следио кратак опис предмета истраживања и излагање упутства за његово попуњавање. Уз истицање анонимности истраживања, ученици су замољени да искрено одговоре на сва питања, након чега им је дељен материјал. Ученицима су давана сва потребна додатна објашњења и појашњења која би они сами тражили.

Процедура задавања и попуњавања упитника трајала је један школски час. Највећи део ученика би попуњавање упитника завршио и знатно пре школског звона, али се у неколико наврата десило да поједини ученици не стигну до краја часа попуне упитник, па су замољени да то приведу крају током одмора, у присуству аутора. Велика већина ученика је одговорила на сва питања, док је мали број проблематичних упитника одстрањен из даље анализе. Након прикупљања планираног броја упитника, њихову контролу, шифрирање и унос података обавио је аутор истраживања.

Спровођење истраживања наилазило је на бројне тешкоће и отпоре који, између осталог, говоре нешто и о феномену који је предмет овог рада. И поред званичног одобрења спровођења истраживања од стране надлежног Министарства и наглашавања гарантоване анонимности учешћа школе и прикупљених података, већина директора је нерадо давала одобрење да се истраживање с таквом темом спроведе у њиховој школи. Било какав спомен „политике“, „политичког“, „политичке културе“ и сл. изазивао је видна подозрења и сумње. Прве реакције би углавном биле да „није забрањено говорити о политици у школи, али је то табу тема“, али и да је „забрањено подстицати децу да се баве политиком“ или да би „политичари могли искористити добијене податке у неке скривене сврхе“ итд. Поједини би чак указивали и на неке мањкавости упитника (већина је тражила да види упитник) које су, по њиховом мишљењу, постојале („зашто упитник није на ћирилици?“, „ово питање ништа не значи“ итд.) или би пребацивали аутору што се уопште бави овом темом („кога то уопште

интересује?“), желећи ваљда тиме да пронађу неке (артифицијелне) разлоге за одбијање. Овакви коментари долазили су чак и од колега психолога. Ипак, у само два случаја надлежни у школи нису дозволили спровођење истраживања. Остали (део невољно) јесу, док је мањи део колега психолога и директора свесрдно подржао идеју и изашао у сусрет захтевима истраживања.

Ни саме ученике упитник није оставио равнодушним. Мањи део је на садржај упитника јасно негативно реаговао - очигледна незаинтересованост за анализирану тему бивала би и експлицитно вербализована, као и отворено неповерење према „стварним људима који стоје иза истраживања“; поједина питања су гласно коментарисана; тражена су додатна објашњења о томе „ко је састављао питања“, покушавали су да препишу одговоре од друга/рице из клупе јер их „мрзи да одговарају“ итд.¹³ У том контексту су бројна квалитативна запажања, карактеристичне напомене које су ученици остављали поред појединих питања или на маргинама упитника. „No Welcome“ (на крају упитника поред захвалнице за учешће у анкети), „Страшно смараш!“, „Бла, бла, бла ...“, „Досадили сте са овим питањима“, „Много Вам је досадан овај ’тест’“ – само су неки од исказа неодређеног незадовољства. Ту су, с друге стране, и далеко специфичније реакције везане за поједине делове или тврдње у упитнику, који се могу схватити и као исказивање (углавно нетолерантних и етноцентричних) политичких ставова младих. Тако су се, рецимо, поред питања о правима хомосексуалаца могли наћи коментари попут „СТРАШНО!!! Ви сте болесни!“, „Воимја оца и сина и светога духа, амин!“, „Хомосексуалац може да буде председник, али Хрватске“; Уједињене нације „немају сврху“ или „служе Сатани“; Владу чине „Тајкуни!“, степен поверења у ЕУ и НАТО је „-1“ (на скали од 1 до 5); „Све за Христа, Христ ни за шта“ је степен религиозности, а понеки су по националности „Србин до коске“, „СРБИН!!!“, „Србин!“, „Србин $\frac{3}{4}$ “, „СРБКИЊА“, „Србин бре!“. „Овај упитник је очигледно за Хрвате јер ми Срби пишемо ћирилицом“ стоји на почетку једног упитника, а неки су завршени отвореним псовкама и вређањем - „МРШ у три лепе и ти и политика!“, „Што не

¹³ Стиче се утисак да би барем део тих ученика негативно реаговао на било какав „задатак“ који би се пред њих поставио. Вреди споменути један, са становишта предмета овог рада, споредан, али заиста занимљив детаљ. У неколико одељења десило се да ученици немају чиме да попуњавају упитник јер немају ни хемијску ни графитну оловку. У једном одељењу техничке школе девет ученика није имало чиме да попуни упитник.

одеш на Косово где моји вршњаци немају струју ни пијећу (*sic!*) воду, него мене овде смараш са (*sic!*) питањима о педерима и осталим болештинама. Марш у П***** М*****!“¹⁴.

Другу крајност чине они који су на упитник реаговали веома позитивно. Овде спадају они ученици који свој однос према садржају упитника нису гласно истицали током рада на упитнику, већ су заинтересовано и прилежно (углавном међу првима) попуњавали упитник. Они би на крају часа упућивали похвале на рачун оних који спроводе истраживање, истичући значај теме („ех, да је више оваквих истраживања“), надајући се да ће „неко прочитати резултате истраживања“ и да ће „видети шта млади мисле“; распитујући се да ли ће и када резултати истраживања бити доступни и како до њих могу доћи.

Најзад, најбројнија група младих је негде између - није отворено испољавала ни симпатије ни антипатије према анализираној теми, уљудно и коректно се односећи према читавој ситуацији, доживљавајући је као „школску“ обавезу ни по чему посебно другачију од других и задржавајући евентуалне додатне коментаре за себе или каснију дискусију с вршњацима.

¹⁴ Коментари су у неизмењеном облику преписани из упитника.

IV РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Резултати истраживања биће приказани у неколико целина. Најпре ће, у овом поглављу, бити изложени резултати анализе појединачних оријентација унутар сваке од пет разликованих компоненти. За све појединачне оријентације унутар одговарајуће компоненте биће, најпре, приказани дескриптивни подаци који се односе на интензитет и раширеност сваке од њих. У тој првој потцелини биће уједно и на одговарајућим местима коментарисане све специфичности и операције које су у овој фази обављане на подацима, попут конструкције одговарајућих индекса, неких нужних сажимања велике количине података, метријских карактеристика појединих скала, објашњења прилога и сл., тачније свега онога што је нужно за адекватно разумевање приказаних података. Након тога, приказани су резултати анализе чинилаца свих појединачних оријентација које претпостављено творе одговарајућу компоненту политичке културе. Основни смисао те потцелине анализе јесте стицање што потпунијих увида не само у факторе који доприносе јављању, развоју и одржању одговарајућих оријентација, већ и у саму природу појединачних елемената, на основу чега је могуће поузданије судити о њиховој релевантности за анализирани феномен, могућим односима с другим оријентацијама (који су проверавани у другом делу овог поглавља), структури самих компоненти политичке културе и њиховим међусобним односима.

Као и на многим другим местима у овом раду до сада, тако је и у делу приказа резултата истраживања било нужно прављење одређених компромиса, како са становишта саме обраде података, тако и у погледу њиховог организованог приказа и интерпретације. У обради су коришћени они статистички поступци који су омогућавали што униформнији начин анализе прикупљених података, а све имајући у виду одређене методолошко-статистичке стандарде и природу анализираних варијабли. Униформна анализа података, тј. обрада велике већине приказаних података на исти или сродан начин, отвара могућности директнијег поређења значајности и ефеката анализираних чинилаца што је и један од наважнијих циљева овог дела анализе. То с друге стране омогућава

њихов интегрисанији, сажетији и прегледнији приказ на разумном броју страна, што је од посебне важности са становишта планираног обима студије у целини, а имајући у виду количину података коју је у овом делу рада требало приказати. Из наведених разлога, подаци приказани у графиконима и табелама кратко су коментарисани уз нужна уопштавања која их стављају у шири контекст предмета, хипотеза и циљева постављених у уводним деловима овог рада. На крају сваке потцелине овог дела рада направљен је кратак осврт на добијене резултате, више као смерница за анализу структуре и међусобних односа оријентација и општијих компоненти, него као дефинитивни закључци који ће бити изведени на крају.

1. Когнитивна компонента

1.1. Раширеност когитивних оријентација

Према процени самих ученика, они су, на нивоу двотрећинске већине, нимало (8%) или тек делимично (57%) информисани о актуелним друштвено-политичким збивањима у земљи (график бр. 1). Трећина младих себе сматра добро информисаним (33%).

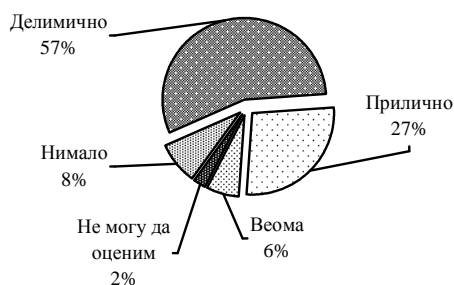

График бр. 1: Самопроцена информисаности младих о политици

Када се ниво политичког знања објективно провери, стиче се утисак да је и таква представа коју млади имају о себи прилично оптимистична. Од укупно дванаест питања подељених у три области (свакодневна политика, познавање правила и процедура и међународна политика), на седам питања највећи број младих заокружује тачан одговор (табела бр. 4). Млади су најбоље знање показали у вези с међународном политиком, будући да је највећи број ученика одговорио тачно на сва четири питања, потом у вези с познавањем правила и процедура, где то важи за два питања, док је већина младих тачно одговорила на само једно питање из области свакодневне политике.

Међутим, на само три питања тачан одговор даје не само највећи број, већ и већина младих. Ко је председник/ца Скупштине зна 54% младих, да је председник Француске Никола Саркози 55%, док чињеницу да се седиштем Европске уније сматра Брисел познаје 79% младих (што је уједно питање са највећим бројем тачних одговора). У четири преостала случаја, тачан одговор даје највећи број, али не и већина младих - основну сврху Уједињених нација

правилно идентификује 42%, да Норвешка није чланица ЕУ зна 38%, док тачан број посланика у српском парламенту зна мање од половине (45%), а ко чини Владу мање од трећине ученика (31%).

Табела бр. 4: Дистрибуција одговора на три суптеста политичког знања

Свакодневна политика		Познавање правила и процедура		Међународна политика	
<i>Диана Драгутиновић је министарка ...</i>		<i>Колико траје мандат председника Републике?</i>		<i>Једна од наведених европских држава није чланица Европске уније. Која?</i>	
Финансија	17.1	Три године	2.4	Норвешка	37.8
Економије	10.3	Четири године	71.2	Француска	1.9
Правде	10.3	Пет година	16.1	Румунија	19.8
Телекомуникација	7.4	Шест година	.8	Португалија	12.7
Није ми познато	54.9	Није ми познато	9.5	Није ми познато	27.8
<i>Ко је председник/ца Скупштине?</i>		<i>Колико посланика има српски Парламент?</i>		<i>Који град се сматра седиштем Европске уније?</i>	
Мирко Цветковић	14.8	150 посланика	8.0	Париз	1.6
Божидар Ђелић	4.2	200 посланика	7.1	Лондон	1.4
Нада Колунџија	5.7	225 посланика	8.2	Брисел	79.2
Славица Ђукић Дејановић	54.3	250 посланика	44.9	Берлин	4.2
Није ми познато	20.9	Није ми познато	31.7	Није ми познато	13.6
<i>Из које странке је министар просвете Жарко Обрадовић?</i>		<i>Колики проценат гласова на изборима мора да освоји странка да би ушла у Парламент?</i>		<i>Која је основна сврха Уједињених нација?</i>	
ДС	19.8	3% гласова	7.2	Одлука о границама одређене државе	10.7
СПС	13.2	4% гласова	4.6	Осигурање трговине између различитих држава	8.1
ДСС	10.8	5% гласова	30.1	Очување мира и сигурности међу државама	42.4
ЈС	1.5	6% гласова	10.2	Помоћ државама које имају проблеме и тешкоће	9.5
Није ми познато	54.7	Није ми познато	48.0	Није ми познато	29.3
<i>Која од наведених странака није чланица владајуће коалиције?</i>		<i>Ко чини владу?</i>		<i>Ко је председник Француске?</i>	
ПУПС	22.8	Сви посланици и сви министри	9.5	Жак Ширак	10.2
НС	14.5	Председник Републике, председник Владе и сви министри	22.7	Гордон Браун	1.9
ЈС	4.8	Председник Скупштине и сви посланици	11.0	Силвио Берлускони	7.1
СПО	11.5	Председник Владе, потпредседник/ци и сви министри	30.5	Никола Саркози	54.7
Није ми познато	46.3	Није ми познато	26.3	Није ми познато	26.1

Напомена: болдирани су тачни одговори; питања о конкретним личностима и партијама односе се на политичку ситуацију актуелну у тренутку спровођења истраживања (фебруар-април 2010. године), пре реконструкције кабинета Мирка Цветковића почетком марта 2011. године.

На четири питања већина или највећи број младих отворено признаје да не зна тачан одговор: ко је Диана Драгутиновић (55%), из које странке је надлежни министар просвете (55%) (питање на коме иначе постоји најмањи број тачних одговора), која од наведених странака није у власти (46%) или колико износи изборни цензус (48%). Индикативне су и грешке на неким питањима. Скоро три

четвртине младих (71%) погрешно сматра да мандат председника траје четири, уместо пет година (мешајући вероватно мандат председника и мандат Владе), као и скоро четвртина младих (23%) која председника републике сматра делом Владе (што је вероватно последица честог мешања самог председника Србије у свакодневну политику и доношење политичких одлука).

Посматрано по подобластима заступљеним у тесту, трећина ученика не даје ниједан тачан одговор на питања у вези са свакодневном политиком (35%) или правилима и процедурама, док је број оних који не дају ниједан тачан одговор на питања која се тичу међународне политике доста мањи (15%) (график бр. 2).

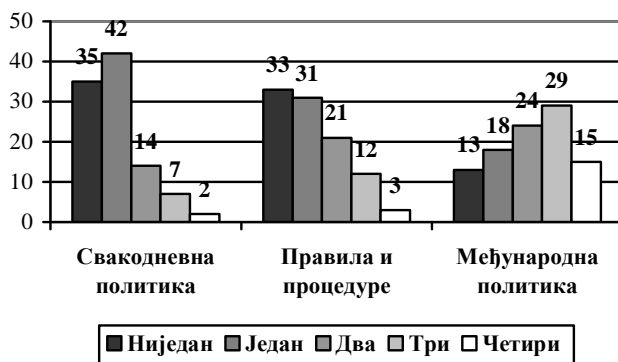

График бр. 2: Дистрибуција броја тачних одговора на три суптеста (%)

Највећи број ученика на прва два суптеста даје само један тачан одговор; више од једног тачног одговора у првом случају ($AS=.99$, $SD=.98$, $SE=.03$) даје четвртина младих (23%), у другом ($AS=1.22$, $SD=1.12$, $SE=.04$) трећина (36%), од чега све тачне одговоре у оба случаја даје занемарљив број ученика (2%, однос 3%). Поново је ситуација знатно боља у вези с питањима из међународне политике ($AS=2.14$, $SD=1.26$, $SE=.04$) где више од једног тачног одговора даје две трећине младих (68%), од чега 15% тачно одговора на сва питања.

На тесту у целини млади су показали низак ниво политичког знања ($AS=4.35$, $SD=2.66$, $SE=.09$). Седам одсто ученика није дало ниједан тачан одговор, док је на свих дванаест питања тачно одговорило свега 5 ученика (што је испод 1% укупног узорка). Ако би се грубо разликовале три категорије постигнућа на тесту у целини – низак ниво знања (0-4 тачна одговора), осредњи (5-7) и висок (8-12) - већина младих (54%) нашла би се у категорији ниског нивоа знања, док се приближно за сваког десетог матуранта (12%) може рећи да је

испољио висок ниво политичког знања.

Подаци су још поразнији уколико се има у виду да су ученици одговарали не на отворена, већ на питања с понуђеним одговорима, а не само да је препознавање мање захтевна интелектуална операција од репродукције, већ је део тачних одговора последица погађања и насумичног бирања једног од понуђених одговора. Вероватноћа указује на то да би четвртина тачних одговора могла бити последица погађања, дакле три тачна одговора на тесту од 12 питања, али то у овом случају није у потпуности примењиво због постојања опције „није ми познато“, а и односи се на узорак у целини, не и на индивидуални скор на тесту. Но, треба у складу са тим имати на уму да је ниво, ионако ниског, политичког знања мереног на овај начин вероватно прецењен. Наведено се у извесној мери може генерализовати и на популацију београдских средњошколаца који су били предмет посматрања, будући да је дистрибуција три нивоа политичког знања након пондерисања узорка практично непромењена.

Ако се самопроцена ученика о степену информисаности погледа из овог угла, она не одговара подацима, али није у потпуности погрешна. Ниво показаног знања је у значајној позитивној корелацији са самопроценом ученика ($r=.413$, $p<.01$). Девет од десет ученика (91%) који су за себе изјавили да уопште нису информисани заиста су и показали низак ниво политичког знања, док то важи за мањину оних који себе сматрају прилично или добро информисаним. Међутим, свега приближно петина (18%), односно трећина (37%) прилично и добро информисаних ученика заиста показује висок ниво политичког знања.

Ствари не стоје много боље ни у вези с показатељима нивоа политичке концептуализације.

Ученичко схватање демократије је не нужно погрешно, али свакако специфично (график бр. 3). Демократија, за већину младих, пре свега значи политички систем у коме грађани могу да гласају на слободним изборима (63%), али и да се бесплатно школују (61%). За сваког другог матуранта, демократије нема без високог нивоа економског развоја (51%) и строгог кажњавања криминалаца (54%).

Мањина (42%) сматра да је вишепартизам једна од суштинских карактеристика демократије, док важност независних медија увиђа тек трећина

младих (33%). Чини се да за младе демократија пре свега значи бољи животни стандард, што је показатељ извесне конфузије на релацији узрок – последица, па и фундаменталног неразликовања политичког од економског система. Ова два су свакако повезана (па практично не постоји демократски политички систем удружен с планском привредом), али то није нужно; нису ретки примери сиромашних демократија или богатих недемократски уређених држава. Млади, с друге стране, можда једноставно на уму имају или желе неки облик социјалдемократије.

График бр. 3: Процена суштинских карактеристика демократије (%)

Ученици су на понуђено питање могли дати више одговора. Најчешће су давали до 3 одговора (25%), четири одговора дала је приближно петина (22%), а 5 и више одговора приближно трећина испитаника (35%). Ако се то има у виду, јасно је да су биле могуће разне комбинације одговора – оне које у обзир узимају само неко или сва од обележја која су битнији елементи демократског политичког система (слободни избори, вишепартијски систем, независни медији), нека или сва обележја која су пратиоци, нуспроизводи или, најтачније речено, мање битни елементи демократије (преосталих пет карактеристика), као и било коју комбинацију елемената из две наведене групе. Стога, највалиднији начин анализе ових одговора представља вођење рачуна и о „тачним“ и о „нетачним“ одговорима истовремено. У графику испод (график бр. 4) приказана је таква анализа – „нетачни“ одговори (с негативним предзнаком) односе се на бирање само (одговарајућег броја) нетачних одговора и ниједног тачног; „тачни“

одговори (позитивни предзнак) само на оне који заокружују (одговарајући број) тачних одговора и ниједан нетачан, док мешовити одговори обухватају све могуће тачно/нетачне комбинације одговора.

На тај начин посматрано, најбројнија је категорија мешовитих одговора (65%) који указују на нејасно, специфично, па и погрешно схватање појма демократије, што је, пре свега, последица (превеликог) придавања значаја економским аспектима. Четвртина ученика (26%) даје само „нетачне одговоре“, тј. у њиховом поимању демократије, нема места за вишепартијски систем, слободне медије и изборе, већ се под тим подразумева неки облик хибридног, социјалистичко-аугоритарног система – висок стандард, бесплатно образовање, брига о сиромашнима и строго кажњавање криминалаца.

С друге стране, тек један од десет матураната (9%) бира само одређен број „тачних“ одговора. Потпуно, уџбеничко схватање демократије показало је 3% ученика; једнак проценат њих наводи само једну, односно две битне карактеристике демократског политичког система.

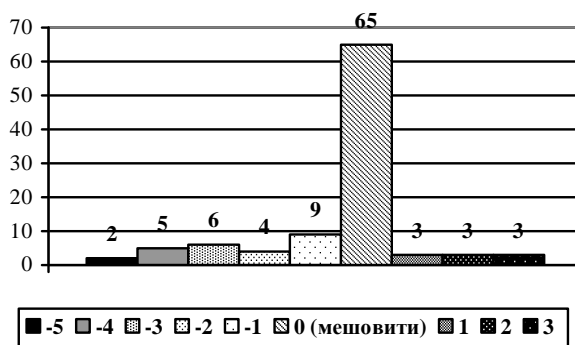

График бр. 4: Дистрибуција (не)тачних одговора у вези са разумевањем демократије (%)

Мањина младих правилно разуме и принцип једнакости, у овом случају исказан преко родне дискриминације (график бр. 5). Петина младих сматра да нема основа за неједнакост примања у случају разлика у образовном нивоу (22%), нешто мањи део њих то мисли за разлику у радном искуству (15%) или дужину радног времена (7%), док трећина младих (34%) родну дискриминацију правилно идентификује као пример кршења принципа једнакости. Сваки четврти ученик отворено признаје да не зна одговор на питање (22%).

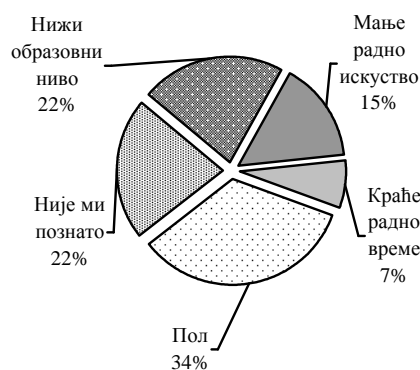

График бр. 5: Процена оправданост различитих критеријума неједнакости примања

У разумевању идеолошког континуума левица-десница такође постоје тешкоће. Од младих је тражено да на скали левица-десница позиционирају две истакнуте политичке партије, Демократску странку и Српску радикалну странку, као и да се сами позиционирају на истој скали. У било ком од три случаја, млади то нису у стању да ураде и у сва три случаја далеко најбројнија јесте категорија оних који кажу да не знају да то ураде (график бр. 6). Нешто испод трећине ученика (29%-30%) одговара на ово питање бирањем одређене позиције на скали.

График бр. 6: Самопозиционирање и позиционирање ДС-а и СРС-а на скали лево-десно (%)

Међутим, и они који на питање на неки начин одговарају чине то, наизглед, насумично. Дистрибуција одговора се готово уједначено простире дуж седмостепеног континуума без обзира да ли се ради о некој од две политичке партије или личној позицији. Тако готово иденитичан број младих и ДС и СРС

смешта на леви (11%), односно десни део политичког спектра (14%:13%), док су за мањину обе партије, партије центра (5%). И образац личног позиционирања ученика открива једнак број оних који су на левици и десници (по 9%), уз нешто већу склоност ка позиционирању на центру (која се вероватно процењивала као „најнеутралнија“ позиција, згодна опција за оне неодлучније и оне којима је ова терминологија страна).

О квалитету ових одговора се, на основу података из истраживања, може судити на два начина, од којих је један мање поуздан и други поузданији. Резоновање о политици и политичким партијама у терминима лево-десно је проблематично и дискутабилно у модерној политици и савременом свету који је, у том смислу, све мање под утицајем класичних класних, а све више под утицајем нових линија поделе. То се додатно компликује у случају Србије чијим политичким животом доминирају партије непрофилисаних оријентација и програма, *catch all* партије које се обраћају широким слојевима, а не специфичним интересним групама, где партије деснице често карактерише левичарски дискурс и обрнуто – што све уноси конфузију у идеолошко резоновање грађана. Стога добијени резултати нису неочекивани. Истраживања с почетка деценије су међутим показивала да није баш све тако насумично. Већина грађана Србије је Српску радикалну странку перципирала као странку деснице, док се већина њених присталица сврставала на десни крај спектра (Slavujević, 2003) и то је, чини се, мање спорно (углавном у складу са званичном идеологијом ове странке). Исто истраживање показује да су се ДС и њене присталице углавном позиционирале на центру, с тенденцијом пре ка десном, него ка левом центру. Међутим, последњих неколико година Демократска странка се отворено декларише као странка социјалдемократске оријентације, странка модерне левнице, чланица Интернационале социјалиста¹⁵, као странка која ће, према речима њених истакнутих функционера, „показати шта значи бити истинска левица“¹⁶. Ако се ствари посматрају на тај начин, грубо речено тек приближно сваки десети матурант две политичке странке смешта на „одговарајући“ део политичког

¹⁵ Драгољуб Мићуновић у интервјуу Политици (<http://www.politika.rs/rubrike/Politika/Demokratska-stranka-levo-levlje.lt.html>, посећено 15. 10. 2010. године).

¹⁶ Интервју Јелене Триван за Политику (http://www.ds.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=9997:2010-10-08-13-16-56&catid=73&Itemid=437&jezik=lat, посећено 15. 10. 2010. године).

спектра (тачније речено, на онај део спектра на који сама партија себе сврстава).

Несклад у перцепцији последица је, с једне стране, неуспешности политичких елита у преношењу одговарајућих порука и у опаљљивом нескладу идеала и праксе. С друге пак стране, млади често немају ни рудиментарну представу о томе на шта се појмови левица и десница односе. На питање да својим речима дефинишу или објасне појам „лево“ или „левица“, три четвртине младих или уопште није одговорило (41%) или одговара да не зна, да их политика не интересује, да о томе нису размишљали и сл. (38%). Они који дају одговоре, појам левике одређују на веома разноврне начине. Највећи број младих који даје „задовољавајући“ одговор, неодређено наводи неку вредносну одредницу левичарске идеологије или неки њен синоним који указује на колико-толико изграђену представу о томе шта се описује левим делом политичког спектра. Тако се, рецимо, под левицом подразумева „тежња ка комунизму и социјализму“, „либерализам“, „либерална схватања“, „једнакост“, „борба за једнакост, слободу, равноправност“ итд. Одговоре који би се могли подвести под ово, условно речено, вредносно-идеолошко одређење даје 7% ученика.

Другу најбројнију групу одговора тешко је разумети. Сваки двадесети ученик (5%) под појмом лево или левица подразумева „опозицију владајућим партијама“ (овај одговор наводи чак 30 од укупно 39 ученика у овој категорији), „кад неко има присталице, али не и моћ да одлучује и доноси одлуке“, „они који нису главни у држави, десница одређује шта да се ради“. Да ли ово својеврсно антирежимско одређење значи да се владајуће партије перципирају као десно оријентисане, односно, опозиција као лево оријентисана или се под левицом подразумева својеврсна формална структура политичких односа унутар друштва и дистрибуција моћи (нпр. опозиција је левичарска не због идеологије коју гаји већ због тога што није позиција), на основу штурих одговора ученика није могуће са сигурношћу тврдити.

Додатни показатељ конфузије у том погледу јесу и одређења појма преко конкретних појединаца или политичких партија које се сматрају њеним оличењима. Тако се као примери левике наводе бивши режим или његови најистакнутији представници – „политика која нас је водила деведесетих година“, „Мира Марковић, Слободан Милошевић“, „ЈУЛ“, „стари режим“. Међутим, као

пример левике наводе се и „Борис Тадић“, „Демократска странка и социјалисти“, „ДС, ЛДП и разне невладине организације“, као и међународни представници левичарске идеологије - „наклоност према Русији“, „сарадња с Русијом“, али и „наклоност према Европској унији“, „сарадња са ЕУ“. Ова конкретна одређење даје 3% ученика.

Једнако бројни (3%) јесу и афективно-евалуативни одговори који заправо не одражавају толико ниво концептуализације идеолошког спектра, колико став испитаника. „Погрешно усмерење, нешто лоше“, „Политички режим који назадује, доводи земљу у пропаст, а потом тежи само остваривању својих личних циљева“, „Нешто што није добро, погрешан правац“, „Група идиота који се пљују међусобно, а не раде оно за шта су плаћени“, „Најглупље ствари које неко вођен својом необразованом, глумом и безобразном личношћу, жедан за влашћу по сваку цену, може да смисли“ – неки су од примера ових емоционално обојених одговора.

Најзад, било је могуће издвојити још две групе посебно проблематичних, истина, најмалобројнијих категорија. Једну би чиниле контрадикторне и погрешне представе о појму левике (1%). И у групи одређења преко конкретних појединаца или политичких партија јављају се условно речено противуречни одговори – нпр. асоцијација за левицу јесте и Русија, али и Европска Унија и сл. Међутим, такве одговоре дају различити испитаници, па је та „противуречност“ више последица принципа класификације одговора (навођење конкретних представника левике), него конфликтног усмерења самог испитаника. У случају ове категорије противуречност се региструје код једног истог испитаника. Унутар једног истог одговора помешане су непомирљиве лево-десне категорије или се као одговор наводи нешто што је, барем у теорији, с појмом левике непомирљиво. На питање шта за њих значи појам лево, неки ученици одговарају „Дража и Тито“, „лево социјалисти и монархисти, десно демократе и република“, „националистичка свест“, „залагање за монархију“, „окретање српској традицији и вредностима“ итд. Другу групу (2%) чине преостале превише неодређене („нешто што је лево“, „супротно од десно“), нејасне („левица се бави човеком, тј. његовим проблемима“, „утицај на грађане“), па и шаљиво-духовите дефиниције („људи који у политици пишу левом руком“, „кад дођу до скупштине иду лево у прву кафану“, „моје

мишљење је једнако дефиницији овог појма, па не видим потребу да објашњавам“).

Ако се самопозиционирање и сврставање две партије на скали лево-десно посматрају у контексту њиховог разумевања, добијају се неки интересантни резултати. Најпре, постоји део ученика који је или отворено рекао да не зна шта значи појам левице или није ништа уписао као одговор, а који је сврстао себе, ДС или СРС на идеолошком континууму. Приближно петина ученика (22%) који нису ни на који начин експлицирали сопствено схватање појма левице, сврстало се негде на скали (најчешће на центар, 10%, и у подједнакој мери и на леви и на десни део спектра, по 6%). Једнак број младих сврстава ДС (20%) и СРС (20%), а да при том не зна на шта се појмови односе.

С друге стране, разумевање појмова има ефекта на позиционирање две партије. Ученици који дају гореописана вредносно-идеолошка одређења, дакле, барем на рудиментарном нивоу разумеју шта „лево“ у политици подразумева, у далеко већој мери ДС виде као странку левице (52% оних из ове групе), него деснице (26%). Разлике су још израженије у вези с позиционирањем Српске радикалне странке, коју три четвртине младих из ове групе позиционира на десни део спектра (78%). Одређени квалитет идеолошког резоновања води адекватнијој перцепцији не само политичких објеката, него и увиђању сопствене позиције у складу са тим. Познато везивање либерално-левичарских усмерења за период младости и овде је нашло, додуше само условну, потврду. Они чији је ниво разумевања апстрактних политичких концепата квалитетнији, чешће су „левичари“ (39%), него „десничари“ (25%); остатак или не зна где би се сврстао (21%) или је на центру (14%).

Било какав смислен одговор о суштини разлике између комунизма и капитализма даје тек приближно сваки пети ученик. Половина ученика уопште није одговорила на питање (50%), док је трећина једноставно одговорила да не зна (31%) или да нема разлике (2%). Они који дају одговор, усмеравају се на различите ствари.

Део младих (7%) суштину разлике види у неким елементима стварних или претпостављених разлика два типа економског система – типу власништва, класним поделама, економској (не)једнакости. Тако се као главна разлика наводе,

рецимо, „капитализам – отворено тржиште“, „комунизам штити интересе радничке класе и сиромашних“, „комунизам је бескласно друштво“, „у комунизму су мање разлике богатих и сиромашних“ итд.

Други пак истичу разлике које се више тичу политичког, а мање економског система (3%) – „вишепартијски/једнопартијски систем“, „комунизам је тоталитарна владавина“, „разлика је у принципу владања“, „у политичком систему“ итд., док мали број испитаника (1%) комбинује ова два указујућу да су у питању два различита политичко/економска система: „приватна својина и демократија насупрот друштвеној својини и тоталитаризму“. Једнако мали број испитаника (1%) главну разлику види у степену заштите основних људских права и слобода унутар два система истичући, на пример, да је „капитализам либералнији, нпр. по питању религије“ или да је „у капитализму дозвољена слобода говора, људска права, у комунизму је обрнуто“.

Очекивано, и овде се појављује незанемарљив број емотивно засићених одговора (4%). Једни о комунизму говоре у негативном контексту („комунисти су крали и дали људима да краду“, „комунизам је тоталитаризам капитализма“, „комуњаре краду све за себе и оне на врху, док народу продају маглу о срећи и добром животу“), други опет позитивно („комунизам је био бољи, ово сада је све горе и горе“, „у комунизму се барем боље живело“). Слична амбиваленција постоји и у вези с капитализмом јер је он, с једне стране, „напреднији, бољи“, „бољи за појединца“, „нешто чему се тежи“, али, с друге, и „суро̀ва конкуренција“, „све контролише новац“, „све припада привилегованој групи људи“. За део младих је све то једнако лоше јер „није добро ни једно ни друго“.

Најзад, део младих (3%) дао је одговоре које је тешко одгонетнути. Одговори типа „огромна је разлика“, „различити интереси“, „имати и немати“, „у комунизму су сви једнаки и не верују у бога, док се у капитализму посао добија завршеном школом и свакоме према заслуги“ и сл. нису јасно упућивали на суштину и значење одговора младих.

На анализираним индикаторима политичке концептуализације, ученици су били успешни у различитој мери, али би општи закључак могао бити да је преовлађујући ниво политичке концептуализације младих низак. Ако се до сада приказани подаци грубо и донекле поједностављено сажму, добијају се подаци

који су приказани у графику бр. 7. Подаци у графику представљају проценат ученика који на одговарајућим индикаторима дају иоле квалитетније одговоре, односно оне који су на анализираних седам индикатора политичке концептуализације постигли следеће: (1) самопозиционирају се на скали лево-десно (без обзира где и без обзира да ли у основи тога лежи разумевање или не), (2) ДС сврставају било где на левом делу политичког спектра, а (3) СРС било где на десници, (4) као суштинске карактеристике демократије наводе само неку или све три релевантне, (5) „левицу“ одређују позивањем на неке вредносно-идеолошке одреднице, (6) разлику између комунизма и капитализма виде у било којим битним елементима политичко-економског система и (7) разумеју да родна дискриминација представља кршење принципа једнакости. Јасно је да је оваква класификација одговора само условна и да је одговоре ученика, нарочито у неким ситуацијама, тешко проценити као тачне или нетачне, квалитетније или мање квалитетне. Ипак, на тај начин могуће је барем грубо разликовати групу ученика која на побројаним индикаторима не даје одговоре, даје одговоре типа „не знам“, „није ми познато“ или раније описане афективне, контрадикторне или погрешне одговоре, од групе ученика која даје колико-толико смислене одговоре.

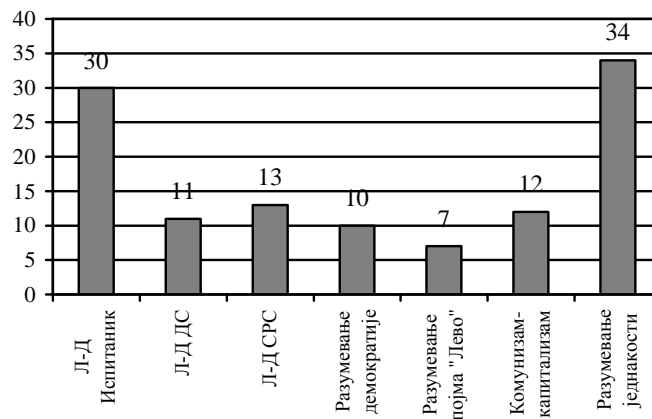

График бр. 7: Дистрибуција „квалитетних“ одговора на индикаторима политичке концептуализације (%)

На тај начин посматрано, показује се да у само два случаја квалитетније одговоре даје трећина ученика, што се може сматрати изузетком од тренда који указује да тек приближно сваки десети матурант о анализираним темама резонује

на квалитетнији начин, што иде у прилог гореизнетом закључку о ниском нивоу политичке концептуализације.

На то додатно указују и још две ствари. Ако се седам наведених индикатора посматрају у целости и као својеврсни индекс политичке концептуализације, показује се да 40% матураната не даје ниједан ваљан одговор, док 31% ученика даје само један; више од три квалитетна одговора даје свега 7% ученика, док највиши ниво политичке концептуализације, исказан у квалитетним одговорима на свих седам индикатора, карактерише свега 7 ученика, што је испод један одсто укупног узорка. Готово идентични подаци добијају се и након пондерисања узорка.

Уз све то, треба имати у виду да је, као и у случају нивоа политичког знања, и ниво политичке концептуализације у извесној мери прецењен. Критеријуми класификовања квалитетних одговора били су ниски (посебно у неким случајевима), а судови доношени за појединачне индикаторе, не и на основу њихових односа. Тако је, рецимо, било довољно да се ученик сврста било где на политичком спектру, па да се то сматра „квалитетним“ одговором, без обзира шта он под тим подразумевао. Другим речима, ниво политичке концептуализације младих, који ионако није на завидном нивоу, реално је (вероватно) још и нижи.

Приказани налази су у складу са већим бројем ранијих истраживања и само још једни у низу оних који указују на слабу информисаност грађана о политици и низак ниво квалитета резоновања о политичким темама.

1.2. Чиниоци когнитивних оријентација

Према степену испољеног политичког (не)знања, млади нису хомогена група.

С обзиром на тип школе, о политици највише знају и о њој најквалитетније резонују гимназијалци (табела бр. 5). Ова група ученика остварује најбоље постигнуће на све три подврсте политичког знања, док је просечан број квалитетних одговора на индексу политичке концептуализације (у раније описаном смислу) ове групе ученика највиши. Чињенице у вези са свакодневном политиком и правилима и процедурама најмање су познате матурантима

медицинских школа, које карактерише и најнижи ниво политичке концептуализације. О међународној политици најмање знају ученици техничких школа.

Табела бр. 5: Ниво политичке концептуализације, знања о свакодневној политици, правилима и процедурама и међународној политици с обзиром на личне и карактеристике у вези са школом

	Свакодневна политика	Познавање правила и процедура	Међународна политика	Политичка концептуализација
Тип школе				
Техничка	.92(.06)	1.06 (.07)	1.80 (.08)	1.31 (.10)
Гимназија	1.16 (.08)	1.57 (.08)	2.41 (.08)	1.96 (.11)
Економска	1.05(.06)	1.34 (.07)	2.27 (.08)	1.64 (.099)
Медицинска	.79 (.05)	.83 (.07)	2.08 (.10)	1.16 (.10)
	F (3, 784) = 5.06; p<.01	F (3, 784) = 16.58; p<.01	F (3, 784) = 9.04; p<.01	F (3, 784) = 11.07; p<.01
Пол				
Мушки	1.20 (.06)	1.40 (.06)	2.30 (.07)	1.65 (.08)
Женски	.84 (.03)	1.08 (.04)	2.03 (.05)	1.45 (.06)
	t (786) = 5.07; p<.01	t (786) = 3.98; p<.01	t (786) = 2.98; p<.01	t (786) = 1.83; p<.066
Школски успех				
Довољан	.70 (.17)	.74 (.17)	1.70 (.23)	.89 (.23)
Добар	.84 (.07)	1.11 (.08)	1.70 (.10)	1.43 (.12)
Врло добар	1.05 (.06)	1.15 (.06)	2.18 (.07)	1.35 (.08)
Одличан	1.04 (.05)	1.37 (.06)	2.36 (.06)	1.81 (.08)
	F (3, 784) = 2.56; p<.054	F (3, 784) = 4.55; p<.01	F (3, 784) = 11.23; p<.01	F (3, 784) = 7.09; p<.01
Изборни предмет				
Грађ. васпитање	1.02 (.05)	1.22 (.05)	2.19 (.06)	1.68 (.07)
Верска настава	.96 (.04)	1.21 (.06)	2.09 (.06)	1.37 (.07)
	t (786) = .921; p<.357	t (786) = .170; p<.865	t (786) = 1.17; p<.242	t (786) = 2.87; p<.01
Учешће у раду ученичког парламента				
Да	1.03 (.07)	1.31 (.08)	2.16 (.08)	1.70 (.11)
Не, али би	1.08 (.05)	1.31 (.06)	2.18 (.07)	1.65 (.09)
Није и не би	.89 (.05)	1.08 (.06)	2.09 (.07)	1.33 (.08)
	F (2, 785) = 3.19; p<.05	F (2, 785) = 4.17; p<.05	F (2, 785) = .427; p<.653	F (2, 785) = 4.82; p<.01
Религиозност				
Нерелигиозни	1.10 (.12)	1.23 (.11)	2.43 (.12)	2.06 (.16)
Неопредељени	.96 (.04)	1.24 (.04)	2.13 (.05)	1.47 (.06)
Религиозни	1.01 (.07)	1.13 (.08)	1.99 (.09)	1.40 (.11)
	F (2, 785) = .930; p<.395	F (2, 785) = .696; p<.499	F (2, 785) = 4.09; p<.05	F (2, 785) = 7.70; p<.01
Животно задовољство				
Нимало	1.05 (.29)	1.11 (.27)	2.05 (.37)	1.47 (.45)
Мало	1.11 (.12)	1.39 (.12)	2.03 (.13)	1.34 (.15)
Углавном	1.00 (.04)	1.22 (.05)	2.16 (.05)	1.52 (.06)
Веома	.88 (.06)	1.11 (.07)	2.14 (.09)	1.67 (.10)
	F (3, 766) = 1.32; p<.264	F (3, 766) = 1.36; p<.252	F (3, 766) = .266; p<.850	F (3, 766) = 1.06; p<.364
Просек	.98 (.21)	1.21 (.27)	2.14 (.39)	1.17 (.05)

Напомена: у ћелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Значајне разлике између ученика с обзиром на школски успех изостају у вези с нивоом знања о свакодневној политици, али се региструју у сва три преостала случаја. Ниво знања о правилима и процедурама, као и о међународној политици, расте с побољшањем школског успеха. Слично се може рећи и за ниво политичке концептуализације који је највиши у категорији одличних (AS=1.81), а најнижи у категорији ученика најлошијег школског успеха (AS=.89), што су подаци који су у складу са очекивањима.

И међу групама ученика према учешћу у раду ученичког парламента већина разлика у когнитивним оријентацијама статистички је значајна, пре свега због лошијег постигнућа најпасивнијих ученика у том смислу. Они најмање знају о свакодневној политици ($AS=.89$) и процедурама ($AS=1.08$) и карактерише их најнижи ниво политичке концептуализације ($AS=1.33$).

С друге стране, врста изборног предмета коју ученик похађа има само ограничен значај. Значајне разлике појављују се једино у вези с нивоом политичке концептуализације, који је виши у групи ученика која похађа грађанско васпитање ($AS=1.68$). Све остале разлике нису статистички значајне. Овај податак посебно изненађује јер не само да није у складу са очекивањима, већ ни с налазима бројних истраживања која редовно налазе утицај грађанског васпитања на ниво политичког знања.

Подаци овог истраживања, с друге стране, потврђују чест налаз емпиријских студија о бољем постигнућу мушких испитаника на тестовима политичког знања. Разлике на све три подврсте политичког знања статистички су значајне у корист младића, али нема значајних разлика две групе ученика у погледу нивоа политичке концептуализације. И религиозност¹⁷ је важан чинилац неких когнитивних оријентација – у групи најмање религиозних ученика највиши је ниво знања о међународној политици, као и ниво политичке концептуализације, док степен животног задовољства није битан чинилац знања о политици.

Ученици из приградских општина показују значајно више нивое политичког знања на прва два подтеста (табела бр. 6), док је образовање родитеља значајан чинилац већине когнитивних оријентација. Степен познавања правила и процедура расте с порастом образовног нивоа било ког од два родитеља, док се слично може рећи и за утицај нивоа образовања оца на познавање међународне политике. Највиши нивои политичке концептуализације налазе се у групама ученика најобразованијих родитеља, а најнижи тамо где су родитељи најслабије образовани.

И међу групама ученика према занимању родитеља постоје значајне

¹⁷ Утицај религиозности анализиран је путем индекса који је настао на основу комбинације две тврдње о степену религиозности и учесталости присуства верским обредима. Две тврдње су у високој позитивној корелацији ($r=.61$, $p<.01$). Скорови са две тврдње су сабрани, а потом уписани у три опсега: 2-4 (нерелигиозни), 5-7 (неопредељени) и 8-10 (религиозни).

разлике у свим, изузев првог суптеста. Најнижи нивои политичког знања и политичке концептуализације бележе се или у групи деце очева приватника (познавање правила и процедура, политичка концептуализација) или радничких занимања ниског статуса (међународна политика), односно сродних категорија ученика према врсти занимања мајке (у свим случајевима где постоје значајне разлике).

Табела бр. 6: Ниво политичке концептуализације, знања о свакодневној политици, правилима и процедурама и међународној политици с обзиром на место пребивалишта и карактеристике социоекономског статуса

	Свакодневна политика		Познавање правила и процедура		Међународна политика		Политичка концептуализација	
Тип места пребивалишта								
Град	.93 (.04)		1.19 (.04)		2.17 (.05)		1.58 (.07)	
Приград	1.12 (.06)		1.36 (.07)		2.08 (.08)		1.45 (.09)	
Унутрашњост	.92 (.13)		.76 (.14)		2.10 (.17)		1.51 (.21)	
	F (2, 785) = 3.20; p<.05		F (2, 785) = 6.15; p<.01		F (2, 785) = .478; p<.620		F (2, 785) = .601; p<.548	
Образовање родитеља								
	Отац		Мајка		Отац		Мајка	
Основна школа	.67 (.15)		1.03 (.16)		.86 (.23)		1.03 (.13)	
Средња школа	.97 (.04)		1.00 (.04)		1.10 (.04)		1.12 (.05)	
Виша и висока	1.04 (.05)		.97 (.05)		1.42 (.06)		1.36 (.06)	
	F (2, 785) = 1.58; p<.20		F (2, 785) = .087; p<.91		F (2, 785) = 9.02; p<.01		F (2, 785) = 4.63; p<.05	
	F (2, 785) = 3.04; p<.05		F (2, 785) = 2.52; p<.08		F (2, 785) = 8.23; p<.01		F (2, 785) = 4.37; p<.05	
Занимање родитеља								
Пољопр/домаћица	.67 (.18)		1.06 (.09)		.83 (.21)		1.25 (.10)	
Радничка заним.	.96 (.05)		.86 (.09)		1.14 (.06)		.93 (.10)	
Стручњак са СШ	1.06 (.07)		1.04 (.05)		1.19 (.07)		1.16 (.06)	
Стручњак са ВШ	1.02 (.07)		.95 (.06)		1.42 (.08)		1.39 (.08)	
Приватник	.64 (.14)		.65 (.14)		.77 (.16)		1.06 (.30)	
Пензионер	1.29 (.26)		1.00 (.40)		1.47 (.28)		1.36 (.38)	
	F (5, 731) = 2.01; p<.07		F (5, 763) = 1.08; p<.36		F (5, 731) = 3.50; p<.01		F (5, 763) = 2.72; p<.05	
	F (5, 731) = 3.26; p<.01		F (5, 763) = 3.31; p<.01		F (5, 731) = 3.12; p<.01		F (5, 763) = 3.01; p<.05	
Материјално стање								
Лоше	.98 (.14)		.96 (.15)		1.80 (.16)		1.51 (.21)	
Осредње	1.00 (.06)		1.17 (.07)		2.20 (.08)		1.62 (.10)	
Добре	1.03 (.04)		1.31 (.05)		2.22 (.05)		1.56 (.07)	
Веома добро	.75 (.09)		1.00 (.11)		1.80 (.14)		1.11 (.15)	
	F (3, 782) = 1.84; p<.137		F (3, 782) = 2.96; p<.05		F (3, 782) = 4.06; p<.01		F (3, 782) = 2.45; p<.062	
Просек	.98 (.21)		1.21 (.27)		2.14 (.39)		1.17 (.05)	

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Разлике између ученика с обзиром на материјално стање породице одступају од овог тренда. Тамо где се појављују значајне разлике – познавање правила и процедура и међународне политике – најнижи нивои знања карактеристика су најсиромашнијих и најбољестојећих ученика.

Васпитни стил родитеља има маргинални значај за ниво политичког знања

и концептуализације (табела бр. 7). Степен подстицане аутономије у породици¹⁸ и строга породичне дисциплине небитни су чиниоци било које од четири когнитивне оријентације јер потпуно изостају статистички значајне разлике између одговарајућих група ученика.

Табела бр. 7: Ниво политичке концептуализације, знања о свакодневној политици, правилима и процедурама и међународној политици с обзиром на карактеристике васпитног стила и степен политизације окружења

	Свакодневна политика	Познавање правила и процедура	Међународна политика	Политичка концептуализација				
Доношење одлука у породици								
Мајка	1.00 (.12)	1.21 (.12)	1.90 (.16)	1.72 (.18)				
Отац	.87 (.09)	.93 (.11)	1.76 (.15)	1.03 (.14)				
Родитељи	.99 (.05)	1.27 (.07)	2.27 (.07)	1.43 (.09)				
Сви заједно	1.02 (.05)	1.24 (.05)	2.17 (.06)	1.66 (.07)				
	F (3, 779) = .495; p<.68	F (3, 779) = 1.80; p<.14	F (3, 779) = 4.05; p<.01	F (3, 779) = 4.51; p<.01				
Подстицање аутономије у породици								
Слабо	1.11 (.17)	1.22 (.22)	2.04 (.21)	2.00 (.29)				
Умерено	1.02 (.06)	1.30 (.06)	2.14 (.07)	1.51 (.08)				
Изражено	.97 (.04)	1.17 (.05)	2.15 (.05)	1.52 (.06)				
	F (2, 785) = .426; p<.65	F (2, 785) = 1.28; p<.27	F (2, 785) = .097; p<.90	F (2, 785) = 1.53; p<.25				
Дисциплина у породици								
Строга правила	.81 (.10)	1.29 (.12)	1.94 (.16)	1.52 (.19)				
Попустљивост	1.00 (.04)	1.20 (.05)	2.13 (.05)	1.54 (.06)				
Либерално	1.01 (.07)	1.23 (.07)	2.23 (.08)	1.51 (.09)				
	F (2, 785) = .976; p<.37	F (2, 785) = .143; p<.86	F (2, 785) = 1.15; p<.31	F (2, 785) = .040; p<.96				
Интересовање за политику								
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Нимало	.69 (.07)	.95 (.06)	.86 (.09)	1.20 (.08)	1.98 (.12)	2.19 (.08)	1.42 (.15)	1.49 (.10)
Мало	1.05 (.06)	1.02 (.05)	1.19 (.07)	1.14 (.06)	2.14 (.08)	2.06 (.07)	1.59 (.10)	1.56 (.08)
Углавном	1.01 (.05)	1.05 (.06)	1.28 (.06)	1.36 (.07)	2.14 (.07)	2.29 (.08)	1.49 (.08)	1.52 (.09)
Веома	1.23 (.10)	1.21 (.23)	1.51 (.11)	1.72 (.19)	2.56 (.11)	2.52 (.21)	1.79 (.15)	1.79 (.30)
	F (3, 730) = 5.30; p<.01	F (3, 752) = .765; p<.51	F (3, 730) = 6.19; p<.01	F (3, 752) = 3.58; p<.05	F (3, 730) = 4.38; p<.01	F (3, 752) = 2.32; p<.07	F (3, 730) = 1.30; p<.27	F (3, 752) = .385; p<.76
Политичка партиципација родитеља								
Не	1.10 (.14)	1.05 (.17)	2.30 (.18)	1.50 (.28)				
Гласао је отац	1.04 (.14)	1.16 (.16)	2.46 (.16)	1.68 (.25)				
Гласала је мајка	.98 (.08)	1.13 (.09)	2.26 (.11)	1.32 (.12)				
Гласали обоје	1.03 (.04)	1.34 (.05)	2.15 (.05)	1.62 (.06)				
	F (3, 703) = .190; p<.90	F (3, 703) = 2.06; p<.10	F (3, 703) = 1.13; p<.33	F (3, 703) = 1.52; p<.20				
Интересовање за политику најбољег друга/рице								
Нимало	.89 (.04)	1.05 (.05)	2.07 (.06)	1.44 (.07)				
Мало	1.06 (.06)	1.38 (.08)	2.28 (.08)	1.62 (.09)				
Углавном	1.31 (.11)	1.58 (.12)	2.14 (.14)	1.54 (.18)				
Веома	1.27 (.18)	1.53 (.16)	2.45 (.14)	2.04 (.26)				
	F (3, 723) = 5.61; p<.01	F (3, 723) = 8.40; p<.01	F (3, 723) = 2.25; p<.08	F (3, 723) = 2.59; p<.052				
Просек	.98 (.21)	1.21 (.27)	2.14 (.39)	1.17 (.05)				

Напомена: у ћелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

У вези са партиципацијом у доношењу породичних одлука постоје неке значајне разлике, с тим што је овде приметан један специфичан образац – доминација оца у породици има негативне „ефекте“ на ниво политичког знања и

¹⁸ Степен подстицане аутономије у породици представља индекс који је конструисан на основу три позитивно корелиране тврдње (прилог бр. 3). Могући распон добијен сумирањем скорова подељен је у три опсега: 3-4 (слабо подстицање аутономије), 5-7 (осредње) и 8-9 (изражено).

концептуализације, који су најнижи у групи ученика који долазе из таквих породица. Обе оријентације најизраженије су у групи ученика у чијим породицама постоји подела моћи, било између свих чланова породице, било само између родитеља.

Оно што више изненађује јесте ограничена важност политизације социјалног окружења за когнитивне оријентације, која је само делом у складу са очекивањима. Степен политичког интересовања оца је у том смислу најважнији чинилац – с порастом политичког интересовања оца расте ниво знања у било којој од три подобласти. Степен мајчиног интересовања за политику, међутим, важан је чинилац једино нивоа знања о правилима и процедурама, док изостају значајни ефекти на друга два суптеста. Сличан образац појављује се и у вези са степеном политичког интересовања вршњака. Ученици који се друже са вршњацима заинтересованим за политику више знају о свакодневној политици и процедурама, али не и о међународној политици.

С друге стране пак степен политичког интересовања родитеља или вршњака није гарант квалитетнијег резонувања о политици, док је политички активизам родитеља потпуно ирелевантан фактор било које од четири когнитивне оријентације. У свим овим случајевима, разлике између група ученика нису статистички значајне.

Током излагања резултата на претходним странама коментарисана је значајност утицаја анализираних чинилаца на различите когнитивне оријентације, али не и величина ефекта анализираних чинилаца на коју је потребно осврнути се у најгрубљим цртама. Најкраће речено, величина ефекта је мала у готово свим случајевима у којима се јављају статистички значајне разлике¹⁹. Од укупно 39 значајних веза, у свега три случаја величина ефекта превазилази .20. Најзначајнији чинилац политичког знања и концептуализације у том смислу јесте тип школе коју матурант похађа, као и преостала два сродна фактора – школски успех и учешће у раду ученичког парламента. И неки други чиниоци чији утицаји

¹⁹ Величина ефекта (r) у анализи разлика аритметичких средина t тестом рачуната је према формули $r = \sqrt{t^2/t^2 + df}$, где је „ t “ вредност t теста, а „ df “ број степени слободe. У анализи варијансе, величина ефекта рачуната је према формули $r = \sqrt{SSM/SS_T}$, где се симболи односе на одговарајуће суме квадрата (ово је иначе познато као ета показатељ). Уобичајено је да се на овај начин рачунате вредности до .1 сматрају малим ефектима, вредности до .3 средњим, а преко .5 израженим ефектима. Налази ће у овом и следећим одељцима бити уопштено коментарисани; детаљни подаци о величини ефекта приказани су у прилогу бр. 31.

су били очекивани, попут социоекономског статуса или пола ученика, овде су се показали релевантним. Такође, општи налаз низа претходних студија о ниским нивоима знања и политичке концептуализације и у овом истраживању је нашао своју потврду.

Изненађује у том смислу изостанак утицаја неких фактора, пре свега грађанског васпитања и степена политизације породице. Један од неспорних налаза ранијих истраживања јесте чињеница да курсеви грађанског васпитања утичу на увећање политичког знања, што је налаз који је ретко оспораван. Овде се значајни ефекти остварују у области политичке концептуализације, али не и у степену политичког знања, што указује на извесне мањкавости наставе грађанског васпитања у нашој средини из угла остваривања планираних образовних ефеката. Такође, ниво политичког интересовања родитеља или вршњака има само ограничене ефекте на анализиране когнитивне оријентације, што је у овој фази анализе тешко разумљив податак.

2. Афективна компонента

2.1. Раширеност афективних оријентација

Ако су осећања грађана према неким кључним аспектима политичког система кључни тест његове легитимности, онда је политички систем Србије, барем за један уски сегмент популације Србије, нелегитиман. Политичка осећања младих су у највећем броју случајева негативна.

Млади су, најпре, веома незадовољни тренутном друштвено-економском ситуацијом (график бр. 8 и 9), што би могао бити посредни показатељ (негативног) односа према појединцима који су тренутно на позицијама власти. Већина младих (57%) сматра да је демократија у Србији мало или нимало развијена, а тек би се у два одељења просечне величине могао пронаћи један матурант који сматра да је њен развој практично завршен (2%). Слика је још негативнија ако се узме у обзир мишљење младих о актуелној економској ситуацији у земљи, којом је задовољан приближно сваки петнаести матурант (7%); сваки други (51%) пак није нимало задовољан економским стањем у држави. Наведено стоји и за популацију матураната у целини јер се проценти значајније не мењају ни након пондерисања.

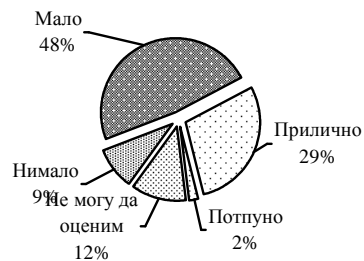

График бр. 8: Процена младих о нивоу развоја демократије

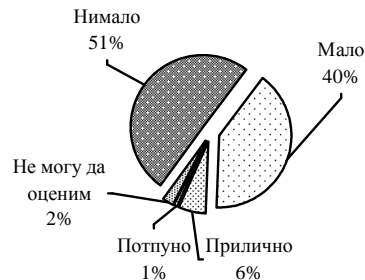

График бр. 9: Степен задовољства младих економском ситуацијом у земљи

Да ли због тога што их криве за актуелне околности којима су незадовољни или из неких других разлога, али неповерење је доминантна карактеристика односа према различитим институцијама. Налази су у том смислу у складу с трендовима који се редовно региструју у популацији у целини. Изузев војске и цркве, у свим осталим случајевима је број оних који немају далеко већи од броја

оних који имају поверење у конкретну институцију (график бр. 10). Политичке институције су при том на посебно лошем гласу. Док у Председника Републике поверење има нешто мање од четвртине матураната (23%), Влади верује тек сваки десети (9%), а Скупштини (6%) једва нешто више од броја средњошколаца који имају поверење у НАТО (5%), организацију која је иначе међу грађанима Србије на посебно лошем гласу. Сваки други матурант нема поверење у Владу, а два од три ученика не верују Скупштини. Институције поретка стоје нешто боље, пре свега захваљујући позитивном односу према војсци Србије, али мањина има поверења и у полицију (18%) и у судство (13%). С друге стране, највећи број, не и већина младих (40%), има поверење у војску. Црква, једина институција цивилног друштва укључена у анализу, уједно је и једина институција која има већинско, у овом случају двотрећинско, поверење (68%) међу младима.

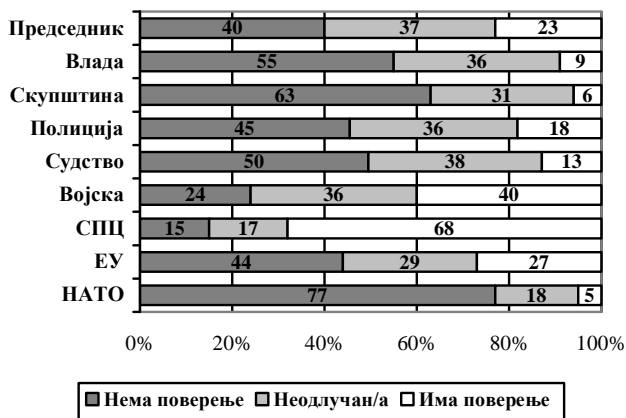

График бр. 10: Степен поверења младих у институције (%)

Највеће неповерење, очекивано, постоји у вези са НАТО у које поверење нема више од три четвртине младих (77%). Европска унија је, с друге стране, на знатно бољем гласу, мада и у њу има поверење тек сваки четврти матурант (27%). Пондерисање узорка за резултат има минималне промене у степену (не)поверења у анализиране институције, те би се могло рећи да популацију матураната у целини карактерише нешто мањи степен поверења у СПЦ и полицију, односно израженије поверење у ЕУ (у свим случајевима разлике су на нивоу 1-2 процентна поена).

Однос према институцији политичких партија није био укључен у горњу анализу, али се о односу младих према њима може индиректно судити на основу

раширености партијске идентификације. На питање да ли себе сматрају симпатизером или присталицом неке од политичких партија, петина младих одговара потврдно (19%), половина одречно (51%), док 29% младих нема јасан став по том питању (график бр. 11). Иако подаци нису директно „преводиви“, ни однос према политичким партијама изгледа да није ништа позитивнији од односа према осталим политичким институцијама. Вреди, међутим, скренути пажњу да међу младима највеће упориште има Демократска странка. Раширеност партијске идентификације се након пондерисања узорка практично не мења.

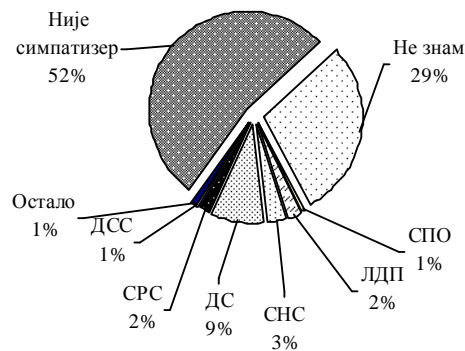

График бр. 11: Раширеност партијске идентификације

Ако се све наведено има у виду, онда веома низак степен уопштене, дифузне подршке политичком систему Србије не изненађује. Тек приближно сваки трећи матурант (30%) изјављује да поштује политичке институције, а један од десет ученика сматра да судови у Србији гарантују поштено суђење (9%) и да су основна грађанска права у нашем политичком систему заштићена (10%). Поносно што живи у политичком систему који данас постоји у Србији јесте свега 6% ученика. Веза ових уверења је при том изражена и позитивна (прилог бр. 4). На скали дифузне подршке систему ($AS=9.17$, $SE=.10$, $M=9$)²⁰, приближно петина

²⁰ Велика већина оријентација која је мерена на овај начин, тј. скалама Ликертовог типа, сачињена је од четири тврдње. Након анализе интеркорелација ставки из одговарајуће скале, њихове поузданости исказане Кронбаховом алфом и димензионалности, скорови с појединачних тврдњи збрајани су у један нови скор који је, у сврхе грубе анализе и поједностављеног приказа, дељен на пет интервала: од 4-6, 7-9, 10-14, 15-17 и 18-20. Податке добијене на овај начин треба међутим узети само условно. Као што је добро познато, скор испитаника на сумативној скали ништа не говори о ставу појединца у апсолутним критеријумима, те се услед непостојања „нулте тачке“ не може рећи да ли је његов став позитиван или негативан у апсолутном смислу. Исти скор на скали

младих (18%) јесте у групи оних чији се однос према политичком систему може описивати у терминима израженог неповерења и уверења о нелегитимности, док је број младих у категорији на супротном крају континуума јако мали (2%) (график бр. 12). Ово је податак од посебне важности с обзиром на потврђену важност уопштене залихе поверења грађана према политичком систему која се у развијенијим демократијама развија у раном детињству, па ово указује на озбиљне мањкавости ефеката политичке социјализације у том погледу у нашој средини. Тачније, овакав образац односа према политичким објектима често се региструје и у развијеним демократским друштвима, али је готово искључиво међу припадницима маргинализованих група ниског статуса (попут црнаца у Америци).

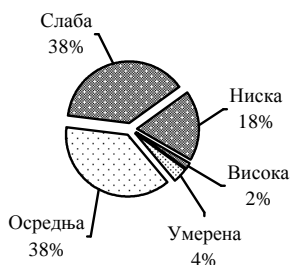

График бр. 12: Израженост дифузне подршке систему

График бр. 13: Израженост политичког цинизма

Политика за младе, рекло би се, има изражено негативну конотацију. Велика већина младих сматра да је новац најважнији фактор који утиче на вођење политике (87%), да политичари више брину о сопственим него о општим интересима (85%), пре свега како да што дуже остану на власти (88%). Укратко, преовлађује мишљење о политици као нечасном и прљавом послу које дели скоро две трећине младих (63%). Између ових уверења постоје при том интензивне позитивне корелације (прилог бр. 5). Млади су, рекло би се, претежно политички

може се поред тога добити на различите начине – различит степен (не)слагања са различитим тврдњама може дати исти укупни скор. Како би овакав начин анализе података био иоле поузданији, пажња ће бити усмерена на екстремне категорије које обухватају скорове који су последица доследног заокруживања позитивних, односно, негативних алтернатива од стране испитаника. Барем неко оправдање овакве дескрипције података даје и чињеница да су све анализираније скале једнодимензионалне (у статистичком смислу). Ово важи за велики број оријентација о којима ће тек бити речи, те ће пажња бити скренута једино у случајевима извесних специфичности у том погледу.

цинична скупина. На скали политичког цинизма ($AS=16.94$, $SE=.10$, $M=17$) висок цинизам карактерише скоро половину ученика (48%), док је оних за које се са сигурношћу може рећи да таква квалификација не стоји јако мало (1% карактерише низак цинизам) (график бр. 13). Пондерисање узорка указује да се о идентичним нивоима дифузне подршке и политичког цинизма може говорити и о популацији младих у целини.

Конотативни, афективни ниво значења неких других политичких појмова, тј. њихова емоционална „обремененост“ (Petrović i Kuzmanović, 1998; Kuzmanović i Petrović, 2005), није тако недвосмислена и униформно негативна. Напротив, асоцијације на неке политичке објекте претежно су позитивне (график бр. 14). Тако химна и застава Републике Србије изазивају готово неподељене позитивне емотивне реакције (више од четири петине ученика). Код занемарљиво малог броја ученика (2-3%) ова два симбола изазивају негативна осећања. И појам демократије има позитивно конотативно значење, иако не за већину ученика. Док су осећања која се везују за социјализам и национализам помешана, али претежно негативна - позитивна осећања за социјализам везује сваки десети (10%), а за национализам сваки четврти ученик (26%) - позитивна конотација појма демократије знатно је раширенија (48%).

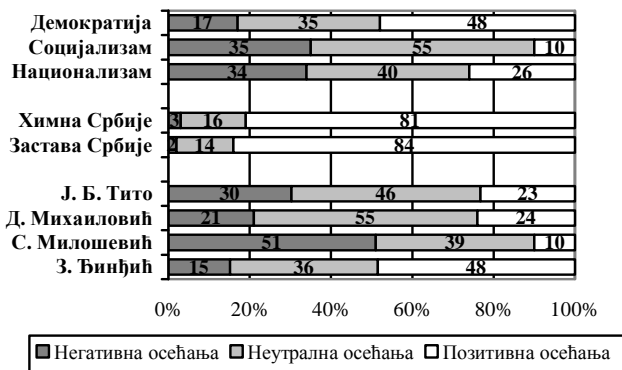

График бр. 14: Квалитет осећања младих према политичким појмовима

Од истакнутих појединаца из непосредне политичке историје Србије, млади најпозитивније мишљење имају о Зорану Ђинђићу (48%) (дистрибуција одговора готово је идентична оној добијеној за однос према појму демократије).

Мишљења о Ј. Б. Титу и Дражи Михаиловићу су подељена, у оба случаја у

већини „неутрална“, и за вођу партизанског, у просеку, нешто негативнија него за вођу четничког покрета. Најмање симпатија млади имају за Слободана Милошевића – код сваког другог матуранта осећања су отворено негативна (51%).

Приказани подаци су делимично под утицајем закривљења узорка, те би се могло рећи да популацију матураната у целини карактерише нешто позитивнији однос према појму демократије и З. Ђинђићу и нешто критичнији однос према државним симболима. Међутим, у свим тим случајевима разлике између пондерисаног и непондерисаног узорка не прелазе два процентна поена.

Једна студија на 1000 америчких адолесцената показала је да су афекти према нацији и њеним симболима веома позитивни (96% адолесцената изјављивало је да је поносно што је Американац), док је ниво политичког знања био прилично низак - једва половина адолесцената (53%) успела је да одговори на више од половине од четрнаест питања теста знања (Sigel & Hoskin, 1981). Међутим, показало се да заправо нема значајне повезаности између когнитивне и афективне компоненте – увећање знања младе нити чини неким суперпатриотама нити пак посебно критичним. Овде је ситуација у погледу когнитивног односа младих слична, док је квалитет афеката битно другачији, па питање односа когнитивне и афективне компоненте посебно добија на важности, али ће о томе бити више речи у посебном делу који ће се бавити међуодносима различитих политичких оријентација. Јасно је међутим да су преовлађујућа осећања младих према политичким објектима изражено негативног квалитета. Једине позитивније афективне реакције јављају се у вези с неполитичким објектима (црвка, химна, застава). С друге стране, чак и да има основа за разликовање систем афекта, институционалног афекта и односа према тренутним ауторитетима (што је проблематична претпоставка), афективни однос младих према било којем од њих је свеједно доминантно негативног квалитета.

2.2. Чиниоци афективних оријентација

С обзиром да би анализа чинилаца сваког од великог броја појединачних елемената афективне компоненте однела превише простора, извршена су извесна укрупњавања и груписања појединачних елемената заснована на анализи њихових међусобних односа. То се пре свега односи на поверење у институције и

афективан однос према анализираним појмовима. Анализом факторске структуре поверења у институције издвојене су две димензије које су, с обзиром на структуру, условно назване *поверење у политичке институције* (засићења на овој димензији показују поверење у институције Председника, Владе, Скупштине, ЕУ и НАТО) и *поверење у неполитичке институције* (институције полиције, судства, војске и цркве). На основу тога су конструисана два нова индекса збрајањем скорова са одговарајућих тврдњи о поверењу у један или други тип институција. На исти начин издвојена су четири, условно речено, политичка сентимента: *патриотски* (позитивно засићен осећањима у вези с химном и заставом), *демократски* (позитивна засићења „демократија“ и „З. Ђинђић“, негативна „С. Милошевић“), *националистички* (позитивна засићења „национализам“, „социјализам“, Тито и Дража Михаиловић) и *комунистичко-социјалистички* сентимент (позитивна засићења „Тито“, „социјализам“, „С. Милошевић“). У анализи су коришћени на тај начин добијени факторски скорови. Структура две димензије поверења и четири политичка сентимента приказана је у прилозима бр. 6 и 7.

Према политичким објектима су, с обзиром на тип школе, најпозитивније оријентисани ученици гимназије. Међу гимназијалцима је највиши ниво дифузне подршке ($AS=9.82$) и поверења у политичке институције ($AS=12.63$), док су најнижи нивои политичког цинизма ($AS=16.19$); међу њима је најраширенији демократски, а најслабије раширен патриотски сентимент (табеле бр. 8, 9 и 10). Њима донекле супротстављени јесу матуранти техничких школа који су најнеповерљивији према политичким институцијама ($AS=10.61$), највише гаје патриотска, а најмање демократска осећања, мада нису највећи циници или они чији је ниво дифузне подршке најнижи (та „титула“ у оба случаја припада матурантима економских школа).

Бољи школски успех повезан је и с позитивнијим односом према свету политике. С побољшањем школског успеха расте степен дифузне подршке систему, задовољство развојем демократије, степен поверења у политичке и неполитичке институције, раширеност партијске идентификације, као и интензитет демократских осећања, што је у складу с очекивањима. И групе ученика према (не)спремности, односно, актуелном учешћу у раду ученичког

парламента значајно се разликују према афективном односу према неким политичким објектима. Пре свега, најпасивнија група ученика је и најмање благонаклоно оријентисана према политичким објектима. У овој групи ученика је дифузна подршка систему најмање (AS=8.49), а политички цинизам највише изражен (AS=17.37); најслабије је изражено поверење у политичке институције (AS=10.51), најмање је партијски идентификованих, најмање су задовољни демократијом и према њој најнегативније оријентисани.

Табела бр. 8: Израженост дифузне подршке систему, политичког цинизма и задовољства демократијом с обзиром на личне и карактеристике у вези са школом

	Дифузна подршка систему	Политички цинизам	Задовољство демократијом
Тип школе			
Техничка	9.27 (.19)	16.97 (.20)	2.23 (.05)
Гимназија	9.82 (.20)	16.19 (.19)	2.34 (.04)
Економска	8.94 (.19)	17.29 (.18)	2.27 (.05)
Медицинска	8.58 (.21)	17.37 (.18)	2.21 (.05)
	F (3, 784) = 6.49; p<.01	F (3, 784) = 7.64; p<.01	F (3, 784) = 1.27; p<.281
Пол			
Мушки	9.21 (.16)	16.58 (.16)	2.21 (.03)
Женски	9.15 (.13)	17.20 (.12)	2.31 (.03)
	t (786) = .303; p<.762	t (786) = -3.027; p<.01	t (786) = -1.985; p<.05
Школски успех			
Довољан	8.00 (.45)	17.22 (.58)	1.95 (.16)
Добар	8.50 (.20)	16.99 (.23)	2.19 (.05)
Врло добар	8.91 (.16)	17.12 (.15)	2.24 (.04)
Одличан	9.86 (.16)	16.73 (.15)	2.35 (.03)
	F (3, 784) = 11.79; p<.01	F (3, 784) = 1.13; p<.333	F (3, 784) = 3.85; p<.01
Изборни предмет			
Грађанско васпитање	9.29 (.13)	16.90 (.13)	2.29 (.03)
Верска настава	9.05 (.15)	16.99 (.14)	2.24 (.03)
	t (786) = 1.51; p<.250	t (786) = -.445; p<.656	t (786) = .975; p<.330
Учешће у раду ученичког парламента			
Да	9.58 (.20)	16.61 (.19)	2.27 (.04)
Не, али би	9.67 (.17)	16.68 (.17)	2.36 (.04)
Не, и не би	8.49 (.15)	17.37 (.15)	2.19 (.04)
	F (2, 785) = 15.76; p<.01	F (2, 785) = 6.66; p<.01	F (2, 691) = 4.19; p<.05
Религиозност			
Нерелигиозни	8.71 (.26)	16.86 (.27)	2.23 (.06)
Неопредељени	9.16 (.12)	16.94 (.12)	2.27 (.03)
Религиозни	9.49 (.23)	16.99 (.21)	2.30 (.05)
	F (2, 785) = 2.48; p<.083	F (2, 785) = .079; p<.924	F (2, 785) = .277; p<.758
Животно задовољство			
Нимало	8.11 (.70)	17.42 (.61)	2.27 (.23)
Мало	8.13 (.25)	17.38 (.30)	2.27 (.09)
Углавном	9.33 (.12)	17.06 (.12)	2.25 (.03)
Веома	9.46 (.22)	16.56 (.20)	2.31 (.05)
	F (3, 766) = 6.11; p<.01	F (3, 766) = 2.49; p<.059	F (3, 766) = .354; p<.787
Просек	9.17 (.10)	16.94 (.09)	2.27 (.02)

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Да ли матурант похађа грађанско васпитање или веронауку је готово без значаја за израженост анализираних афективних оријентација. Појављује се само једна значајна разлика две групе ученика у чији смисао је тешко проникнути –

комунистичко-социјалистички сентимент је у групи ученика који похађају грађанско васпитање израженији.

Већина полних разлика је, с друге стране, статистички значајна. Неке афективне оријентације израженије су у групи девојака – задовољство демократијом, поверење у обе врсте институција (али и политички цинизам), демократски и комунистичко-социјалистички сентимент. У групи младића је, међутим, више партијски идентификованих и они су веће „патриоте“ у емотивном смислу.

Табела бр. 9: Израженост задовољства економском ситуацијом, поверења у политичке и неполитичке институције и партијске идентификације с обзиром на личне и карактеристике у вези са школом

	Задовољство екон. ситуацијом	Политичке институције	Неполитичке институције	Партијска идентификација
Тип школе				
Техничка	1.50 (.29)	10.61 (.23)	11.80 (.04)	17.4
Гимназија	1.57 (.28)	12.63 (.21)	11.73 (.04)	18.3
Економска	1.62 (.28)	11.27 (.23)	11.60 (.05)	20.4
Медицинска	1.57 (.30)	10.94 (.23)	12.22 (.04)	13.7
	F (3, 784) = 1.11; p<.343	F (3, 784) = 9.59; p<.01	F (3, 784) = 1.23; p<.295	χ^2 (6) = 8.73, p<.189
Пол				
Мушки	1.61 (.03)	10.99 (.23)	11.39 (.18)	20.4
Женски	1.53 (.03)	11.64 (.18)	12.12 (.14)	15.7
	t (786) = 1.71; p<.087	t (786) = -2.18; p<.05	t (786) = -3.16; p<.01	χ^2 (2) = 7.33, p<.05
Школски успех				
Довољан	1.42 (.54)	7.52 (.65)	9.89 (.12)	3.7
Добар	1.66 (.31)	10.50 (.26)	11.47 (.05)	11.9
Врло добар	1.53 (.24)	11.30 (.19)	11.50 (.03)	19.7
Одличан	1.56 (.22)	12.22 (.16)	12.45 (.03)	19.8
	F (3, 784) = 1.66; p<.174	F (3, 784) = 15.48; p<.01	F (3, 784) = 9.07; p<.01	χ^2 (6) = 18.68, p<.01
Изборни предмет				
Грађанско васпитање	1.54 (.20)	11.53 (.16)	11.66 (.03)	17.9
Верску наставу	1.60 (.21)	11.20 (.16)	12.00 (.03)	17.4
	t (786) = -1.18; p<.238	t (786) = 1.10; p<.272	t (786) = -1.479; p<.139	χ^2 (2) = 1.98, p<.371
Учесће у раду ученичког парламента				
Да	1.62 (.05)	11.87 (.29)	11.54 (.23)	24.5
Не, али би	1.52 (.03)	12.01 (.18)	12.30 (.18)	15.7
Не, и не би	1.58 (.03)	10.51 (.18)	11.58 (.18)	15.1
	F (2, 766) = 1.40; p<.245	F (2, 785) = 12.01; p<.01	F (2, 785) = 4.71; p<.01	χ^2 (4) = 11.65, p<.05
Религиозност				
Нерелигиозни	1.47 (.38)	11.99 (.31)	9.64 (.06)	18.9
Неопређени	1.60 (.17)	11.30 (.13)	12.03 (.02)	16.3
Религиозни	1.53 (.33)	11.20 (.24)	12.53 (.05)	20.8
	F (2, 785) = 1.72; p<.180	F (2, 785) = 1.41; p<.244	F (2, 785) = 31.73; p<.01	χ^2 (4) = 2.61, p<.625
Животно задовољство				
Нимало	1.47 (.80)	8.68 (.60)	10.42 (.17)	10.5
Мало	1.31 (.40)	10.32 (.33)	10.74 (.06)	23.3
Углавном	1.59 (.19)	11.36 (.15)	11.97 (.02)	16.7
Веома	1.62 (.29)	12.09 (.22)	12.20 (.05)	17.5
	F (3, 766) = 5.40; p<.01	F (3, 766) = 6.86; p<.01	F (3, 766) = 5.87; p<.01	χ^2 (6) = 2.97, p<.813
Просек	1.57 (.14)	11.37 (.11)	11.82 (.02)	17.6

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE). Проценту у последњој колони односе се на ученике који се декларишу као присталице било које политичке странке.

И разлике у две преостале индивидуалне карактеристике праћене су

различитом израженошћу афективних оријентација. Религиознији ученици имају више поверења у неполитичке институције (који укључују и цркву), интензивнија су им патриотска и националистичка, а мање интензивна демократска осећања. Животно задовољство, најзад, доприноси позитивнијем односу према неким од анализираних политичких објеката. Они задовољнији животом у целини, у поређењу са оним мање задовољним, имају више уопштеног поверења у систем, политичке и неполитичке институције; задовољнији су економском ситуацијом у земљи, док мање гаје националистичка и комунистичко-социјалистичка осећања, која су израженији у категорији незадовољних ученика.

Табела бр. 10: Израженост четири политичка сентимента с обзиром на личне и карактеристике у вези са школом

	Патриотски сентимент	Демократски сентимент	Националистички	Комунистичко-социјалистички
Тип школе				
Техничка	.143 (.06)	-.250 (.07)	.008 (.07)	.030 (.07)
Гимназија	-.162 (.07)	.315 (.06)	.123 (.06)	-.033 (.06)
Економска	.089 (.06)	.113 (.06)	-.080 (.07)	-.038 (.06)
Медицинска	-.093 (.07)	-.212 (.07)	-.058 (.07)	.049 (.07)
	F (3, 784) = 4.31; p<.01	F (3, 784) = 15.25; p<.01	F (3, 784) = 1.68; p<.168	F (3, 784) = .378; p<.769
Пол				
Мушки	.129 (.05)	-.094 (.05)	-.018 (.05)	-.149 (.05)
Женски	-.092 (.04)	.067 (.04)	.013 (.04)	.106 (.04)
	t (786) = 3.07; p<.01	t (786) = -2.23; p<.05	t (786) = -.443; p<.658	t (786) = -3.57; p<.01
Школски успех				
Довољан	.329 (.16)	-.953 (.22)	-.402 (.19)	-.502 (.23)
Добар	.052 (.07)	-.279 (.07)	.029 (.08)	.035 (.08)
Врло добар	-.022 (.06)	-.004 (.05)	.030 (.06)	-.037 (.06)
Одличан	-.034 (.05)	.228 (.05)	-.008 (.05)	.059 (.05)
	F (3, 784) = 1.29; p<.274	F (3, 784) = 19.01; p<.01	F (3, 784) = 1.60; p<.186	F (3, 784) = 2.06; p<.108
Изборни предмет				
Грађ. васпитање	-.014 (.04)	-.045 (.05)	-.015 (.04)	.071 (.05)
Верска настава	.015 (.05)	.050 (.04)	.017 (.05)	-.079 (.04)
	t (786) = -.415; p<.678	t (786) = -1.35; p<.178	t (786) = -.470; p<.639	t (786) = 2.12; p<.05
Учешће у раду ученичког парламента				
Да	-.084 (.07)	.155 (.07)	.068 (.07)	.056 (.07)
Не, али би	.002 (.06)	.128 (.06)	-.037 (.05)	.100 (.06)
Не, и не би	.049 (.05)	-.206 (.05)	-.009 (.05)	-.121 (.03)
	F (2, 785) = 1.08; p<.337	F (2, 785) = 11.74; p<.01	F (2, 785) = .665; p<.515	F (2, 785) = 4.04; p<.05
Религиозност				
Нерелигиозни	-.693 (.11)	.387 (.09)	-.411 (.09)	-.027 (.04)
Неопредељени	.028 (.04)	-.032 (.04)	.017 (.04)	-.007 (.02)
Религиозни	.341 (.05)	-.142 (.08)	.201 (.07)	.037 (.07)
	F (2, 785) = 39.26; p<.01	F (2, 785) = 10.19; p<.01	F (2, 785) = 12.95; p<.01	F (2, 785) = .175; p<.835
Животно задовољство				
Нимало	-.342 (.32)	-.312 (.20)	.171 (.23)	.211 (.27)
Мало	.005 (.10)	-.119 (.10)	-.298 (.13)	-.275 (.11)
Углавном	-.0011 (.04)	-.066 (.04)	.021 (.04)	.045 (.04)
Веома	.068 (.07)	.201 (.07)	.088 (.06)	-.005 (.06)
	F (3, 766) = 1.07; p<.358	F (3, 766) = 4.55; p<.01	F (3, 766) = 3.48; p<.05	F (3, 766) = 2.87; p<.05
Просек	.00 (.03)	.00 (.03)	.00 (.03)	.00 (.03)

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Најопштија контекстуална варијабла, тип места пребивалишта, није

посебно релевантан фактор афективних оријентација (табеле бр. 11, 12 и 13). Од девет анализираних веза, само три су статистички значајне, а добијене разлике указују на релевантност дихотомије град Београд – остало. Тамо где се појављују статистички значајне разлике, а појављују се у вези са степеном дифузне подршке систему, поверењем у неполитичке институције и израженошћу националистичког сентимента, своју значајност додују томе што су побројане оријентације најслабије изражене у групи ученика градских београдских општина.

Табела бр. 11: Израженост дифузне подршке систему, политичког цинизма и задовољства демократијом с обзиром на место пребивалишта и карактеристике социоекономског статуса

	Дифузна подршка систему		Политички цинизам		Задовољство развојем демократије	
Тип места пребивалишта						
Град	8.92 (.13)		16.87 (.12)		2.25 (.03)	
Приград	9.71 (.17)		17.04 (.17)		2.32 (.04)	
Унутрашњост	9.08 (.39)		17.10 (.17)		2.18 (.02)	
	F (2, 785) = 6.34; p<.01		F (2, 785) = .384; p<.681		F (2, 785) = 1.056; p<.348	
Образовање родитеља						
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Основна школа	10.10 (.53)	9.63 (.46)	17.43 (.44)	17.03 (.49)	2.47 (.19)	2.28 (.13)
Средња школа	8.93 (.12)	8.92 (.13)	17.20 (.12)	17.21 (.12)	2.25 (.03)	2.26 (.03)
Виша и висока	9.48 (.17)	9.47 (.16)	16.51 (.16)	16.56 (.16)	2.28 (.04)	2.27 (.04)
	F (2,785) = 4.59; p<.05		F (2,785) = 5.91; p<.01		F (2,691) = .946; p<.389	
	3.86; p<.05		5.13; p<.01		.032; p<.968	
Занимање родитеља						
Пољопр./домаћица	10.06 (.54)	9.15 (.25)	16.44 (.79)	16.89 (.27)	1.87 (.13)	2.25 (.06)
Радничка заним.	9.10 (.17)	9.08 (.25)	16.44 (.16)	17.01 (.28)	2.33 (.05)	2.31 (.09)
Стручњак са СШ	8.72 (.19)	8.82 (.15)	17.50 (.18)	17.34 (.14)	2.23 (.04)	2.23 (.03)
Стручњак са ВШ	9.69 (.20)	9.69 (.19)	16.33 (.19)	16.54 (.17)	2.31 (.04)	2.31 (.04)
Приватник	9.18 (.49)	9.24 (.68)	16.74 (.41)	17.24 (.70)	2.17 (.10)	2.24 (.18)
Пензионер	7.65 (.79)	7.55 (.94)	16.41 (.74)	17.36 (.96)	2.06 (.20)	1.91 (.21)
	F (5,731) = 3.79; p<.01		F (5,731) = 4.37; p<.01		F (5,642) = 2.20; p<.05	
	3.30; p<.01		2.41; p<.05		1.10; p<.356	
Материјално стање						
Лоше	8.42 (.33)		17.31 (.39)		2.10(.06)	
Осредње	8.53 (.18)		17.02 (.18)		2.20 (.04)	
Добро	9.55 (.13)		16.83 (.13)		2.34 (.03)	
Веома добро	9.37 (.36)		17.02 (.33)		2.19 (.09)	
	F (3, 782) = 7.78; p<.01		F (3, 782) = .654; p<.581		F (3, 782) = 3.41; p<.05	
Просек	9.17 (.10)		16.94 (.09)		2.27 (.02)	

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Социоекономски статус породице је с друге стране веома важан чинилац афективног односа према различитим политичким објектима. С порастом образовног нивоа оца опада израженост политичког цинизма младих, расте задовољство економском ситуацијом у земљи, поверење у политичке институције и израженост демократског сентимента. И дифузна подршка систему је у групама младих с највишим образовним категоријама родитеља међу најразвијенијима, иако је овде пре посреди „U“ дистрибуција – подршка систему највиша је у две

екстремне групе према критеријуму образовног нивоа родитеља.

У поређењу са осталим категоријама ученика према образовању мајке, у групи младих чије су мајке факултетски образоване најизраженија је уопштена подршка систему; ти ученици су најзадовољнији економском ситуацијом у земљи и највише верују политичким институцијама, док је негативно расположење према политици далеко слабије изражено. У тој групи ученика најизраженија су и демократска осећања јер се у осталим случајевима млади налазе на негативном полу димензије. Слично важи и за патриотска осећања, с тим што је у овом случају веза са образовањем мајке негативна.

Табела бр. 12: Израженост задовољства економском ситуацијом, поверења у политичке и неполитичке институције и партијске идентификације с обзиром на место пребивалишта и карактеристике социоекономског статуса

	Задовољство екон. ситуацијом		Политичке институције		Неполитичке институције		Партијска идентификација	
Тип места пребивалишта								
Град	1.59 (.03)		11.22 (.18)		11.60 (.14)		19.5	
Приград	1.50 (.04)		11.71 (.26)		12.12 (.19)		14.7	
Унутрашњост	1.69 (.09)		11.18 (.46)		12.43 (.39)		13.7	
	F (2, 785) = 2.50; p<.083		F (2, 785) = 1.22; p<.295		F (2, 785) = 3.11; p<.05		χ^2 (4) = 5.54, p<.236	
Образовање родитеља								
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Основна школа	1.48 (.13)	1.40 (.09)	10.19 (.69)	10.46 (.59)	11.57 (.68)	12.37 (.54)	9.5	25.7
Средња школа	1.51 (.02)	1.54 (.08)	11.06 (.18)	11.09 (.50)	12.00 (.14)	11.97 (.38)	15.3	13.3
Виша и висока	1.66 (.04)	1.62 (.04)	11.94 (.24)	11.87 (.28)	11.55 (.19)	11.55 (.22)	21.9	22.6
	F (2,766) = 4.57; p<.05	F (2,766) = 2.74; p<.05	F (2, 785) = 5.08; p<.01	F (2, 785) = 4.25; p<.05	F (2, 785) = 1.88; p<.15	F (2,785) = 2.05; p<.128	χ^2 (4) = 9.28, p<.054	χ^2 (4) = 15.77, p<.01
Занимање родитеља								
Пољопр./домаћица	1.06 (.05)	1.46 (.05)	9.61 (.77)	10.92 (.32)	12.17 (.84)	11.92 (.28)	11.1	16
Радничка заним.	1.59 (.04)	1.57 (.07)	10.39 (.24)	9.84 (.42)	12.27 (.20)	11.88 (.34)	15.7	11
Стручњак са СШ	1.50 (.04)	1.55 (.03)	11.38 (.30)	11.39 (.23)	11.56 (.23)	11.92 (.18)	13.9	14.5
Стручњак са ВШ	1.70 (.04)	1.65 (.04)	12.36 (.27)	12.12 (.27)	11.85 (.20)	11.70 (.21)	21.1	25.1
Приватник	1.62 (.12)	1.31 (.15)	12.72 (.59)	11.47 (.92)	11.59 (.48)	11.71 (.62)	28.2	23.5
Пензионер	1.35 (.11)	1.73 (.27)	9.53 (.99)	9.91 (1.3)	9.24 (.93)	8.73 (1.2)	11.8	0
	F (5,712) = 4.85; p<.01	F (5, 746) = 1.97; p<.08	F (5,731) = 7.77; p<.01	F (5, 763) = 4.93; p<.01	F (5,731) = 3.53; p<.01	F (2,18) = 2.18; p<.054	χ^2 (10) = 12.46, p<.25	χ^2 (10) = 23.62, p<.01
Материјално стање								
Лоше	1.36 (.07)		8.93 (.49)		11.05 (.45)		14.5	
Осредње	1.53 (.04)		10.73 (.26)		11.63 (.20)		17.2	
Добро	1.58 (.03)		11.82 (.19)		11.94 (.15)		19.3	
Веома добро	1.73 (.09)		12.42 (.44)		12.27 (.38)		12.3	
	F (3, 782) = 3.70; p<.05		F (3, 782) = 12.2; p<.01		F (3, 782) = 1.99; p<.113		χ^2 (6) = 7.80, p<.253	
Просек	1.57 (.14)		11.37 (.11)		11.82 (.02)		17.6	

Напомена: у ћелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE). Проенти у последњој колони односе се на ученике који се декларишу као присталице било које политичке странке.

И занимање родитеља важан је чинилац у том смислу. У појединим случајевима то је пре свега последица разлика у нивоу образовања. Тако су, на пример, као и у случају ученика чији су родитељи највишег образовног нивоа, и ученици оних родитеља који обављају занимања која захтевају високу школску

спрему најпозитивније везана за систем, док су им негативна осећања према политици најслабије изражена, поверење у политичке институције је израженије, као и раширеност партијске оријентације.

Такође, занимања најнижег нивоа квалификације често су она у којима је негативни однос према политици највише изражен (на пример, задовољство економским развојем у земљи, задовољство демократијом, поверење у политичке институције, демократски сентимент). Међутим, занимање родитеља представља синтезу неколико важних чинилаца (нивоа образовања, врсте посла, престижа занимања, материјалног аспекта посла, па и узраста), те су и разлике које се међу ученицима региструју често недоследне. За поједине оријентације релевантност има занимање само једног родитеља (нпр. задовољство економском ситуацијом у земљи или израженост националистичких осећања под утицајем су занимања оца, али не и занимања мајке), чешће само занимање оца, које се чини важнијим чиниоцем афективних оријентација. У појединим случајевима, најдистинктивније категорије ученика јесу оне чији су родитељи најобразованији (нпр. политички цинизам је најслабије изражен у овој групи ученика) или најниже образовани (нпр. дифузна подршка систему је том случају најраширенија), као и они чији родитељи су (вероватно) нешто старији ученика, тј. пензионери (нпр. дифузна подршка систему је далеко најслабијег интензитета у овој групи ученика, док су демократска осећања у овој групи ученика највише, а патриотска најслабије изражена).

Од свих показатеља социоекономског статуса ученика, материјални статус је изгледа најмање релевантан чинилац афективног односа према политичким објектима јер већина анализираних повезаности није статистички значајна. Међутим тамо где су везе значајне приметни су неки већ уочени трендови. Интензитет одређених афективних оријентација функција је квалитета материјалног положај ученика. С побољшањем материјалног стандарда расте и поверење у политичке институције, као и задовољство економском ситуацијом у земљи. Они бољестојећи у материјалном смислу су такође интензивније везани за систем, док је задовољство нивоом развоја демократије најслабије изражено међу најсиромашнијим ученицима.

Табела бр. 13: Израженост четири политичке сентимента с обзиром на место пребивалишта и карактеристике социоекономског положаја

	Патриотски сентимент	Демократски сентимент	Националистички сент.	Комунистичко-социјалистички сент.				
Тип места пребивалишта								
Град	.008 (.04)	.031 (.04)	-.078 (.04)	-.017 (.04)				
Приград	.002 (.06)	-.009 (.06)	.148 (.05)	.027 (.06)				
Унутрашњост	-.096 (.12)	-.256 (.14)	.048 (.12)	.039 (.12)				
	F (2, 785) = .257; p<.774	F (2, 785) = 1.94; p<.144	F (2, 785) = 4.33; p<.05	F (2, 785) = .209; p<.811				
Образовање родитеља								
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Основна школа	.366 (.13)	.291 (.10)	-.174 (.24)	-.326 (.17)	.439 (.19)	.297 (.12)	.025 (.15)	.118 (.17)
Средња школа	.038 (.04)	.042 (.04)	-.115 (.04)	-.090 (.04)	-.001 (.04)	-.010 (.04)	.058 (.04)	-.009 (.04)
Виша и висока	-.084 (.06)	-.090 (.06)	.190 (.05)	.159 (.05)	-.028 (.05)	-.018 (.05)	-.092 (.05)	.001 (.05)
	F (2, 785) = 2.81; p<.060	F (2, 785) = 3.12; p<.05	F (2, 785) = 9.12; p<.01	F (2, 785) = 7.84; p<.01	F (2, 785) = 2.15; p<.178	F (2, 785) = 1.63; p<.196	F (2, 785) = 2.10; p<.123	F (2, 785) = .265; p<.767
Занимање родитеља								
Пољопр/домаћ.	-.014 (.21)	.073 (.09)	-.369 (.33)	-.194 (.09)	.609 (.17)	.176 (.09)	.118 (.26)	-.026 (.10)
Радничка заним.	.172 (.05)	.159 (.09)	-.268 (.06)	-.405 (.10)	.043 (.06)	.003 (.10)	.057 (.06)	-.116 (.13)
Стручњак са СШ	-.075 (.06)	-.010 (.05)	.032 (.06)	.023 (.05)	-.154 (.07)	-.084 (.05)	-.067 (.07)	.025 (.05)
Стручњак са ВШ	-.057 (.07)	-.067 (.06)	.227 (.06)	.232 (.06)	.059 (.06)	.044 (.06)	-.043 (.06)	.032 (.06)
Приватник	-.079 (.17)	.439 (.28)	.335 (.15)	.077 (.24)	.166 (.13)	-.096 (.26)	.235 (.15)	-.118 (.24)
Пензионер	-.856 (.29)	-.590 (.24)	-.098 (.22)	.203 (.40)	-.225 (.32)	.119 (.40)	-.277 (.29)	.179 (.34)
	F (5, 731) = 4.46; p<.01	F (5, 763) = 2.32; p<.05	F (5, 731) = 7.52; p<.01	F (5, 763) = 6.92; p<.01	F (5, 731) = 2.95; p<.05	F (5, 763) = 1.24; p<.287	F (5, 731) = 1.15; p<.332	F (5, 763) = .479; p<.792
Материјално стање								
Лоше	.063 (.14)		-.332 (.13)		-.121 (.16)			-.440 (.12)
Осредње	.046 (.06)		-.108 (.06)		-.017 (.06)			-.070 (.07)
Добро	.016 (.04)		.105 (.04)		.024 (.04)			.056 (.04)
Веома добро	-.228 (.12)		-.058 (.11)		-.006 (.11)			.219 (.11)
	F (3, 782) = .383; p<.682		F (3, 782) = .306; p<.737		F (3, 782) = .347; p<.707			F (3, 782) = 2.51; p<.082
Просек	.00 (.03)		.00 (.03)		.00 (.03)			.00 (.03)

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Анализиране карактеристике васпитног стила су од минималне важности за израженост анализираних афективних оријентација, будући да је само мањина анализираних разлика статистички значајна (табела бр. 14, 15 и 16). Не би било превише погрешно рећи да је за развој одговарајућег квалитета афективног односа према политичким објектима (било позитивног било негативног), барем у овом истраживању, готово ирелевантно да ли дете учествује у доношењу одлука у породици, колико аутономије оно има и колико је строга породична дисциплина. У оно мало случајева у којима постоје статистички значајне разлике оне указују на то да доминација оца у породици представља, условно речено, препреку развоја позитивног односа према систему. Матуранте који долазе из породица у којима отац „води главну реч“ карактерише најнижи ниво дифузне подршке систему, најнижи нивои поверења у политичке институције и најслабије изражен демократски сентимент. Ученици из породица у којима постоји подела моћи у том смислу, макар и само између родитеља, управо су они који су најпозитивније оријентисани према систему у целини и његовим политичким институцијама.

Два преостала индикатора васпитног стила показују само изоловане и двосмислене ефекте. Подстицање аутономије у породици води, судећи према овде приказаним подацима, израженијем поверењу у неполитичке институције. И израженост демократских осећања у вези је са степеном подстицање аутономије, али су таква осећања најизраженија тамо где се аутономија најмање и највише подстиче. Строгоћа дисциплине у породици важан је чинилац једино две врсте политичких сентимената – израженост патриотских и националистичких осећања функција су ове карактеристике васпитног стила јер интензитет и једних и других опада с либерализацијом породичне дисциплине. Ниједна друга разлика између група ученика према овом критеријуму није статистички значајна.

Табела бр. 14: Израженост дифузне подршке систему, политичког цинизма и задовољства демократијом с обзиром на карактеристике васпитног стила и степен политизације окружења

	Дифузна подршка систему		Политички цинизам		Задовољство демократијом	
Доношење одлука у породици						
Мајка	9.03 (.36)		17.21 (.30)		2.16 (.10)	
Отац	8.12 (.27)		17.28 (.32)		2.29 (.08)	
Родитељи	9.31 (.18)		16.62 (.18)		2.30 (.04)	
Сви заједно	9.32 (.14)		17.03 (.13)		2.26 (.03)	
	F (3, 779) = 4.03; p<.01		F (3, 779) = 1.766; p<.152		F (3, 779) = .730; p<.534	
Подстицање аутономије у породици						
Слабо	9.04 (.62)		17.00 (.55)		2.21 (.14)	
Умерено	8.95 (.16)		16.67 (.16)		2.29 (.04)	
Изражено	9.31 (.13)		17.09 (.12)		2.26 (.03)	
	F (2, 785) = 1.39; p<.247		F (2, 785) = 2.02; p<.133		F (2, 785) = .194; p<.824	
Дисциплина у породици						
Строга правила	9.54 (.45)		17.21 (.36)		2.34 (.11)	
Попустљивост	9.25 (.12)		16.94 (.11)		2.29 (.03)	
Либерално	8.89 (.18)		16.87 (.20)		2.20 (.04)	
	F (2, 785) = 1.64; p<.193		F (2, 785) = .315; p<.730		F (2, 785) = 1.48; p<.277	
Интересовање за политику						
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Нимало	8.59 (.25)	8.57 (.19)	17.69 (.25)	17.57 (.20)	2.28 (.07)	2.24 (.05)
Мало	8.74 (.18)	9.17 (.15)	17.05 (.17)	16.99 (.14)	2.16 (.04)	2.24 (.04)
Углавном	9.58 (.17)	9.83 (.20)	16.49 (.17)	16.29 (.20)	2.37 (.04)	2.32 (.04)
Веома	9.30 (.25)	9.76 (.45)	16.83 (.26)	16.10 (.38)	2.28 (.06)	2.48 (.12)
	F (3, 730) = 5.29; p<.01		F (3, 752) = 7.07; p<.01		F (3, 730) = 3.96; p<.01	
			F (3, 752) = 1.64; p<.178			
Политичка партиципација родитеља						
Не	7.38 (.42)		18.45 (.31)		1.95 (.11)	
Гласао је отац	8.56 (.32)		17.40 (.40)		2.07 (.10)	
Гласала је мајка	9.18 (.26)		17.07 (.22)		2.33 (.06)	
Гласали су обоје	9.51 (.12)		16.73 (.12)		2.31 (.03)	
	F (3, 703) = 8.50; p<.01		F (3, 703) = 5.48; p<.01		F (3, 703) = 5.15; p<.01	
Интересовање за политику најбољег друга/рице						
Нимало	8.79 (.14)		17.34 (.13)		2.27 (.03)	
Мало	9.74 (.20)		16.46 (.18)		2.33 (.04)	
Углавном	9.44 (.28)		16.50 (.29)		2.16 (.06)	
Веома	8.86 (.40)		17.20 (.42)		2.22 (.10)	
	F (3, 723) = 5.67; p<.01		F (3, 723) = 5.95; p<.01		F (3, 723) = 1.40; p<.242	
Просек	9.17 (.10)		16.94 (.09)		2.27 (.02)	

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Степен политизованости породице с друге стране представља веома важан чинилац афективних оријентација. Ако би се тако могло рећи, политизована породична средина гарант је позитивнијег односа према низу различитих политичких објеката. У групи ученика чији родитељи су (углавном или веома) заинтересовани за политику виши је ниво дифузне подршке систему и нижи ниво политичког цинизма.

Табела бр. 15: Израженост задовољства економијом, поверења у политичке и неполитичке институције и партијске идентификације с обзиром на карактеристике васпитног стила и степен политизације окружења

	Задовољство економијом	Политичке институције	Неполитичке институције	Партијска идентификација				
Доношење одлука у породици								
Мајка	1.46 (.49)	10.88 (.39)	11.40 (.08)	20.6				
Отац	1.69 (.42)	9.87 (.36)	11.08 (.08)	12				
Родитељи	1.58 (.27)	11.67 (.19)	12.03 (.03)	19.9				
Сви заједно	1.55 (.20)	11.52 (.16)	11.92 (.03)	16.5				
	F (3, 779) = 1.69; p<.168	F (3, 779) = 4.28; p<.01	F (3, 779) = 2.16; p<.090	χ^2 (6) = 7.64, p<.266				
Подстицање аутономије у породици								
Слабо	1.52 (.88)	11.22 (.69)	10.78 (.11)	18.5				
Умерено	1.62 (.24)	10.95 (.20)	11.45 (.04)	15.9				
Изражено	1.54 (.18)	11.61 (.14)	12.08 (.03)	18.5				
	F (2, 785) = 1.35; p<.258	F (2, 785) = 2.26; p<.104	F (2, 785) = 4.77; p<.01	χ^2 (4) = 2.42, p<.658				
Дисциплина у породици								
Строга правила	1.65 (.50)	10.87 (.50)	11.92 (.08)	11.5				
Попустљивост	1.57 (.18)	11.43 (.13)	11.92 (.02)	16.5				
Либерално	1.54 (.29)	11.36 (.22)	11.52 (.04)	22.1				
	F (2, 785) = .597; p<.550	F (2, 785) = .446; p<.640	F (2, 785) = 1.17; p<.309	χ^2 (4) = 6.91, p<.141				
Интересовање за политику								
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Нимало	1.59 (.44)	1.44 (.31)	10.48 (.36)	10.71 (.25)	11.46 (.07)	11.58 (.04)	21.6	23.4
Мало	1.54 (.26)	1.62 (.21)	11.15 (.21)	11.14 (.17)	11.62 (.04)	11.91 (.03)	14.9	14.8
Углавном	1.60 (.23)	1.62 (.27)	11.78 (.19)	12.50 (.21)	12.15 (.03)	12.08 (.04)	16.6	18.4
Веома	1.52 (.38)	1.50 (.59)	11.93 (.26)	12.79 (.50)	11.64 (.06)	11.45 (.10)	23.4	24.1
	F (3, 730) = .682; p<.563	F (3, 752) = 3.63; p<.05	F (3, 730) = 3.34; p<.05	F (3, 752) = 8.44; p<.01	F (3, 730) = 1.77; p<.151	F (3, 752) = .963; p<.410	χ^2 (6) = 18.20, p<.01	χ^2 (6) = 13.12, p<.05
Политичка партиципација родитеља								
Не	1.31 (.66)		9.10 (.51)		10.35 (.07)		27.5	
Гласао је отац	1.34 (.50)		11.48 (.33)		12.20 (.06)		18	
Гласала је мајка	1.63 (.35)		11.57 (.29)		11.96 (.05)		17.6	
Гласали су обоје	1.61 (.18)		11.78 (.14)		11.98 (.03)		17.7	
	F (3, 703) = 5.02; p<.01		F (3, 703) = 5.36; p<.01		F (3, 703) = 3.45; p<.05		χ^2 (6) = 6.32, p<.387	
Интересовање за политику најбољег друг/рице								
Нимало	1.58 (.21)		11.03 (.16)		11.70 (.03)		15.1	
Мало	1.60 (.26)		11.89 (.20)		12.24 (.04)		23	
Углавном	1.53 (.46)		11.67 (.33)		11.45 (.07)		15.4	
Веома	1.47 (.68)		12.06 (.53)		11.53 (.09)		24.5	
	F (3, 723) = .667; p<.572		F (3, 723) = 2.58; p<.052		F (3, 723) = 1.90; p<.128		χ^2 (6) = 11.15, p<.084	
Просек	1.57 (.14)		11.37 (.11)		11.82 (.02)		17.6	

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE). Проенти у последњој колони односе се на ученике који се декларишу као присталице било које политичке странке.

Ти ученици су задовољнији развојем демократије (мада на то утиче само политичко интересовање оца) или економском ситуацијом у земљи (значајан утицај остварује само политичко интересовање мајке). Израженије је поверење у

политичке институције, док је број партијски оријентисаних већи, мада су за развој партијске идентификације очигледно подстицајни екстремни нивои политичке (не)заинтересованости родитеља – број партијски идентификованих је готово идентичан у групама матураната чији родитељи су веома, односно, нимало заинтересовани за политику; сличан образац важи и за израженост патриотског сентимента, али само с обзиром на степен политичког интересовања оца. Матуранте из политизованијих породица, најзад, карактерише и израженији демократски сентимент чији интензитет расте с порастом политичког интересовања (оба) родитеља.

Колико је политичко интересовање родитеља подстицајно за развој афективних оријентација, толико се супротно може рећи за њихову стварну политичку пасивност. Група ученика чији родитељи нису учествовали на последњим изборима гаји бројне антипатије према низу политичких објеката. Ови ученици имају најмање поверења у систем у целини, како политичке, тако и неполитичке институције, највећи су циници, најмање задовољни нивоом развоја демократије и економском ситуацијом; демократска осећања су у овој групи матураната најслабије изражена, а комунистичко-социјалистичка најинтензивније.

Док политизација породице има несумњиву важност, слично се не би могло рећи за исту карактеристику вршњака. Разлике између ученика с обзиром на степен политичког интересовања најбољег друга или другарице значајне су само у вези с три анализирани афективне оријентације. Они који се крећу у друштву аполитичних вршњака и сами су слабије везани за систем у целини, већи су политички циници и мање склони демократским сентиментима.

Као и у случају когнитивних оријентација, величина ефеката анализираних чинилаца и на афективне оријентације је мала (прилог бр. 31). Од укупно 96 значајних веза, у дванаест случајева величина ефекта прелази .20, а у само једном случају .30, те и овде стоји закључак изведен на крају претходног поглавља: чак и тамо где разлике међу групама ученика у погледу афективног односа према политичким објектима постоје, оне нису изражене, а чиниоци који их изазивају имају не само селективне, већ и ограничене ефекте. Изгледа да се и у овом случају више ради о (малим) квантитативним, него о квалитативним разликама.

Табела бр. 16: Израженост четири политичка сентимента с обзиром на карактеристике васпитног стила и степен политизације окружења

	Патриотски сентимент	Демократски сентимент	Националистички сентимент	Комунистичко-социјалистички				
Доношење одлука у породици								
Мајка	.018 (.14)	.021 (.13)	-.177 (.14)	-.303 (.11)				
Отац	-.025 (.13)	-.455 (.11)	.015 (.12)	-.091 (.12)				
Родитељи	.023 (.05)	-.003 (.06)	.011 (.06)	-.065 (.05)				
Сви заједно	-.006 (.04)	.072 (.04)	.018 (.04)	.104 (.05)				
	F (3, 779) = .070; p<.976	F (3, 779) = 5.99; p<.01	F (3, 779) = .779; p<.506	F (3, 779) = 4.151; p<.01				
Подстицање аутономије у породици								
Слабо	-.311 (.30)	.098 (.23)	-.079 (.21)	.016 (.26)				
Умерено	.083 (.05)	-.141 (.05)	-.003 (.06)	-.087 (.06)				
Изражено	-.028 (.04)	.072 (.04)	.006 (.04)	.0474 (.04)				
	F (2, 785) = 2.45; p<.087	F (2, 785) = 4.17; p<.05	F (2, 785) = .097; p<.908	F (2, 785) = 1.59; p<.204				
Дисциплина у породици								
Строга правила	.153 (.14)	.032 (.16)	.120 (.17)	-.003 (.15)				
Попустљивост	.039 (.04)	-.004 (.04)	.044 (.04)	.036 (.04)				
Либерално	-.137 (.07)	.004 (.07)	-.143 (.06)	-.091 (.07)				
	F (2, 785) = 3.006; p<.050	F (2, 785) = .036; p<.964	F (2, 785) = 3.05; p<.05	F (2, 785) = 1.21; p<.296				
Интересовање за политику								
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Нимало	.148 (.09)	.098 (.07)	-.237 (.11)	-.198 (.07)	-.195 (.10)	.002 (.08)	-.110 (.11)	-.004 (.07)
Мало	-.123 (.06)	-.027 (.05)	-.069 (.05)	-.072 (.05)	.080 (.06)	.010 (.05)	.047 (.06)	-.048 (.05)
Углавном	-.010 (.05)	.003 (.05)	.063 (.05)	.253 (.06)	.076 (.05)	.004 (.06)	.037 (.05)	.097 (.06)
Веома	.178 (.08)	-.068 (.18)	.246 (.05)	.667 (.17)	-.285 (.09)	-.108 (.19)	-.143 (.10)	.133 (.19)
	F (3, 730) = 3.17; p<.05	F (3, 752) = .713; p<.544	F (3, 730) = 4.82; p<.01	F (3, 752) = 12.52; p<.01	F (3, 730) = 5.27; p<.01	F (3, 752) = .126; p<.945	F (3, 730) = 1.44; p<.228	F (3, 752) = 1.09; p<.352
Политичка партиципација родитеља								
Не	-.094 (.20)	-.400 (.17)		.028 (.18)		-.318 (.19)		
Гласао је отац	-.044 (.12)	-.042 (.12)		.142 (.15)		.222 (.14)		
Гласала је мајка	-.110 (.08)	.028 (.08)		.019 (.07)		.193 (.08)		
Гласали су обоје	.040 (.04)	.097 (.04)		-.031 (.04)		-.030 (.04)		
	F (3, 703) = .937; p<.422	F (3, 703) = 3.33; p<.05		F (3, 703) = .528; p<.663		F (3, 703) = 3.95; p<.01		
Интересовање за политику најбољег друга/рице								
Нимало	-.007 (.04)	-.151 (.05)		-.027 (.05)		.095 (.05)		
Мало	.018 (.06)	.148 (.06)		.101 (.06)		-.022 (.05)		
Углавном	.156 (.10)	.230 (.09)		-.079 (.11)		-.169 (.11)		
Веома	-.221 (.16)	.278 (.17)		-.152 (.16)		-.014 (.15)		
	F (3, 723) = 1.48; p<.217	F (3, 723) = 7.11; p<.01		F (3, 723) = 1.37; p<.249		F (3, 723) = 1.83; p<.140		
Просек	.00 (.03)	.00 (.03)		.00 (.03)		.00 (.03)		

Напомена: у ћелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

С обзиром на приказане резултате могло би се рећи да међу најважнијим чиниоцима афективних оријентација младих јесу тип школе, школски успех и учешће у ваннаставним активностима, као и неке карактеристике породице, пре свега степен њене политизације, али и показатељи социоекономског статуса ученика. Назиру се и обриси тзв. СЕС модела према коме виши друштвени слојеви јесу они који су позитивније оријентисани према систему и за њега интензивније везани, што би могло сугерисати инструментални карактер таквог односа.

Квалитет и квантитет афективног односа према политичким објектима јесте добрим делом заснован на перцепцији тренутних околности, економско-политичким постигнућима система. То отвара питање његове стабилности, јер је

он, изгледа, у суштини заснован на актуелним евалуацијама, а не на генерализованим афективним оријентацијама стеченим у раним годинама живота. О томе је прецизније могуће судити након провере међусобних односа афективних оријентација, али на то индиректно указују и значајан утицај материјалног стања породице и животног задовољства на неке од најважнијих афективних оријентација.

Ако се имају у виду и значајни утицаји агенаса који делују у касној адолесценцији (тип школе), чини се да за развој лојалности и подршке систему важнију улогу имају касније фазе политичке социјализације. Све је олакшано уколико се појединац креће у политизованом окружењу у коме је вероватноћа директног политичког учења и политичких искустава реално већа. Међутим, нису без значаја ни индиректна и рана фаза политичке социјализације, на шта указује важност неких показатеља васпитног стила породице и бројне полне разлике.

Чини се да се у вези са афективним оријентацијама може говорити о томе да су неке од анализираних оријентација важнији критеријуми разликовања младих, варијабилније су и у вези са одређеним скупом чинилаца који упућује на њихову сродну природу и посебну релевантност за анализу афективне компоненте политичке културе. Ту се пре свега мисли на уопштену подршку систему, политички цинизам, поверење у политичке институције и демократски сентимент који, чини се, творе језгро афективног односа младих према политици. Но, све ове прелиминарне претпоставке мораће да сачекају касније, сложеније и детаљније провере.

3. Мотивациона компонента

3.1. Раширеност мотивационих оријентација

Изнова потврђивани налази о слабој заинтересованости младих за политику налазе потврду и у овом истраживању. Скоро три четвртине младих је мало или нимало заинтересовано за политику, док једну трећину (36%) политика практично уопште не интересује ($AS=1.92$, $SE=.03$, $M=2$). Тек приближно сваки четврти средњошколац заинтересован је за политичка дешавања у земљи (график бр. 15).

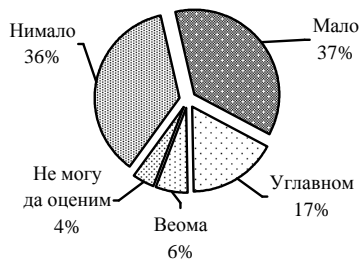

График бр. 15: Степен интересовања младих за политику

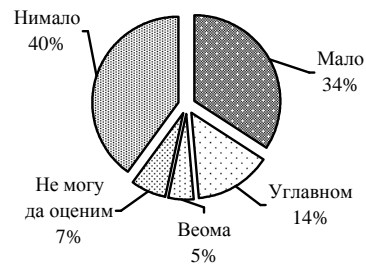

График бр. 16: Степен важности политике у животу младих

Готово идентична слика добија се с обзиром на процењену важност политике у животу, с тим што је дистанцирање за нијансу израженије (график бр. 16). Да му је политика веома важна у животу процењује тек сваки двадесети средњошколац – условно речено у сваком одељењу по један ученик/ца – док је оних којима политика није нимало битна чак осам пута више. Просек на четворостепеној скали нижи је од просека политичког интересовања и испод теоријског ($AS = 1.83$, $SE=.03$, $M=2$). Подаци за две наведене оријентације се битније не мењају ни након пондерисања узорка.

Овај налаз се не би дао наслутити уколико би се о томе судило на основу учесталости са којом млади људи прате разне политичке садржаје у четири главна типа медија (график бр. 17). Главни извор информисања је очигледно телевизија - скоро половина младих (48%) свакодневно користи телевизију у те сврхе; трећина (36%) се у том смислу ослања на Интернет, четвртина (28%) на дневну и/или

недељну штампу, док је за сваког десетог матуранта (11%) медиј избора радио (који међу младима није нарочито популаран).

Изолована анализа коришћења појединачних врста медија прикрива, са становишта овог рада, важније склоности младих. Чак две трећине младих (65%) се свакодневно информише барем из једног од анализираних четири врсте медија, што индиректно указује да можда постоји општија склоност ка „конзумацији“ медија која би се, најједноставније речено, огледала у „сваштарском“ приступу медијима – честом праћењу свих или већег броја медија.

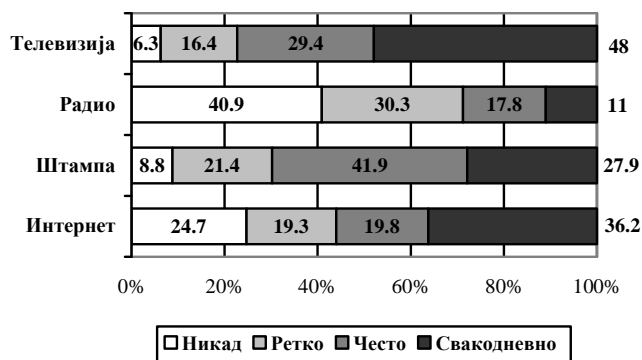

График бр. 17: Учесталост коришћења различитих врста медија (%)

Подаци показују да коришћење једне врсте медија није изолован феномен. Између учесталости коришћења овде анализираних медија постоје позитивне и статистички значајне корелације (в. прилог бр. 8), али и неке разлике у вези с тим. Тако са учесталашћу коришћења телевизије, расте и учесталост коришћења штампе, Интернета, па чак и радија, и обрнуто. На основу тога, конструисан је индекс коришћења медија, сумирањем одговора са четири анализираних тврдње у један нови скор ($AS=12.56$, $SE=.15$, $M=13$) који је коришћен у каснијој анализи.

Млади интензивно користе медије за праћење нечега за шта сами кажу да нису превише заинтересовани нити им је то од неке посебне важности у животу. То може значити да млади нису на прави начин разумели питање о коришћењу медија (па су заправо на уму имали то колико често уопште користе медије, а не специфично у сврхе праћења политичких садржаја, на шта се питање односило), али и да хтели или не хтели, пратећи медије прате и политичке садржаје: можда због тога што то прате неки други чланови породице, што је тешко не сусрести се са политичким информацијама и темама у медијима и сл.

Не само да политика већински не интересује њих, већ преовлађује уверење да ни „политику“ они сами нешто посебно не интересују. Три четвртине младих слаже се с тврдњама да појединац нема никаквог утицаја на то шта ради власт (75%) нити да власт уопште интересује шта обичан свет мисли (76%); једнак проценат њих да им је политика понекад сувише компликована и да не разумеју шта се дешава (75%). На све четири тврдње из скале политичке ефикасности које су у значајним позитивним везама (прилог бр. 9), већина младих слаже се са негативно формулисаним тврдњама ($AS= 8.00$, $SE=.11$, $M = 8$). У том смислу би се могло рећи да је осећај политичке неефикасности већински раширен међу младима. За више од трећине младих (37%) могло би се рећи да их карактерише низак осећај политичке ефикасности, док супротно уверење дели занемарљиво мали број матураната (2%) (график бр. 18). И овај налаз указује на неке специфичности, па и мањкавости процеса политичке социјализације у нашој средини, где, очигледно, исход њених раних фаза није уверење у сопствену ефикасност. Ово је веома важан налаз јер одсуство осећаја политичке ефикасности, тачније, раширеност уверења да индивидуална акција не може имати ефекта јесте један од кључних демотивационих фактора политичког активизма.

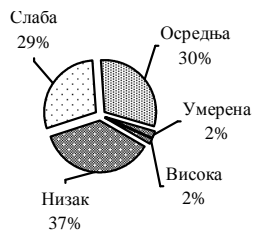

График бр. 18: Израженост политичке ефикасности

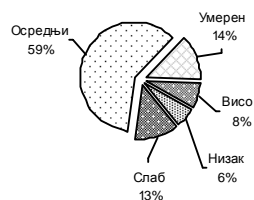

График бр. 19: Израженост прометејског активизма

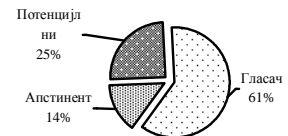

График бр. 20: Спремност за изборну партиципацију

С друге пак стране, део младих (38%) управо отворено изјављује да би се ангажовало/ла у решавању друштвених проблема чак и када не постоји могућност за велики утицај, а једнак део њих не слаже се са констатацијом да је бесмилено да се човек посвети остварењу неких друштвених циљева (39%); идеја о „исправљању кривих Дрина“ није страна значајном делу младих (39%), док четвртина (25%) сматра да би то требало да буде главни циљ човека. Међутим, на свим побројаним тврдњама, значајан број младих (око трећине) изјављује да је

неодлучан и чини се да су у погледу изражености прометејског активизма ($AS = 12.20$, $SE = .12$, $M = 12$) млади прилично неодлучни и подељени. На скали у целини (прилог бр. 10) висок ниво прометејског активизма карактерише 8% младих, док је нешто мање њих у категорији пасивних у том смислу (6%) (график бр. 19).

Барем за један облик (политичког) ангажмана постоји, међутим, раширена спремност. Скоро две трећине новопечених бирача гласало би на парламентарним изборима (61%), тек приближно сваки седми сигурно не би (14%) (график бр. 20). Нешто мање младих (55%) сложило се са тврдњом из скале политичке ефикасности којом се тврди да је једини начин на који се на власт може утицати гласање на изборима. Нагласак је вероватно на *једини начин* те највећи део младих не би пропустио ту јединствену прилику.

Рекло би се да популацију матураната у целини карактерише нешто израженији осећај политичке ефикасности, прометејског активизма и спремности за изборну партиципацију – пондерисани узорак показује већу раширеност ове три оријентације. Међутим, разлике су минималне (два процентна поена) и не доводе у питање гореприказане резултате. Популација матураната је данас, изгледа, далеко немотивисанија скупина него што је то био случај у неким ранијим истраживањима. У Пантићевим истраживањима крајем седамдесетих и осамдесетих година XX века број политички „потентних“ младих био је далеко већи – у првом истраживању скоро три четвртине младих (Pantić, 1981), касније трећина (Pantić, 1990b). И Кузмановић налази већину младих који прихватају друштвени активизам средином деведесетих година XX века (Kuzmanović, 1995a). Поређења с резултатима овог истраживања су, наравно, само условна и илустрације ради.

Иако ће о међусобним односима анализираних оријентација тек бити речи у наредним поглављима, одмах пада у очи несклад између броја ученика који изјављују да би сигурно гласали на хипотетским изборима и оних који су партијски идентификовани. На први поглед чини се да је утицај партијске оријентација као политичког мотиватора занемарљив (јер је у узорку три пута више „гласача“ од „присташа“). Међутим, партијска оријентација итекако има утицаја јер детаљније анализе показују да би скоро сви (92%) који су партијски идентификовани сигурно гласали, а свега занемарљив број њих сигурно не би

(4%). Наравно, партијска оријентација само је један од многих чинилаца политичког понашања – гласао би и сваки други који није партијски оријентисан (50%), као и две трећине (64%) неодлучних у том погледу. Ако претпоставимо да међу њима нема скривених присталица који своју опредељеност нису желели да искажу (што није искључено), они очигледно имају неке друге разлоге за политички ангажман.

3.2. Чиниоци мотивационих оријентација

Најзначајнији чинилац мотивационих оријентација, барем судећи према броју и интензитету значајних повезаности (једино веза с прометејским активизмом није значајна) јесте врста средње школе коју матурант похађа (табела бр. 17 и 18). Политика је најважнија гимназијалцима ($AS=2.03$) и они су за њу највише заинтересовани ($AS=2.19$); карактерише их убедљиво најизраженији осећај политичке ефикасности ($AS=9.00$) и најизраженија спремност за учешће на изборима ($AS=2.57$). Ученици код којих су, према овом критеријуму, мотивационе оријентације најслабије изражене јесу ученици техничких и медицинских школа, све у зависности од врсте оријентације о којој је реч. Политика је најмање битна ($AS=1.66$) и за њу су најслабије заинтересовани ученици медицинских школа ($AS=1.65$). Они би уједно били и најмање спремни да учествују на изборима ($AS=2.34$). Осећај политичке ефикасности с друге стране најслабије је изражен у групи ученика техничких школа ($AS=7.58$). Ученици економских школа су увек негде између, углавном ближи гимназијалцима према већини анализираних оријентација, али су и група ученика која најчешће прати (политичке) садржаје у медијима ($AS=13.26$).

Колико је врста школе важан чинилац, толико следећа два са школом повезана фактора нису. Да ли ученик похађа грађанско васпитање или веронауку као изборни предмет, није од значаја за степен изражености мотивационих оријентација, што је податак који свакако поново изненађује с обзиром на пропагиране циљеве наставе грађанског васпитања. Слично, иако је приметан тренд нешто веће политичке мотивисаности у групи најбољих ученика, мада не за све оријентације, значајна разлика појављује се само у вези са степеном

учесталости праћења политичких садржаја у медијима, што је иначе најизраженија одлика најлошијих ученика (AS=13.56), док они најбољи најслабије прате политику у медијима (AS=12.06). Ови налази изнова указују на потенцијално специфично разумевање серије питања о праћењу политичких садржаја у медијима.

Табела бр. 17: Израженост политичког интересовања, важности политике и коришћења медија с обзиром на личне и карактеристике у вези са школом

	Степен интересовања за политику	Степен важности политике у животу	Учесталост коришћења медија
Тип школе			
Техничка	1.81 (.06)	1.70 (.06)	12.16 (.30)
Гимназија	2.19 (.06)	2.03 (.06)	12.32 (.27)
Економска	1.99 (.06)	1.90 (.06)	13.26 (.27)
Медицинска	1.65 (.06)	1.66 (.06)	12.45 (.32)
	F (3, 751) = 12.924; p<.01	F (3, 732) = 7.417; p<.01	F (3, 784) = 2.885; p<.05
Пол			
Мушки	2.06 (.05)	1.85 (.05)	12.23 (.23)
Женски	1.82 (.04)	1.82 (.04)	12.78 (.19)
	t (753) = 3.701; p<.01	t (734) = .448; p<.654	t (786) = -1.829; p<.068
Школски успех			
Довољан	1.84 (.19)	1.85 (.19)	13.56 (.83)
Добар	1.91 (.07)	1.71 (.07)	12.56 (.36)
Врло добар	1.88 (.05)	1.85 (.05)	12.99 (.24)
Одличан	1.98 (.05)	1.87 (.04)	12.06 (.22)
	F (3, 751) = 637; p<.591	F (3, 732) = 1.14; p<.332	F (3, 784) = 3.05; p<.05
Изборни предмет			
Грађанско васпитање	1.95 (.04)	1.87 (.04)	12.74 (.20)
Верска настава	1.89 (.04)	1.78 (.04)	12.36 (.21)
	t (753) = 1.025; p<.306	t (734) = 1.28; p<.133	t (786) = 1.28; p<.200
Учешће у раду ученичког парламента			
Да	2.11 (.07)	1.86 (.06)	12.70 (.30)
Не, али би	1.94 (.05)	1.98 (.05)	12.70 (.23)
Не, и не би	1.79 (.04)	1.68 (.04)	12.34 (.24)
	F (2, 752) = 7.51; p<.01	F (2, 733) = 8.19; p<.01	F (2, 758) = .738; p<.478
Религиозност			
Нерелигиозни	2.26 (.10)	1.97 (.09)	12.33 (.39)
Неопређени	1.88 (.03)	1.80 (.03)	12.37 (.19)
Религиозни	1.86 (.06)	1.81 (.07)	13.25 (.28)
	F (2, 752) = 7.94; p<.01	F (2, 733) = 1.52; p<.219	F (2, 785) = 3.08; p<.05
Задовољство животом			
Нимало	1.74 (.20)	1.65 (.24)	10.95 (.86)
Мало	2.10 (.10)	1.86 (.09)	12.01 (.43)
Углавном	1.81 (.03)	1.81 (.04)	12.52 (.19)
Веома	2.10 (.07)	1.84 (.06)	13.14 (.28)
	F (3, 735) = 6.51; p<.01	F (3, 716) = .346; p<.792	F (3, 766) = 2.80; p<.05
Просек	1.92 (.03)	1.83 (.03)	12.56 (.14)

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Најзад, учешће у раду ученичког парламента показује се као важан чинилац (можда би се пре рекло пратилац) изражености неких мотивационих оријентација. Степен интересовања за политику (AS=2.11), процена њене важности (AS=1.86), спремност за учешће на изборима (AS=2.55), као и

прометејски активизам (AS=12.82) најизраженији су у групи оних којима је учешће у раду парламента редовна активност, а најслабије изражен у групи оних који никада у том облику ваннаставне активности нису учествовали нити би за то били заинтересовани. Значајне разлике које се региструју у вези са овим оријентацијама последица су управо разлика ове две екстремне групе. Чини се да се овде више ради о томе да су у групи оних који јесу или би учествовали у раду ученичког парламента заправо они који то доживљавају као један облик „друштвеног“ или „парapolитичког“ деловања, односно, учешће у овом облику активности пре је само још једна манифестација опште спремности за друштвено-политички ангажман, него њен чинилац.

Табела бр. 18: Израженост прометејског активизма, политичке ефикасности и спремности за гласање с обзиром на личне и карактеристике у вези са школом

	Прометејски активизам	Политичка ефикасност	Спремност за учешће на изборима
Тип школе			
Техничка	12.06 (.25)	7.58 (.22)	2.45 (.05)
Гимназија	12.56 (.20)	9.00 (.22)	2.57 (.04)
Економска	12.00 (.23)	7.62 (.20)	2.47 (.04)
Медицинска	12.20 (.23)	7.79 (.20)	2.34 (.05)
	F (3, 784) = 1.20; p<.308	F (3, 784) = 9.93; p<.01	F (3, 784) = 3.19; p<.05
Пол			
Мушки	12.06 (.18)	8.54 (.17)	2.47 (.04)
Женски	12.31 (.15)	7.61 (.13)	2.46 (.03)
	t (786) = -1.02; p<.302	t (786) = 4.18; p<.01	t (786) = .163; p<.870
Школски успех			
Довољан	12.19 (.59)	7.74 (.73)	2.19 (.15)
Добар	12.03 (.25)	8.04 (.25)	2.43 (.05)
Врло добар	12.11 (.19)	7.97 (.17)	2.45 (.04)
Одличан	12.38 (.18)	8.02 (.17)	2.52 (.04)
	F (3, 784) = .505; p<.679	F (3, 784) = .082; p<.970	F (3, 784) = 2.20; p<.087
Изборни предмет			
Грађанско васпитање	12.02 (.16)	8.12 (.15)	2.49 (.03)
Верска настава	12.41 (.17)	7.86 (.15)	2.44 (.03)
	t (786) = -1.66; p<.097	t (786) = 1.19; p<.234	t (786) = 1.04; p<.297
Учешће у раду ученичког парламента			
Да	12.82 (.23)	8.37 (.22)	2.55 (.05)
Не, али би	12.48 (.17)	7.93 (.18)	2.56 (.04)
Не, и не би	11.58 (.19)	7.82 (.17)	2.33 (.04)
	F (2, 785) = 10.29; p<.01	F (2, 785) = 1.97; p<.140	F (2, 785) = 8.73; p<.01
Религиозност			
Нерелигиозни	12.38 (.33)	9.03 (.31)	2.38 (.08)
Неопређени	12.18 (.14)	7.82 (.13)	2.50 (.03)
Религиозни	12.18 (.24)	7.88 (.22)	2.42 (.05)
	F (2, 785) = .169; p<.845	F (2, 785) = 6.95; p<.01	F (2, 785) = 1.69; p<.184
Задовољство животом			
Нимало	11.79 (.83)	7.84 (.68)	2.11 (.21)
Мало	11.48 (.39)	7.51 (.33)	2.33 (.07)
Углавном	12.20 (.14)	7.95 (.14)	2.48 (.03)
Веома	12.53 (.22)	8.38 (.22)	2.50 (.05)
	F (3, 766) = 2.24; p<.082	F (3, 766) = 1.81; p<.183	F (3, 766) = 2.75; p<.05
Просек	12.20 (.11)	8.00 (.11)	2.46 (.02)

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Разлике између младића и девојака у већини случајева нису статистички значајне. Једине значајне разлике појављују се у вези са степеном заинтересованости за политику и политичком ефикасношћу. У оба случаја, разлике су у корист младића које политика више интересује ($AS=2.06$) и више верују у могућност утицаја ($AS=8.54$), што је податак који се у литератури често среће.

Религиозност је, ако би се тако могло рећи, снажан политички демотиватор у вези с неким оријентацијама, док је за неке друге потпуно ирелевантан чинилац. Нерелигиозни ученици су заинтересованији за политику ($AC=2.26$), од религиозних ($AC=1.86$), али истовремено ређе прате политичке садржаје у медијима ($AS=12.33$). Карактерише их, такође, израженији осећај политичке ефикасности ($AS=9.03$). Процењена важност политике у животу, прометејски активизам и спремност за учешће на изборима није под утицајем религиозности ученика.

И уопштено животно (не)задовољство има извесну релевантност. Повезано је с интересовањем за политику, али на нејасан начин, будући да идентичан ниво политичког интересовања ($AC=2.10$) карактерише и оне који су мало и оне који су веома задовољни животом. Но, несумњиво је да су за политику најмање заинтересовани они који су најнезадовољнији сопственим животом ($AC=1.74$). Они, такође, најређе прате политичке садржаје у медијима и показују најмању спремност за учешће на изборима. Учесталост праћења политике у медијима, као и спремност за политичку партиципацију расту с порастом животног задовољства и најизраженији су у категоријама ученика с највишим нивоима субјективног благостања.

Чињеница да ученици живе у градским или приградским општинама Београда или су у Београду само тренутно на школовању, није од неке посебне релевантности за већину анализираних мотивационих оријентација (табела бр. 19 и 20). Једина значајна разлика која се појављује јесте она у вези с нешто већим степеном политичког интересовања код ученика који живе у градским београдским општинама ($AC=1.98$) у односу на матуранте који долазе из унутрашњости ($AC=1.61$).

Образовање родитеља прави такође неке разлике, али је само мали део њих статистички значајан. С порастом нивоа образовања родитеља расте степен политичког интересовања ученика. Висока стручна спрема родитеља „гарант“ је натпросечне заинтересованости за политику код матураната. Овиме се делом може објаснити и значајан утицај занимања родитеља. Матуранти најзаинтересованији за политику долазе из породица високо образованих стручњака, док породице квалификованих радника разног нивоа јесу најмање подстицајне средина за развој политичког интересовања.

Међутим, да су на делу још неки фактори поред образовања родитеља јасно је ако се има у виду да, с једне стране, највиши ниво политичког интересовања показују матуранти чији је отац пензионер ($AS=2.24$), односно, мајка приватни предузетник ($AS=2.33$) (мада ове категорије могу „скривати“ високо образоване). С друге стране, неке категорије занимања које се уобичајено сматрају аполитичним, очигледно нису такве претпостављене склоности пренеле на своју децу. Тако су ученици чија је мајка домаћица по степену заинтересованости за политику ($AS=1.87$) одмах испод деце високо образованих мајки и мајки приватних предузетника; слично важи и за очеве пољопривреднике у поређењу са онима неког другог занимања.

И осећај политичке ефикасности варира у зависности од образовања и занимања родитеља, али односи нису тако недвосмислени као у случају политичког интересовања. Како у односу на образовање оца, тако и у односу на образовање мајке, најверенији у могућност утицаја јесу ученици који долазе из породица високо образованих родитеља, односно стручњака са високом стручном спремом. То су практично једине категорије занимања родитеља чију децу карактерише натпросечан осећај политичке ефикасности. Међутим, осећај политичке ефикасности није, у погледу образовања родитеља, најмање изражен у групи ученика с родитељима најнижих образовних нивоа, нити су у погледу занимања родитеља то оне категорије занимања ниског статуса које се с ниским нивоом политичке ефикасности уобичајено повезују. Још једна (за сада нејасна) значајна веза јавља се између степена образовања мајке и учесталости коришћења медија. Деца најнеобразованијих мајки најмање прате политичке садржаје у медијима ($AS=10.97$), док су за њих највише заинтересована деца из прве следеће

образовне категорије (AS=12.86), што је само по себи тешко разумљив податак, нарочито ако се има у виду изостанак значајних разлика с обзиром на степен образовања оца.

Табела бр. 19: Израженост политичког интересовања, важности политике и коришћења медија с обзиром на место пребивалишта и карактеристике социоекономског статуса

Тип места пребивалишта	Степен интересовања за политику		Степен важности политике у животу		Учесталост коришћења медија	
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Град	1.98 (.04)	1.79 (.12)	1.86 (.04)	1.86 (.16)	12.42 (.18)	10.97 (.65)
Приград	1.88 (.05)	1.85 (.04)	1.78 (.05)	1.79 (.04)	12.96 (.26)	12.86 (.20)
Унутрашњост	1.61 (.11)	2.04 (.05)	1.79 (.11)	1.88 (.05)	11.90 (.63)	12.31 (.23)
	F (2, 752) = 4.034; p<.05		F (2, 733) = .600; p<.549		F (2, 785) = 2.031; p<.132	
Образовање родитеља						
Основна школа	1.67 (.17)	1.79 (.12)	1.61 (.14)	1.86 (.16)	13.05 (.97)	10.97 (.65)
Средња школа	1.84 (.04)	1.85 (.04)	1.79 (.09)	1.79 (.04)	12.58 (.19)	12.86 (.20)
Виша и висока	2.07 (.05)	2.04 (.05)	1.90 (.06)	1.88 (.05)	12.48 (.33)	12.31 (.23)
	F (2, 752) = 7.06; p<.01		F (2, 733) = 1.97; p<.139		F (2, 785) = .205; p<.814	
Занимање родитеља						
Пољопр./домаћица	1.94 (.25)	1.87 (.08)	1.76 (.10)	1.73 (.08)	11.44 (.43)	12.18 (.39)
Радничка заним.	1.80 (.05)	1.71 (.08)	1.78 (.05)	1.68 (.08)	12.85 (.26)	13.31 (.39)
Стручњак са СШ	1.89 (.06)	1.85 (.05)	1.81 (.06)	1.81 (.05)	12.23 (.28)	12.52 (.25)
Стручњак са ВШ	2.08 (.06)	2.11 (.06)	1.90 (.14)	1.94 (.06)	12.42 (.72)	12.38 (.26)
Приватник	2.05 (.16)	2.33 (.25)	1.81 (.31)	2.00 (.21)	13.74 (.93)	13.71 (.84)
Пензионер	2.24 (.25)	1.73 (.14)	2.33 (.03)	1.70 (.21)	12.82 (.15)	10.36 (.132)
	F (5, 701) = 2.73; p<.05		F (5, 682) = 1.44; p<.208		F (5, 731) = 1.42; p<.212	
Материјално стање породице						
Лоше	1.58 (.08)		1.64 (.09)		11.35 (.63)	
Осредње	1.96 (.06)		1.82 (.06)		12.29 (.28)	
Добро	1.94 (.04)		1.85 (.04)		12.54 (.19)	
Веома добро	1.95 (.11)		1.89 (.11)		14.07 (.46)	
	F (3, 749) = 2.73; p<.05		F (3, 730) = 1.01; p<.388		F (3, 782) = 5.498; p<.01	
Просек	1.92 (.03)		1.83 (.03)		12.56 (.14)	

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Материјална ситуација породице је у извесном смислу изузетак од описаних трендова јер је важан чинилац већине анализираних мотивационих оријентација. Тачније, значајне разлике између група ученика према овом критеријуму изостају једино у погледу процене важности политике у животу и осећаја политичке ефикасности. Било која од анализираних мотивационих оријентација најслабије је изражена у групи ученика најлошије материјалне ситуације. Они су најслабије заинтересовани за политику (AS=1.58), најређе такве садржаје прате у медијима (AS=11.35), најмање су спремни за друштвено (AS=11.24) или политичко ангажовање (AS=2.27). Веза ниског социоекономског статуса и ниског степена партиципације готово да је један од аксиома ове врсте емпиријских истраживања, те стога ни ови налази нису новост. Међутим, разлике

с обзиром на материјални стандард нису једнообразне и зависе од тога која оријентација је у питању. Тако је учесталост праћења медија функција материјалног стандарда; политичко интересовање је, с друге стране, далеко ниже изражено у групи ученика најлошије материјалне ситуације, него у три преостале групе ученика према овом критеријуму, међу којима практично нема разлика с обзиром на степен (не)заинтересованости за политику.

Табела бр. 20: Израженост прометејског активизма, политичке ефикасности и спремности за гласање с обзиром на место пребивалишта и карактеристике социоекономског статуса

	Прометејски активизам		Политичка ефикасност		Спремност за учешће на изборима	
Тип места пребивалишта						
Град	12.16 (.15)		8.12 (.14)		2.45 (.03)	
Приград	12.27 (.20)		7.84 (.19)		2.53 (.04)	
Унутрашњост	12.33 (.46)		7.57 (.36)		2.33 (.11)	
	F (2, 785) = .124; p<.883		F (2, 785) = 1.15; p<.317		F (2, 785) = 1.99; p<.137	
Образовање родитеља						
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Основна школа	12.19 (.74)	11.89 (.56)	7.86 (.76)	7.83 (.55)	2.38 (.14)	2.46 (.11)
Средња школа	12.09 (.15)	12.05 (.38)	7.73 (.13)	7.68 (.38)	2.44 (.14)	2.47 (.03)
Виша и висока	12.38 (.19)	12.45 (.22)	8.42 (.18)	8.45 (.22)	2.50 (.18)	2.46 (.04)
	F (2, 785) = .686; p<.504	F (2, 785) = 1.48; p<.226	F (2, 785) = 4.60; p<.05	F (2, 785) = 5.93; p<.01	F (2, 785) = .761; p<.468	F (2, 785) = .018; p<.982
Занимање родитеља						
Пољопр/домаћ.	12.39 (.68)	11.60 (.29)	7.28 (.87)	7.91 (.34)	2.61 (.14)	2.53 (.06)
Радничка заним.	11.93 (.21)	12.35 (.33)	7.77 (.19)	7.85 (.30)	2.42 (.04)	2.25 (.07)
Стручњак са СШ	12.51 (.23)	12.19 (.19)	7.71 (.20)	7.52 (.16)	2.43 (.05)	2.45 (.04)
Стручњак са ВШ	12.41 (.20)	12.47 (.21)	8.69 (.21)	8.67 (.20)	2.53 (.05)	2.51 (.04)
Приватник	11.95 (.53)	11.53 (.75)	7.90 (.50)	7.35 (.70)	2.49 (.11)	2.65 (.14)
Пензионер	10.94 (.84)	12.64 (1.04)	7.53 (.94)	7.82 (.92)	2.24 (.21)	2.55 (.24)
	F (5, 731) = 1.44; p<.207	F (5, 763) = 1.24; p<.285	F (5, 731) = 3.11; p<.01	F (5, 763) = 3.94; p<.01	F (5, 731) = 1.07; p<.37	F (5, 763) = 2.35; p<.082
Материјално стање породице						
Лоше	11.24 (.44)		7.22 (.42)		2.27 (.10)	
Осредње	12.48 (.21)		7.94 (.21)		2.44 (.05)	
Добро	12.31 (.15)		8.04 (.14)		2.52 (.03)	
Веома добро	11.56 (.39)		8.48 (.37)		2.33 (.08)	
	F (3, 782) = 3.31; p<.05		F (3, 782) = 1.88; p<.131		F (3, 782) = 3.20; p<.05	
Просек	12.20 (.11)		8.00 (.11)		2.46 (.02)	

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Варијације прометејског активизма и спремности учешћа на изборима с обзиром на материјални стандард заслужују додатни коментар, будући да су најпасивније групе у оба случаја најлошије и најбоље стојећи ученици у материјалном смислу. Најспремнији за друштвено и политичко ангажовање су они који су негде између. Иза истог нивоа пасивности две екстремне категорије леже вероватно различити узроци. Док у једном случају то може бити последица одсуства ресурса потребних за политички ангажман или уверености у узалудност покушаја промене незадовољавајућег стања, у другом случају се можда

једноставно ради о томе да се не жели мењати постојеће (задовољавајуће) стање. О томе није могуће поуздано закључивати, али неке од осталих значајних веза сугеришу овакву интерпретацију.

Са сигурношћу се може рећи да је степен политизације породице неупоредиво важнији фактор мотивационог односа према политици, него неки показатељи васпитног стила родитеља (табеле бр. 21 и 22).

(Не)инсистирање на поштовању правила понашања, степен одобраване аутономије или (не)учешће у доношењу важних породичних одлука немају практично никакву значајнију важност за израженост појединачних елемената мотивационе компоненте. Једина значајна разлика јавља се између партиципације у доношењу породичних одлука и учесталости праћења политичких садржаја у медијима, што је податак, будући изолован, од мале важности. Ови подаци потпуно одступају од очекивања. Логично је било претпоставити да ће тамо где постоји партиципација, дисперзија моћи у породици, подстицање самосталности и иницијативе и сл. вероватан исход бити уверење у могућност индивидуалне акције, увиђање њене важности и вредности, тј. израженији осећај политичке ефикасности и интензивније прихватање прометејског активизма. То, ипак, овде није случај.

Важност политизације најближег окружења је с друге стране недвосмислена. Што су за политику заинтересованији родитељи или најбољи друг или другарица, то су и млади. Могло би се рећи да је у том смислу најважнији чинилац степен интересовања за политику најбољег друга или другарице јер су просечне вредности младих у упоредивим категоријама с обзиром на политичко интересовање у том случају највише. Другим речима, за политику су заинтересованији млади чији су другови веома заинтересовани за полититику, него они за чије мајке, односно, очеве се то може рећи. У том смислу је и мајчин степен интересовања важнији од очевог.

Ова присутност политике у непосредном социјалном окружењу директно утиче и на процену њене важности. Како расте степен интересовања родитеља за политику, расте и процена њене важности у животу младих; слично се може рећи и за однос важности политике и политичког интересовања вршњака.

Политичко интересовање родитеља води не само већем интересовању и придавању значаја политици, већ и повећаној спремности да се учествује у основном облику политичког понашања – гласању на изборима. Политички незаинтересовани родитељи код деце очигледно подстичу политичку пасивност. При том су разлике с обзиром на политичко интересовање мајке израженије и јасније. С порастом мајчиног интересовања расте спремност за гласање, док веза није тако недвосмислена у вези са политичким интересовањем оца. Слично, просечне вредности политичког интересовања младих у истим категоријама политичког интересовања два родитеља разликују се у мајчину корист.

Табела бр. 21: Израженост политичког интересовања, важности политике и коришћења медија с обзиром на карактеристике васпитног стила и степен политизације средине

	Степен интересовања за политику	Степен важности политике у животу	Учесталост коришћења медија			
Доношење одлука у породици						
Мајка	2.00 (.12)	1.94 (.12)	12.12 (.54)			
Отац	1.81 (.09)	1.88 (.10)	13.89 (.46)			
Родитељи	1.93 (.05)	1.84 (.05)	12.28 (.26)			
Сви заједно	1.93 (.04)	1.79 (.04)	12.54 (.20)			
	F (3, 746) = .579; p<.629	F (3, 727) = .594; p<.619	F (3, 779) = 3.21; p<.05			
Подстицање аутономије у породици						
Слабо	1.85 (.18)	1.73 (.18)	12.59 (.70)			
Умерено	1.98 (.05)	1.89 (.05)	12.64 (.24)			
Изражено	1.89 (.04)	1.80 (.04)	12.51 (.19)			
	F (2, 752) = .955; p<.385	F (2, 733) = .987; p<.373	F (2, 785) = .083; p<.920			
Дисциплина у породици						
Строга правила	1.84 (.11)	1.84 (.13)	12.85 (.64)			
Попустљивост	1.92 (.03)	1.84 (.03)	12.48 (.17)			
Либерално	1.96 (.06)	1.80 (.06)	12.67 (.29)			
	F (2, 752) = .413; p<.662	F (2, 733) = .094; p<.885	F (2, 785) = .282; p<.754			
Интересовање за политику						
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Нимало	1.62 (.09)	1.75 (.06)	1.44 (.07)	1.63 (.06)	12.47 (.48)	12.73 (.32)
Мало	1.87 (.06)	1.82 (.04)	1.73 (.05)	1.72 (.04)	12.20 (.27)	12.29 (.22)
Углавном	1.97 (.04)	2.20 (.06)	1.95 (.05)	2.19 (.06)	12.88 (.22)	12.93 (.27)
Веома	2.29 (.09)	2.48 (.17)	2.19 (.10)	2.25 (.17)	12.76 (.39)	11.90 (.67)
	F (3, 700) = 10.02; p<.01	F (3, 721) = 13.989; p<.01	F (3, 685) = 15.40; p<.01	F (3, 704) = 19.06; p<.01	F (3, 730) = 1.26; p<.284	F (3, 752) = 1.39; p<.244
Политичка партиципација родитеља						
Не	2.00 (.16)		1.92 (.16)		12.58 (.73)	
Гласао је отац	1.68 (.12)		1.52 (.10)		11.86 (.57)	
Гласала је мајка	1.82 (.07)		1.79 (.07)		12.40 (.36)	
Гласали су обоје	2.01 (.04)		1.91 (.04)		12.80 (.18)	
	F (3, 677) = 3.182; p<.05		F (3, 657) = 3.04; p<.05		F (3, 703) = 1.06; p<.385	
Интересовање за политику најбољег друга/рице						
Нимало	1.69 (.04)		1.62 (.04)		12.39 (.23)	
Мало	2.12 (.05)		2.03 (.06)		12.92 (.23)	
Углавном	2.29 (.10)		2.22 (.10)		13.04 (.41)	
Веома	2.51 (.14)		2.11 (.16)		13.10 (.49)	
	F (3, 693) = 24.55; p<.01		F (3, 679) = 17.97; p<.01		F (3, 723) = 1.24; p<.291	
Просек	1.92 (.03)		1.83 (.03)		12.56 (.15)	

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

„Живи“ пример од стране родитеља у вези с гласањем на изборима важан је чинилац спремности младих за такво понашање. Најнестимулативније делује, логично, ситуација у којој ниједан од родитеља није учествовао на последњим изборима, док је најидеалнија ситуација у којој су обоје гласали. Међутим, важност политичког активизма родитеља је, чини се, мања од очекиване. Спремност за учешће на изборима виша је у категоријама младих чија мајка је веома заинтересована за политику (АС=2.76), него у категоријама оних чија мајка је и сама гласала на последњим изборима (АС=2.49), па и од оних код којих то важи за оба родитеља (АС=2.55). Исто се може рећи и за однос очевог нивоа политичког интересовања и актуелног понашања, мада разлике нису толико изражене.

Табела бр. 22: Израженост прометејског активизма, политичке ефикасности и спремности за гласање с обзиром на карактеристике васпитног стила и степен политизације средине

	Прометејски активизам	Политичка ефикасност	Спремност за учешће на изборима			
Доношење одлука у породици						
Мајка	12.09 (.35)	8.00 (.44)	2.43 (.09)			
Отац	12.32 (.33)	8.09 (.37)	2.33 (.09)			
Родитељи	12.11 (.21)	8.24 (.18)	2.50 (.04)			
Сви заједно	12.25 (.16)	7.83 (.15)	2.47 (.03)			
	F (3, 779) = .149; p<.931	F (3, 779) = .949; p<.419	F (3, 779) = 1.04; p<.371			
Подстицање аутономије у породици						
Слабо	12.52 (.67)	8.37 (.60)	2.30 (.15)			
Умерено	12.06 (.20)	8.47 (.19)	2.51 (.04)			
Изражено	12.26 (.14)	7.71 (.13)	2.45 (.03)			
	F (2, 785) = .454; p<.654	F (2, 785) = .454; p<.635	F (2, 785) = .411; p<.663			
Поштовање правила у породици						
Строга правила	11.92 (.41)	7.77 (.42)	2.54 (.10)			
Попустљивост	12.23 (.14)	7.96 (.13)	2.47(.03)			
Либерално	12.22 (.23)	8.15 (.22)	2.44 (.05)			
	F (2, 785) = .204; p<.816	F (2, 785) = .094; p<.885	F (2, 785) = .282; p<.754			
Интересовање за политику						
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Нимало	11.98 (.35)	12.25 (.25)	7.68 (.32)	7.85 (.22)	2.38 (.08)	2.45 (.05)
Мало	12.38 (.22)	12.15 (.18)	8.16 (.19)	7.88 (.16)	2.34 (.05)	2.37 (.04)
Углавном	12.23 (.17)	12.30 (.20)	8.19 (.18)	8.32 (.22)	2.56 (.03)	2.58 (.04)
Веома	12.12 (.30)	12.14 (.50)	7.72 (.27)	8.76 (.50)	2.57 (.06)	2.76 (.10)
	F (3, 730) = .397; p<.755	F (3, 752) = .099; p<.960	F (3, 730) = 1.18; p<.316	F (3, 752) = 1.61; p<.185	F (3, 730) = 5.25; p<.01	F (3, 752) = 5.27; p<.01
Политичка партиципација родитеља						
Не	13.43 (.66)	8.10 (.50)	2.05 (.13)			
Гласао је отац	12.46 (.49)	8.34 (.47)	2.42 (.11)			
Гласала је мајка	12.30 (.26)	8.26 (.29)	2.49 (.06)			
Гласали су обоје	12.10 (.15)	7.86 (.13)	2.55 (.03)			
	F (3, 703) = 2.10; p<.098	F (3, 703) = .865; p<.459	F (3, 703) = 6.58; p<.01			
Интересовање за политику најбољег друга/рице						
Нимало	11.95 (.17)	7.84 (.15)	2.41 (.03)			
Мало	12.79 (.19)	8.37 (.20)	2.51(.04)			
Углавном	12.44 (.28)	7.95 (.38)	2.59 (.07)			
Веома	12.57 (.60)	8.47 (.48)	2.41(.10)			
	F (3, 723) = 3.31; p<.05	F (3, 723) = 1.71; p<.163	F (3, 723) = 1.91; p<.125			
Просек	12.20 (.17)	8.00 (.11)	2.46 (.02)			

Напомена: у ћелијама табеле су просечне вредности (АС); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Ниво политизације социјалног окружења није значајан чинилац учесталости праћења политичких садржаја у медијима, нити изражености осећаја политичке ефикасности, док (нејасна и блага) веза прометејског активизма постоји само с нивоом политичког интересовања најбољег друга/другарице. Ови налази нису у складу са очекивањима; чини се да ни политички заинтересовани родитељи нису баш успешни у преношењу поруке да покушај утицаја на политичке ауторитете може имати неког ефекта.

Величина ефекта је мала у готово свим случајевима у којима се јављају статистички значајне разлике (прилог бр. 31). Од 44 значајне везе, у свега седам случајева величина ефекта већа је од .20, а у само једном случају од .30. Другим речима, и тамо где постоје значајне разлике између група ученика према различитим критеријумима, оне нису превише изражене, те су млади у том смислу донекле хомогена скупина.

Најважнији чиниоци мотивационих оријентација јесу неке карактеристике у вези са школом, пре свега тип школе и учешће у раду ученичког парламента, као и показатељи политизације социјалног окружења. Чиниоци који би указивали на важност ране социјализације или припадности различитој супкултури, попут пола, религиозности, социоекономског статуса породице, места пребивалишта, нису небитни, али имају, с друге стране, ефекте уског обима (само на мањи број мотивационих оријентација) и ниског интензитета. То би могло указивати да су за развој мотивационе компоненте политичке културе важнија скорија и политичка, него ранија и политички релевантна искуства и да је она у извесном смислу ефекат директне или манифестне политичке социјализације, чак и када се ради о агенсима који можда важнију улогу имају у сфери латентне политичке социјализације (попут породице). Ово су, наравно, само претпоставке засноване на биваријантним анализама које могу прикривати утицај неких других фактора који у овом делу анализе нису држани под контролом.

С обзиром на важност анализираних чинилаца, а пре провере међусобних односа мотивационих оријентација, чини се да се издваја једна група оријентација која би могла имати већу релевантност у анализи мотивационе компоненте политичке културе. Другим речима, отвара се питање сродности садржаја шест издвојених мотивационих оријентација јер се оне разликују не само по

раширености у популацији младих, већ и анализирани чиниоци на њих остварују ефекте различитог обима и интензитета. У том смислу се, с једне стране, издвајају три оријентације – интересовање за политику, важност политике у животу и спремност за учешће на изборима – које млади вероватно јасније повезују са сфером политике и чија им је политичка конотација јаснија (под утицајем су уз то степена политизације окружења). Има основа за претпоставку која је више пуга истицана да је питање о медијима више схваћено као просто праћење медија, а не као њихова употреба у сврхе прикупљања политичких информација; прометејски активизам је, изгледа, схваћен као нешто што нема много везе с политиком (можда се сама политика и политичко преуско схвата), па је можда и политичка ефикасност, више показатељ уопштеног осећаја личне ефикасности, него њеног политичког пандана. Све то би требало имати у виду при анализи и интерпретацији међусобних односа мотивационих компоненти.

4. Вредносна компонента

4.1. Раширеност вредносних оријентација

Анализирано је укупно 14 вредносних оријентација и у наставку ће укратко бити прокоментарисани добијени подаци за сваку од њих. Подаци о метријским карактеристикама коришћених скала приказани су у прилозима бр. 11-21.

Млади, рекло би се, имају позитиван однос према друштвеним променама (што је вероватно последица жеље да се промени или поправи незадовољавајућа друштвена ситуација), али и нејасан однос према промени неких елемената традиције ($AS=14.29$, $SD=3.27$, $SE=.12$). Три четвртине њих (76%) сматра да друштвени напредак није могућ без промена и да се друштвене промене у нашој земљи одвијају превише споро (80%). И однос према неким традиционалним улогама је негативан: млади се у већини противе патријархалном породичном обрасцу и залажу за једнакост супружника (70%), али је начелан став према потреби интензивнијег рада на очувању српских обичаја и традиције већински позитиван (71%). То можда указује на извесне резерве код младих или условно прихватање промена, све док оне не доводе у питање устаљене начине живота.

Већина младих је отворена према свету ($AS=13.60$, $SD=3.42$, $SE=.12$). Да су, рецимо, национално мешовити бракови унапред осуђени на пропаст сматра тек сваки десети матурант (10%), а с тим се не слаже две трећине младих (68%); 30% младих прихвата, а 49% одбацује тврдњу да „Према другим нацијама треба бити суздржан и опрезан, чак и када су нам пријатељи“, док њих 58% отвореност према утицају других нација и култура види позитивно. Налази су у складу с неким класичним истраживањима у нашој средини која указују на отвореност према свету различитих групација младих (Kuzmanović, 1995a; Pantić, 1981; 1990b), у мери у којој различит начин операционализације сродних конструката даје могућност барем начелног поређења података.

На својеврсну националну отвореност указују и подаци о ширини оквира колективне идентификације ($AS=3.55$, $SD=1.3$, $SE=.05$). Национални оквир припадности примарни је оквир колективне идентификације највећег броја младих (38%), али готово једнак број младих може бити сматран мондијалистима

(35%) јер себе пре свега виде као „становнике“ света или припаднике човечанства. Овај налаз има посебну важност јер је ширина колективне идентификације у нашој средини повезана с низом релевантних вредносних оријентација и другим социопсихолошким карактеристикама: отвореношћу према друштвеним променама, склоношћу предрасудама и нетолеранцији, социјалном дистанцом, колективизмом и сл.

Социјалистичка оријентација већински је прихваћена међу младима ($AS=16.39$, $SD=2.91$, $SE=.10$). С тврдњом да је развој приватног сектора најбоље решење за економске проблеме Србије није се сложила већина младих (59%); три четвртине њих (75%) сматра да најважнија предузећа треба да буду управо у државном власништу, док чак девет од десет матураната (90%) сматра да је посао државе да свакоме обезбеди радно место. Овакви налази у складу су с резултатима неких скоријих истраживања младих или у општој популацији који указују на то да се на повећану улогу државе у привреди гледа благонаклоно (Kuzmanović i Petrović, 2007; Ružica, 2010). У питању је оријентација јасног идеолошког или просистемског карактера, свакако повезана и с вредновањем индивидуализма, личне иницијативе, преузимања ризика итд. Међутим, како се ова оријентација тиче пре свега сфере економије (структуре власништва над предузећима и приватизације), овакви налази су, чини се, последица доминантне перцепције економске ситуације у земљи као незадовољавајуће која међу младима преовлађује (па се као алтернатива неуспешним и сумњивим приватизацијама види већа улога државе у сектору привреде), а не нужно и преференције свих других конституената социјализма (укључујући и, рецимо, једнопартијски систем). Да однос према социјализму није баш тако безусловно позитиван указују, уосталом, и раније приказани резултати овог истраживања о малом проценту младих који према социјализму гаји позитивна осећања.

Либерална оријентација је међу младима слабо изражена ($AS=10.30$, $SD=3.42$, $SE=.12$). Већина сматра да је хомосексуалност неприхватљива (45%), већина се залаже за цензуру филмова и часописа у циљу очувања моралних стандарда (41%), заговара смртну казну за неке врсте злочина (60%) и потребу већег поштовања српских традиционалних вредности (67%). Ова својеврсна конзервативна оријентација младих посебно изненађује ако се има у виду велики

број налаза који период младости описују као време либерализма, толеранције, отворености за нова искуства, неконвенционално итд.

Политичка толеранција је још једна лекција коју млади тек треба да науче. Нешто мање од трећине младих (30%) би дозволило хомосексуалним особама да одрже говор у њиховом граду, 45% нема ништа против да они раде у школи или на факултету, док је, изгледа, најпроблематичнија ситуација кандидовања за место Председника Републике коју одобрава најмање младих (21%). У целини посматрано, на континууму од неодобравања ниједне до одобравања свих активности, највећи број младих (46%) противи се свему наведеном, док сва три облика активности одобрава тек нешто више од сваког десетог матуранта (13%), што младе, у просеку, чини политички нетолерантном скупином ($AS=97$, $SD=1.07$, $SE=.02$).

Ранија истраживања су у времену друштвених криза редовно регистровала високе нивое аномије код младих (npr. Pantić, 1990b), па се и подаци прикупљени у овом истраживању могу схватити као потврда те правилности. Матуранте београдских средњих школа који су читав животни век провели у транзицији карактерише изражени осећај аномије ($AS=15.61$, $SD=3.27$, $SE=.12$). Две трећине младих сматра да већина обичних људи данас живи све лошије (68%), да је човек принуђен да живи од данас до сутра и да ништа не планира (65%), да не може бити сигуран на кога се може ослонити (66%). Ови подаци свакако су последица перцепције вишегодишње друштвене кризе, незадовољства сплетом актуелних друштвених околности, сопственом позицијом, перспективама за будућност итд.

Чини се да ауторитарност међу младима није изражена ($AS=11.97$, $SD=3.4$, $SE=.12$), што је донекле изненађујући резултат, нарочито ако се имају у виду недавни налази у популацији Србије у целини који указују на (и даље) високу ауторитарност (Kuzmanović, 2010). Не би, наравно, требало сметнути с ума да су у истраживање укључени само матуранти београдских средњих школа (тј. искључиво урбани и то најразвијенији део Србије) и то млади у узрасту који, између осталог, карактерише младалачки бунт против успостављених ауторитета. Могуће је, наравно, и да је промена броја и садржаја тврдњи довела и до промене природе анализираних оријентација, па поређења нису баш примерена. На већини појединачних тврдњи кратке скале, ученици су подељени. Највеће слагање

изазива класична тврдња о послушности као најважнијој особини коју деца треба да науче и њу прихвата 60% младих (а одбацује је 25%). Међутим, безусловно поштовање у складу с упутствима која долазе од надређених одбацује 60% младих (прихвата га 16%). Једнак број младих прихвата и одбацује тврдњу „У сваком друштву треба да постоји политички ауторитет у кога ће људи потпуно веровати и чије ће одлуке спроводити без поговора“ (29%:29%), док већина младих (52%) сматра да би се већина проблема решила отклањањем неморалних и непоштених људи.

Колективистичко истицање важности групног ауторитета, поштовање статуса, хијерархије и традиције, хостилност према кршењу групних норми или другим групама – све оно на шта се конструкт вертикалног колективизма односи - има своје лако препознатљиве паралеле у ауторитарно-етноцентричком погледу на свет и инкомпатибилан је са сржним елементима савремене грађанске демократије (индивидуалним избором, личним слободама, ограниченом контролом државе над појединцем итд.) (Ball, 2001; Fine, 1992; Oyserman, 1993; Triandis & Gelfand, 1998). Међутим, слично раширености ауторитарности, и на тврдњама из скале вертикалног колективизма ($AS=12.49$, $SD=3.05$, $SE=.11$), оријентације веома сродне конформизму, млади су у извесном смислу подељени. Тако већина (52%) изјављује да не би престала да се бави неком омиљеном активношћу уколико то њихова породица не одобрава, док је већини (57%) важно да поштује одлуке које је донела његова група (вероватно пре вршњачка, него породична), али и да би децу требало учити да дужности стављају испред задовољства (59%). Могуће је да животна фаза у којој се ученици налазе, а која укључује како бунт против (родитељског) ауторитета, с једне, тако и важност одобравања вршњака, с друге стране, доводи до извесне конфузије и двојбе на релацији група-појединац.

Од четири понуђена начина владавине, млади у највећем степену преферирају демократију (58%). Аутократску власт добрим начином владавине сматра 17% ученика, војни режим би био добар начин управљања Србијом за четвртину младих (25%), док већу популарност има идеја експертске владавине (44%). Подршка демократском режиму остаје у већини позитивна и уколико се, с обзиром на позитивну конотацију појма демократије, анализира својеврстан

релативан однос према демократији, тачније, уколико се у обзир узму два супротстављена облика владавине – демократија и власт јаког вође. Просек на индексу конструисаном одузимањем скорa с питања о преференцији јаког вође од скорa о преференцији демократског политичког система (теоријски распон од -3 до +3) износи 1.05 (SD=1.4, SE=.05), што говори о превласти позитивног односа према демократском систему. Млади су у том смислу донекле прогресивнији део популације, будући да сродне анализе односа према демократији у популацији Србије у целини указују на мањинску подршку демократском систему (Pavlović, 2010).

Одговори на појединачне ајтеме из скале подршке слободи говора (AS=9.96, SD=3.10, SE=.11) показују да двотрећинска већина младих подржава слободу говора на нивоу апстрактног принципа; 65% младих слаже се са тврдњом „верујем у слободу говора без обзира какви ставови могу бити изношени“. Међутим, да им није баш свеједно какви се погледи износе, указују одговори на три преостала питања. Већина младих (54%) није спремна да толерише изношење „екстремних“ политичких ставова, нити да дозволи демонстрације које могу потенцијално довести до нерета (65%). Већина се више залаже за уређено друштво на уштрб слободе појединаца која би могла угрозити нормално функционисање друштва (53%). Ентузијазам у вези са слободом говора, другим речима, сплашњава када је у питању конкретна примена апстрактног принципа. Млади између слободе и реда, условно речено, бирају ово друго, што је вероватно пре последица богате историја насилних демонстрација у Србији, него неадекватног разумевања принципа слободе говора (мада ни то није искључено).

Поштовање закона је показатељ свести „да се правила морају поштовати, чак и онда када се косе са нашим субјективним доживљајем 'правде'. Јер када се због 'правде' учини изузетак од правила, онда правила више нема“ (Виро, 2006, стр. 231). Међутим, однос младих према правилима у том смислу није тако јасно изграђен и приметне су извесне дилеме у погледу подршке владавини закона (AS=11.84, SD=3.23, SE=.12). Да би Влада требало да има могућност да одмах реши неке горуће проблеме мимо закона сматра 29% младих (22% се с тим не слаже). Трећина (35%) сматра да не треба поштовати оне законе који су „неправедни“ (такав став одбацује четвртина ученика), а већина (51%) да је у реду

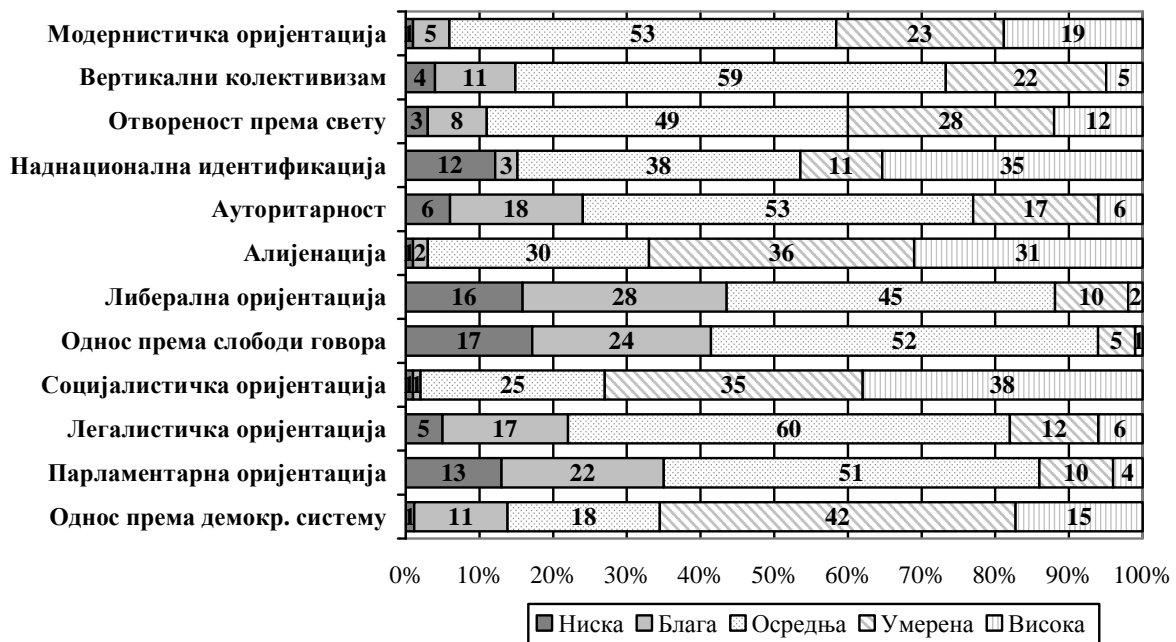
некако заобилазити законе (20% ученика се с тим не слаже). Ове двојбе нису нужно показатељ одбацивања или својеврсне релативизације темеља правне државе (у смислу прихватања да постоје неке ствари које су изван и мимо закона или да неко правду може узети у своје руке). Свест младих о важности владавине закона као гаранта правне једнакости свих свакако је оптерећена искуством или перцепцијом бројних мањковости, неефикасности и злоупотреба закона у Србији, те су и добијени резултати вероватно покушај изналажења компромиса између ова два.

На сличан начин би вероватно требало разумети и податак да већина младих, у извесном смислу, одбацује вишестраначје ($AS=10.77$, $SD=3.59$, $SE=.13$). Једнак број младих је и за и против укидања политичких партија (25%), док већина сматра да оне више компликују ствари него што помажу да се оне разјасне (57%). Већина младих (52%) мисли да нема смисла одржавати изборе јер никада не доносе ништа ново, али је ипак мање њих склоно да се сложи са тим да се укидањем избора не би много изгубило (38%; четвртина младих се са тим не слаже). Овакав однос младих би вероватно пре требало схватити као (углавном негативну) оцену квалитета актуелног политичког живота у Србији, него као израз тежње за једнопартијским системом или укидањем плурализма.

Најзад, постматеријализам није раширен међу младима и преовлађује материјалистичка оријентација ($AS=1.61$, $SD=.57$, $SE=.02$). Од четири понуђена друштвена циља, одржавање реда у држави (74%) и борба против раста цена (58%), оба материјалистичка циља далеко су прихваћенији од оних постматеријалистичких – заштите слободе говора (30%) и већег учешћа грађана у доношењу одлука (23%).

Ако се, илустрације ради, теоријски скорови од 4 до 20 за појединачне вредносне оријентације арбитарно поделе на унапред описан начин (график бр. 21) и имајућу у виду дискусију на претходним странама, могло би се рећи да су млади пре модернистички, него традиционално оријентисани; вертикални колективизам прихвата више младих, него што га одбацује, док их је више отворено, него затворено према свету; примарни оквир идентификације је далеко чешће наднационални, него унутарнационални. Далеко више младих има позитиван, него негативан однос према демократији; пре не подржавају, него што

подржавају слободу говора, вишестраначје и владавину закона. У готово једнакој мери су ауторитарно и неауторитарно оријентисани, пре конзервативни, него либерални, нетолерантни, него толерантни. Млади су далеко склонији социјалистичкој, него тржишној оријентацији, више материјалистички, него постматеријалистички оријентисани; далеко је више младих за које се може рећи да их карактерише аномичност, него оних за које то не стоји. Овакав начин интерпретације приказаних података је, с обзиром на арбитрарност категорија, само услован, те би га у том контексту требало и разумети.

Напомена: Позитивни пол односи се на именовани пол одговарајуће вредносне оријентације. Скорови за већину вредносних оријентација дељени су на пет интервала онако како је то раније описано. У случају *ширине геополитичке идентификације* пет категорија чини пет разликованих оквира идентификације (локал, регион, Србија, Европа, свет). Индекс *односа према демократском систему* у распону од -3 (аутократску власт процењује као веома добру, а демократску као веома лошу) до +3 (обрнуто) подељен је у пет категорија (-3, -2 до -1, 0, од 1 до 2, 3).

График бр. 21: Израженост анализираних вредносних оријентација (%)

Приметно је, међутим, и да постоје бројне двојбе и неодлучности младих које су видљиве из приказаних резултата (на шта сугеришу и повремено не превише изражене корелације између тврдњи појединих скала) што би могло бити схваћено као показатељ нејасне и недовољне испрофилисаности њихових

вредносних уверења. Но, иоле извеснији закључци у том правцу мораће да сачекају анализу која ће уследити на наредним странама, пре свега анализу међусобних повезаности вредносних оријентација.

Све наведено би се, условно, могло уопштити и на ниво популације матураната у целини јер пондерација узорка производи минималне разлике у раширености анализираних вредносних оријентација. Значајније разлике јављају се погледу отворености према свету, легалистичке и парламентарне оријентације које су у популацији матураната вероватно нешто израженије (али за свега 2-3 процентна поена), док је у узорку коришћеном у овом истраживању аномија и социјалистичка оријентација израженија него што је то вероватно у популацији случај (такође за 2-3 процентна поена).

4.2. Чиниоци вредносних оријентација

Ни с обзиром на раширеност вредносних оријентација млади нису хомогена скупина. Свега четири вредносне оријентације (вертикални колективизам, постматеријализам, социјалистичка оријентација и подршка слободи говора) од четрнаест анализираних не варирају значајно са типом школе коју ученик похађа, што га чини једним од најважнијих чинилаца вредносних оријентација (табеле бр. 23-26). Вредносни профил гимназијалаца се по неким битним елементима разликује од вредносног профила ученика три преостала типа школе.

Табела бр. 23: Израженост модернизма, вертикалног колективизма, отворености према свету и ширине колективне идентификације с обзиром на личне и карактеристике у вези са школом

	Модернистичка ориј.	Вертикални колективизам	Отвореност према свету	Ширина колективне идентификације
Тип школе				
Техничка	13.81 (.24)	12.80 (.20)	13.19 (.22)	3.36 (.09)
Гимназија	14.51 (.22)	12.25 (.21)	14.48 (.25)	3.81 (.08)
Економска	14.65 (.21)	12.27 (.21)	13.57 (.23)	3.49 (.09)
Медицинска	14.17 (.24)	12.70 (.24)	13.10 (.25)	3.52 (.10)
	F (3, 784) = 2.76; p<.05	F (3, 784) = 1.72; p<.16	F (3, 784) = 6.82; p<.01	F (3, 784) = 4.10; p<.01
Пол				
Мушки	13.67 (.19)	12.65 (.16)	13.44 (.19)	3.41 (.06)
Женски	14.73 (.13)	12.38 (.14)	13.72 (.15)	3.64 (.06)
	t (786) = -4.55; p<.01	t (786) = 1.19; p<.23	t (786) = -1.15; p<.24	t (786) = -2.48; p<.05
Школски успех				
Довољан	14.11 (.73)	11.74 (.53)	13.81 (.49)	3.00 (.20)
Добар	13.97 (.26)	12.49 (.24)	12.87 (.25)	3.31 (.10)
Врло добар	14.22 (.19)	12.72 (.17)	13.43 (.20)	3.55 (.07)
Одличан	14.54 (.17)	12.35 (.17)	14.12 (.20)	3.71 (.07)
	F (3, 784) = 1.19; p<.31	F (3, 784) = 1.31; p<.26	F (3, 784) = 5.14; p<.01	F (3, 784) = 4.92; p<.01
Изборни предмет				
Грађ. васпитање	14.36 (.16)	12.34 (.15)	13.74 (.16)	3.48 (.06)
Верска настава	14.21 (.16)	12.67 (.15)	13.45 (.18)	3.62 (.06)
	t (786) = .657; p<.51	t (786) = -1.49; p<.13	t (786) = 1.15; p<.24	t (786) = -1.49; p<.13
Учешће у раду ученичког парламента				
Да	14.67 (.24)	12.69 (.22)	14.15 (.22)	3.56 (.09)
Не, али би	14.26 (.17)	12.63 (.17)	13.64 (.20)	3.77 (.07)
Не, и не би	14.09 (.19)	12.26 (.17)	13.23 (.20)	3.35 (.07)
	F (2, 758) = 1.93; p<.14	F (2, 785) = 1.62; p<.19	F (2, 785) = 4.45; p<.05	F (2, 785) = 7.74; p<.01
Религиозност				
Нерелигиозни	15.52 (.27)	11.15 (.29)	15.17 (.39)	3.93 (.11)
Неопређени	14.11 (.14)	12.58 (.13)	13.38 (.14)	3.46 (.06)
Религиозни	14.07 (.27)	13.07 (.23)	13.30 (.26)	3.56 (.09)
	F (2, 785) = 8.77; p<.01	F (2, 785) = 13.94; p<.01	F (2, 785) = 13.28; p<.01	F (2, 785) = 5.71; p<.01
Животно задовољство				
Нимало	14.58 (.82)	12.84 (.72)	12.26 (.75)	3.21 (.30)
Мало	15.16 (.37)	11.60 (.40)	14.11 (.41)	3.59 (.14)
Углавном	14.14 (.14)	12.65 (.13)	13.52 (.15)	3.51 (.06)
Веома	14.12 (.24)	12.45 (.19)	13.57 (.24)	3.56 (.08)
	F (3, 766) = 2.64; p<.05	F (3, 766) = 3.06; p<.05	F (3, 766) = 1.72; p<.15	F (3, 766) = .513; p<.67
Просек	14.29 (.12)	12.49 (.11)	13.60 (.12)	3.55 (.05)

Напомена: у ћелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

У групи матураната гимназијалаца најизраженија је отвореност према свету (AS=14.48) и најшири су оквири колективне идентификације (AS=3.81); израженија је либерална (AS=11.44), толерантна (AS=1.34) и неауторитарна оријентација (AS=10.87); мање су отуђени (AS=14.46), више се залажу за владавину права (AS=12.71), вишестраначје (AS=12.08) и демократију (AS=1.42). Од њих се највише разликују ученици техничких школа. У групи ових ученика највише је изражен традиционализам (AS=13.81), они су „најзатворенији“ према свету (AS=13.10), с најужим оквиром колективне идентификације (AS=3.36); најауторитарнији су (AS=12.97) и најмање толерантни (AS=.70). Ученици медицинске и економске школе су негде између – ови први значајно више од осталих алијенирани (AS=16.24), против вишестраначја (AS=9.92) и демократије

усмерени (AS=.75), а други највише модернистички (AS=14.65), али и
 нелиберално (AS=9.75) и нелегалитички оријентисани (AS=11.32).

Табела бр. 24: Израженост ауторитарности, аномије, либералне оријентације и политичке
 толеранције с обзиром на личне и карактеристике у вези са школом

	Ауторитарност	Аномија	Либерална оријентација	Политичка толеранција
Тип школе				
Техничка	12.97 (.24)	15.59 (.24)	9.76 (.24)	.70 (.06)
Гимназија	10.87 (.24)	14.46 (.22)	11.44(.24)	1.34 (.08)
Економска	11.91 (.22)	16.23 (.19)	9.75 (.22)	.88 (.07)
Медицинска	12.12 (.24)	16.24 (.23)	10.28 (.24)	.98 (.08)
	F (3, 784) = 13.43; p<.01	F (3, 784) = 13.55; p<.01	F (3, 784) = 11.38; p<.01	F (3, 784) = 13.22; p<.01
Пол				
Мушки	12.21 (.20)	14.90 (.19)	10.33 (.20)	.72 (.05)
Женски	11.80 (.15)	16.12 (.14)	10.28 (.15)	1.15 (.05)
	t (786) = 1.67; p<.09	t (786) = -5.21; p<.01	t (786) = .202; p<.84	t (786) = -5.56; p<.01
Школски успех				
Довољан	13.19 (.50)	15.26 (.76)	9.89 (.85)	.44 (.18)
Добар	12.56 (.26)	15.66 (.27)	10.13 (.28)	.67 (.08)
Врло добар	12.33 (.20)	15.78 (.18)	10.04 (.19)	.89 (.06)
Одличан	11.23 (.18)	15.46 (.18)	10.65 (.18)	1.24 (.05)
	F (3, 784) = 8.87; p<.01	F (3, 784) = .590; p<.62	F (3, 784) = 1.91; p<.12	F (3, 784) = 13.83; p<.01
Изборни предмет				
Грађ. васпитање	11.95 (.17)	15.59 (.15)	10.15 (.16)	1.02 (.05)
Верска настава	11.98 (.16)	15.63 (.17)	10.46 (.18)	.92 (.05)
	t (786) = -1.22; p<.90	t (786) = -1.46; p<.88	t (786) = -1.24; p<.21	t (786) = 1.26; p<.20
Учешће у раду ученичког парламента				
Да	11.48 (.25)	15.28 (.24)	10.87 (.26)	1.11 (.08)
Не, али би	12.07 (.20)	15.70 (.18)	10.40 (.18)	1.11 (.06)
Не, и не би	12.18 (.19)	15.73 (.19)	9.85 (.19)	.76 (.05)
	F (2, 785) = 2.72; p<.06	F (2, 785) = 1.33; p<.26	F (2, 785) = 5.64; p<.01	F (2, 785) = 10.02; p<.01
Религиозност				
Нерелигиозни	10.08 (.37)	14.75 (.34)	12.41 (.37)	1.67 (.11)
Неопређени	12.19 (.14)	15.77 (.13)	10.12 (.14)	.90 (.04)
Религиозни	12.46 (.25)	15.68 (.26)	9.53 (.23)	.75 (.07)
	F (2, 785) = 19.60; p<.01	F (2, 785) = 4.36; p<.05	F (2, 785) = 26.78; p<.01	F (2, 785) = 29.04; p<.01
Животно задовољство				
Нимало	11.58 (.97)	15.00 (1.09)	10.37 (. 98)	.89 (. 27)
Мало	11.50 (.35)	16.60 (. 31)	10.43 (. 36)	1.20 (. 13)
Углавном	12.22 (.15)	15.79 (. 14)	10.13 (. 15)	.96 (. 04)
Веома	11.67 (.24)	14.86 (. 24)	10.44 (. 23)	.86 (.07)
	F (3, 766) = 2.00; p<.11	F (3, 766) = 7.16; p<.01	F (3, 766) = .493; p<.68	F (3, 766) = 2.06; p<.10
Просек	11.97 (3.44)	15.61 (3.27)	10.30 (3.42)	.97 (1.07)

Напомена: у ћелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Други са школом повезани фактори имају различит значај. Да ли ученик
 похађа грађанско васпитање или веронауку има значаја само за раширеност три
 вредносне оријентације. Ученици који похађају грађанско васпитање више су
 протржишно (AS=16.20) и плуралистички оријентисани (AS=11.22), док је и
 мишљење о демократском политичком систему позитивније (AS=.1.24). У свим
 осталим случајевима изостају значајне везе. Ови налази су од посебне важности
 јер указују да грађанско васпитање има слабе и споредне ефекте на нека од
 кључних политичких уверења до чијег усвајања и развоја би требало да доведе.

Табела бр. 25: Израженост подршке слободи говора, социјалистичке оријентације и постматеријализма с обзиром на личне и карактеристике у вези са школом

	Однос према слободи говора	Социјалистичка оријентација	(Пост)материјализам
Тип школе			
Техничка	9.99 (.21)	16.65 (.19)	1.56 (.03)
Гимназија	10.40 (.22)	15.93 (.21)	1.70 (.04)
Економска	9.58 (.22)	16.43(.19)	1.61 (.03)
Медицинска	9.87 (.22)	16.58 (.22)	1.59 (.04)
	F (3, 784) = 2.46; p<.06	F (3, 784) = 2.48; p<.06	F (3, 784) = 2.26; p<.07
Пол			
Мушки	10.23(.17)	16.11 (.17)	1.59(.03)
Женски	9.77 (.14)	16.59 (.12)	1.63 (.02)
	t (786) = 2.06; p<.05	t (786) = -2.30; p<.05	t (786) = -.789; p<.44
Школски успех			
Довољан	11.22 (.60)	15.78 (.51)	1.56 (.11)
Добар	10.25 (.24)	16.50 (.23)	1.56 (.04)
Врло добар	9.86 (.17)	16.36 (.17)	1.57 (.03)
Одличан	9.80 (.17)	16.42 (.15)	1.68 (.03)
	F (3, 784) = 2.33; p<.07	F (3, 784) = .490; p<.69	F (3, 784) = 2.42; p<.06
Изборни предмет			
Грађ. васпитање	10.04 (.15)	16.20 (.14)	1.61 (.02)
Верска настава	9.87 (.15)	16.61 (.14)	1.61 (.02)
	t (786) = -.731; p<.46	t (786) = -1.96; p<.05	t (786) = .030; p<.97
Учешће у раду ученичког парламента			
Да	9.94 (.22)	16.42 (.23)	1.69(.04)
Не, али би	9.92 (.18)	16.33 (.15)	1.57 (.03)
Не, и не би	10.00 (.17)	16.42 (.16)	1.60 (.03)
	F (2, 785) = .054; p<.97	F (2, 785) = .089; p<.91	F (2, 785) = 2.44; p<.08
Религиозност			
Нерелигиозни	10.63(.33)	15.61 (.32)	1.88(.06)
Неопређени	9.98 (.13)	16.35 (.12)	1.57 (.02)
Религиозни	9.49 (.23)	16.98 (.21)	1.57 (.04)
	F (2, 785) = 4.50; p<.05	F (2, 785) = 7.49; p<.01	F (2, 785) = 13.32; p<.01
Животно задовољство			
Нимало	11.58 (.84)	16.42 (.91)	1.74 (.10)
Мало	9.71 (.34)	16.36 (.30)	1.72 (.06)
Углавном	9.85 (.14)	16.53 (.13)	1.56 (.02)
Веома	10.11 (.21)	16.14 (.19)	1.68 (.04)
	F (3, 766) = 2.30; p<.07	F (3, 766) = .893; p<.44	F (3, 766) = 3.56; p<.05
Просек	9.96 (3.10)	16.39 (2.91)	1.61 (.57)

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Школски успех је у том смислу далеко значајнији чинилац. Бољи успех повезан је са ширим оквиром идентификације и већом отвореношћу према свету, већом толеранцијом, а мањом ауторитарношћу, израженијом легалистичком и парламентарном оријентацијом, као и позитивнијим односом према демократији.

И међу ученицима груписаним у складу са односом према ваннаставним активностима постоје неке значајне разлике. С порастом спремности, односно, учесталости учешћа у раду ученичког парламента расте и отвореност према свету, интензитет либералне, легалистичке и парламентарне оријентације, као и преференција демократског система. Они који никада нису и никада не би учествовали у раду ученичког парламента најмање су толерантни и

идентификовани са ужим геополитичким целинама.

Табела бр. 26: Израженост легалистичке, парламентарне оријентације и подршке демократском систему с обзиром на личне и карактеристике у вези са школом

	Легалистичка оријентација	Парламентарна оријентација	Однос према демократском систему
Тип школе			
Техничка	12.11 (.25)	10.40 (.25)	.99 (.10)
Гимназија	12.71 (.21)	12.08 (.25)	1.42 (.09)
Економска	11.15 (.20)	10.57 (.23)	.96 (.11)
Медицинска	11.32 (.22)	9.92 (.26)	.75 (.11)
	F (3, 784) = 10.35; p<.01	F (3, 784) = 13.68; p<.01	F (3, 784) = 6.95; p<.01
Пол			
Мушки	11.87(.18)	11.22(.19)	.96 (.08)
Женски	11.81 (.14)	10.46 (.16)	1.11 (.07)
	t (786) = .261; p<.79	t (786) = 2.95; p<.01	t (786) = -1.37; p<.17
Школски успех			
Довољан	10.30 (.68)	9.89 (.59)	.58 (.25)
Добар	11.55 (.25)	10.64 (.29)	.77 (.11)
Врло добар	11.49 (.18)	10.40 (.20)	.93 (.09)
Одличан	12.43 (.17)	11.26 (.20)	1.32 (.08)
	F (3, 784) = 7.24; p<.01	F (3, 784) = 3.60; p<.05	F (3, 784) = 6.72; p<.01
Изборни предмет			
Грађ. васпитање	11.79 (.16)	11.06 (.18)	1.24 (.07)
Верска настава	11.89 (.16)	10.46 (.17)	.84 (.07)
	t (786) = -.402; p<.68	t (786) = 2.32; p<.05	t (786) = 3.70; p<.01
Учешће у раду ученичког парламента			
Да	12.47 (.24)	11.33 (.26)	1.19(.10)
Не, али би	11.96 (.18)	10.87 (.21)	1.16 (.08)
Не, и не би	11.34 (.18)	10.35 (.19)	.86 (.08)
	F (2, 785) = 7.78; p<.01	F (2, 785) = 4.69; p<.01	F (2, 785) = 4.21; p<.05
Религиозност			
Нерелигиозни	12.80 (.34)	12.11 (.40)	1.20 (.15)
Неопредељени	11.53 (.13)	10.69 (.15)	1.07 (.06)
Религиозни	12.15 (.25)	10.21 (.24)	.88 (.12)
	F (2, 785) = 7.99; p<.01	F (2, 785) = 9.85; p<.01	F (2, 785) = 1.67; p<.18
Животно задовољство			
Нимало	11.47 (1.09)	10.32(.94)	.54 (.56)
Мало	11.06 (.37)	9.69 (.40)	.84 (.16)
Углавном	11.98 (.14)	10.78 (.15)	1.07 (.07)
Веома	11.78 (.22)	11.35 (.26)	1.13 (.10)
	F (3, 766) = 2.14; p<.09	F (3, 766) = 4.68; p<.01	F (3, 766) = 1.38; p<.24
Просек	11.84 (3.23)	10.77(3.59)	1.05 (1.41)

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Само неке од разлика између младића и девојака су значајне. Међу девојкама је раширенији модернизам (AS=14.73), али и аномија (AS=16.12); оне су толерантније (AS=1.15) од младића и шири су им оквири колективне идентификације (AS=3.64). Младићи су више протржишно (AS=16.11) и вишестраначки оријентисани (AS=11.22) и више се залажу за поштовање слободе говора (AS=10.23).

Значајне разлике с обзиром на степен животног задовољства појављују се у вези с модернизмом, вертикалним колективизмом, аномијом, постматеријализмом и парламентарном оријентацијом. Незадовољнији ученици су традиционалнији,

склонији колективизму, више алијенирани и материјалистички оријентисани, док је подршка вишестраначју израженија у групи оних који су у већем степену задовољни животом у целини.

Религиозност је најважнији чинилац вредносних оријентација. Са степеном религиозности расте израженост вертикалног колективизма, ауторитарности и социјалистичке оријентације, а опада степен отворености према свету, толерантности, либерализма, подршке слободи говора и вишестраначју. Најмање религиозни испитаници су и у најмањој мери материјалистички оријентисани. У групи тих ученика најмање је изражена аномија, најшири су им оквири колективне идентификације, док се највише залажу и за владавину закона. Другим речима, само једна анализирана вредносна оријентација – подршка демократском политичком систему – није повезана са степеном религиозности, будући да разлике између ученика нису довољног интензитета да би биле статистички значајне.

Ученици су, с обзиром на место пребивалишта, готово хомогени у вредносном смислу (табеле бр. 27-30). Од 14 анализираних веза, значајне се појављују у само два случаја и у оба случаја издваја се група ученика приградских општина. Вертикални колективизам је у групи ових ученика нешто израженији ($AS=12.92$), него у групи ученика градских општина ($AS=12.33$) или оних који нису из Београда ($AS=12.10$). С друге пак стране, ова група ученика је истовремено најпозитивније оријентисана према демократском политичком систему.

Значајнији извор варијација раширености вредносних оријентација јесу неки показатељи социоекономског статуса породице. Одмах је лако уочљиво да је образовање мајке важнији чинилац вредносних оријентација младих (значајне разлике изостају једино у случају модернизма, вертикалног колективизма, ширине колективне идентификације, либералне оријентације и постматеријализма), док је степен образовања оца релевантан чинилац у мањем броју случајева (аномија, отвореност према свету, социјалистичка, парламентарна оријентација и преференција демократије).

Табела бр. 27: Израженост модерностичке оријентације, вертикалног колективизма, отворености према свету и ширине колективне идентификација с обзиром на место пребивалишта и карактеристике социоекономског статуса

	Модерностичка ориј.		Вертикални колективизам		Отвореност према свету		Ширина колективне идентификације	
Тип места пребивалишта								
Град	14.43 (.15)		12.33 (.14)		13.64 (.15)		3.62 (.05)	
Приград	14.07 (.18)		12.92 (.17)		13.63 (.20)		3.48 (.08)	
Унутрашњост	14.06 (.42)		12.10 (.49)		13.10 (.48)		3.20 (.20)	
	F (2, 785) = 1.14; p<.31		F (2, 785) = 3.56; p<.05		F (2, 785) = .593; p<.55		F (2, 785) = 2.80; p<.06	
Образовање родитеља								
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Основна школа	13.62 (.77)	14.31 (.55)	12.24 (.45)	12.63 (.56)	12.95 (.64)	13.09 (.43)	3.14 (.27)	3.43 (.21)
Средња школа	14.34 (.15)	14.22 (.15)	12.49 (.13)	12.56 (.14)	13.38 (.15)	13.31 (.16)	3.55 (.06)	3.50 (.06)
Виша и висока	14.26 (.19)	14.39 (.18)	12.52 (.18)	12.39 (.16)	13.98 (.20)	14.06 (.19)	3.57 (.07)	3.62 (.07)
	F (2, 785) = .503; p<.60	F (2, 785) = .252; p<.77	F (2, 785) = .085; p<.91	F (2, 785) = .304; p<.73	F (2, 785) = 3.20; p<.05	F (2, 785) = 4.80; p<.01	F (2, 784) = 1.04; p<.35	F (2, 784) = .868; p<.42
Занимање родитеља								
Пољ./дом.	15.22 (.81)	14.11 (.27)	11.94 (.82)	12.15 (.33)	13.22 (.67)	12.90 (.27)	3.78 (.32)	3.59 (.13)
Радничка заним.	14.10 (.19)	13.61 (.34)	12.52 (.18)	12.71 (.27)	13.10 (.22)	13.14 (.33)	3.52 (.08)	3.19 (.14)
Струч. са СШ	14.81 (.24)	14.74 (.19)	12.50 (.23)	12.53 (.18)	13.82 (.23)	13.40 (.21)	3.50 (.09)	3.58 (.07)
Струч. са ВШ	14.09 (.21)	14.18 (.20)	12.31 (.21)	12.35 (.19)	14.00 (.23)	14.22 (.21)	3.57 (.08)	3.70 (.07)
Приватник	13.05 (.48)	13.71 (.54)	12.33 (.47)	12.59 (.60)	12.90 (.53)	14.06 (.83)	3.41 (.20)	2.88 (.29)
Пензионер	15.76 (.82)	15.73 (1.01)	14.29 (.83)	13.64 (.95)	15.41 (.77)	15.27 (.96)	4.24 (.23)	3.36 (.38)
	F (5, 731) = 3.53; p<.01	F (5, 763) = 2.63; p<.05	F (5, 731) = 1.44; p<.20	F (5, 763) = .770; p<.57	F (5, 731) = 3.09; p<.01	F (5, 763) = 3.63; p<.01	F (5, 731) = 1.20; p<.306	F (5, 763) = 3.04; p<.05
Материјално стање породице								
Лоше	13.55 (.53)		12.95 (.42)		12.84 (.46)		3.36 (.17)	
Осредње	14.38 (.22)		12.31 (.20)		13.58 (.21)		3.51 (.09)	
Добре	14.34 (.15)		12.53 (.14)		13.72 (.17)		3.59 (.06)	
Веома добро	14.20 (.39)		12.49 (.37)		13.59 (.36)		3.51 (.15)	
	F (3, 782) = 1.05; p<.36		F (3, 782) = .690; p<.55		F (3, 782) = 1.09; p<.35		F (3, 782) = .630; p<.59	
Просек	14.29 (.11)		12.49 (.10)		13.60 (.12)		3.55 (.04)	

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

С порастом нивоа образовања мајке расте отвореност према свету, либерализам, толеранција, подршка демократији, а опада ауторитарност, аномија и социјалистичка оријентација; ефекти образовања мајке на степен подршке владавини закона и вишестраначју су мање јасни јер су ове две оријентације најслабије изражене у групи ученика са средњим образовним нивоом мајке. Највећи легалисти су ученици најслабије образованих родитеља, а највећи заговорници вишестраначја оних најобразованијих.

Степен образовања оца је на недвосмислен начин повезан са отвореношћу према свету и парламентарном оријентацијом – израженост обе оријентације расте с порастом образовног нивоа оца. Међутим, три преостале значајне везе не показују тако јасан тренд и значајност пре свега дугују одскакању групе ученика чији очеви имају највиши ниво образовања – у тој групи је аномија и социјалистичка оријентација најслабије изражена – док је подршка демократији, с друге стране, најизраженија у групи ученика с најнижим образовним нивоом оца.

И врста занимања родитеља значајан је чинилац већине анализираних

вредносних оријентација. Углавном је у питању „пресликан“ утицај образовања јер се већина значајних разлика појављује тамо где постоји и значајан утицај образовања (барем једног од родитеља), док је и образац утицаја делом сличан. Тако су, рецимо, деца стручњака с високом стручном спремом најлибералнија и најтолерантнија, а најмање ауторитарна; највећи су „легалисти“, „парламентарци“ и „демократе“, најшири су им оквири колективне идентификације, док је у тој групи ученика аномија најслабије изражена. У неким другим случајевима дејствују и неки други фактори. Тако су, разумљиво, деца приватника највише протржишно оријентисана.

Табела бр. 28: Израженост ауторитарности, аномије, либералне оријентације и политичке толеранције с обзиром на место пребивалишта и карактеристике социоекономског статуса

	Ауторитарност		Аномија		Либерална оријентација		Политичка толеранција	
Тип места пребивалишта								
Град	11.77 (.15)		15.49 (.15)		10.47 (.16)		.99 (.05)	
Приград	12.32 (.21)		15.85 (.18)		9.96 (.20)		.94 (.06)	
Унутрашњост	12.20 (.40)		15.65 (.45)		10.22 (.44)		.94 (.16)	
	F (2, 785) = 2.20; p<.11		F (2, 785) = 1.001; p<.36		F (2, 785) = 1.82; p<.16		F (2, 785) = .162; p<.85	
Образовање родитеља								
	Отац		Мајка		Отац		Мајка	
Основна школа	12.71 (.77)		12.94 (.60)		15.67 (.97)		16.77 (.52)	
Средња школа	12.16 (.16)		12.28 (.16)		16.15 (.14)		16.13 (.40)	
Виша и висока	11.62 (.19)		11.43 (.18)		14.74 (.19)		14.39 (.23)	
	F (2, 785) = 2.74; p<.06		F (2, 785) = 7.13; p<.01		F (2, 785) = 21.02; p<.01		F (2, 785) = 20.74; p<.01	
	F (2, 785) = 2.67; p<.07		F (2, 785) = 3.54; p<.05		F (2, 785) = 1.60; p<.201		F (2, 785) = 3.24; p<.05	
Занимање родитеља								
	Отац		Мајка		Отац		Мајка	
Пољопр/домаћ.	13.11 (.58)		12.65 (.32)		16.22 (.80)		16.28 (.25)	
Радничка заним.	12.61 (.21)		13.09 (.30)		16.15 (.18)		15.46 (.37)	
Стручњак са СШ	11.41 (.24)		11.68 (.20)		16.10 (.22)		16.19 (.17)	
Стручњак са ВШ	11.46 (.22)		11.41 (.22)		14.24 (.21)		14.47 (.22)	
Приватник	12.49 (.56)		11.65 (.84)		15.15 (.51)		16.82 (.60)	
Пензионер	11.47 (.80)		11.82 (.50)		16.88 (.78)		16.55 (1.13)	
	F (5, 731) = 4.54; p<.01		F (5, 763) = 4.73; p<.01		F (5, 731) = 11.53; p<.01		F (5, 763) = 9.67; p<.01	
	F (5, 731) = 2.67; p<.05		F (5, 763) = 2.24; p<.05		F (5, 731) = 2.57; p<.05		F (5, 763) = 3.19; p<.01	
Материјално стање								
Лоше	13.44 (.36)		17.07 (.51)		9.85 (.51)		.69 (.12)	
Осредње	11.79 (.23)		15.72 (.23)		10.28 (.23)		.87 (.06)	
Добре	12.01(.16)		15.50 (.14)		10.37 (.15)		1.05 (.05)	
Веома добро	11.27 (.40)		14.81 (.36)		10.28 (.40)		1.02 (.12)	
	F (3, 782) = 4.72; p<.01		F (3, 782) = 5.62; p<.01		F (3, 782) = .369; p<.70		F (3, 782) = 2.59; p<.052	
Просек	11.97 (.12)		15.61 (.16)		10.30 (.12)		.97 (.03)	

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Понегде су, чини се, посреди материјалне тешкоће које прате одређена занимања или њихови интереси - деца радника највише прихватају социјалистичку оријентацију – док су у појединим случајевима у питању комбинације различитих фактора скривених иза занимања родитеља који укључују како ове наведене, тако и (вероватно) разлике у васпитним и животним стиливима. Оне, рецимо, воде томе да су матуранти из радничких породица

ниског статуса најмање толерантна, а највише ауторитарна и према свету затворена група ученика према овом критеријуму, која уједно и најмање подржава демократију. Вреди скренути пажњу и на то да је модернизам, донекле изненађујуће, најизраженији у групама ученика чији родитељи су пензионери или пољопривредници, што би могло упућивати на једно специфично схватање ове оријентације превасходно као израза жеље за променом незадовољавајућих друштвених околности.

Табела бр. 29: Израженост подршке слободи говора, социјалистичке оријентације и постматеријализма с обзиром на место пребивалишта и карактеристике социоеконом. статуса

	Однос према слободи говора		Социјалистичка оријентација		(Пост)материјализам	
Тип места пребивалишта						
Град	9.91 (.14)		16.34 (.13)		1.65 (.02)	
Приград	9.93 (.19)		16.48 (.18)		1.56 (.03)	
Унутрашњост	10.55 (.36)		16.53 (.38)		1.51 (.07)	
	F (2, 785) = .988; p<.37		F (2, 785) = .254; p<.77		F (2, 785) = 2.67; p<.07	
Образовање родитеља						
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Основна школа	10.14 (.78)	9.20 (.43)	16.67 (.64)	17.51 (.45)	1.52 (.11)	1.51 (.11)
Средња школа	9.95 (.14)	9.82 (.14)	16.67 (.13)	16.58 (.12)	1.59 (.02)	1.63 (.02)
Виша и висока	9.97 (.22)	10.24 (.17)	15.95 (.17)	16.01 (.17)	1.65 (.03)	1.60 (.03)
	F (2, 785) = .042; p<.95	F (2, 785) = 2.81; p<.06	F (2, 785) = 5.68; p<.01	F (2, 785) = 6.26; p<.01	F (2, 785) = 1.28; p<.27	F (2, 785) = .774; p<.46
Занимање родитеља						
Пољопр/домаћица	11.00 (.54)	9.88 (.26)	16.44 (.61)	16.88 (.25)	1.33 (.11)	1.58 (.05)
Радничка заним.	9.77 (.19)	10.09 (.30)	16.91 (.17)	16.69 (.25)	1.63 (.03)	1.62 (.05)
Стручњак са СШ	9.74 (.21)	9.69 (.18)	16.61 (.20)	16.56 (.16)	1.61 (.04)	1.66 (.03)
Стручњак са ВШ	10.22 (.21)	10.29 (.21)	15.93 (.21)	16.05 (.21)	1.63 (.04)	1.57 (.03)
Приватник	10.41 (.45)	9.82 (.57)	15.10 (.47)	14.18 (.37)	1.62 (.07)	1.41 (.12)
Пензионер	10.65 (1.06)	9.73 (1.09)	15.76 (.81)	15.18 (1.10)	1.65 (.11)	1.73 (.14)
	F (5, 731) = 1.43; p<.20	F (5, 763) = 1.05; p<.38	F (5, 731) = 4.64; p<.01	F (5, 763) = 4.01; p<.01	F (5, 731) = .941; p<.45	F (5, 763) = 1.23; p<.29
Материјално стање						
Лоше	9.55 (.41)		17.04 (.36)		1.58 (.07)	
Осредње	10.37 (.21)		16.60 (.20)		1.69 (.04)	
Добре	9.83 (.14)		16.36 (.13)		1.59 (.02)	
Веома добро	9.85 (.35)		15.47 (.33)		1.53 (.06)	
	F (3, 782) = 1.86; p<.13		F (3, 782) = 4.02; p<.01		F (3, 782) = 2.02; p<.10	
Просек	9.96 (.11)		16.39 (.10)		1.61 (.02)	

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Међутим, да није све ствар квалитета материјалне ситуације, најбоље указују слабе разлике између ученика различитог материјалног статуса, које су статистички значајне у само четири случаја. С побољшањем материјалног стања ученика расте протржишна оријентација, а опада аномија. Ауторитарност је у групи најсиромашнијих ученика најраширенија (најслабије у групи најбоље стојећих матураната у материјалном смислу), док је демократија и међу младима изгледа покрет средње класе, будући да је они осредњег и доброг материјалног

статуса више вреднују од најбогатијих и најсиромашнијих ученика.

Табела бр. 30: Израженост легалистичке, парламентарне оријентације и подршке демократском систему с обзиром на место пребивалишта и карактеристике социоекономског статуса

	Легалистичка оријентација		Парламентарна оријентација		Однос према демократском систему	
Тип места пребивалишта						
Град	11.78 (.15)		10.78 (.17)		1.00 (.06)	
Приград	11.87 (.19)		10.82 (.20)		1.21 (.09)	
Унутрашњост	12.24 (.44)		10.47 (.48)		.76 (.17)	
	F (2, 785) = .257; p<.77		F (2, 785) = 1.94; p<.14		F (2, 785) = 4.33; p<.05	
Образовање родитеља						
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Основна школа	12.29 (.78)	12.63 (.60)	10.00 (.77)	10.77 (.61)	1.38 (.36)	.66 (.26)
Средња школа	11.65 (.14)	11.56 (.15)	10.41 (.16)	10.38 (.16)	.89 (.07)	1.00 (.07)
Виша и висока	12.09 (.18)	12.13 (.17)	11.39 (.20)	11.31 (.20)	1.27 (.06)	1.15 (.08)
	F (2, 785) = 1.85; p<.15	F (2, 785) = 4.04; p<.05	F (2, 785) = 7.47; p<.01	F (2, 785) = 6.31; p<.01	F (2, 682) = 6.59; p<.01	F (2, 682) = 2.08; p<.12
Занимање родитеља						
Пољопр/домаћица	12.50 (1.12)	11.75 (.33)	10.11 (.76)	10.68 (.30)	.60 (.30)	.93 (.13)
Радничка заним.	11.48 (.20)	11.72 (.35)	10.20 (.22)	9.93 (.39)	.77 (.09)	.69 (.16)
Стручњак са СШ	12.05 (.20)	11.72 (.18)	10.50 (.25)	10.55 (.20)	.93 (.11)	1.08 (.08)
Стручњак са ВШ	12.29 (.22)	12.29 (.20)	11.66 (.22)	11.42 (.23)	1.34 (.09)	1.19 (.10)
Приватник	11.51 (.40)	11.59 (.58)	11.64 (.57)	11.18 (.95)	1.00 (.20)	1.18 (.30)
Пензионер	10.59 (.84)	11.55 (.69)	9.53 (1.07)	11.09 (.96)	1.13 (.07)	.89 (.51)
	F (5, 731) = 2.41; p<.05	F (5, 763) = 1.04; p<.38	F (5, 731) = 5.39; p<.01	F (5, 763) = 2.97; p<.05	F (5, 636) = 3.80; p<.01	F (5, 662) = 1.64; p<.14
Материјално стање						
Лоше	11.76 (.48)		9.51 (.55)		.49 (.20)	
Осредње	11.89 (.23)		10.88 (.25)		1.04 (.09)	
Добре	11.81 (.14)		10.91 (.16)		1.16 (.07)	
Веома добро	11.89 (.40)		10.63 (.43)		.82 (.19)	
	F (3, 782) = .043; p<.98		F (3, 782) = 2.59; p<.051		F (3, 782) = 3.87; p<.01	
Просек	11.84 (.11)		10.77 (.12)		1.05 (.05)	

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Показатељи васпитног стила родитеља, барем онако како су они у овом раду операционализовани, имају тек ограничене ефекте на анализирани вредносне оријентације (табела бр. 31-34). Од најмање је важности степен подстицане аутономије у породичном контексту. Ученици који су породичну атмосферу описали као најподстицајнију у том смислу најотворенији су према свету, највише се залажу за владавину закона и најпозитивније су оријентисани према демократији. Међутим, све остале разлике између група ученика према овом критеријуму нису статистички значајне. Посебно изненађује одсуство значајних разлика тамо где су се оне могле очекивати, пре свега у случају оних оријентација које су антипод аутономији, попут вертикалног колективизма или ауторитарности.

Важнији чинилац у том смислу јесте партиципација у доношењу породичних одлука или строга дисциплиновања. Тамо где се појављују значајне

разлике између група ученика, утицај партиципације у доношењу одлука упућује на два важна закључка. Идеална ситуација јесте укључивање деце у процес доношења одлука у породици јер она за резултат има да је у тој групи ученика најраширенији модернизам, отвореност према свету, политичка толеранција и постматеријализам, као и неауторитарност.

Табела бр. 31: Израженост модерностичке оријентације, вертикалног колективизма, отворености према свету и ширине колективне идентификација с обзиром на карактеристике васпитног стила и степен политизације окружења

	Модерностичка ориј.	Вертикални колективизам	Отвореност према свету	Ширина колективне идентификације				
Доношење одлука у породици								
Мајка	13.60 (.40)	11.72 (.40)	12.81 (.43)	3.49 (.18)				
Отац	13.24 (.33)	12.83 (.35)	12.63 (.35)	3.41 (.13)				
Родитељи	13.93 (.21)	12.79 (.19)	13.22 (.26)	3.54 (.08)				
Сви заједно	14.80 (.16)	12.40 (.14)	14.13 (.19)	3.59 (.06)				
	F (3, 779) = 8.04; p<.01	F (3, 779) = 2.65; p<.01	F (3, 779) = 7.65; p<.01	F (3, 779) = .478; p<.69				
Подстицање аутономије у породици								
Слабо	14.59 (.85)	12.19 (.64)	13.63 (.83)	2.96 (.31)				
Умерено	14.16 (.19)	12.54 (.18)	13.18 (.20)	3.54 (.07)				
Изражено	14.35 (.14)	12.49 (.13)	13.83 (.15)	3.58 (.06)				
	F (2, 785) = .425; p<.65	F (2, 785) = 1.70; p<.84	F (2, 785) = 3.17; p<.05	F (2, 785) = 2.82; p<.060				
Дисциплина у породици								
Строга правила	13.25 (.47)	12.88 (.39)	13.48 (.46)	3.62 (.15)				
Попустљивост	14.30 (.14)	12.70 (.13)	13.28 (.14)	3.55 (.09)				
Либерално	14.52 (.22)	11.87 (.21)	14.44 (.23)	3.53 (.05)				
	F (2, 785) = 3.175; p<.05	F (2, 785) = 6.06; p<.01	F (2, 785) = 8.78; p<.01	F (2, 785) = .084; p<.91				
Интересовање за политику								
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Нимало	14.06 (.37)	14.15 (.26)	12.03 (.34)	12.09 (.24)	13.01 (.32)	13.36 (.24)	3.16 (.13)	3.31 (.09)
Мало	14.57 (.21)	14.34 (.17)	12.65 (.19)	12.65 (.16)	13.58 (.21)	13.33 (.18)	3.59 (.08)	3.56 (.07)
Углавном	14.24 (.17)	14.54 (.21)	12.52 (.17)	12.77 (.20)	13.81 (.17)	14.08 (.24)	3.67 (.07)	3.71 (.09)
Веома	14.46 (.22)	13.79 (.50)	13.06 (.30)	12.41 (.53)	13.98 (.28)	15.03 (.55)	3.50 (.12)	3.55 (.22)
	F (3, 730) = .711; p<.51	F (3, 752) = .742; p<.52	F (3, 730) = 1.97; p<.11	F (3, 752) = 1.92; p<.12	F (3, 730) = 1.73; p<.15	F (3, 752) = 4.15; p<.01	F (3, 730) = 3.80; p<.05	F (3, 752) = 3.01; p<.05
Политичка партиципација родитеља								
Не	14.60 (.64)	11.93 (.62)	12.58 (.62)	3.55 (.20)				
Гласао је отац	14.40 (.48)	12.44 (.50)	13.96 (.46)	3.56 (.19)				
Гласала је мајка	14.05 (.27)	12.35 (.25)	13.32 (.28)	3.65 (.12)				
Гласали су обоје	14.48 (.14)	12.77 (.13)	13.89 (.15)	3.56 (.05)				
	F (3, 703) = .657; p<.57	F (3, 703) = 1.49; p<.21	F (3, 703) = 2.54; p<.055	F (3, 703) = .151; p<.92				
Интересовање за политику најбољег друга/рице								
Нимало	14.40 (.17)	12.36 (.16)	13.44 (.16)	3.55 (.06)				
Мало	14.14 (.21)	12.83 (.18)	13.62 (.24)	3.56 (.08)				
Углавном	14.28 (.32)	12.45 (.30)	13.86 (.40)	3.36 (.15)				
Веома	15.69 (.47)	12.35 (.50)	14.98 (.59)	3.61 (.17)				
	F (3, 723) = 3.05; p<.05	F (3, 723) = 1.19; p<.31	F (3, 723) = 3.12; p<.05	F (3, 723) = .561; p<.64				
Просек	14.29 (.11)	12.49 (.10)	13.60 (.12)	3.55 (.04)				

Напомена: у ћелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

С друге стране, приметно је да, као и у ранијим случајевима, „доминација“ оца у породици у овом смислу има, ако се тако може рећи, неке негативне ефекте. У групи ученика који долазе из породица где главну реч у породици има отац најизраженији је традиционализам, вертикални колективизам, затвореност према

свету, ауторитарност, нетолеранција и материјализам. Могло би се чак рећи да је било каква подела моћи унутар породице боља од хегемоне позиције једног од родитеља, мада доминација мајке има ефекте који су често ближи онима који се појављују у случају дечје партиципације (на пример, ауторитарност је најмање вероватан исход тамо где деца учествују у доношењу одлука и тамо где их углавном доноси мајка).

Сличне ефекте и на готово исте вредносне оријентације има степен инсистирања на поштовању правила понашања. Строга породична дисциплина за резултат има израженији традиционализам, вертикални колективизам, ауторитарност и нетолерантност. На супротним позицијама у вези с побројаним вредносним оријентацијама налазе се управо ученици чија породична дисциплина је најлибералнија. Ови матуранти су, додатно, најотворенији према свету и највише подржавају слободу говора – две оријентације до чијег најслабијег прихватања доводи, како ствари стоје, не строга, већ попустљива породична атмосфера.

Најзад, вредан спомена јесте и податак да ниједан индикатор васпитног стила није значајан чинилац ширине колективне идентификације, либералне, социјалистичке и парламентарне оријентације.

У вези с раширеношћу две вредносне оријентације, вертикалног колективизма и легалистичке оријентације, нема статистички значајних разлика између група ученика с обзиром на степен политизације социјалног окружења које, међутим, постоје у свим осталим случајевима. Најважнији је у том смислу степен политичког интересовања мајке. Тамо где је мајка веома заинтересована за политику, отвореност према свету раширенија је него тамо где је мајка, рецимо, за политику заинтересована мало или нимало. Слично важи и за ширину колективне идентификације и подршку демократском политичком систему. С мајчиним степеном политичког интересовања расте степен политичке толеранције и подршке вишестраначком систему, а опадају аномија и социјалистичка оријентација.

Табела бр. 32: Израженост ауторитарности, аномије, либералне оријентације и политичке толеранције с обзиром на карактеристике васпитног стила и степен политизације окружења

	Ауторитарност		Аномија		Либерална ориј.		Политичка толеранција	
Доношење одлука у породици								
Мајка	11.79 (.42)		15.81 (.38)		10.44 (.38)		.69 (.11)	
Отац	13.49 (.34)		15.60 (.43)		10.17 (.41)		.68 (.11)	
Родитељи	12.41 (.21)		15.51 (.20)		10.44 (.21)		.95 (.07)	
Сви заједно	11.48 (.17)		15.67 (.16)		10.18 (.17)		1.08 (.05)	
	F (3, 779) = 9.27; p<.01		F (3, 779) = .207; p<.891		F (3, 779) = .369; p<.77		F (3, 779) = 4.68; p<.01	
Подстицање аутономије у породици								
Слабо	11.19 (.88)		16.19 (.68)		9.85 (.81)		1.22 (.25)	
Умерено	12.30 (.19)		15.52 (.21)		10.46(.22)		.87 (.06)	
Изражено	11.83 (.15)		15.63 (.14)		10.23 (.14)		1.01 (.04)	
	F (2, 785) = 2.40; p<.09		F (2, 785) = .531; p<.588		F (2, 785) = .599; p<.55		F (2, 785) = 2.15; p<.11	
Дисциплина у породици								
Строга правила	13.08 (.40)		15.83 (.50)		9.58 (.44)		.85 (.14)	
Попустљивост	12.09 (.14)		15.55 (.13)		10.21 (.14)		.92 (.04)	
Либерално	11.37 (.26)		15.70 (.23)		10.69 (.25)		1.13 (.07)	
	F (2, 785) = 6.28; p<.01		F (2, 785) = .236; p<.769		F (2, 785) = 2.78; p<.06		F (2, 785) = 3.02; p<.05	
Интересовање за политику								
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Нимало	12.16 (.34)	11.97(.24)	16.21(.33)	16.18 (.22)	9.87 (.35)	10.14(.22)	.89 (.11)	.83 (.07)
Мало	11.43 (.21)	12.12 (.19)	15.31 (.20)	15.45 (.18)	10.62 (.22)	10.23 (.20)	1.06 (.07)	.90 (.05)
Углавном	12.44 (.20)	11.82 (.22)	15.42 (.18)	15.27 (.22)	10.12 (.18)	10.28 (.21)	.91 (.06)	1.17 (.07)
Веома	11.67 (.35)	10.93 (.71)	15.64 (.32)	14.38 (.53)	10.62 (.36)	11.41 (.57)	1.08 (.10)	1.34 (.20)
	F (3, 730) = 4.18; p<.01		F (3, 730) = 1.94; p<.12		F (3, 730) = 1.78; p<.14		F (3, 730) = 1.40; p<.23	
	F (3, 752) = 1.23; p<.29		F (3, 752) = 4.15; p<.01		F (3, 752) = 1.22; p<.30		F (3, 752) = 4.96; p<.01	
Политичка партиципација родитеља								
Не	11.95 (.63)		17.55 (.40)		10.30 (.54)		1.05 (.19)	
Гласао је отац	12.04 (.58)		15.26 (.46)		10.02 (.46)		.72 (.14)	
Гласала је мајка	12.03 (.30)		15.30 (.30)		10.99 (.27)		1.02 (.09)	
Гласали су обоје	11.99 (.15)		15.61 (.14)		10.15 (.15)		1.01 (.05)	
	F (3, 703) = .011; p<.99		F (3, 703) = 5.53; p<.01		F (3, 703) = 2.22; p<.08		F (3, 703) = 1.14; p<.33	
Интересовање за политику најбољег друга/рице								
Нимало	12.04 (.17)		15.91 (.16)		10.11 (.17)		.93 (.05)	
Мало	12.05 (.22)		15.08 (.22)		10.47 (.21)		1.00 (.07)	
Углавном	11.50 (.37)		15.73 (.32)		9.88 (.41)		1.00 (.12)	
Веома	9.92 (.52)		15.04 (.51)		11.78 (.53)		1.47 (.17)	
	F (3, 723) = 6.11; p<.01		F (3, 723) = 3.51; p<.05		F (3, 723) = 3.96; p<.01		F (3, 723) = 3.70; p<.05	
Просек	11.97 (.12)		15.61 (.11)		10.30 (.12)		.97 (.03)	

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Слично важи и за политичко интересовање оца. Матуранте чији отац није нимало заинтересован за политику карактерише најужи оквир колективне идентификације, у поређењу са осталим категоријама ученика према овом критеријуму, међу којима практично нема разлика. Као и у случају разлика с обзиром на степен политичког интересовања мајке, са степеном политичког интересовања оца расте протржишна оријентација, док је однос према демократији најпозитивнији у групи матураната чији очеви су најзаинтересованији за политику. Раширеност ауторитарности је у групама ученика према степену политичког интересовања оца значајно различита и она је израженија у групи ученика чији очеви су за политику заинтересованији. Слично се може рећи и за подршку слободи говора која, у принципу, најслабије упориште

има у групи ученика најзаинтересованијих и најмање заинтересованих очева.

Табела бр. 33: Израженост подршке слободи говора, социјалистичке оријентације и постматеријализма с обзиром на каракт. васпитног стила и степен политизације окружења

	Однос према слободи говора	Социјалистичка оријентација	(Пост)материјализам			
Доношење одлука у породици						
Мајка	9.85 (.36)	15.94 (.36)	1.53 (.06)			
Отац	10.13 (.38)	16.12 (.36)	1.52 (.06)			
Родитељи	10.15 (.19)	16.29 (.18)	1.56 (.03)			
Сви заједно	9.85 (.15)	16.57 (.14)	1.67 (.03)			
	F (3, 779) = .560; p<.64	F (3, 779) = 1.36; p<.25	F (3, 779) = 3.22; p<.05			
Подстицање аутономије у породици						
Слабо	10.04 (.46)	16.81 (.57)	1.59 (.09)			
Умерено	10.21 (.19)	16.08 (.17)	1.61 (.03)			
Изражено	9.82 (.13)	16.54 (.13)	1.61 (.02)			
	F (2, 785) = 1.37; p<.25	F (2, 785) = 2.45; p<.08	F (2, 785) = .018; p<.98			
Дисциплина у породици						
Строга правила	9.98 (.43)	16.62 (.40)	1.62 (.06)			
Попустљивост	9.87 (.13)	16.39 (.12)	1.60 (.02)			
Либерално	10.19 (.21)	16.34 (.20)	1.63 (.04)			
	F (2, 785) = 3.00; p<.05	F (2, 785) = .184; p<.83	F (2, 785) = .074; p<.97			
Интересовање за политику						
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Нимало	9.24 (.32)	9.85 (.21)	17.16 (.27)	16.81 (.20)	1.60 (.05)	1.58 (.04)
Мало	10.16 (.19)	9.73 (.17)	16.30 (.19)	16.47 (.16)	1.63 (.03)	1.63 (.03)
Углавном	10.14 (.18)	10.35 (.22)	16.31 (.16)	16.18 (.19)	1.62 (.03)	1.65 (.04)
Веома	9.55 (.30)	9.34 (.43)	16.11 (.30)	14.83 (.52)	1.62 (.05)	1.55 (.09)
	F (3, 730) = 3.17; p<.05	F (3, 752) = 2.08; p<.10	F (3, 730) = 4.82; p<.01	F (3, 752) = 4.56; p<.01	F (3, 730) = .740; p<.97	F (3, 752) = .642; p<.58
Политичка партиципација родитеља						
Не	9.60 (.52)		17.63 (.40)		1.88 (.09)	
Гласао је отац	9.48 (.41)		16.58 (.44)		1.46 (.08)	
Гласала је мајка	10.25 (.24)		15.99 (.26)		1.51 (.04)	
Гласали су обоје	9.83 (.14)		16.41 (.13)		1.67 (.02)	
	F (3, 703) = 1.04; p<.37		F (3, 703) = 3.32; p<.05		F (3, 703) = 6.42; p<.01	
Интересовање за политику најбољег друга/рице						
Нимало	9.95 (.16)		16.55 (.14)		1.63 (.03)	
Мало	9.97 (.19)		16.55 (.20)		1.62 (.03)	
Углавном	9.97 (.33)		15.96 (.28)		1.54 (.06)	
Веома	9.45 (.56)		15.98 (.55)		1.80 (.08)	
	F (3, 723) = .408; p<.74		F (3, 723) = 1.40; p<.24		F (3, 723) = 2.02; p<.10	
Просек	9.96 (.11)		16.39 (.10)		1.61 (.02)	

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Политичка партиципација родитеља има ограничену важност која се огледа у дистинктивности групе матураната политички пасивних родитеља. У групи ученика чији родитељи нису гласали на последњим изборима, аномалија је израженија него у случају да су то урадила оба или бар један родитељ. Они су и најмање парламентарно и продемократски, а највише материјалистички и социјалистички оријентисани.

Најзад, степен интересовања вршњака важан је чинилац вредносних оријентација скоро колико и та карактеристика мајке, а више него иста карактеристика оца. С порастом политичког интересовања најбољег друга или

другарице расте отвореност према свету, политичка толеранција и парламентарна оријентација, док опада ауторитарност. У групи матураната који се крећу у друштву за политику заинтересованих вршњака раширенији су и модернизам и либерализам, а слабије раширена аномија.

Табела бр. 34: Израженост легалистичке, парламентарне ориј. и подршке демократском систему с обзиром на карактеристике васпитног стила и степен политизације окружења

	Легалистичка оријентација	Парламентарна оријентација	Однос према демократском систему			
Доношење одлука у породици						
Мајка	11.49 (.40)	9.91 (.48)	1.12 (.21)			
Отац	11.24 (.40)	10.24 (.40)	.68 (.17)			
Родитељи	12.10 (.20)	11.10 (.21)	.96 (.10)			
Сви заједно	11.84 (.16)	10.81 (.18)	1.15 (.07)			
	F (3, 779) = 1.63; p<.18	F (3, 779) = 2.56; p<.054	F (3, 779) = 2.35; p<.07			
Подстицање аутономије у породици						
Слабо	12.04 (.71)	10.78 (.84)	.52 (.36)			
Умерено	11.40 (.20)	10.81 (.22)	.78 (.09)			
Изражено	12.07 (.14)	10.76 (.15)	1.23 (.06)			
	F (2, 785) = 3.76; p<.05	F (2, 785) = .018; p<.98	F (2, 785) = 9.69; p<.01			
Дисциплина у породици						
Строга правила	12.04 (.48)	9.98 (.51)	.95 (.20)			
Попустљивост	11.73 (.14)	10.77 (.15)	1.00 (.06)			
Либерално	12.05 (.22)	10.99 (.25)	1.20 (.10)			
	F (2, 785) = .817; p<.44	F (2, 785) = 1.65; p<.19	F (2, 785) = 1.45; p<.23			
Интересовање за политику						
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Нимало	11.22 (.31)	11.50 (.20)	10.15 (.35)	10.36 (.25)	1.13 (.15)	1.01 (.12)
Мало	11.87 (.20)	11.88 (.19)	10.90 (.22)	10.83 (.19)	.84 (.10)	.90 (.08)
Углавном	11.99 (.19)	12.07 (.22)	10.75 (.20)	11.07 (.24)	.98 (.08)	1.23 (.09)
Веома	11.93 (.34)	12.52 (.45)	11.44 (.39)	12.62 (.73)	1.55 (.14)	1.81 (.21)
	F (3, 730) = 1.42; p<.23	F (3, 752) = 1.46; p<.22	F (3, 730) = 2.27; p<.07	F (3, 752) = 3.84; p<.05	F (3, 730) = 5.86; p<.01	F (3, 752) = 4.85; p<.01
Политичка партиципација родитеља						
Не	11.55 (.52)	9.25 (.65)	.41 (.29)			
Гласао је отац	11.66 (.53)	9.78 (.53)	1.24 (.21)			
Гласала је мајка	11.93 (.27)	11.06 (.32)	1.10 (.11)			
Гласали су обоје	11.93 (.14)	11.07 (.15)	1.10 (.06)			
	F (3, 703) = .264; p<.85	F (3, 703) = 4.80; p<.01	F (3, 703) = 2.83; p<.05			
Интересовање за политику најбољег друга/рице						
Нимало	11.58 (.16)	10.23 (.16)	.96 (.07)			
Мало	11.96 (.20)	11.44 (.24)	1.14 (.10)			
Углавном	12.28 (.40)	11.49 (.40)	1.16 (.17)			
Веома	12.12 (.51)	11.57 (.67)	1.09 (.24)			
	F (3, 723) = 1.52; p<.20	F (3, 723) = 7.52; p<.01	F (3, 723) = .771; p<.51			
Просек	11.84 (.11)	10.77 (.12)	1.05 (.05)			

Напомена: у ћелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

У погледу интензитета утицаја, ни ефекти анализираних чинилаца на вредносне оријентације нису велики (прилог бр. 31). У свега тринаест од укупно 131 значајне везе, величина ефекта превазилази .20, а ниједном .30. И када постоје разлике у степену прихваћености анализираних вредносних оријентација међу ученицима, оне нису превише изражене, а анализирани чиниоци могу да објасне

само мали део њихових варијација.

Најважнији „чиниолац“ вредносних оријентација јесте религиозност ученика јер утиче на готово све анализирани оријентације, иако са различитим интензитетом. Будући да и религиозност има смисла сматрати вредносном оријентацијом, она би у извесном смислу пре могла и сама бити схваћена као део вредносне компоненте политичке културе, него као њен чинилац. Религиозност би свакако могла бити схваћена као чинилац неких касније усвојених вредносних оријентација, посебно оних политичких, у смислу да утиче на њихово усвајање или одржавање, али се у неким другим случајевима може у најбољем случају сматрати њиховим корелатима.

Међу другим важним чиниоцима вредносних оријентација јесу они који су носили тај епитет и у вези с две претходне групе оријентација: тип школе, СЕС, политизација породице, али и неки индикатори васпитног стила родитеља, што сугерише важност читавог досадашњег тока (политичке) социјализације на вредносни систем младих. Оне карактеристике породице за које се претпоставља да су важни чиниоци политички релевантних вредносних оријентација, попут васпитног стила, и овде имају колику-толику важност и то управо за неке вредносне оријентације које се пре могу сматрати политички релевантним, него политичким (отвореност према свету, аномија, вертикални колективизам, па и ауторитарност). С друге стране, исто важи и за оне карактеристике које треба да подстакну и олакшају усвајање одређених политичких оријентација, попут политизације породице, која и овде своје ефекте пре свега остварује у сфери политичких вредности (попут преференције демократије, парламентарне, социјалистичке оријентације итд.). Најзад, неке општије карактеристике, попут образовања или занимања родитеља, од којих, рекло би се, зависе и квалитет васпитног стила и степен политизације, важни су чиниоци и једне и друге врсте вредносних оријентација, углавном у складу с претпоставкама да ће просистемске вредности бити прихваћеније у оним слојевима друштва који од система имају више користи.

Неке од анализираних вредносних оријентација показују већу варијабилност у популацији младих, што би могло упућивати на њихову већу релевантност у каснијим фазама анализе. Тако се различите групе младих највише

разликују према отворености према свету, ауторитарности, аномiji, толеранцији, социјалистичкој и парламентарној оријентацији, као и према уопштеном односу према демократији.

5. Понашајна компонента

5.1. Раширеност понашајних оријентација

Према сопственом признању, млади су политички неактивна популација (график бр. 22). Од десет ученика, један себе сматра иоле активнијим (9%), док осталих девет себе описује као мало или нимало активне (87%). Ова процена је, судећи према подацима који ће у наставку бити приказани, реална.

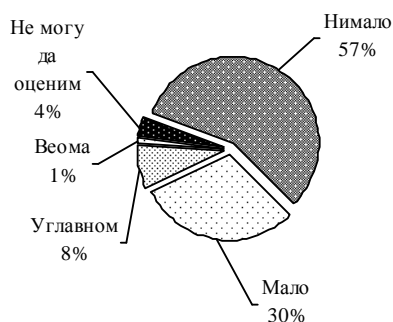

График бр. 22: Самопроцена степена активизма младих

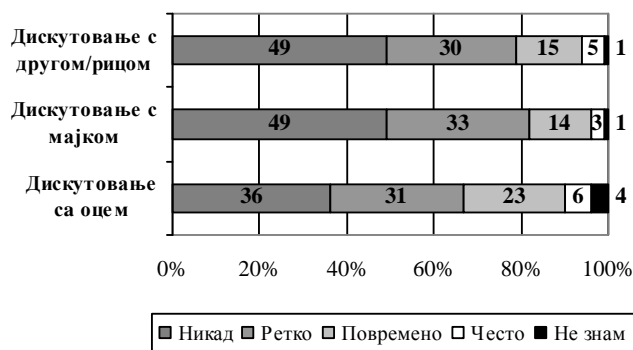

График бр. 23: Интензитет политичког дискутовања (%)

Млади, најпре, ретко дискутују о политици с људима из најближег социјалног окружења, члановима породице или вршњацима (график бр. 23). Најчешће се о политици дискутује с оцем, али да то повремено и често ради изјављује тек нешто испод трећине ученика (29%). Тек петина младих нешто учесталије о политици разговара с мајком или најбољим другом или другарицом, док половина то ради ретко или никад. Ови резултати могу делом објаснити неке раније приказане налазе о slabим ефектима степена политизације социјалног окружења. Чињеница да су родитељи или другови заинтересовани за политику нема свој пуни смисао у контексту овог рада, ако се с њима о политици ретко разговара. Три манифестације комуникационог активизма у позитивним су и статистички значајним везама (прилог бр. 22), на основу чега је конструисан индекс теоријског опсега од 3 (никада не дискутује ни са ким) до 12 (често дискутује са свима), ($AS=5.46$, $SD=2.11$, $SE=.07$) који је коришћен у даљој

анализи.

И било који други анализирани облик политичке активности спада у категорију ниско упражњаваних (график бр. 24). „Најомиљенији“ облик политичке активности младих јесте потписивање петиције и у њему је учествовало више од трећине ученика (38%), што делом потврђује очекивања да ће неки неконвенционални облици политичког понашања међу младим бити нешто заступљенији. Четвртина младих (25%) присуствовала је неком политичком скупу и мирним протестима (27%), а нешто мање њих убеђивало је друге да гласају на одређени начин (21%). У свим осталим облицима активности учествовало је у најбољем случају 15% младих. Најмање искуства ученици имају са кампањским активностима (7%), обраћањем неком представнику власти (6%), писањем протестног писма уреднику медија (4%) или графита политичке садржине (3%).

График бр. 24: Учесталост учешћа у различитим облицима политичке партиципације (%)

Међутим, интензитет анализираних облика политичког активизма је генерално низак (и није последица извесног закривљења узорка). Учешће у неком облику политичке активности најчешће значи да је одговарајући облик упражњаван само једном до двапут. Процент оних који су неколико пута били активни на одређени начин, у само једном случају, и то тамо где су млади најактивнији, прелази 10%. У свим осталим случајевима број младих који су у

више наврата били политички активни далеко је мањи, док се понегде региструје свега неколико случајева.

Ни формални активизам није ништа израженији (график бр. 25). Уз изузетак нешто већег броја младих који су чланови неког спортског удружења (19%), огромна већина њих није члан наведених организација. Ако се с обзиром на општи ниво овог вида активизма на тај начин уопште може говорити, најмање омиљене организације међу младима јесу црквене и политичке.

График бр. 25: Раширеност чланства у различитим друштвено-политичким организацијама (%)

С друге стране, не само интензитет, већ и обим политичке активности веома је низак. Трећина младих (34%) није учествовала ни у једном од дванаест анализираних облика политичке партиципације; петина је учествовала у само једном (22%), а укупно мање од петине (18%) у три и више облика. У свим облицима активности учествовало је свега 5 ученика. На сличне закључке упућује и анализе обима формалног типа активизма. Скоро две трећине младих (63%) није члан ниједне организације, а члан више од једне је тек приближно сваки десети матурант (12%). Представа о популацији младих као претежно пасивној групацији постаје очигледна.

Међутим, могло би се рећи да постоји и један већи проблем од ниског актуелног нивоа политичке активности младих. Не само да млади до сада нису учествовали у неким од анализираних облика политичке партиципације, него је тешко пронаћи неки од њих у којима би они који их до сада нису упражњавали

били мотивисани да учествују. Тачније, постоје само два облика активности у којима је група пасивних, али мотивисаних, бројнија од групе оних који нити јесу нити би у будућности учествовали. То су потписивање петиције (очигледно најпримамљивији облик активности за младе) и учешће у мирним протестима (мада су у овом случају пасивни млади практично подељени према спремности за учешће). У свим осталим случајевима, најбројнија је управо група младих која је пасивна и при том немотивисана и она, посматрано према појединачним облицима активности, окупља просту (нпр. 51% младих не би присуствовао политичком скупу) или апсолутну већину матураната (88% не би никада исписивало политичке графите). Укупно трећина ученика (35%) никада није и никада не би учествовала ни у једном од дванаест анализираних облика политичког активизма.

Иако ће однос оријентација различите врсте бити предмет посебног дела овог рада, овде је важно осврнути се на однос преобладајуће пасивности младих и већинске спремности да се гласа на изборима, из простог разлога што би се могло очекивати да је барем група „бирача“ већински активни сегмент младих. Постоје неке значајне разлике између групе младих према спремности да се гласа и досадашњег политичког активизма. Однос активних ученика у две супротстављене категорије – „апстиненти“ и „бирачи“ – разликује се у вези с неким од анализираних облика политичког понашања у смислу да је група „бирача“ заиста активнија група ученика²¹. То важи за убеђивање других да гласају на одређени начин (25%:11% у корист „бирача“), потписивање петиције (42%:30%), учешће у политичкој кампањи (10%:1%), посећивање политичких сајтова (17%:4%), присуство политичком скупу (32%:13%) или учешће у мирним демонстрацијама (33%:15%). У вези с неким другим облицима нема значајних разлика (на пример, обраћање представнику власти, ношење беџа или мајице с политичком поруком итд.). Међутим, можда најважнији налаз у том смислу јесте податак да чак ни група ученика која изјављује да би сигурно гласала на хипотетским изборима ни у једном случају није већински политички активна скупина.

Наведени резултати су у складу са очекивањима и већим бројем скоријих

²¹ Досадашњи активизам је, за потребе овог поређења, исказиван дихотомно – учествовао: није учествовао.

емпиријских истраживања. Ниски нивои партиципације међу младима последица су великог броја узрока. Често се они тумаче тзв. *start up* проблемима повезаним с фазом животног циклуса у којој се млади бирач налази (Jankowski & Strate, 1995; Nie et al., 1974). Брига о образовању, проналажењу посла или партнера, или заснивању породице не остављају много места и психичке енергије за бригу о политици.

Чини се да младе људе посебно одбија и демотивише конвенционална политика и сама структура политичког процеса. Четири петине четрнаестогодишњака у једном истраживању спроведеном у 28 европских држава не планира да учествује у неким конвенционалним облицима партиципације попут активности или учлађења у политичку партију (Torney-Purta et al., 2001). И овде приказани подаци донекле иду у прилог таквим размишљањима – формални облици активизма су на „лошем гласу“ међу младима, док су иоле популарнији неки неконвенционални облици (попут потписивања петиције). Један од главних проблема у том смислу јесте и алијенација од политичког система (Sloam, 2007) (која је и овде регистрована). Млада особа не гласа, не учествује у конвенционалној политици нити осећа да је политичке партије на прави начин репрезентују. Недостатак знања и софистицираност за схватање комплексног, имперсоналног и апстрактног света политике то додатно отежавају јер једна од главних последица когнитивне дефицијентности јесте то да се млади не осећају припремљеним да гласају, чак и они који изјављују да то планирају да раде (Saha, 2007). Но, о свему томе се у овом конкретном случају може поузданије судити након анализе међусобних веза политичког активизма и неких других политичких оријентација.

5.2. Чиниоци понашајних оријентација

Извори варијација анализираних облика политичке активности су, с обзиром на преовлађујуће низак ниво активизма, очекивано малобројни.

Тамо где се појављују значајне разлике између група ученика према типу школе, оне указују на то да су гимназијалци углавном политички најактивнија skupина ученика (табеле бр. 35-38).

Табела бр. 35: Учесталост формалног активизма, политичког дискутовања и убеђивања других да гласају с обзиром на личне и карактеристике у вези са школом

	Формални активизам	Политичко дискутовање	Убеђивање других да гласају
Тип школе			
Техничка	.54 (.05)	5.05 (.14)	.30 (.04)
Гимназија	.71 (.06)	6.26 (.16)	.28 (.04)
Економска	.44 (.05)	5.50 (.14)	.33 (.04)
Медицинска	.46 (.05)	4.94 (.15)	.25 (.04)
	F (3, 784) = 4.40; p<.01	F (3, 742) = 15.72; p<.01	F (3, 784) = .597; p<.617
Пол			
Мушки	.62 (.04)	5.76 (.12)	.30 (.03)
Женски	.48 (.03)	5.25 (.09)	.28 (.02)
	t (786) = 2.39; p<.05	t (744) = 3.23; p<.01	t (786) = .381; p<.703
Школски успех			
Довољан	.33 (.09)	4.96 (.43)	.22 (.11)
Добар	.56 (.06)	5.09 (.17)	.23 (.04)
Врло добар	.54 (.04)	5.46 (.12)	.32 (.03)
Одличан	.55 (.04)	5.70 (.12)	.30 (.03)
	F (3, 784) = .619; p<.603	F (3, 742) = 3.33; p<.05	F (3, 784) = .812; p<.487
Изборни предмет			
Грађанско васпитање	.54 (.03)	5.62 (.10)	.32 (.03)
Верска настава	.53 (.04)	5.29 (.11)	.26 (.03)
	t (786) = .149; p<.881	t (744) = 2.17; p<.05	t (786) = 1.28; p<.198
Учешће у раду ученичког парламента			
Да	.86 (.07)	5.83 (.15)	.52 (.05)
Не, али би	.47 (.04)	5.60 (.12)	.29 (.03)
Не и не би	.40 (.03)	5.11 (.12)	.15 (.02)
	F (2, 785) = 22.07; p<.01	F (2, 743) = 7.55; p<.01	F (2, 785) = 22.85; p<.01
Религиозност			
Нерелигиозни	.69 (.08)	6.38 (.24)	.42 (.06)
Неопређени	.48 (.03)	5.27 (.09)	.27 (.02)
Религиозни	.64 (.06)	5.45 (.15)	.27 (.04)
	F (2, 785) = 4.23; p<.05	F (2, 743) = 12.22; p<.01	F (2, 785) = 2.44; p<.088
Животно задовољство			
Нимало	.26 (.10)	4.47 (.55)	.05 (.05)
Мало	.47 (.07)	5.45 (.23)	.28 (.06)
Углавном	.52 (.03)	5.37 (.09)	.30 (.02)
Веома	.65 (.06)	5.71 (.15)	.30 (.04)
	F (3, 766) = 3.53; p<.05	F (3, 727) = 2.39; p<.67	F (3, 766) = .983; p<.400
Просек	.54 (.81)	5.46 (2.11)	.29 (.61)

Напомена: у ћелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Ученици гимназија најчешће дискутују о политици; међу њима је више чланова формалних организација или интернет група, чешће посећују политичке сајтове и више пута су учествовали у потписивању петицију или писању

протестног писма медијима²². Наведени облици активности најслабије су изражени у групи матураната медицинских (сви изузев потписивања петиције) и техничких школа (потписивање петиције).

Табела бр. 36: Учесталост писања протестног писма медијима, обраћања представнику власти и потписивања петиције с обзиром на личне и карактеристике у вези са школом

	Писање протестног писма медијима	Обраћање представнику власти	Потписивање петиције
Тип школе			
Техничка	.07 (.02)	.11 (.02)	.44 (.05)
Гимназија	.09 (.02)	.10 (.02)	.78 (.05)
Економска	.03 (.01)	.08 (.02)	.37 (.04)
Медицинска	.01 (.00)	.03 (.01)	.49 (.05)
	F (3, 784) = 3.81; p<.05	F (3, 784) = 2.03; p<.108	F (3, 784) = 12.67; p<.01
Пол			
Мушки	.07 (.01)	.11 (.02)	.53 (.04)
Женски	.04 (.01)	.06 (.01)	.52 (.03)
	t (786) = 1.74; p<.082	t (786) = 2.23; p<.05	t (786) = 1.48; p<.882
Школски успех			
Довољан	.00 (.00)	.11 (.08)	.74 (.16)
Добар	.04 (.01)	.08 (.03)	.43 (.05)
Врло добар	.07 (.01)	.06 (.01)	.52 (.04)
Одличан	.05 (.01)	.10 (.02)	.55 (.04)
	F (3, 784) = .862; p<.461	F (3, 784) = .793; p<.498	F (3, 784) = 1.78; p<.156
Изборни предмет			
Грађанско васпитање	.07 (.01)	.09 (.01)	.55 (.03)
Верска настава	.03 (.01)	.07 (.01)	.49 (.03)
	t (786) = 1.82; p<.064	t (786) = .717; p<.474	t (786) = 1.21; p<.223
Учешће у раду ученичког парламента			
Да	.12 (.02)	.18 (.03)	.78 (.05)
Не, али би	.02 (.00)	.05 (.01)	.53 (.04)
Не и не би	.04 (.01)	.05 (.01)	.36 (.03)
	F (2, 785) = 7.78; p<.01	F (2, 785) = 11.25; p<.01	F (2, 785) = 21.06; p<.01
Религиозност			
Нерелигиозни	.15 (.04)	.12 (.04)	.76 (.07)
Неопређени	.03 (.00)	.08 (.01)	.48 (.03)
Религиозни	.06 (.02)	.05 (.02)	.50 (.05)
	F (2, 785) = 8.73; p<.01	F (2, 785) = 1.46; p<.232	F (2, 785) = 6.73; p<.01
Животно задовољство			
Нимало	.05 (.05)	.05 (.05)	.53 (.17)
Мало	.06 (.03)	.09 (.03)	.60 (.08)
Углавном	.04 (.01)	.08 (.01)	.47 (.03)
Веома	.07 (.02)	.07 (.02)	.60 (.05)
	F (3, 766) = .724; p<.538	F (3, 766) = .167; p<.919	F (3, 766) = 1.92; p<.125
Просек	.05 (.27)	.08 (.33)	.52 (.73)

Напомена: у ћелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Међутим, у вези с два специфична облика политичке активности, гимназијалци су управо најпасивнија група ученика - у политичкој кампањи неке странке или кандидата и у насилним демонстрацијама. Овај вид активизма најраширенији је међу ученицима техничких школа, који су очигледно склонији

²² У анализи интензитета активизма у облицима политичког понашања, он је исказиван тростепено: (0) није учествовао, (1) учествовао једном до два пута и (2) учествовао већ неколико пута; другим речима, група пасивних је посматрана као целина, без обзира на разлике у спремности за учешће.

упражњавању неких интензивнијих, па и екстремнијих облика политичке активности.

Школски успех и врста изборног предмета далеко су мање битни чиниоци политичког активизма јер је само мали део разлика између ученика према овом критеријуму статистички значајан. Бољи ученици чешће дискутују о политици и више посећују политичке сајтове, док су ређе учесници насилних демонстрација. Похађање грађанског васпитања повезано је са израженијим комуникационим активизмом, чешћим учешћем у политичким кампањама, политичким скуповима, али и насилним демонстрацијама. Међутим, све остале разлике нису статистички значајне.

Табела бр. 37: Учесталост исписивања политичких графита, ношења беца/мајице с политичком поруком, учешћа у кампањи и чланства у интернет групама с обзиром на личне и карактеристике у вези са школом

	Учешће у кампањи	Исписивање политичких графита	Ношење беца/мајице с политичком поруком	Чланство у Интернет групама
Тип школе				
Техничка	.16 (.03)	.04 (.01)	.19 (.03)	.12 (.03)
Гимназија	.04 (.01)	.04 (.01)	.12 (.02)	.25 (.04)
Економска	.09 (.02)	.04 (.01)	.18 (.03)	.18 (.03)
Медицинска	.10 (.03)	.05 (.02)	.11 (.03)	.12 (.03)
	F (3, 783) = 3.19; p<.05	F (3, 784) = .049; p<.985	F (3, 784) = 1.47; p<.219	F (3, 784) = 3.24; p<.05
Пол				
Мушки	.11 (.02)	.07 (.01)	.21 (.03)	.16 (.02)
Женски	.09 (.01)	.02 (.00)	.11 (.01)	.17 (.02)
	t (785) = .678; p<.498	t (786) = 2.53; p<.05	t (786) = 2.96; p<.01	t (786) = -.196; p<.845
Школски успех				
Довољан	.15 (.08)	.07 (.07)	.33 (.11)	.07 (.07)
Добар	.08 (.02)	.08 (.02)	.18 (.04)	.20 (.04)
Врло добар	.10 (.02)	.03 (.01)	.16 (.02)	.18 (.03)
Одличан	.10 (.02)	.03 (.01)	.12 (.02)	.15 (.02)
	F (3, 783) = .373; p<.772	F (3, 784) = 1.79; p<.148	F (3, 784) = 1.95; p<.119	F (3, 784) = .819; p<.483
Изборни предмет				
Грађ. васпитање	.12 (.02)	.04 (.01)	.18 (.02)	.18 (.02)
Верска настава	.07 (.01)	.04 (.01)	.12 (.02)	.16 (.02)
	t (785) = 1.96; p<.05	t (786) = .039; p<.969	t (786) = 1.67; p<.094	t (786) = .586; p<.558
Учешће у раду ученичког парламента				
Да	.21 (.03)	.11 (.03)	.24 (.04)	.23 (.04)
Не, али би	.06 (.01)	.02 (.00)	.11 (.02)	.20 (.03)
Не и не би	.06 (.01)	.02 (.00)	.13 (.02)	.10 (.02)
	F (2, 784) = 11.79; p<.01	F (2, 785) = 9.92; p<.01	F (2, 785) = 4.74; p<.01	F (2, 785) = 5.64; p<.01
Религиозност				
Нерелигиозни	.12 (.03)	.14 (.04)	.17 (.04)	.38 (.07)
Неопређени	.10 (.01)	.03 (.01)	.14 (.02)	.15 (.02)
Религиозни	.08 (.02)	.03 (.01)	.17 (.03)	.10 (.02)
	F (2, 784) = .560; p<.572	F (2, 785) = 9.42; p<.01	F (2, 785) = .388; p<.679	F (2, 785) = 11.52; p<.01
Животно задовољство				
Нимало	.21 (.12)	.16 (.08)	.11 (.07)	.05 (.05)
Мало	.10 (.03)	.01 (.01)	.13 (.05)	.19 (.05)
Углавном	.10 (.01)	.04 (.01)	.14 (.02)	.17 (.02)
Веома	.08 (.02)	.06 (.02)	.21 (.04)	.18 (.03)
	F (3, 765) = .806; p<.491	F (3, 766) = 2.01; p<.111	F (3, 766) = 1.43; p<.232	F (3, 766) = .428; p<.733
Просек	.10 (.36)	.04 (.25)	.15 (.46)	.17 (.50)

Напомена: у ћелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

С друге пак стране, учешће у ваннаставним активностима најважнији је чинилац политичке активности младих. Група ученика која је учествовала или учествује у раду ученичког парламента јесте група која је значајно активнија у свим облицима политичке активности, изузев насилних демонстрација. Они више дискутују о политици, чешће убеђују друге да гласају, у већем броју су чланови формалних или интернет група, чешће су учествовали у потписивању петиције, обраћали се представнику власти или уреднику медија. Активнији су учесници политичких кампања, скупова и мирних демонстрација. И најспецифичнији облици политичке активности – исписивање политичких порука и графика и ношење беца или мајице с политичком поруком – раширенији су у овој групи ученика. Као што је раније већ споменуто, очигледно је да је учешће у овом виду ваннаставних активности пре пратилац него чинилац политичког активизма јер су, чини се, и једно и друго манифестације опште спремности за друштвено-политички активизам специфичне групе младих.

С обзиром на пол ученика, тамо где се појављују значајне разлике, оне не указују на преференцију различитих облика активности младића и девојака, већ на то да су младићи уопштено посматрано активнија група ученика. Они чешће дискутују о политици, интензивније су активни у формалном смислу, више покушавају да утичу на представнике власти, редовнији су учесници политичких скупова, мирних, али и насилних демонстрација и више су склони неким експресивним облицима активности, исписивању политичких порука и графита или ношењу беца или мајице с политичком поруком.

Док је задовољство сопственим животом од маргиналног значаја за интензитет политичке активности младих и утиче једино на формални активизам који је нешто израженији у групи задовољнијих ученика, религиозност је важнији чинилац. Религиозност је у извесном смислу супресор политичке активности јер најмање религиозни испитаници активније упражњавају низ анализираних политичких активности. У тој групи ученика најизраженији је комуникациони, формални и интернет активизам, као и неки облици експресивних активности. Они се чешће обраћају уредницима медија, чешће потписују петицију и више присуствују политичким скуповима.

Табела бр. 38: Учесталост посета политичких сајтова, присуствовања политичким скуповима и учешћа у мирним и насилним демонстрацијама с обзиром на личне и карактеристике у вези са ШКОЛОМ

	Посета политичких сајтова	Присуство политичком скупу	Учешће у мирним демонстрацијама	Учешће у насилним демонстрацијама
Тип школе				
Техничка	.31 (.04)	.38 (.04)	.39 (.04)	.32 (.04)
Гимназија	.18 (.03)	.38 (.04)	.38 (.04)	.17 (.03)
Економска	.09 (.02)	.33 (.04)	.33 (.04)	.17 (.03)
Медицинска	.31 (.04)	.25 (.04)	.32 (.04)	.18 (.03)
	F (3, 784) = 5.55; p<.01	F (3, 784) = 1.63; p<.180	F (3, 784) = .668; p<.572	F (3, 784) = 3.69; p<.05
Пол				
Мушки	.20 (.03)	.39 (.03)	.43 (.03)	.37 (.03)
Женски	.18 (.02)	.30 (.02)	.30 (.02)	.10 (.01)
	t (786) = .349; p<.727	t (786) = 1.99; p<.05	t (786) = 2.75; p<.01	t (786) = 7.09; p<.01
Школски успех				
Довољан	.04 (.03)	.33 (.14)	.41 (.13)	.30 (.11)
Добар	.16 (.04)	.36 (.05)	.35 (.05)	.40 (.05)
Врло добар	.16 (.02)	.33 (.03)	.38 (.03)	.26 (.03)
Одличан	.25 (.03)	.34 (.03)	.33 (.03)	.07 (.01)
	F (3, 784) = 2.59; p<.05	F (3, 784) = .139; p<.937	F (3, 784) = .360; p<.782	F (3, 784) = 14.84; p<.01
Изборни предмет				
Грађ. васпитање	.22 (.02)	.41 (.03)	.35 (.03)	.27 (.02)
Верска настава	.16 (.02)	.25 (.02)	.36 (.03)	.16 (.02)
	t (786) = 1.62; p<.101	t (786) = 3.59; p<.01	t (786) = -.066; p<.947	t (786) = 2.90; p<.01
Учешће у раду ученичког парламента				
Да	.35 (.05)	.51 (.05)	.52 (.05)	.28 (.04)
Не, али би	.20 (.03)	.33 (.03)	.29 (.03)	.16 (.02)
Не и не би	.08 (.02)	.24 (.03)	.31 (.03)	.21 (.02)
	F (2, 785) = 16.44; p<.01	F (2, 785) = 11.99; p<.01	F (2, 785) = 8.82; p<.01	F (2, 785) = 2.70; p<.068
Религиозност				
Нерелигиозни	.42 (.07)	.47 (.07)	.45 (.06)	.25 (.05)
Неопредељени	.17 (.02)	.29 (.02)	.35 (.02)	.21 (.02)
Религиозни	.09 (.02)	.39 (.04)	.31 (.04)	.21 (.04)
	F (2, 785) = 13.93; p<.01	F (2, 785) = 4.32; p<.05	F (2, 785) = 1.82; p<.162	F (2, 785) = .219; p<.803
Животно задовољство				
Нимало	.26 (.12)	.42 (.15)	.53 (.17)	.16 (.11)
Мало	.23 (.06)	.42 (.07)	.31 (.06)	.12 (.04)
Углавном	.16 (.02)	.31 (.02)	.33 (.02)	.22 (.02)
Веома	.24 (.04)	.36 (.04)	.42 (.05)	.26 (.04)
	F (3, 766) = 1.51; p<.208	F (3, 766) = 1.11; p<.341	F (3, 766) = 1.63; p<.180	F (3, 766) = 1.38; p<.247
Просек	.19 (.53)	.34 (.62)	.35 (.62)	.21 (.53)

Напомена: у ћелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Једине разлике између група ученика према месту пребивалишта јављају се у вези са учесталашћу политичке дискусије која је најчешћа међу матурантима из градских, а најређа у групи небоградских ученика (табеле бр. 39-42). Слично је и с неким интернет активностима – чланство у интернет групама најзаступљеније је у градским, а најмање у групи ученика из унутрашњости.

Табела бр. 39: Учесталост формалног активизма, политичког дискутовања и убеђивања других да гласају с обзиром на место пребивалишта и карактеристике социоекономског статуса

	Формални активизам		Политичко дискутовање		Убеђ. других да гласају	
Тип места пребивалишта						
Град	.50 (.03)		5.61 (.10)		.30 (.02)	
Приград	.60 (.06)		5.28 (.12)		.25 (.03)	
Унутрашњост	.59 (.14)		4.88 (.30)		.43 (.10)	
	F (2, 785) = 1.22; p<.296		F (2, 743) = 3.93; p<.05		F (2, 785) = 1.92; p<.147	
Образовање родитеља						
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Основна школа	.76 (.21)	.46 (.09)	4.73 (.44)	4.82 (.27)	.33 (.14)	.23(.09)
Средња школа	.43 (.03)	.47 (.03)	5.28 (.09)	5.21 (.10)	.28 (.02)	.27 (.02)
Виша и висока	.69 (.05)	.64 (.04)	5.77 (.13)	5.87 (.12)	.31 (.03)	.32 (.03)
	F (2, 785) = 10.04; p<.01	F (2, 785) = 4.18; p<.05	F (2, 743) = 5.35; p<.01	F (2, 743) = 10.37; p<.01	F (2, 785) = .322; p<.725	F (2, 785) = .800; p<.450
Занимање родитеља						
Пољопр./домаћ.	.61 (.18)	.50 (.07)	4.89 (.40)	4.99 (.18)	.11 (.11)	.33 (.06)
Радничка заним.	.47 (.05)	.39 (.08)	5.18 (.13)	4.77 (.18)	.33 (.04)	.23 (.05)
Стручњак са СШ	.51 (.05)	.48 (.04)	5.46 (.15)	5.38 (.12)	.31 (.04)	.26(.03)
Стручњак са ВШ	.67 (.05)	.72 (.05)	5.84 (.15)	6.05 (.15)	.26 (.04)	.35 (.04)
Приватник	.62 (.14)	.29 (.14)	5.26 (.30)	5.73 (.48)	.41 (.11)	.53 (.17)
Пензионер	.35 (.11)	.36 (.15)	6.12 (.52)	5.20 (.53)	.06 (.05)	.00 (.00)
	F (5, 731) = 1.72; p<.127	F (5, 763) = 3.79; p<.01	F (5, 711) = 2.88; p<.05	F (2, 723) = 6.89; p<.01	F (5, 731) = 1.33; p<.246	F (5, 763) = 1.88; p<.094
Материјално стање						
Лоше	.36 (.08)		4.92 (.26)		.29 (.09)	
Осредње	.55 (.05)		5.59 (.13)		.33 (.04)	
Добро	.55 (.04)		5.48 (.10)		.25 (.02)	
Веома добро	.58 (.09)		5.38 (.25)		.40 (.07)	
	F (3, 782) = .941; p<.420		F (3, 741) = 1.37; p<.251		F (3, 782) = 1.69; p<.168	
Просек	.54 (.81)		5.46 (2.11)		.29 (.61)	

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Индикатори социоекономског статуса, изненађујуће, имају само ограничену релевантност за политичко понашање младих. Степен образовања родитеља, пре свега оца, важан је фактор формалног и комуникационог активизма, као и учешћа у потписивању петиције. Изузев формалног активизма који је најизраженији у групи ученика чији очеви имају најниже, односно, у групи ученика чије мајке имају највише образовање, најактивнији у политичком дискутовању и потписивању петиције јесу ученици најобразованијих родитеља. Пораст образовног нивоа оца повезан је, додатно, с учесталијим покушајима утицаја на представнике власти, посетама политичких сајтова и присуствовањем политичким скуповима, док је учешће у мирним демонстрацијама нешто израженије у групи ученика најслабије образованих очева.

Занимање било којег од два родитеља значајан је чинилац политичког дискутовања, потписивања петиције и неких интернет активности и ови облици активности најслабије су раширени у групи ученика радничких породица или деце пензионера (мада они највише дискутују о политици), док су политички

најактивније групе ученика који долазе из породица високо образованих стручњака, али и деце приватника.

Табела бр. 40: Учесталост писања протестног писма медијима, обраћања представнику власти и потписивања петиције с обзиром на тип места пребивалишта и карактеристике социоек. статуса

	Писање протестног писма медијима		Обраћање представнику власти		Потписивање петиције	
Тип места пребивалишта						
Град	.06 (.01)		.08 (.01)		.55 (.03)	
Приград	.05 (.01)		.09 (.02)		.47 (.04)	
Унутрашњост	.00 (.00)		.10 (.05)		.45 (.09)	
	F (2, 785) = 1.21; p<.297		F (2, 785) = .222; p<.801		F (2, 785) = 1.26; p<.282	
Образовање родитеља						
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Основна школа	.10 (.06)	.03 (.02)	.00 (.00)	.03 (.02)	.57 (.19)	.31 (.10)
Средња школа	.04 (.01)	.06 (.01)	.05 (.01)	.08 (.01)	.41 (.03)	.48 (.03)
Виша и висока	.07 (.01)	.05 (.01)	.14 (.02)	.09 (.02)	.69 (.04)	.61 (.04)
	F (2, 785) = 1.71; p<.181	F (2, 785) = .351; p<.704	F (2, 785) = 8.45; p<.01	F (2, 785) = .588; p<.556	F (2, 785) = 13.91; p<.01	F (2, 785) = 4.33; p<.05
Занимање родитеља						
Пољопр./домаћ.	.00 (.00)	.05 (.02)	.00 (.00)	.08 (.03)	.61 (.18)	.46 (.06)
Радничка заним.	.05 (.01)	.04 (.02)	.05 (.01)	.05 (.02)	.43 (.04)	.29 (.05)
Стручњак са СШ	.06 (.02)	.07 (.01)	.07 (.02)	.06 (.01)	.50 (.05)	.53 (.04)
Стручњак са ВШ	.08 (.02)	.06 (.01)	.13 (.02)	.10 (.02)	.67 (.05)	.67 (.05)
Приватник	.00 (.00)	.00 (.00)	.08 (.05)	.24 (.13)	.64 (.13)	.59 (.15)
Пензионер	.06 (.05)	.00 (.00)	.12 (.11)	.00 (.00)	.53 (.21)	.18 (.18)
	F (5, 731) = .726; p<.604	F (5, 763) = .388; p<.857	F (5, 731) = 1.45; p<.202	F (5, 763) = 1.39; p<.233	F (5, 730) = 2.82; p<.05	F (5, 763) = 4.53; p<.01
Материјално стање						
Лоше	.09 (.05)		.09 (.05)		.36 (.09)	
Осредње	.03 (.01)		.07 (.02)		.51 (.04)	
Добро	.06 (.01)		.09 (.01)		.55 (.03)	
Веома добро	.07 (.03)		.09 (.04)		.53 (.08)	
	F (3, 782) = .937; p<.422		F (3, 782) = .233; p<.873		F (3, 782) = 1.03; p<.375	
Просек	.05 (.27)		.08 (.33)		.52 (.73)	

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Додатне значајне разлике појављују се између група ученика према занимању мајке и то у вези с формалним активизмом, присуствовању политичким скуповима, неким експресивним (ношење беца или мајице) и неким интернет активностима (чланство у интернет групама). Изузев формалног активизма, који је најзаступљенији у групи ученика чије мајке обављају стручњачка занимања, у осталим случајевима одскачу деца мајки приватних предузетника која се показују као најактивнија.

Табела бр. 41: Учесталост исписивања политичких графита, ношења беца/мајице с политичком поруком, учешћа у кампањи и чланства у интернет групама с обзиром на тип места пребивалишта и карактеристике социоeкономског статуса

	Учешће у кампањи		Исписивање политичких графита		Ношење беца/мајице с политичком поруком		Чланство у друш/полит. Интернет групама	
Тип места пребивалишта								
Град	.09 (.01)		.05 (.01)		.15 (.02)		.21 (.02)	
Приград	.10 (.02)		.04 (.01)		.17 (.03)		.11 (.02)	
Унутрашњост	.12 (.06)		.00 (.00)		.12 (.05)		.10 (.05)	
	F (2, 785) = .105; p<.900		F (2, 785) = 1.04; p<.353		F (2, 785) = .284; p<.753		F (2, 785) = 3.8; p<.05	
Образовање родитеља								
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Основна школа	.20 (.09)	.06 (.04)	.00 (.00)	.00 (.00)	.10 (.06)	.09 (.06)	.05 (.04)	.00 (.00)
Средња школа	.09 (.01)	.11 (.02)	.04 (.01)	.05 (.01)	.12 (.02)	.16 (.02)	.16 (.02)	.17 (.02)
Виша и висока	.11 (.02)	.08 (.01)	.05 (.01)	.04 (.01)	.20 (.03)	.15 (.02)	.19 (.03)	.18 (.02)
	F (2, 784) = 1.09; p<.334	F (2, 785) = 1.26; p<.283	F (2, 785) = .423; p<.655	F (2, 785) = .766; p<.465	F (2, 785) = 2.81; p<.060	F (2, 785) = .373; p<.688	F (2, 785) = 1.02; p<.361	F (2, 785) = 2.11; p<.122
Занимање родитеља								
Пољопр./домаћ.	.00 (.00)	.08 (.03)	.11 (.07)	.06 (.02)	.11 (.07)	.09 (.03)	.28 (.15)	.12 (.04)
Радничка заним.	.11 (.02)	.10 (.04)	.03 (.01)	.00 (.00)	.13 (.02)	.14 (.04)	.15 (.03)	.08 (.03)
Стручњак са СШ	.11 (.02)	.09 (.02)	.07 (.02)	.06 (.01)	.14 (.03)	.12 (.02)	.15 (.03)	.15 (.02)
Стручњак са ВШ	.09 (.02)	.09 (.02)	.04 (.01)	.04 (.01)	.17 (.03)	.17 (.03)	.18 (.03)	.22 (.03)
Приватник	.05 (.03)	.29 (.14)	.00 (.00)	.06 (.05)	.23 (.08)	.53 (.21)	.38 (.11)	.53 (.17)
Пензионер	.00 (.00)	.00 (.00)	.12 (.11)	.00 (.00)	.41 (.19)	.36 (.24)	.12 (.11)	.00 (.00)
	F (5, 730) = .742; p<.592	F (5, 762) = 1.23; p<.282	F (5, 731) = 1.22; p<.297	F (5, 763) = .834; p<.536	F (5, 731) = 1.57; p<.165	F (5, 763) = 3.58; p<.01	F (5, 731) = 1.78; p<.114	F (5, 763) = 3.39; p<.01
Материјално стање								
Лоше	.13 (.05)		.07 (.05)		.15 (.05)		.07 (.05)	
Осредње	.10 (.02)		.06 (.02)		.15 (.03)		.16 (.03)	
Добро	.09 (.01)		.03 (.01)		.15 (.02)		.18 (.02)	
Веома добро	.12 (.04)		.02 (.01)		.17 (.05)		.21 (.06)	
	F (3, 781) = .363; p<.779		F (3, 782) = .895; p<.443		F (3, 782) = .062; p<.980		F (3, 782) = .945; p<.419	
Просек	.10 (.36)		.04 (.25)		.15 (.46)		.17 (.50)	

Напомена: у ћелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Материјални статус ученика је готово безначајан чинилац политичког активизма младих и једине значајне разлике између ученика према овом критеријуму јављају се у вези са учесталашћу учешћа младих у најинтензивнијем облику политичке активности – насилним демонстрацијама – који је најизраженији у групи сиромашнијих матураната. Ово је посебно значајан податак јер указује на то да обриси познатог и раније описаног СЕС модела који су приметни и у овде приказаним подацима нису последица материјалних разлика, односно материјалних ресурса, већ ресурса неке друге врсте.

Табела бр. 42: Учесталост посета политичких сајтова, присуствовања политичким скуповима и учешћа у мирним и насилним демонстрацијама с обзиром на тип места пребивалишта и карактеристике социоекономског статуса

	Посета политичких сајтова		Присуство политичком скупу		Учешће у мирним демонстрацијама		Учешће у насилним демонстрацијама	
Тип места пребивалишта								
Град	.22 (.02)		.31 (.02)		.38 (.02)		.24 (.02)	
Приград	.14 (.03)		.41 (.04)		.32 (.03)		.17 (.03)	
Унутрашњост	.16 (.06)		.27 (.08)		.29 (.08)		.16 (.05)	
	F (2, 785) = 1.73; p<.178		F (2, 785) = 2.34; p<.097		F (2, 785) = .987; p<.373		F (2, 785) = 1.88; p<.152	
Образовање родитеља								
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Основна школа	.14 (.10)	.09 (.04)	.24 (.11)	.37 (.10)	.48 (.16)	.31 (.08)	.14 (.10)	.11 (.08)
Средња школа	.14 (.02)	.18 (.02)	.29 (.02)	.33 (.03)	.29 (.02)	.34 (.03)	.19 (.02)	.22 (.02)
Виша и висока	.26 (.03)	.22 (.03)	.41 (.03)	.35 (.03)	.44 (.04)	.38 (.03)	.25 (.03)	.22 (.03)
	F (2, 785) = 4.88; p<.01	F (2, 785) = 1.32; p<.26	F (2, 785) = 3.43; p<.05	F (2, 785) = .123; p<.88	F (2, 785) = 5.94; p<.01	F (2, 785) = .394; p<.67	F (2, 785) = 1.14; p<.32	F (2, 785) = .628; p<.53
Занимање родитеља								
Пољопр./домаћ.	.22 (.15)	.14 (.04)	.44 (.20)	.38 (.06)	.33 (.16)	.43 (.06)	.44 (.20)	.20 (.04)
Радничка заним.	.09 (.02)	.07 (.03)	.29 (.03)	.29 (.06)	.32 (.03)	.25 (.05)	.19 (.03)	.19 (.05)
Стручњак са СШ	.17 (.03)	.18 (.03)	.30 (.04)	.28 (.03)	.35 (.04)	.33 (.03)	.19 (.03)	.18 (.02)
Стручњак са ВШ	.30 (.04)	.26 (.04)	.41 (.04)	.39 (.04)	.41 (.04)	.40 (.04)	.25 (.03)	.26 (.03)
Приватник	.31 (.11)	.29 (.16)	.31 (.09)	.65 (.20)	.28 (.09)	.47 (.17)	.23 (.09)	.35 (.17)
Пензионер	.12 (.11)	.00 (.00)	.29 (.16)	.00 (.00)	.53 (.21)	.09 (.09)	.24 (.16)	.36 (.24)
	F (5, 731) = 4.02; p<.01	F (5, 763) = 2.55; p<.05	F (5, 731) = 1.01; p<.31	F (5, 763) = 2.59; p<.05	F (5, 731) = .810; p<.54	F (5, 763) = 1.70; p<.13	F (5, 731) = 1.00; p<.41	F (5, 763) = 1.03; p<.39
Материјално стање								
Лоше	.18 (.07)		.47 (.10)		.49 (.10)		.24 (.07)	
Осредње	.17 (.03)		.35 (.04)		.39 (.04)		.29 (.04)	
Добро	.19 (.02)		.33 (.02)		.34 (.02)		.19 (.02)	
Веома добро	.27 (.07)		.27 (.06)		.23 (.06)		.09 (.04)	
	F (3, 782) = .771; p<.510		F (3, 782) = 1.22; p<.300		F (3, 782) = 2.17; p<.090		F (3, 782) = 3.36; p<.05	

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Ни васпитни стил родитеља није посебно значајан чинилац политичког активизма младих. Да ли је породична дисциплина у погледу поштовања правила понашања строга или либерална, практично нема никакве важности за политички активизам младих. Ниједна разлика између група ученика према овом критеријуму није статистички значајна (табеле бр. 43-46), што није у складу са очекивањима и већим бројем ранијих истраживања.

Степен одобраване аутономије има такође само маргинални значај. Ученици који долазе из породица у којима имају висок степен аутономије склонији су једино учесталијем убеђивању других да гласају на одређени начин, али ниједна друга разлика није статистички значајна.

Матуранти навикнути на доминантну позицију оца у доношењу породичних облика пасивнији су у неким облицима политичке активности – ређе су присуствовали политичком скупу или учествовали у насилним демонстрацијама, мада образац утицаја партиципације у доношењу породичних одлука није до краја јасан. Најактивнији у једном случају јесу ученици из

породица у којима мајка води главну реч (присуство политичком скупу), у другом они где то раде родитељи (учешће у насилним демонстрацијама), док је формални активизам најраширенији у групи матураната који су равноправни чланови породице у том смислу.

Табела бр. 43: Учесталост формалног активизма, политичког дискутовања и убеђивања других да гласају с обзиром на карактеристике васпитног стила и степен политизације окружења

	Формални активизам	Политичко дискутовање	Убеђивање других да гласају			
Доношење одлука у породици						
Мајка	.31 (.07)	5.28 (.28)	.31 (.07)			
Отац	.53 (.08)	5.01 (.24)	.32 (.07)			
Родитељи	.50 (.04)	5.41 (.13)	.24 (.03)			
Сви заједно	.60 (.04)	5.62 (.11)	.31 (.03)			
	F (3, 779) = 2.64; p<.05	F (3, 737) = 1.92; p<.123	F (3, 779) = .624; p<.600			
Подстицање аутономије у породици						
Слабо	.74 (.17)	5.44 (.54)	.11 (.08)			
Умерено	.60 (.05)	5.40 (.12)	.26 (.03)			
Изражено	.50 (.03)	5.50 (.09)	.32 (.03)			
	F (2, 785) = 2.13; p<.119	F (2, 743) = .215; p<.806	F (2, 785) = 3.36; p<.05			
Дисциплина у породици						
Строга правила	.65 (.12)	5.49 (.28)	.23 (.07)			
Попустљивост	.54 (.03)	5.39 (.09)	.29 (.02)			
Либерално	.50 (.05)	5.65 (.16)	.32 (.04)			
	F (2, 785) = .695; p<.499	F (2, 743) = 1.11; p<.330	F (2, 785) = .440; p<.644			
Интересовање за политику						
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Нимало	.56 (.08)	.54 (.05)	4.33 (.18)	4.76 (.14)	.28 (.06)	.30 (.04)
Мало	.63 (.05)	.56 (.04)	5.19 (.13)	5.34 (.11)	.31 (.04)	.31 (.03)
Углавном	.45 (.04)	.50 (.05)	5.80 (.12)	6.16 (.14)	.29 (.03)	.28 (.04)
Веома	.64 (.07)	.66 (.14)	6.35 (.20)	7.19 (.45)	.32 (.06)	.28 (.11)
	F (3, 730) = 2.64; p<.05	F (3, 752) = .424; p<.736	F (3, 717) = 20.17; p<.01	F (3, 719) = 21.47; p<.01	F (3, 730) = .124; p<.946	F (3, 752) = .091; p<.965
Политичка партиципација родитеља						
Не	.40 (.11)		5.39 (.40)		.08 (.05)	
Гласао је отац	.64 (.12)		5.19 (.27)		.30 (.08)	
Гласала је мајка	.49 (.06)		5.37 (.19)		.27 (.05)	
Гласали су обоје	.57 (.03)		5.62 (.09)		.32 (.02)	
	F (3, 703) = .979; p<.402		F (3, 672) = .967; p<.408		F (3, 703) = 5.190; p<.408	
Интересовање за политику најбољег друга/рице						
Нимало	.51 (.04)		4.70 (.09)		.26 (.03)	
Мало	.61 (.06)		6.01 (.13)		.33 (.04)	
Углавном	.64 (.10)		6.99 (.21)		.36 (.07)	
Веома	.51 (.10)		7.27 (.33)		.39 (.09)	
	F (3, 723) = 1.06; p<.389		F (3, 688) = 53.81; p<.01		F (3, 723) = .094; p<.963	
Просек	.54 (.81)		5.46 (2.11)		.29 (.61)	

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Степен политизације породице је у том смислу важнији чинилац политичког активизма младих. С порастом политичког интересовања (било ког од) родитеља расте интензитет комуникационог активизма; слично се може рећи и за утицај политичког интересовања најбољег друга или другарице. Из политизованијих породица долази више оних који су активнији на интернету, као и оних који присуствују политичким скуповима. Највише оних који су се некада

обраћали представнику власти долази из породица у којима је отац веома заинтересован за политику. Мада су разлике мање изражене, матуранти који се друже с политички заинтересованијим вршњацима активнији су учесници политичких кампања, политичких скупова и мирних демонстрација, док су активнији и на интернету. Међутим, веза је у појединим случајевима негативна, па је нижи ниво заинтересованости за политику повезан са интензивнијим активизмом. У просеку посматрано, формални активизам је нешто израженији у групи ученика чији очеви су слабије заинтересовани за политику. Слично, склонији неким облицима експресивних активности јесу матуранти који се крећу у друштву за политику мање заинтересованих вршњака.

Табела бр. 44: Учесталост писања протестног писма медијима, обраћања представнику власти и потписивања петиције с обзиром на карактеристике васпитног стила и степен политизације окружења

	Писање протестног писма медијима		Обраћање представнику власти		Потписивање петиције	
Доношење одлука у породици						
Мајка	.03 (.02)		.04 (.03)		.41 (.08)	
Отац	.08 (.03)		.08 (.03)		.57 (.08)	
Родитељи	.05 (.01)		.06 (.01)		.46 (.04)	
Сви заједно	.06 (.01)		.10 (.01)		.56 (.03)	
	F (3, 779) = .513; p<.673		F (3, 779) = 1.00; p<.390		F (3, 779) = 1.53; p<.205	
Подстицање аутономије у породици						
Слабо	.11 (.06)		.15 (.08)		.48 (.14)	
Умерено	.06 (.01)		.07 (.01)		.49 (.04)	
Изражено	.04 (.01)		.08 (.01)		.54 (.03)	
	F (2, 785) = 1.02; p<.358		F (2, 785) = .597; p<.551		F (2, 785) = .434; p<.648	
Дисциплина у породици						
Строга правила	.10 (.05)		.04 (.02)		.52 (.11)	
Попустљивост	.05 (.01)		.08 (.01)		.51 (.03)	
Либерално	.06 (.02)		.10 (.02)		.57 (.05)	
	F (2, 785) = .805; p<.447		F (2, 785) = .633; p<.531		F (2, 785) = .525; p<.592	
Интересовање за политику						
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Нимало	.07 (.03)	.04 (.02)	.05 (.03)	.07 (.02)	.51 (.08)	.50 (.05)
Мало	.07 (.02)	.06 (.01)	.09 (.02)	.07 (.01)	.53 (.04)	.55 (.04)
Углавном	.04 (.01)	.04 (.01)	.05 (.01)	.11 (.02)	.53 (.04)	.52 (.04)
Веома	.06 (.02)	.17 (.08)	.20 (.05)	.17 (.10)	.62 (.07)	.55 (.13)
	F (3, 730) = .426; p<.735	F (3, 752) = 2.04; p<.106	F (3, 730) = 5.08; p<.01	F (3, 752) = 1.40; p<.241	F (3, 730) = .504; p<.680	F (3, 752) = .179; p<.911
Политичка партиципација родитеља						
Не	.03 (.02)		.03 (.02)		.43 (.10)	
Гласао је отац	.00 (.00)		.06 (.03)		.46 (.10)	
Гласала је мајка	.04 (.01)		.05 (.02)		.56 (.06)	
Гласали су обоје	.07 (.01)		.11 (.01)		.54 (.03)	
	F (3, 703) = 1.39; p<.244		F (3, 703) = 2.82; p<.05		F (3, 703) = .630; p<.597	
Интересовање за политику најбољег друга/рице						
Нимало	.05 (.01)		.07 (.01)		.49 (.03)	
Мало	.04 (.01)		.09 (.02)		.59 (.05)	
Углавном	.04 (.02)		.06 (.03)		.44 (.07)	
Веома	.20 (.08)		.16 (.06)		.69 (.11)	
	F (3, 723) = .503; p<.681		F (3, 723) = 2.08; p<.113		F (3, 723) = 2.23; p<.086	
Просек	.05 (.27)		.08 (.33)		.52 (.73)	

Напомена: у ћелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Најзад, политички активизам родитеља важан је чинилац одређеног, тачније, малог броја анализираних облика политичке активности младих и то пре свега на тај што су млади политички пасивних родитеља и сами политички пасивнији у вези с неким облицима политичког понашања. Обраћање представнику власти, учешће у кампањи, ношење беџа с политичком поруком и чланство у интернет групама најмање су изражени у групи ученика где ниједан од родитеља није гласао на претходним изборима. Постоји један изузетак од овог тренда, присуствовање политичким скуповима, где је ситуација управо обрнута, и њему најсклонији јесу управо ови ученици.

Табела бр. 45: Учесталост исписивања политичких графита, ношења беџа/мајице с политичком поруком, учешћа у кампањи и чланства у интернет групама с обзиром на карактеристике васпитног стила и степен политизације окружења

	Учешће у кампањи	Исписивање политичких графита	Ношење беџа/мајице с политичком поруком	Чланство у Интернет групама				
Доношење одлука у породици								
Мајка	.09 (.04)	.06 (.04)	.21 (.06)	.21 (.07)				
Отац	.15 (.04)	.05 (.02)	.11 (.04)	.15 (.05)				
Родитељи	.06 (.01)	.05 (.01)	.14 (.02)	.13 (.02)				
Сви заједно	.11 (.02)	.04 (.01)	.16 (.02)	.19 (.02)				
	F (3, 778) = 1.62; p<.181	F (3, 779) = .197; p<.899	F (3, 779) = .618; p<.604	F (3, 779) = .737; p<.530				
Подстицање аутономије у породици								
Слабо	.00 (.00)	.11 (.08)	.15 (.08)	.11 (.08)				
Умерено	.12 (.02)	.06 (.01)	.19 (.03)	.15 (.02)				
Изражено	.09 (.01)	.03 (.00)	.13 (.02)	.18 (.02)				
	F (2, 784) = 1.34; p<.262	F (2, 785) = 2.62; p<.073	F (2, 785) = 1.27; p<.280	F (2, 785) = .610; p<.543				
Дисциплина у породици								
Строга правила	.08 (.03)	.00 (.00)	.15 (.06)	.12 (.05)				
Попустљивост	.09 (.01)	.05 (.01)	.15 (.02)	.16 (.02)				
Либерално	.12 (.02)	.02 (.01)	.15 (.03)	.19 (.03)				
	F (2, 784) = .619; p<.539	F (2, 785) = 1.92; p<.147	F (2, 785) = .007; p<.993	F (2, 785) = .538; p<.584				
Интересовање за политику								
	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка	Отац	Мајка
Нимало	.16 (.05)	.13 (.03)	.02 (.02)	.05 (.02)	.11 (.04)	.13 (.03)	.23 (.05)	.15 (.03)
Мало	.06 (.01)	.08 (.01)	.07 (.02)	.05 (.01)	.17 (.03)	.15 (.02)	.16 (.03)	.15 (.02)
Углавном	.07 (.01)	.11 (.02)	.02 (.01)	.03 (.01)	.14 (.02)	.18 (.03)	.17 (.02)	.21 (.03)
Веома	.21 (.05)	.10 (.05)	.08 (.03)	.10 (.05)	.24 (.05)	.34 (.12)	.18 (.04)	.21 (.10)
	F (3, 729) = 5.31; p<.01	F (3, 751) = .786; p<.502	F (3, 730) = 2.80; p<.05	F (3, 752) = .659; p<.577	F (3, 730) = 1.53; p<.204	F (3, 752) = 1.98; p<.115	F (3, 730) = .456; p<.713	F (3, 752) = .832; p<.477
Политичка партиципација родитеља								
Не	.03 (.02)	.05 (.03)	.05 (.03)	.05 (.03)				
Гласао је отац	.12 (.06)	.10 (.05)	.20 (.07)	.18 (.06)				
Гласала је мајка	.06 (.02)	.01 (.00)	.10 (.03)	.15 (.04)				
Гласали су обоје	.12 (.01)	.05 (.01)	.18 (.02)	.19 (.02)				
	F (3, 702) = 3.72; p<.05	F (3, 703) = 3.46; p<.05	F (3, 703) = 4.10; p<.01	F (3, 703) = 3.72; p<.05				
Интересовање за политику најбољег друга/рице								
Нимало	.09 (.01)	.04 (.01)	.14 (.02)	.13 (.02)				
Мало	.10 (.02)	.06 (.01)	.20 (.03)	.23 (.03)				
Углавном	.12 (.03)	.03 (.01)	.08 (.03)	.17 (.05)				
Веома	.10 (.06)	.04 (.02)	.18 (.08)	.29 (.10)				
	F (3, 722) = 5.10; p<.01	F (3, 723) = 3.34; p<.05	F (3, 723) = 4.05; p<.05	F (3, 723) = 1.45; p<.228				
Просек	.10 (.36)	.04 (.25)	.15 (.46)	.17 (.50)				

Напомена: у ћелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Од укупно 95 значајних веза, величина ефекта превазилази .20 у свега

девет случајева, ниједном није изнад .30, што упућује на минималне разлике у степену политичке активности (боље рећи пасивности) различитих категорија младих (прилог бр. 31). Несумњиво највеће ефекте и по обиму и по интензитету утицаја остварује учешће у раду ученичког парламента, али за овај чинилац важи исто што и за утицај религиозности на анализиране вредносне оријентације – пре је у питању пратилац или корелат активизма, него његов чинилац.

Табела бр. 46: Учесталост посета политичких сајтова, присуства политичким скуповима и учешћа у мирним и насилним демонстрацијама с обзиром на карактеристике васпитног стила и степен политизације окружења

	Посета политичких сајтова		Присуство политичком скупу		Учешће у мирним демонстрацијама		Учешће у насилним демонстрацијама	
Доношење одлука у породици								
Мајка	.21 (.06)		.40 (.08)		.40 (.07)		.19 (.06)	
Отац	.12 (.05)		.20 (.05)		.32 (.07)		.15 (.04)	
Родитељи	.18 (.03)		.32 (.03)		.36 (.04)		.32 (.04)	
Сви заједно	.21 (.02)		.37 (.03)		.35 (.03)		.17 (.02)	
	F (3, 779) = .645; p<.568		F (3, 779) = 2.80; p<.05		F (3, 779) = .184; p<.907		F (3, 779) = 4.93; p<.01	
Подстицање аутономије у породици								
Слабо	.11 (.08)		.26 (.11)		.41 (.12)		.30 (.10)	
Умерено	.22 (.03)		.33 (.03)		.42 (.04)		.24 (.03)	
Изразено	.18 (.02)		.35 (.02)		.31 (.02)		.19 (.02)	
	F (2, 785) = .789; p<.454		F (2, 785) = 2.80; p<.756		F (2, 785) = 2.71; p<.067		F (2, 785) = 1.18; p<.305	
Дисциплина у породици								
Строга правила	.13 (.06)		.25 (.06)		.31 (.08)		.17 (.07)	
Попустљивост	.18 (.02)		.32 (.02)		.36 (.02)		.21 (.02)	
Либерално	.23 (.04)		.40 (.04)		.36 (.04)		.24 (.03)	
	F (2, 785) = .824; p<.439		F (2, 785) = 1.679; p<.187		F (2, 785) = .155; p<.856		F (2, 785) = .348; p<.706	
Интересовање за политику								
	Отац		Мајка		Отац		Мајка	
Нимало	.20 (.05)		.16 (.03)		.36 (.06)		.36 (.04)	
Мало	.18 (.03)		.14 (.02)		.34 (.04)		.30 (.03)	
Углавном	.15 (.02)		.30 (.04)		.28 (.03)		.36 (.04)	
Веома	.40 (.07)		.34 (.13)		.51 (.07)		.66 (.15)	
	F (3, 730) = 6.05; p<.01		F (3, 752) = 4.70; p<.01		F (3, 730) = 3.61; p<.05		F (3, 752) = 2.90; p<.05	
					.791; p<.49		2.29; p<.07	
							.561; p<.64	
							.338; p<.79	
Политичка партиципација родитеља								
Не	.10 (.07)		.48 (.11)		.38 (.09)		.23 (.08)	
Гласао је отац	.22 (.07)		.24 (.08)		.34 (.09)		.12 (.06)	
Гласала је мајка	.14 (.03)		.23 (.04)		.35 (.05)		.24 (.05)	
Гласали су обоје	.21 (.02)		.38 (.03)		.37 (.02)		.21 (.02)	
	F (3, 703) = 1.34; p<.262		F (3, 703) = 3.66; p<.05		F (3, 703) = .040; p<.989		F (3, 703) = .842; p<.474	
Интересовање за политику најбољег друга/рице								
Нимало	.13 (.02)		.27 (.02)		.28 (.02)		.18 (.02)	
Мало	.27 (.04)		.41 (.04)		.46 (.04)		.27 (.03)	
Углавном	.22 (.06)		.36 (.07)		.35 (.07)		.26 (.06)	
Веома	.43 (.10)		.51 (.11)		.47 (.10)		.18 (.06)	
	F (3, 688) = 53.81; p<.01		F (3, 722) = 7.16; p<.01		F (3, 723) = 3.51; p<.05		F (3, 723) = 1.06; p<.389	
Просек	.19 (.53)		.34 (.62)		.35 (.62)		.21 (.53)	

Напомена: у хелијама табеле су просечне вредности (AS); у заградама су вредности стандардне грешке (SE).

Релевантнији фактори политичког активизма још су и тип школе, политичко интересовање оца и најбољег друга/рице (политичко интересовање мајке је, с друге стране, од далеко мањег значаја), али и религиозност и пол ученика. Оно што више изненађује јесте слаба релевантност оних чинилаца који

се сматрају неким од најважнијих фактора политичке активности, пре свега степена образовања родитеља или неких карактеристика васпитног стила, који нису небитни, али су њихови ефекти далеко испод очекиваних.

Судећи према приказаним подацима, постоје неки облици политичких активности који су међу младима популарнији, на пример, потписивање петиције, као и неки наговештаји разлика у политичким стилевима (у смислу преференције различитих облика политичких активности), али се и у тим, као и свим другим случајевима, више ради о генералним разликама у општем нивоу активизма, него о дистинктивним обрасцима политичке партиципације. Неки облици активности попут формалног и комуникационог активизма, неких интернет активности или присуствовања политичким скуповима показују већу варијабилност у анализираној популацији младих, што би могло указивати на костур различитих типова активности на које се анализирани облици могу потенцијално свести и њихову већу релевантност у каснијој анализи структуре ове компоненте политичке културе. За сада ништа не даје за право да се о различитим категоријама младих може говорити другачије до о мање или више генерално пасивним, што је њихова преовлађујућа и хомогена карактеристика, без обзира који тип политичке активности се има на уму.

* * *

Анализа приказана на претходним странама имала је два основна циља. Први је био стицање увида у раширеност и дистрибуцију различитих типова политичких оријентација у популацији београдских матураната. Главни прелиминарни закључак тог дела анализе јесте, уопштено и грубо речено, дистанцираност младих од света политике. Млади нису заинтересовани за политичка дешавања, политика им није важна у животу, не осећају да на одвијање политичких процеса могу имати неког значајнијег утицаја, нити су за то спремни. Преовлађују негативна осећања према разним елементима политичког система и широком кругу политичких објеката која млади гаје, што је једна од њихових доминантних одлика. Одсуство посвећености и лојалности систему за исход има и амбивалентан и често нејасан однос према просистемским вредностима, који је

добрим делом последица и слабих постигнућа самог система у политичкој и економској сфери и кризе које су млади итекако свесни. Једнако доминантна одлика јесте и ниска информисаност младих о политици и слабо разумевање неких базичних политичких концепата и процеса, као и преовлађујућа политичка пасивност.

Други циљ овог дела анализе била је анализа чинилаца политичких оријентација младих која је требало да пружи увиде у услове њиховог формирања, одржавања и мењања, али и у њихову природу и садржинску сродност пет типова оријентација. У том смислу могуће је у овој фази рада рећи две ствари.

Анализирани чиниоци имају неједнак допринос и различиту важност за различите оријентације. Неки од анализираних фактора су релевантни чиниоци већине анализираних оријентација. Тип школе, социоекономски статус породице и степен њене политизације неки су од примера и они пре свега указују на важност школе и породице као агенаса политичке социјализације. С друге стране, неки од анализираних чинилаца имају селективан, а неки други опет споредан значај за анализирани феномен. Карактеристике васпитног стила, на пример, једине значајније ефекте остварују на вредносне оријентације младих, док су за мотивационе или понашајне оријентације од маргиналног значаја. Место пребивалишта, међутим, нема неку посебну важност ни за један од пет типова анализираних оријентација; слично се може рећи чак и за наставу грађанског васпитања, иако би, с обзиром на показану важност школе, могло бити очекивано нешто сасвим супротно.

Управо на основу обрасца и селективног утицаја анализираних чинилаца могу се извести и неки закључци о природи анализираних политичких оријентација, различитим изворима, начинима и периодима њиховог формирања. О овоме је поуздано могуће судити тек на основу анализе структуре и односа оријентација унутар компоненти, као и самих компоненти међусобно, али се чини да унутар сваког од пет типова постоје оријентације које су релевантније за природу анализираних феномена, које су важнији критеријум разликовања категорија младих и које, уопштено речено, указују на релевантност две врсте процеса политичке социјализације – директних и индиректних – са различитим ефектима на различите типове политичких оријентација.

6. Структура политичке културе

Питање структуре политичке културе је веома сложено. У уводним деловима овог рада више пута је наглашено да је разликовање компоненти политичке културе извршено само у аналитичке сврхе и да се о дистинктивним категоријама односа према политичким објектима може говорити само условно, у појединим случајевима донекле произвољно и арбитрарно. Једна од главних претпоставки овог истраживања јесте уосталом и међусобна повезаност разликованих компоненти политичке културе, што би и употребу појма компоненте чинило смисленом. Стога ће и један од циљева анализе овог дела рада бити утврђивање оправданости предложене класификације и њена емпиријска провера.

У складу с неким теоријским разматрањима о њиховој природи и садржају, као и неким емпиријским налазима, разликовано је пет компоненти политичке културе, али је на једном општијем нивоу, као полазну тачку у анализи структуре и међуодноса компоненти, могуће (и корисно) разликовати две основне групе варијабли – психолошко-диспозиционе и психолошко-бихејвиоралне. У прву групу спадале би оријентације које су анализирани унутар когнитивне, афективне, мотивационе и вредносне компоненте, док би другу категорију чиниле понашајне оријентације. Критеријум разликовања ове две групе оријентација није, наравно, њихова претпостављена хомогеност; унутар психолошко-диспозиционих оријентација постоји вероватно неколико одвојених подсистема који су мање или више међуповезани. Дистинкција (према природи и садржају) између когнитивне, с једне, и неке од преостале три компоненте из ове групе, с друге стране, има далеко више оправдања, него, рецимо, разликовање мотивационе и вредносне компоненте (коју, по дефиницији, творе оријентације израженог мотивационог потенцијала). Ни понашајна компонента није нужно један општи систем, показатељ својеврсног општег активизма и лако може бити скуп различитих (слабије или интензивније међусобно повезаних) типова политичког понашања. Међутим, подела на диспозиционе и бихејвиоралне оријентације има оправдање с

обзиром на природу појава на које се оне односе - најопштије речено, предиспозиције за понашање с једне, насупрот актуелизованом понашању, с друге стране. Овакав приступ анализи политичке културе - анализа структуре две широке групе оријентација и њихови међусобни односи – представља, између осталог, и начин да се поткрепи или оповргне ранија класификација и да се у фокус анализе стави једно од најважнијих питања у анализи политичке културе: однос предиспозиција за политичко понашање и самог политичког понашања. То је уједно и начин да се направе и нека нужна уопштавања и евентуално идентификују неке општије структуре које би целовитије и адекватније описале садржај сложеног феномена политичке културе.

У складу с тим ће најпре бити одвојено анализирана структура психолошко-диспозиционих и психолошко-бихејвиоралних оријентација, а потом и њихови међуодноси који ће послужити и као основа за евентуалну израду типологије политичке културе младих.

6.1 Структура психолошко-диспозиционих оријентација

Међусобне корелације оријентација из ове групе указују на неколико важних момената (прилог бр. 23). Когнитивне оријентације су у позитивним и статистички значајним међусобним везама; политичка концептуализација нешто слабије корелира са постигнућима на три суптеста која су, с друге стране, у прилично високој корелацији (изнад .40). Когнитивне оријентације највише корелирају међусобно, али је и већина корелација анализираних когнитивних с неким другим оријентацијама статистички значајна. Тако се (очекивано) јављају значајне корелације с неким мотивационим оријентацијама, пре свега интересовањем за политику и процењеном важношћу политике у животу. Они које политика више интересује природно имају и више нивое политичког знања. И неке друге повезаности су вредне спомена, попут оне да је веза између поверења у политичке институције и когнитивних оријентација позитивна, као и веза са израженошћу демократског сентимента, подршком демократском режиму, донекле и с дифузном подршком систему, док је корелација с политичким цинизмом негативна. Овај налаз има посебну важност јер указује на сложену везу

политичких когниција и афеката. Увећање знања праћено је већом везаношћу за систем, што није у складу с раније поменутих налазима истраживањима међу америчким средњошколцима (Sigel & Hoskin, 1981).

И све афективне оријентације су међусобно статистички значајно повезане²³. Од овог тренда одскаче једино патриотски сентимент који значајно (позитивно) корелира са само две афективне оријентације – дифузном подршком систему и поверењем у неполитичке институције – али је зато значајно повезан са готово свим вредносним оријентацијама (највише с либералном оријентацијом и политичком толеранцијом, у оба случаја негативно). И бројне друге повезаности афективних с неким мотивационим и вредносним оријентацијама су статистички значајне. Попут патриотског и демократски сентимент значајно корелира с већином вредносних оријентација (највише с подршком демократском режиму и политичком толеранцијом), док је већина афективних значајно повезана с већином мотивационих оријентација. Најзад, вреди скренути пажњу на изражену повезаност политичког цинизма и политичке ефикасности ($r=-.505$, $p<.01$), аномије ($r=.405$, $p<.01$) и парламентарне оријентације ($r=-.407$, $p<.01$) – дакле, оријентацијама које нису биле сврстане у мотивациону компоненту. Другим речима, за разлику од осталих мотивационих оријентација, политичка ефикасност најинтензивније корелира не с мотивационим, него с неким другим оријентацијама, што би могло указивати на то да јој овде није место.

Повезаност међу мотивационим оријентацијама није доследна. Интересовање за политику и процењена важност политике у животу, међусобно интензивно повезане ($r=.615$, $p<.01$), значајно корелирају са свим другим мотивационим оријентацијама. Међутим, корелације између преостале четири мотивационе оријентације само у једном случају су статистички значајне (веза прометејског активизма и праћења медија), а и тада слабог интензитета. Изненађујуће, изостају значајне међусобне повезаности прометејског активизма, политичке ефикасности и спремности за гласање, који, међутим, статистички значајно корелирају с већим бројем афективних и вредносних оријентација.

Готово све међусобне корелације вредносних оријентација су статистички значајне, док је њихов предзнак, у већини случајева, у складу са очекивањима.

²³ Из даље анализе су, након прелиминарних провера, избачене две афективне оријентације – комунистичко-социјалистички и националистички сентимент.

Тако се најинтензивније корелације јављају између садржајно сродних вредносних оријентација, па је, рецимо, ауторитарност позитивно повезана с вертикалним колективизмом ($r=.299$, $p<.01$), а негативно с либералном оријентацијом ($r=-.312$, $p<.01$), подршком слободи говора ($r=-.175$, $p<.01$), демократском режиму ($r=-.128$, $p<.01$) или политичком толеранцијом ($r=-.283$, $p<.01$). И корелације између неких продемократских оријентација су статистички значајне. Све међусобне корелације, рецимо, подршке слободи говора, постматеријализма, политичке толеранције, легалистичке и парламентарне оријентације су позитивне и статистички значајне. Најзад, и добар део корелација између вредносних и неког другог типа оријентација је статистички значајан. То посебно важи за неке вредносне оријентације. Социјалистичка оријентација је, на пример, значајно повезана са свим афективним, изузев дифузне подршке систему, и то углавном негативно (односно, позитивно с патриотским сентиментом и поверењем у неполитичке институције, али и политичким цинизмом). Слично се може рећи и за аномију, али и либералну оријентацију и подршку демократском режиму, с тим што повезаност ове две последње оријентације са афективним има супротни предзнак. Парламентарна оријентација је, с друге стране, значајно повезана с већином мотивационих оријентација (и то позитивно), као и са свим когнитивним оријентацијама, с којима значајну везу остварују и отвореност према свету и подршка демократском режиму.

Јављају се, међутим, и неочекиване везе. Примера је доста и јављају се како унутар елемената претпостављених компоненти политичке културе, тако и између елемената различитих компоненти. Тако је, рецимо, повезаност између ауторитарности и социјалистичке оријентације позитивна ($r=.121$, $p<.01$), модернизам негативно корелира с подршком слободи говора ($r=-.121$, $p<.01$), а позитивно са аномијом ($r=.154$, $p<.01$). Спремност на гласање није значајно повезана са прометејским активизмом нити с политичком ефикасношћу. Степен задовољства нивоом развоја демократије или економском ситуацијом у земљи независан је од нивоа политичког знања или концептуализације. Изостаје и веза политичке ефикасности и нивоа политичког знања. Поврх свега, когнитивне оријентације су најслабије повезане с вредносним. У појединим случајевима повезаност није статистички значајна, као у случају социјалистичке оријентације,

модернизма, аномије или подршке слободи говора. Тамо где се значајне везе јављају, оне су углавном слабе, док једина доследна повезаност у том смислу постоји између когнитивних оријентација и подршке демократском режиму. Вреди скренути пажњу и на негативну везу између ауторитарности и когнитивних оријентација, што је у складу с налазима неких ранијих истраживања (Pettersen et al., 2002).

Посебан значај има и повезаност (апстрактне) подршке демократском режиму и степена прихватања неких, ако се тако може рећи, конституената демократије. Делом је добијено оно што је и очекивано. Тако, на пример, они који више подржавају демократски режим политички су толерантнији ($r=.260$, $p<.01$) и израженије парламентарно оријентисани ($r=.291$, $p<.01$). Међутим, изостаје веза подршке демократском режиму и степена прихватања једне од основних норми демократије – подршке слободи говора. У другим случајевима јављају се везе очекиваног предзнака, али је интензитет повезаности низак. Позитивна корелација између подршке демократији и легалистичке ($r=.157$, $p<.01$) и либералне оријентације ($r=.154$, $p<.01$) је слаба, а слично важи и за (очекивану) негативну повезаност са степеном ауторитарности ($r=-.128$, $p<.01$). С друге стране, демократски режим више подржавају они који су задовољнији нивоом развоја демократије у Србији ($r=.209$, $p<.01$), док изостаје веза са степеном задовољства економском ситуацијом у земљи. Ови налази о међусобној повезаности подршке демократском режиму и других вредносних, односно, афективних оријентација имају посебну важност јер се директно тичу неких претпоставки два супротстављена модела у анализи политичке културе. Овде добијани резултати, чини се, иду у прилог и једном и другом моделу. Однос према политичком систему јесте под утицајем неких општијих вредносних уверења, али јесте и под утицајем актуелне евалуације његових постигнућа. Шта је важније, није могуће рећи на основу анализе биваријантних повезаности (ако је то уопште и могуће).

Најзад, вредна спомена јесте и веза ауторитарности и степена поверења у актуелне политичке ауторитете. Степен ауторитарности није значајно повезан са степеном поверења у политичке институције и јако слабо с дифузном подршком систему, што је само по себи парадоксалан налаз, али не толико неразумљив

уколико се има у виду преовлађујуће неповерење и незадовољство актуелним лидерима међу младима.

Наведени налази су важни из простог разлога што указују на извесне контрадикторности друштвено-политичке свести младих које су толико пута раније забележене. Део објашњења ових неочекиваних веза крије се у специфичности садржаја неких вредносних оријентација с „великим именима“. На пример, социјалистичка оријентација односи се на евалуацију кључних елемената економског система. Стога веза са ауторитарношћу донекле има смисла. Незадовољство економским постигнућима актуелних политичких ауторитета изазива негативан однос према ауторитетима иначе амбивалентно оријентисаног појединца. Слично, под модернизмом се у овом раду пре свега подразумева однос према друштвеним променама, те се за промене могу залагати они који тренутну констелацију друштвено-политичких околности опажају као крајње неуређену и хаотичну (што за резултат има позитивну повезаност модернизма и аномије). Конфликтности ове врсте које су, као што је раније изложено, забележене и у многим другим истраживањима, могу бити последица већег броја узрока. Овакви налази могли би бити схваћени у контексту нејасне, одсутне или контрадикторне везе дубљих (на пример вредносних) оријентација и површнијих ставова и мњења појединаца. Вредности као општије категорије свакако нису директно преводиве у ставове или облике понашања (јер нису њихове једине детерминанте) и за то постоје бројни разлози. Један који се намеће као очигледан јесте одсуство политичке софистицираности без које се једноставно не увиђа веза између сопствених позиција о конкретним темама и дубљих уверења (Zaller, 1992; Delli Karpini & Keeter, 1996). И налази овог истраживања свакако иду у прилог таквим гледиштима; млади можда једноставно тек треба да науче „шта са чим иде“ и да, на пример, подржавати демократију значи подржавати и вредновати и слободу говора. Јако важна импликација овога јесте да се у том случају тешко може говорити о контрадикторности или нескладу – појединац једноставно не увиђа супротстављеност импликација сопствених уверења која мирно коегзистирају у његовој свести.

Нешто у том смислу постулира и теорија дуалних ставова (Wilson, 2000). Према овом моделу, могуће је истовремено постојања ставова различите валенце

према једном те истом објекту, имплицитан и експлицитан став према њему. Имплицитан однос јесте прва, „рефлексна“ реакција према објекту која се активира аутоматски, док експлицитни став од појединца захтева одређене ресурсе (рецимо, поменуто софистицираност) и мотивацију. Када су појединци способни за то и мотивисани да саопште експлицитни став, он може замаскирати имплицитну реакцију (која без обзира наставља да делује на оне мање контролабилне аспекте понашања, рецимо, невербалне). Модел није директно примењив на овде приказане резултате, али оно што је са аспекта овог рада најважније у овом моделу јесте претпоставка да се експлицитни ставови мењају релативно лако, док се имплицитни ставови попут старих навика мењају спорије и теже (па на исте дубинске структуре налажу различита површна мишљења). Друга једнако важна претпоставка јесте да дуални ставови нису исто што и когнитивна дисонанца, тј. тензија као последица несклада међу когнитивним елементима. То се не тиче тога да појединац осећа субјективно стање конфликта, већ једноставно тога да људи саопштавају став који сматрају најприкладнијим (Wilson, 2000). Могући су бројни односи имплицитних и експлицитних ставова, али ситуација која је описана као „мотивисано необазирање“ (енгл. *motivated overriding*) (Wilson, 2000, str. 106), нешто што је овде од посебне важности. Свесност о неприхватљивости или непожељности исказивања негативног односа, аверзије и сл. према неком објекту (нпр. према демократији), води томе да он бива „прећутан“, а изнет онај став који појединац процењује као прихватљивији у тренутним околностима. Ово је нешто попут онога што су Адорно и сарадници називали псеудодемократским идејама у којима је хостилност према некој групи некако пригушена и замаскирана путем компромиса са демократским идеалима (Adorno et al., 1950). У контексту овог рада, могло би се рећи да се суштина овакве аргументације огледа у томе да друштвене промене не доносе нужно и увек промену ставова, већ односа према њиховом испољавању, што је нешто што вреди имати на уму.

Из приказаних биваријантних повезаности следе три важна прелиминарна закључка: (1) прелиминарна класификација оријентација у четири групе психолошко-диспозиционих оријентација није без основа, барем у том смислу да су често управо међуповезаности оријентација унутар претпостављене

компоненте најинтензивније, с тим што, међутим, (2) оријентације различитог „типа“ нису међусобно неповезане (што сугерише да издвојене компоненте нису независни подсистеми), али и да (3) постоје нека одступања која указују да теоријски претпостављена структура политичке културе не одговара у потпуности добијеним подацима. Овакви закључци додатно су подржани факторском структуром психолошко-диспозиционих оријентација.

Факторском анализом издвојено је девет фактора (табела бр. 47). Оно што је одмах јасно уочљиво јесте да се три, од претпостављене четири, врсте оријентација (когнитивна, афективна и мотивациона) групишу на три различита фактора, првом, четвртом и петом. Први фактор (објашњава 14.23% варијансе) окупља све афективне оријентације изузев политичког цинизма и патриотског сентимента. Највеће засићење показују дифузна подршка систему и поверење у (не)политичке институције, док и остале три оријентације показују позитивно засићење овим фактором (као и подршка демократском режиму), те је овај фактор назван *политички афекти* и одговара ономе што је раније описано као афективна компонента. Јасно је такође да се политички афекти пре свега односе на везаност, лојалност или својеврсну просистемску оријентацију у афективном смислу.

Четврти фактор (6.13% објашњене варијансе) окупља све когнитивне оријентације, назван је *политичка когниција* и готово у потпуности одговара ономе што је раније описано као когнитивна компонента политичке културе, док је пети фактор (4.33% варијансе) назван *политичка мотивација*, будући да све раније описане мотивационе оријентације, изузев политичке ефикасности, показују позитивна засићења на овом фактору. Ове две изоловане димензије су свакако у блиској вези јер је фактор политичке когниције засићен и неким мотивационим оријентацијама и обрнуто. Вреди скренути пажњу на то да позитивно засићење на фактору политичке мотивације показује и парламентарна оријентација; чини се да је позитиван однос према елементарним правилима демократске процедуре – изборима и партијским борбама – важан елемент политичке мотивације младих. Важно је, међутим, још једном нагласити да је употреба термина „политичка мотивација“ овде само условна – њен садржај нису специфични или различити мотиви политичког понашања, већ више начелна заинтересованост за сферу политике и спремност за ангажман.

Табела бр. 47: Факторска структура психолошко-диспозиционих оријентација

Оријентације	Компоненте (засићења)									Комуналитети
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Чињеничко знање				.728	.334					.588
Знање о правилима и процедурама				.765	.336					.611
Знање о међународној политици				.751						.613
Политичка концептуализација				.494						.379
Дифузна подршка систему	.760									.650
Политички цинизам		-.777								.674
Поверење у политичке инстит.	.761									.657
Поверење у неполитичке инстит.	.685									.613
Патриотски сентимент			-.556							.548
Демократски сентимент	.476		.447		.403					.492
Задовољство развојем демократије	.583									.429
Задовољство екон. ситуацијом	.339							-.556		.573
Интересовање за политику				.379	.799					.712
Важност политике у животу				.366	.720					.600
Прометејски активизам					.385				.318	.562
Политичка ефикасност		.790								.661
Учесталост коришћења медија					.552					.528
Спремност за гласање					.406					.401
Наднационална идентификација			.589							.510
Социјалистичка оријентација			-.338			.405		.530		.595
Модернизам			.331					.543		.531
Вертикални колективизам						.690				.588
Отвореност према свету			.609			-.382				.422
Ауторитарност			-.346			.552			-.514	.544
Либерална оријентација		.402	.572				.388		.430	.551
Аномија		-.561					-.313	.471		.529
Подршка слободи говора		.414					.437	-.414		.487
Легалистичка оријентација							.726			.557
Парламентарна оријентација		.570			.457	-.355	.463			.580
Постматеријализам									.725	.539
Политичка толеранција			.670			-.307			.384	.529
Подршка демократском режиму	.398		.329		.302		.512			.474
Објашњена варијанса (%)	14.23	9.13	7.62	6.13	4.33	3.83	3.35	3.32	3.21	

Напомена: анализа главних компоненти; eigenvalues >1; косоугла (promax) ротација.

Други фактор (9.13% објашњене варијансе) је биполаран. На једном полу окупља политичку ефикасност, парламентарну и либералну оријентацију, као и подршку слободи говора, а на другом аномију и политички цинизам. Највећа засићења овим факторима показују политичка ефикасност и политички цинизам (с различитим предзнаком), што указује на то да су ове две оријентације блиско повезане, али супротстављене (што је уосталом било уочљиво и на биваријантном нивоу који указује на изражену негативну повезаност ове две оријентације). То је, у принципу, очекивано. Ако се политика види као частан и поштен посао, вођен принципима и општим интересима, а они који политику кроје као отворени и осетљиви за улогу обичног човека у том процесу, и сопствена улога у политичком животу ће бити позитивније вреднована, а уверење у сопствену могућност утицаја израженије. Вероватно је и да обрнуто такође стоји. Ако се имају у виду засићења осталих елемената овог фактора, чини се да се о издвојеној димензији може

говорити као о показатељу односа појединца према самом себи као „политичком објекту“, тј. позитивном односу према свету политике и правилима политичке игре из угла самоперцепције позиције самог појединца – његове компетентности и могућности деловања унутар установљених правила. Реч је о својеврсном континууму од блискости света политике појединцу и његове интегрисаности у њу до потпуне дистанцираности од негативно перципираног политичког окружења, неки облик политичке аномије. Димензија је условно названа *политичка (не)потентност*.

Преостале факторе готово искључиво творе вредносне оријентације. На једном полу трећег фактора (7.62% објашњене варијансе) групишу се политичка толеранција, отвореност према свету, ширина геополитичке идентификације, либерална оријентација, модернизам, подршка демократском режиму и израженост демократског сентимента, док су на другом полу окупљени ауторитарност, социјалистичка оријентација и патриотски сентимент. Јасно је да овај фактор обухвата либерална и демократска опредељења (односно, на другој страни, нетолерантне, предрасудне елементе, умањење значаја аутономије појединца). У складу са тим, фактор је условно назван *(не)либерална оријентација*.

Шести фактор (3.83% објашњене варијансе) је по много чему сродан претходно описаном. Позитивни пол овог фактора творе вертикални колективизам, ауторитарност и социјалистичка оријентација, а негативан отвореност према свету, политичка толеранција и парламентарна оријентација. Ако се има у виду садржај оријентација које чине овај фактор, могло би се рећи да се суштина ове димензије огледа у супротстављености мирне коегзистенције различитости (интереса, политичких, мањинских и маргинализованих група) наспрот јединству које различитости гуши и нивелише, а појединца ставља у подређен положај (у односу на групни или ауторитет државе). Димензија је у складу са тим условно названа *(не)п.луралистичка оријентација*.

И о седмом фактору има смисла говорити у продемократским терминима, али чини се у једном специфичном смислу. Димензију пре свега дефинише легалистичка и парламентарна оријентација, подршка слободи говора и позитиван однос према демократском режиму. Чини се да је овде реч о прихватању

демократије као форме владавине, у смислу позитивног односа према демократским правила политичке игре или демократској процедури - владавини закона, надметању партија, периодичним изборима, слободи говора итд. Стога је ова димензија условно названа *процедурално-демократска оријентација*.

Осми фактор описује нешто што би се можда најадекватније могло описати у терминима *транзиционог (не)задовољства*. Позитиван пол овог фактора творе социјалистичка оријентација, модернизам и аномија, док се на негативном полу групишу задовољство економском ситуацијом и подршка слободи говора. Ако се има у виду да се прихватањем социјалистичке оријентације највећим делом исказује незадовољство тренутним стањем економског система, а прихватањем модернизма позитиван однос према потреби друштвених промена чини се да ова оријентација указује на незадовољство актуелном друштвено-економском ситуацијом, потребу за променама у циљу побољшања тог стања, уношењем реда и организације. На то додатно указује позитивно засићење аномије на овом фактору, па и негативно засићење подршке слободи говора које би можда требало схватити у контексту давања приоритета реду и организацији, наспрот активностима које га (потенцијално) додатно отежавају, макар се радило и о угрожавању људских права.

Најзад, садржај последњег, деветог фактора делом се преклапа с неким од раније описаних оријентација. У питању је, такође, биполарна димензија чији један пол творе постматеријализам, либерална оријентација, политичка толеранција и прометејски активизам, док ауторитарност чини други пол овог фактора. Постматеријализам, који на овом фактору показује највеће засићење, има смисла сматрати показатељем својеврсног политичког либерализма, што га чини сродним другим елементима овог фактора – либералној оријентацији и политичкој толеранцији – и по много чему антиподу ауторитарности. Ако је у суштини ауторитарности некритички однос према легитимним ауторитетима онда је суштина постматеријализма управо критика и утицај на њих, кроз заштиту слободе говора и веће учешће грађана у одлукама које ауторитети доносе (што је суштина постматеријализма). На тај начин, сродност политичке толеранције и либералне оријентације и постматеријализма добијају на смислу, као и

прометејски активизам као начелна спремност да се утиче на ток друштвених збивања. Димензија је условно названа *политички (не)либерализам*.

Већина издвојених психолошко-диспозиционих оријентација значајно корелира (табела бр. 48). Неке од тих повезаности су од посебне важности. Политичка когниција, афекти и мотивација су у статистички значајним и позитивним релацијама. Без улажења у претпоставке о каузалном следу, несумњиво је да су они који више знају о политици позитивније оријентисани према низу политичких објеката и заинтересованији за сферу политике (због чега су и вероватно, повратно, информисанији). Ови односи имају велику важност јер указују на спрегу, уопштено речено, информација и осећања, пре свега, у смислу тога да позитивни афективни однос према политичким објектима није лишен когнитивне основе. Међутим, наличје квалитета ове повезаности указује да је негативан однос према политичким објектима удружен с ниским нивоима знања о њима – што су осећања ученика негативнија, то је нижи и ниво политичког знања. То указује да барем део младих гаји неутемељено критичан однос према свету политике, донекле предрасудног квалитета – негативно су оријентисани према нечему о чему мало знају.

Табела бр. 48: Матрица интеркорелација психолошко-диспозиционих оријентација

	Политички афекти	Политичка потентност	Либерална оријентација	Политичка когниција	Политичка мотивација	Неплуралист. оријентација	Процедурално-демокр. ориј.	Транзитивно незадовољство
Политичка потентност	.042							
Либерална оријентација	.071*	.200**						
Политичка когниција	.233**	.128**	.127**					
Политичка мотивација	.259**	.196**	.288**	.426**				
Неплуралистичка оријентација	-.082*	-.242**	-.421**	-.195**	-.235**			
Процедурално-демократска ориј.	.118**	.242**	.216**	.156**	.294**	-.127**		
Транзитивно незадовољство	.036	-.117**	-.108**	.190**	.023	-.053	-.128**	
Политички либерализам	-.144**	.149**	.265**	.064	.087*	-.149**	.215**	-.071*

Напомена: Именовани су позитивни полови издвојених фактора.

* значајност на нивоу .05

** значајност на нивоу .01

И односи унутар издвојених вредносних подсистема су, имајући у виду њихов садржај, донекле очекивани. Тако су либерална, процедурално-

демократска оријентација и политички либерализам међусобно позитивно повезани, док су везе ових оријентација с неплуралистичком оријентацијом негативне. Негативна је и повезаност ове три оријентације с транзитивним незадовољством, које очигледно води својеврсној нетрпељивости и одбацавању продемократских уверења.

И повезаности политичких когниција, мотивације и афеката са издвојеним вредносним подсистемима имају неке важне импликације. Чини се да знање и информације имају извесне „либерализујуће“ ефекте у вредносном смислу - позитивно су повезани с либералном и процедурално-демократском оријентацијом, а негативно са ауторитарно-колективистичким синдромом. Сличан образац повезаности три наведене вредносне оријентације (иако нешто слабијег интензитета) постоји и с политичким афектима сугеришући везу просистемских афеката и прихватања неких, условно речено, просистемских вредносних оријентација (уз отворено питање да ли позитивни афекти према систему воде прихватању системских вредности или је позитивни однос према систему експресија прихваћених вредности на којима је такав систем формално заснован). Најзад, судећи према интензитету повезаности највећа спрега постоји између вредносних и мотивационих оријентација, што би, вероватно, требало схватити као показатељ израженог мотивационог потенцијала вредносних оријентација, али и као показатељ вредносне утемељености политичке мотивације.

И одсуство значајних веза између појединих психолошко-диспозиционих оријентација вредно је помена. Тако, рецимо, изненађује одсуство значајне повезаности између политичких афеката и политичке потентности јер то указује да је квалитет самоперцепције појединца као политичког актера независан од евалуације политичких објеката, политичког система у целини или неких његових најважнијих делова. Очигледно да однос ова два није однос један према један. Као што ни резултат објективног стања аномије није нужно осећај „субјективне“ аномије, тако ни последица позитивне или негативне перцепције политичких околности изгледа није нужно и осећај сопствене (не)потентности који је можда по природи општије и „дубље“ уверење или је на општијим/„дубљим“ уверењима утемељен. На такву могућност указује значајна (позитивна) повезаност политичке потентности с либералном и процедурално-демократском оријентацијом, односно

(негативна) с неплуралистичком оријентацијом, која је интензивнија него веза ове оријентације с политичком когницијом или мотивацијом.

Можда и више изненађује одсуство значајне повезаности између политичких афеката и транзитивног незадовољства, будући да је разумно претпоставити да се кривица за незадовољавајуће друштвено-економске прилике у земљи свађује на тренутне политичке ауторитете. У литератури се могу пронаћи дистинкције између уопштене и специфичне подршке политичким објектима (Easton, 1975). Уопштена подршка би, уз узвесне ограде, могла бити изједначена са овде издвојеном оријентацијом политичких афеката, док би транзитивно незадовољство могло бити показатељ специфичне подршке (односно, одсуства исте). Оно што је, међутим, овде важно јесте да уопштена и специфична подршка нису нужно повезане (Easton, 1975). Ова прва представља својеврсни резервоар залихе или подршке систему, чак и у ситуацијама у којима актуелни лидери своје активности обављају на незадовољавајући начин. Важно је, поред тога, и одсуство значајне повезаности између транзитивног незадовољства и политичке мотивације јер практично указује да (не)задовољство актуелним околностима нити младе чини превише незаинтересованим или дистанцираним од света политике нити посебно мотивисаним да нешто учине у циљу промене незадовољавајућег стања.

Факторска структура фактора другог реда указује на то да се може говорити о три општа, међуповезана система психолошко-диспозиционих оријентација (табела бр. 49). Први фактор на позитивном полу окупља либералну оријентацију, политички либерализам и политичку потентност, док негативни пол овог фактора твори неплуралистичка оријентација. Други фактор творе политичка когниција, афекти и мотивација, док је трећи фактор сачињен од процедурално-демократске оријентације и политичке потентности (позитиван пол), односно транзитивног незадовољства (негативан пол).

Ако се имају у виду садржаји фактора првог реда који творе ове општије оријентације, могућа су нека важна запажања. Најпре, разлике у садржају првог и трећег фактора заслужују коментар. Чини се да први фактор окупља генерална уверења, општије евалуације, „удаљене“ од политичких објеката, али итекако релеватне за однос појединца према њима, нешто ближе ономе што је раније

описано као политички *релевантне* него политичке оријентације. Он у том смислу представља својеврсну продемократску оријентацију на нивоу прихваћености демократских вредности и идеала, условно речено, интринзичку или имплицитну продемократску оријентацију. Трећи фактор пак, чини се, више се тиче специфичнијих, актуелнијих евалуација политичко-економског функционисања демократије, односа према демократији као пракси или у пракси и неким њеним главним институцијама (у најширем значењу) него према демократским вредностима – у питању је својеврсна институционално или инструментално демократска оријентација.

Табела бр. 49: Факторска структура фактора другог реда психолошко-диспозиционих оријентација

	Компоненте			Комуналитети
	1	2	3	
Политички либерализам	.705			.587
Либерална оријентација	.691			.345
Неплуралистичка оријентација	-.690			.536
Политички афекти		.783		.576
Политичка мотивација		.686		.590
Политичка когниција		.679		.538
Транзитивно незадовољство			-.832	.489
Процедурално-демократска ориј.			.527	.709
Политичка потентност	.354		.360	.490
Објашњена варијанса (%)	26.13	15.89	11.97	

Напомена: анализа главних компоненти; eigenvalues >1; косоугла (promax) ротација. Именовани су позитивни полови фактора првог реда.

Преостали, други фактор, синтеза политичке когниције, афеката и мотивације представља, чини се, општи или обједињени однос према свету политике, генерални став (с три често истицане ставовске компоненте). Тиче се својеврсне политичке инволвираности или укључености – интересовања, информисаности и афективног реаговања на свет политике.

Понешто о природи ових општих оријентација може се рећи и на један други начин. Иако је о чиниоцима политичких оријентација раније опширно дискутовано, овде ће бити укратко прокоментарисан њихов значај за варијабилност психолошко-диспозиционих оријентација на другачији начин. То је прилика да се нешто додатно сазна о природи и садржају ових димензија, условима њиховог јављања и формирања, али и да се додатно осветли важност самих чинилаца на садржајно „чистије“, при том општије оријентације, и додатно потврде или оповргну прелиминарни закључци засновани на анализи

биваријантних повезаности. У анализу су укључене оне независне варијабле на чију важност указује анализа на претходним странама, уз нека њихова прилагођавања, примерено поступку мутливаријантне анализе који је примењен.

На три издвојена фактора другог реда, различити чиниоци утичу у различитом степену (табела бр. 50). Најзначајнији чинилац условно назване интринзичко продемократске оријентације, првог фактора другог реда, јесте религиозност која, ако се тако може рећи, представља брану развоју ове оријентације младих. О религиозности се као о чиниоцу вредносних оријентација младих може, као што је раније речено, дискутовати само условно. Будући и сама вредносна оријентација, она је пре пратилац или корелат других вредносних оријентација, него њихов чинилац. Но, изражен негативан утицај степена религиозности на ову оријентацију има неке важне импликације. Религиозност је сама по себи систем вредносних уверења које се често карактеришу као традиционална, често, у нашој средини (па и у овом раду), у вези с традиционалистичким, етноцентричким, нетолерантним или уопштено речено недемократским ставовима (не увек и нужно, наравно), а то делом потврђује претпостављени продемократски карактер издвојене оријентације. Изражена спрега ове оријентације с религиозношћу могла би бити показатељ да се, као и религиозност, и она тиче општијих животних уверења – уопштено речено, о слободи појединца (од ауторитета, традиционалних норми итд.) и квалитету приступа интерперсоналним односима – што би, опет, могло указивати и на њену дубљу укорењеност у структури личности појединца и стицање у раним фазама политичке социјализације, тиме и пре на њен за политику релевантни, него преовлађујуће политички карактер.

Управо на такве претпоставке упућује важност неких карактеристика васпитног стила које имплицирају важност породице као агенса социјализације. Утицај карактеристика васпитног стила у складу је с налазима који се могу пронаћи у литератури. Основе развоја демократског приступа интерперсоналним односима и у овом случају јесу егалитарност у породици, отворена и толерантна породична клима, уважавање мишљења, легитимност индивидуалне акција и иницијативе, на шта указује важност строгоће дисциплине и партиципације у доношењу породичних одлука као чинилаца ове оријентације.

Табела бр. 50: Релативан допринос независних варијабли факторима другог реда

Предиктори	Критеријумске варијабле		
	Интринзичко демокр. ориј.	Политичка укљученост	Инструментално демокр. ориј.
Место пребивалишта (1-Београд, 0 – Остало)	.035 (.933)	.000 (-.001)	-.050 (-1.170)
Пол (1 – Мушки, 0 - Женски)	-.030 (-.784)	.074 (1.907)	.057 (1.313)
Образовање оца	.017 (.360)	.086 (1.786)	.011 (.201)
Образовање мајке	.083 (1.766)	-.027 (-.566)	.100 (1.850)
Материјална ситуација породице	.051 (1.377)	.083* (2.180)	.126** (2.623)
Подстицање аутономије у породици	-.016 (-.422)	.037 (.952)	-.004 (-.086)
Строгоћа дисциплине (1-строга, 2-попустљива, 3-либерална)	.139** (3.791)	.028 (.746)	.045 (1.068)
Доношења одлука у породици (1- учествује, 0- не учествује)	.085* (2.339)	.058 (1.575)	-.086* (2.392)
Политичко интересовање оца	-.025 (-.620)	.111** (2.634)	-.047 (-1.009)
Политичко интересовање мајке	.064 (1.521)	.134** (3.096)	.101* (2.381)
Политичка партиц. родитеља	.014 (.382)	.135** (3.598)	-.046 (-1.109)
Политичко интересовање друга/рице	.057 (1.527)	.126** (3.270)	-.057 (-1.341)
Религиозност	-.332** (-8.682)	.070 (1.770)	-.024 (-.541)
Животно задовољство	-.049 (-1.296)	-.021 (-.549)	.116** (-2.810)
Тип школе (1 – Гимназија, 0 – Стручна школа)	.128** (3.295)	.157** (3.937)	.078 (1.753)
Школски успех	.109** (2.949)	.205** (5.398)	-.050 (-1.180)
Изборни предмет	.025 (.677)	.100** (2.653)	-.022 (-.536)
Учешће у раду ученичког парламента	.063 (1.747)	.093* (2.540)	.032 (.781)
Adjusted R²	.281	.241	.135
Значајност модела	F (18) = 13.91, p<.01	F (18) = 11.52, p<.01	F (18) = 3.21, p<.01

Напомена: Подаци у ћелијама представљају стандардизоване регресионе коефицијенте; у заградама су одговарајуће вредности т-тестова; ** значајност на нивоу .01; *значајност на нивоу .05

Важност типа школе и школског успеха указују на релевантност и неких других фактора у развоју ове оријентације. Тип школе је веома сложен демографско-социјални чинилац. Не само да указује на утицај школског контекста (садржаја курикулума, школске климе, припадности различитим вршњачким групама или супкултурама), већ и на индиректан утицај низа социјалних фактора, тј. разлика у социјалном залеђу младих (образовању родитеља, врсти занимања, материјалном статусу итд.), па и неких психолошких момената при избору школе/занимања (на пример, нивоа аспирација, нивоа опште културе, отворености за нова искуства итд.). Нека класична истраживања у нашој средини указују на својеврсне дистинктивне вредносне профиле образовно-професионалних катеогрија младих (Pantić, 1981; 1990b; Rot i Havelka, 1973), чему у прилог иду и налази овог истраживања. И утицај школског успеха би делом могао бити схваћен у том смислу.

Најзад, вреди скренути пажњу на чињеницу да степен политизације социјалног окружења, када се остали фактори држе под контролом, нема значајног утицаја на ову оријентацију, што вероватно највише казује о томе да

њена природа није у својој суштини политичка, већ пре за политику релевантна (уколико се та релевантност, наравно, касније потврди).

Већина ових фактора не остварују значајан утицај на политичку укљученост, другу општу оријентацију. Најважнији чиниоци ове оријентације јесу фактори у вези са школом, степен политизације социјалног окружења и, у најслабијем степену, материјална ситуација породице. На основу тога рекло би се да је реч о политичкој оријентацији *par excellence*. Политички укљученији јесу млади који потичу из средине која се и сама може описати као таква. Већа „засићеност“ социјалне средине политиком води и већем интересовању за њу, увећању знања, увиђању њеног значаја итд., за шта у таквом контексту постоје знатно веће могућности јер је, једноставно речено, више прилика за политичко учење. Томе додатно доприноси школа, као један од основних инструмената политичке социјализације младих која својим специјализованим курсевима и ваннаставним активностима очигледно води већој политизацији младих. Најзад, класичне тврдње о политици као ствари материјалних ресурса (и свега што с тим иде), домену елита у том смислу, делом стоје и за младе у Србији, на шта указује и позитиван утицај материјалног стандарда на политичку укљученост.

О томе да је условно названа инструментално-демократска оријентација у суштини ствар актуелних евалуација најубедљивије сведочи превасходна важност материјалног стандарда и задовољства животом као њених чинилаца. То ову оријентацију по много чему чини инструменталном – неке кључне институције актуелног друштвено-политичког система највише изгледа подржавају они који од таквог система имају највише користи (што је у извесном смислу чини просистемском, па и статус кво оријентацијом). Стога је ова оријентација демократска у мери у којој се њоме изражава подршка неким основним елементим демократског система, а инструментална у мери у којој је таква подршка израз задовољавајућих исхода које он има за појединца. Значајан утицај слабијег интензитета остварује и политичко интересовање мајке, као и партиципација младих у доношењу породичних одлука. Ово прво вероватно доприноси развијању осетљивости за политику и актуелне друштвено-политичке околности, те његов утицај не изненађује, док је утицај наведене карактеристике

васпитног стила збуњујући јер указује на то да расте израженост ове оријентације са, да тако кажемо, концентрацијом моћи у породици.

Анализа чинилаца три опште оријентације указује на њихову различиту природу, услове и чиниоце формирања. Томе у прилог иде и интензитет међусобне повезаности три оријентације које су тек делимично и прилично слабо повезане. Најинтензивнија повезаност постоји између имплицитне демократске оријентације и политичке укључености ($r = .301, p < .01$), што, чини се, највише указује на политичку релевантност општег вредносног синдрома. И веза имплицитне и инструменталне демократске оријентације је позитивна, иако слабијег интензитета ($r = .145, p < .01$), што сугерише слабу утемељеност актуелних у општијим евалуативним оријентацијама или слабо превођење других у ове прве. С друге стране, изостаје значајна веза политичке укључености и инструментално-демократске оријентације ($r = .042, p < .239$). Све то указује да се о структури психолошко-диспозиционих оријентација може говорити као о лабавом и слабо интегрисаном систему оријентација.

6.2 Структура психолошко-бихејвиоралних оријентација

Анализирани облици политичког понашања су у позитивним и статистички значајним везама. Све корелације између четрнаест различитих облика понашања, изузев једне, статистички су значајне (прилог бр. 24). Највише корелације јављају се између неких сродних облика понашања, што би могло указивати на постојање различитих типова политичког понашања. Тако се израженија повезаност јавља између својеврсних колективних облика политичког понашања (присуства политичком скупу, учешћа у мирним и насилним демонстрацијама), између неких експресивних (ношење беца/мајице с политичком поруком, исписивање политичких графита) или интернет активности (посета политичких сајтова, чланство у интернет групама). Једина незначајна веза јавља се између учешћа у насилним демонстрацијама и обраћања представнику власти.

Факторском структуром издвојена су четири фактора о којима, условно речено, има смисла говорити као о различитим типовима политичке активности (табела бр. 51). Први фактор (29.59% објашњене варијансе) окупља учешће у

политичкој кампањи, исписивање политичких графита и ношење беџа или мајице с политичком поруком. Други фактор (9.14% објашњене варијансе) окупља комуникационе и интернет активности – посету политичких сајтова, чланство у интернет групама, убеђивање других да гласају на одређени начин и политичко дискутовање. Присуствовање политичким скуповима, учешће у мирним и насилним демонстрацијама чине трећи (7.87% објашњене варијансе), а четврти фактор (7.72% објашњене варијансе) сачињен је од четири преостала облика политичког понашања (писање протестног писма медијима, чланство у организацијама, потписивање петиција и обраћање представнику власти).

Табела бр. 51: Факторска структура психолошко-бихејвиоралних оријентација

	Компоненте (засићења)				Комуналитети
	1	2	3	4	
Учешће у политичкој кампањи	.760				.379
Исписивање политичких графита	.739				.534
Ношење беџа или мајице	.663				.557
Посета политичких сајтова		.778			.415
Убеђивање других		.651			.534
Учесталост политичких дискусија		.644			.565
Члан групе на Интернету		.585			.579
Присуство политичком скупу		.304	.384		.626
Учешће у насилним демонстрацијама			.878		.644
Учешће у мирним демонстрацијама			.701		.565
Протестно писмо медијима				.661	.648
Чланства у организацијама				.591	.719
Петиција				.503	.460
Обраћање представнику				.498	.383
Објашњена варијанса (%)	29.59	9.14	7.87	7.72	

Напомена: анализа главних компоненти; eigenvalues >1; косоугла (promax) ротација.

У литератури се говори о различитим типовима политичког понашања која се разликују према већем броју критеријума: степену активности и иницијативе, односу појединца и власти, области и начина испољавања, временском трајању, степену кооперативности, конфликтности итд. Верба са сарадницима развија класичну и утицајну класификацију четири основна типа политичке партиципације: гласање/учешће на изборима (председничким, парламентарним, локалним итд.), кампањске активности (рад за кандидата или партију, присуство кампањском догађају, новчана донација итд.), комуналне активности (придруживање организацији, рад с другима на неком проблему у заједници, рад са суседима на заједничком проблему итд.), специфични/индивидуални контакти (контактирање локалног/националног званичника, представника власти итд.)

(Verba et al., 1979). Слична је и једна проширена верзија ове класификације која укључује и политичко дискутовање и неке додатне, неодређене типове, попут убеђивања других да гласају на одређени начин (Clagget & Pollock, 2006). Говори се о раније поменутој дистинкцији конвенционалних и неконвенционалних облика активности (Conway, 1990); о активности посматрача, транзиционим и гладијаторским активностима, активним и пасивним, отвореним и прикривеним, епизодним или континуираним облицима активности (Milbrath, 1963); разликује се формални, медијски, комуникацијски, неформални (ванинституционални) активизам и друштвено-политичко ангажовање (Kuzmanović, 1990a) или седам ступњева активности према њеном интензитету, од апатије до обављања политичке функције (Rose, према Šiber, 2007).

И групе активности које творе овде издвојене факторе разликују се према више чинилаца, те је тешко пронаћи јединствени критеријум њиховог одређења. Неки од ових типова активности обављају се индивидуално, други колективно; једни захтевају знатно виши степен личне иницијативе од других; различит је и однос појединца и политичких објеката, временско трајање активности итд. У појединим случајевима и за облике активности који творе појединачне факторе тешко је пронаћи „најмањи заједнички садржалац“. Елементе првог фактора има, чини се, смисла посматрати као превасходно показатеље *експресивног активизма* – изражавања политичких ставова или давања подршке некој политичкој идеји, те је фактор тако условно и именован. Други фактор практично окупља две, наизглед различите, али очигледно повезане врсте активности – интернет и комуникациони активизам. Чини се да су обе врсте у својој суштини комуникационо-интерактивне – активности на интернету исцрпљују се у комуникацији с мањим или већим кругом особа, дискутовању и дебатовану, међусобним препискама, коментарисању итд., у складу са чим је овај фактор условно назван *комуникациони активизам*. Трећи фактор назван је *колективни активизам*, будући да укључује учешће у различитим видовима масовних догађаја. Последњи извојени фактор окупља облике понашања који се у литератури различито класификују: формални активизам, индивидуални/персонализовани контакти, неконвенционални активизам итд. Овде је овај тип понашања условно назван *директни активизам*, будући да се ради о облицима понашања који су

фокусирани на конкретне и специфичне проблеме/теме у вези с којима појединац бива активно и конкретно, па и персонализовано укључен. Ови облици понашања, у поређењу с преостале три групе, карактерише најизраженији и најдиректнији утицај на, уопштено речено, доносиоце одлука.

Иако има смисла о издвојеним облицима политичког понашања говорити као о различитим типовима, има изгледа смисла говорити и о једној општој тенденцији која лежи у њиховој основи. Међусобне корелације четири различита типа понашања су позитивне и статистички значајне (табела бр. 52). Најинтензивнија повезаност постоји између експресивног и комуникационог активизма ($r = .495$, $p < .01$), док су најслабије повезани колективни и директни активизам ($r = .231$, $p < .01$).

Табела бр. 52: Интеркорелације типова политичког понашања

	Комуникациони активизам	Колективни активизам	Директни активизам
Експресивни активизам	.495**	.305**	.249**
Комуникациони активизам		.333**	.287**
Колективни активизам			.231**

** значајност на нивоу .01

Стога не изненађује што се издваја један фактор другог реда (48.58% објашњене варијансе) који би могао бити назван *општи политички активизам*, будући да окупља сва четири различита типа која на овој издвојеној општој димензији показују позитивна засићења (табела бр. 53).

Табела бр. 53: Факторска структура фактора другог реда

	Компонента (засићења)	Комуналитети
Комуникациони активизам	.797	.594
Експресивни активизам	.770	.636
Колективни активизам	.632	.400
Директни активизам	.560	.314
Објашњена варијанса (%)	48.58	

Напомена: анализа главних компоненти; eigenvalues >1.

Анализа чинилаца општег политичког активизма пружа могућност за неке додатне увиде (табела бр. 54). Најважнији „чинилац“ политичког активизма младих јесте учешће у раду ученичког парламента. Као што је већ раније напомињано, о овој карактеристици младих као чиниоцу политичког активизма

може бити говора само условно, аналогно напоменама о односу религиозности и односу политичких и политички релевантних психолошко-диспозиционих варијабли. Будући да је и сам нека врста парapolитичке активности и вероватно израз истих оних склоности младих који их подстичу и на политички активизам, учешће у овом облику екстраурикуларних активности адекватније је сматрати корелатом политичког активизма. Наравно да се улога ученичког парламента у подстицању и актуелном учешћу младих у различитим облицима политичког понашања тиме не исцрпљује. Институт ученичког парламента је нека врста тренинга, арене за увежбавање политичких улога, нека врста симулације политичке ситуације која младе упознаје са одређеним скупом правила примењивих и на политички живот и пружа им могућност да стекну увиде у њихову важност. Могуће је да се у одређеном броју случајева ради о, у извесном смислу, редувантним информацијама – пролиферацији, даљој разради или само једноставној примени раније постојећих вештина и склоности – али и о простору за стицање нових вештина за улогу активног грађанина ван школе, тамо где такве склоности нису развијене на други начин или из других извора.

Табела бр. 54: Релативан допринос независних варијабли општем политичком активизму

Предиктори	Критеријумска варијабла
	Општи политички активизам
Место пребивалишта (1-Београд, 0 – Остало)	.044 (1.076)
Пол (1 – Мушки, 0 - Женски)	.085* (2.063)
Образовање оца	.158** (3.082)
Образовање мајке	.102* (1.964)
Материјална ситуација породице	-.028 (-.684)
Подстицање аутономије у породици	-.036(-.869)
Строгоћа дисциплине (1-строга, 2-попустљива, 3-либерална)	.019 (.479)
Доношења одлука у породици (1- учествује, 0- не учествује)	.037 (.937)
Политичко интересовање оца	-.016 (-.365)
Политичко интересовање мајке	.073 (1.575)
Политичка партиц. родитеља	.056 (1.385)
Политичко интересовање друга/рице	.095* (2.318)
Религиозност	-.084* (-1.990)
Животно задовољство	.030 (.717)
Тип школе (1 – Гимназија, 0 – Стручна школа)	.001 (.028)
Школски успех	-.033 (-.814)
Изборни предмет	.050 (1.239)
Учешће у раду ученичког парламента	.266** (6.761)
Adjusted R²	.134
Значајност модела	F (18) = 6.11, p<.01

Напомена: Подаци у ћелијама представљају стандардизоване регресионе коефицијенте; у заградама су одговарајуће вредности т-тестова; ** значајност на нивоу .01; *значајност на нивоу .05.

Док у анализи психолошко-диспозиционих оријентација није имао практично никакав релативни значај, ниво образовања родитеља важан је чинилац политичког активизма младих. Степен образовање оца је при том важнији чинилац у том смислу од степена образовања мајке. Ови налази придружују се великој скупини резултата која указује на важност карактеристика социоекономског нивоа појединца на политичку партиципацију и потврђују претпоставке СЕС модела да у политици учествују они бољестојећи појединци. Очигледно је да то стоји и за популацију новопечених бирача. Класично објашњење за овакве резултате јесте већа расположивост ресурса потребних за политичку партиципацију (време, новац, вештине, капацитети за разумевање и баратање политичким информацијама итд.), као и развој одређених уверења која је олакшавају, пратилаца одређене позиције у социјалној структури. Очигледно да и одрастање у таквој средини води већем политичком активизму.

И вршњаци играју улогу у свему томе јер је и кретање у друштву политички заинтересованих пријатеља позитивно повезано са општим политичким активизмом.

Најзад, и након контроле других чинилаца, опстаје утицај пола и степена религиозности ученика. Податак да су младићи политички активнији није новост и у складу је и са претпоставкама овог, а и са великим бројем ранијих истраживања. И међу младима је политика, барем један њен део који се тиче актуелизованог учешћа у политичком животу, „мушки посао“. Религиозност, с друге стране, има демотивишући утицај и води политичкој пасивности младих. Можда је и важнији податак сама чињеница да је религиозност уопште значајан чинилац политичког понашања јер изнова указује да је у нашој средини религиозност испитаника веома релевантан фактор односа према политичким објектима, оријентација са израженим политичким потенцијалом.

Једнако изненађује и одсуство независног утицаја степена политизације породице, као и карактеристика васпитног стила родитеља, који немају значаја за ниво политичког активизма младих (када се утицај неких других фактора контролише), што није у складу с већим бројем ранијих налаза, а ни претпоставкама од који се у овом раду кренуло.

6.3 Однос психолошко-диспозиционих и психолошко-бихејвиоралних оријентација

Након анализе структуре и односа унутар две велике групе оријентација, преостало је да се пажња обрати на једно од главних питања – однос психолошко-диспозиционих и психолошко-бихејвиоралних оријентација, предиспозиција за понашање и самог актуелизованог понашања. Како психолошко-диспозиционе оријентације има смисла сматрати антецедентима психолошко-бихејвиоралних, а будући да међу њима постоје већ показане повезаности, анализа је вршена поступком који омогућује анализу њиховог релативног и независног утицаја путем мултипле регресионе анализе.

Неколико важних информација уочљиво је у табели бр. 55. Најпре, најзначајнији предиктор политичког понашања несумњиво је политичка мотивација, што је у потпуности у складу са очекивањима. Политичка мотивација остварује значајан релативан допринос свим типовима, као и општем политичком активизму. И политичка когниција и афекти важни су предиктори у свим случајевима, изузев утицаја на директни активизам. Увећање политичког знања праћено је израженијим експресивним, комуникационим и колективним активизмом, као и вишим нивоом општег политичког активизма. Израженији политички афекти су, међутим, праћени већом политичком пасивношћу младих. Ово није толико изненађујуће уколико се има у виду да то практично значи да су активнији они који су у извесном смислу системом незадовољнији, док они који су просистемски оријентисани у том смислу вероватно немају изражене потребе за ангажманом (који би променио задовољавајуће стање).

И политичка потентност је, очекивано, позитивно повезана са свим облицима понашања, изузев директног активизма, и међу најважнијим је предикторима нивоа општег активизма. Преостале, вредносне, оријентације имају, уз ретке изузетке, далеко мањи значај за политичко понашање који се огледа у изолованим и недоследним повезаностима. Тако је израженија либерална оријентација повезана са израженијим директним активизмом, али и слабије израженим колективним типом (ова оријентација је, успут, најважнији предиктор овог типа политичког понашања). Неплуралистичка оријентација значајног

утицаја има једино на директни активизам, изражена процедурално-демократска оријентација води значајном, истина не толико израженом, паду експресивних облика политичког понашања, док је израженије транзиционо незадовољство повезано са израженијим комуникационим активизмом. Политички либерализам, најзад, значајан позитиван утицај има на колективни и директни активизам, као и на општи ниво политичког активизма, чији је и најслабији предиктор.

Табела бр. 55: Релативан допринос психолошко-диспозиционих оријентација типовима политичког понашања и општем политичком активизму

Предиктори	Критеријумске варијабле				
	Експресивни активизам	Комуникациони активизам	Колективни активизам	Директни активизам	Општи активизам
Политички афекти	-.127** (-3.512)	-.067* (-2.222)	-.125** (-3.528)	-.047 (-1.290)	-.132** (-4.089)
Политичка потентност	.124** (3.416)	.078* (2.585)	.127** (3.549)	.089 (2.461)	.148** (4.571)
Либерална оријентација	-.071 (-1.800)	-.013 (-.380)	-.253** (-6.479)	.160** (4.021)	-.070 (-1.965)
Политичка когниција	.079* (2.040)	.103** (3.184)	.099* (2.591)	.065 (1.662)	.125** (3.588)
Политичка мотивација	.279** (6.898)	.529** (15.726)	.237** (5.972)	.133** (3.292)	.443** (12.275)
Неплуралистичка ориј.	.000 (-.006)	-.045 (-1.402)	-.009 (-.240)	.120** (3.095)	.013 (.376)
Процедурално-демокр.ориј.	-.083* (-2.223)	.027 (.886)	.044 (1.214)	.002 (.050)	-.007 (-.197)
Транз. незадовољство	.011 (.312)	.093** (3.155)	.010 (.291)	.040 (1.118)	.057 (1.810)
Политички либерализам	.018 (.505)	.029 (.967)	.074* (2.062)	.140** (3.845)	.084* (2.576)
Adjusted R²	.109	.376	.128	.105	.289
Значајност модела	F (9) = 10.59, p<.01	F (9) = 53.72, p<.01	F (9) = 13.85, p<.01	F (9) = 10.19, p<.01	F (9) = 35.11, p<.01

Напомена: Подаци у ћелијама представљају стандардизоване регресионе коефицијенте; у заградама су одговарајуће вредности т-тестова; ** значајност на нивоу .01; *значајност на нивоу .05

И утицај три најопштија психолошко-диспозициона система одражава повезаности регистроване на нижем нивоу (табела бр. 56). Очекивано, најважнији предиктор политичког понашања јесте политичка укљученост – они који су политички укљученији су и политички активнији, без обзира да ли се ради о различитим типовима или нивоу општег активизма. Израженост интринзичко-демократске оријентације праћена је вишим нивоом политичког активизма у свим случајевима, изузев колективног активизма за који ова оријентација није релевантан фактор. Веза инструментално-демократске оријентације с политичким

понашањем је, с друге стране, практично одсутна (повезаност није значајна ни на биваријантном нивоу).

Табела бр. 56: Релативан допринос психолошко-диспозиционих оријентација различитим типовима политичког понашања и нивоу општег активизма

Предиктори	Критеријумске варијабле				Општи активизам
	Експресивни активизам	Комуникациони активизам	Колективни активизам	Директни активизам	
Интринзичко-демокр. ориј.	.101** (2.710)	.215** (6.659)	.040 (1.062)	.212** (5.789)	.202** (5.821)
Политичка укљученост	.129** (3.515)	.412** (12.868)	.129** (3.496)	.070* (1.926)	.283** (8.213)
Инструментално-демокр. ориј.	-.026 (-.746)	-.032 (-1.052)	.019 (.534)	.042 (1.215)	-.005 (-.162)
Adjusted R²	.034	.265	.022	.063	.155
Значајност модела	F (3) = 9.30, p<.01	F (3) = 95.62, p<.01	F (3) = 5.94, p<.01	F (3) = 17.67, p<.01	F (3) = 47.92, p<.01

Напомена: Подаци у ћелијама представљају стандардизоване регресионе коефицијенте; у заградама су одговарајуће вредности т-тестова; ** значајност на нивоу .01; *значајност на нивоу .05.

Анализирани односи имају неколико важних импликација. Најпре, издвојене психолошко-диспозиционе оријентације имају различиту релевантност за политичко понашање. Оне међу њима које су директније повезане с политичким објектима се директније и лакше преводе у актуелизовано понашање. Оне, међутим, које су по својој природи „само“ политички релевантне, тј. удаљене или само индиректно повезане с политичким објектима слабије су повезане с политичким понашањем и њихово превођење у конкретно понашање је неизвесније. Другим речима, извори политичког понашања су пре свега у сфери специфичне групе политичких оријентација, својеврсног општег односа прополитичког карактера с развијеном когнитивном, афективном и конативном компонентом. Међутим, то што веза „дубљих“ и општијих оријентација и политичког понашања ипак постоји значи да је и политичко понашање једним делом утемељено, подстакнуто и усмерено и неким општијим уверењима.

Политичко понашање је, с друге стране, тек делимично објашњен феномен. Анализиране предиспозиције ретко објашњавају више од четвртине варијансе, углавном далеко мање, што значи да велики део варијабилности остаје необјашњен. За то је делом одговорна мала варијабилност интензитета самог политичког понашања – млади су, као што је раније показано преовлађујуће и изражено пасивна популација – али већим делом сама чињеница да се ради о

мултидетерминисаном феномену. Анализиране психолошко-диспозиционе оријентације су у најбољем случају најважнији, али свакако не једини чинилац политичког понашања. На њега утичу како и неке друге, овде изостављене, личне карактеристике (особине личности, интереси, очекивања ...), тако и средина у широком значењу те речи, пре свега неки социолошки, политиколошки, па и шири културни фактори.

Једнако важна импликација приказаних налаза јесте разједињеност, неинтегрисаност и тек делимична повезаност најопштијих одредница политичке културе. Веза, истина не интензивна, несумњиво постоји између групе општијих, политички релевантних уверења, директнијег односа према свету политике и актуелизованих облика политичког понашања. Међутим, једна група оријентација, условно названа инструментално-демократска, практично је неповезана с другим општим или појединачним психолошко-диспозиционим или бихејвиоралним оријентацијама. У ранијим описима ове оријентације о њој је говорено у терминима актуелних евалуација тренутних друштвено-политичких околности, чак и ако такве оријентације по дефиницији јесу разрада неких апстрактних и општих демократских норми. Уколико је смислено ове оријентације посматрати на тај начин, то има једну веома важну импликацију. Однос према актуелним околностима – функционисању друштвено-политичког система у пракси још увек није постао повезан с дубљим системом уверења који би му дао трајнију и релативно стабилну основу и очигледно је израз неких других карактеристика (према природи ове оријентације, интереси су прво што пада на памет). Додатно, овакве оријентације немају свој јасан израз у политичком понашању, те је њихова релевантност за анализирани феномен, условно речено, споредна – егзистира као изолован сегмент односа према политичким објектима.

7. Типови политичке културе

Један од уобичајених начина промишљања о тематици политичке културе и један од стандардних начина њене анализе јесте и израда типологија према различитим критеријумима, о чему је у уводним деловима било више речи. Иако је израда типологија и типова као специфичних, квалитативно различитих структура нужно и грубо упрошћавање, такав приступ анализи политичке културе пружа могућност за неке додатне увиде у природу анализираног феномена. Типологија, као својеврсни класификациони систем, омогућава да се унесе изванредан ред у обиље и сложеност емпиријског материјала и да се, у овом конкретном случају, о феномену политичке културе говори у једном општијем и интегралнијем смислу. Тиме се, додатно, отвара могућност да се у популацији младих региструју неки (мулти)модални обрасци односа према политичким објектима, као и да се у извесном смислу продубе и додатно осветле увиди до којих се дошло на претходним странама, пре свега с обзиром на структуру политичке културе.

О типовима политичке културе може се судити на основу емпиријских и теоријских критеријума. Могућа је, с једне стране, анализа емпиријски добијених типова – подгрупа младих сродних према неким битним критеријумима, који се евентуално идентификују неким од одговарајућих техника статистичке обраде. С друге стране, једнаку важност има и наменска конструкција специфичних, теоријски релевантних типова политичке културе и анализа њихове раширености у популацији младих. Овде су примењена оба таква поступка. Како би резултати емпиријске и теоријске класификације били донекле упоредиви, у оба случаја коришћени су исти елементи – интринзичко-демократска оријентација, инструментално-демократска оријентација, политичка укљученост и општи политички активизам.

У циљу идентификације потенцијалних емпиријских типова политичке културе, подаци добијени у овом истраживању анализирани су поступком кластер анализе. Како је превасходни циљ овог дела рада разврставање, тј. класификација ученика у што сродније, а међусобно „удаљене“ групе, кластер анализа се намеће

као најадекватнији приступ. Идентификација оптималног броја кластера била је вођена неким уобичајеним принципима који се користе у случају примене ове технике: анализом дендограма (који због великог броја испитаника и, самим тим, његове непрегледности није приказан у прилогу), слагањем решења добијених применом различитих поступака кластер анализе (хијерархијске и методе к-просека), као и принципом интерпретабилности добијених кластера. У складу с тим, издвојена су два кластера (табела бр. 57). Два кластера се статистички значајно разликују у погледу просека на све четири варијабле на основу којих је извршено груписање (прилог бр. 25), при чему су као критеријум класификације политичка укљученост и општи активизам од посебне важности, док најмању важност има инструментално-демократска оријентација.

Табела бр. 57: Коначни центри кластера

	Кластер	
	1	2
Интринзичко-демократска оријентација	.71031	-.31295
Политичка укљученост	.98891	-.43570
Инструментално-демократска оријентација	.13970	-.06155
Општи политички активизам	.87511	-.38556

Чини се да међу младима постоје, грубо речено, две субпопулације које карактеришу различите политичке субкултуре. Прва би се условно могла назвати *демократском*, будући да су просеци четири елемента класификације позитивног предзнака. Млади у овој групи су политички активнији и уопштено укљученији у свет политике; израженије је и прихватање неких општијих продемократских уверења, али и позитивнији однос према неким демократским процедурама и институцијама. За ученике у другом типу, који би се условно могао назвати *недемократским*, важи управо обрнуто. Дистрибуција два типа у популацији младих је неуједначена – број ученика у недемократском типу, далеко је већи (69%), него у демократском (31%), те би се могло рећи да је преовлађујући карактер демократске политичке културе младих недемократског квалитета²⁴.

„Профил“ младих из две групе битно се разликује према неким

²⁴ Додатну потврду приказаним подацима даје и сродно, двокластерско решење с већим бројем варијабли, тачније, свим појединачним варијаблама које творе четири општије структуре. Подаци су приказани у прилогу бр. 26.

релевантним критеријумима (прилог бр. 27). Просечан или типичан представник прве групе, „носилац“ демократске политичке субкултуре, јесте нерелигиозни и сопственим животом задовољни матурант гимназије који долази из породице факултетски образованих и за политику заинтересованих родитеља; одличан је ученик, похађа грађанско васпитање и активан је у раду ученичког парламента. Просечан представник друге субпопулације младих јесте по много чему антипод описаном. У другом кластеру су значајно чешће девојке, матуранти медицинских школа, ученици чији родитељи имају најнижи ниво образовања, као и они који долазе из средине слабо „засићене“ политиком; у овој групи чешће су заступљени религиознији ученици, они слабијег школског успеха, неактивни у раду ученичког парламента или они који похађају веронауку.

У уводним деловима било је речи о схватањима у погледу различитих типова политичке културе. Нека од њих послужила су као оквир за израду теоријских типова политичке културе младих. Једна раније предложена типологија је, са становишта предмета овог рада, од посебне важности. Сигел и Хоскин, анализирајући оно што називају политичком укљученошћу адолесцената, говоре о четири основна типа, од којих сваки има по два варијетета (Sigel & Hoskin, 1981). Типологија је заснована на различитим комбинацијама „изражености“ три основне димензије политичке укључености: афектима (позитивни/негативни), когницијама (развијене/неразвијене) и партиципацији (изражена/слаба). Први тип описује класичан појам демократског грађанина – појединца који је за систем афективно везан, о њему адекватно информисан и у његовом функционисању учествује. Аутори о овом типу говоре као о *рационалном активисти*. Две подврсте овог типа разликују се према квалитету афеката; у оба случаја су развијене когниције и политичка партиципација, али им се у једној ситуацији придружују позитивни, а у другој негативни афекти према систему, у складу са чим се разликује задовољни и критични рационални активиста. У други тип спадају испитаници које карактерише изражена политичка свесност и који прате политичку сцену с интересовањем, при том су њоме било задовољни или незадовољни, али нису политички активни – *посматрачи*, у правом смислу те речи. У складу с квалитетом афеката разликују се две подврсте овог типа, слично гореописаном (задовољни и критични). Трећу групу чине

(задовољни или критични) *пасивни* грађани, чију суштину описује комбинација неразвијених когниција и понашања. Политика за ову групу ученика једноставно није релевантна сфера. Последњи тип твори комбинација елемената коју аутори називају „*мобилним*“ ученицима. Ова група ученика спремна је и учествује у различитим облицима политичког понашања, али без свести о темама и принципима који би за ангажман могли бити релевантни (тј. уз неразвијену когнитивну компоненту), услед чега се он често своди на конвенционалне или ритуалне облике понашања. Као и у осталим случајевима, разликују се задовољни и критични подтип.

Политички афекти, когниције и понашање (уз разлике у садржају које им различити аутори придају) основни су елементи и неких других типологизација политичке културе, попут оне класичне поделе на партиципативну, парохијалну и поданичку (Almond & Verba, 1963/1989). Овде описани тип задовољног рационалног активисте има доста сличности с партиципативном политичком културом о којој говоре Олмонд и Верба. Поданичка политичка култура одговарала би типу задовољног посматрача, док је незадовољни пасивни тип сродан парохијалном типу политичке културе описаном у класичној студији.

Не може бити спора да три разматрана типа политичких оријентација добрим делом исцрпљују садржај појма политичке културе. Међутим, не може бити спора ни да би незаобилазан критеријум за израду типова политичке културе требало да буду и нека општија политичко-вредносна уверења и вредносне оријентације, на чији значај у анализи политичке културе нема потребе изнова указивати. Пантић, рецимо, развија типологију политичке културе на основу три компоненте: сазнајне, идеолошке (вредносне) и активистичке и, између осталог, разликује врсте и типове политичке културе који имају паралеле са две описане типологије (Pantić, 1989).

У овом раду полази се од неких од ових решења, уз нешто другачији приступ типологији политичке културе, а у складу с питањима отвореним на претходним странама на које би анализа типова могла дати неке одговоре. Начелно, постоје два таква важна питања. Прво се тиче, ако би се тако могло рећи, типологизације евалуација – односа општијих вредносних (политички релевантних) уверења и актуелних (политичких) евалуација. Овде је фокус пре

свега на усклађености односа према демократским институцијама и процедурама и неких „дубљих“ продемократских оријентација. Друго важно питање јесте, у најопштијем смислу, типологизација партиципације, односа онога што се у литератури сматра прекурсорима политичког понашања (когниција, афекти, мотиви) и самог понашања. Фокус овог разматрања јесте питање да ли су политички активни сви они од којих би се то дало очекивати. Најзад, спрега ове две типологије јесте посебно важан проблем коме ће бити посвећена пажња.

Типологија је заснована на четири најопштије идентификоване структуре о којима је било речи на претходним странама. Најпре је анализиран однос интринзичко-демократске и инструментално демократске оријентације, потом однос политичке укључености и општег политичког активизма, а затим и односи типова који су на тај начин издвојени. У анализи су коришћени факторски скорови одговарајућих, раније описаних димензија. У сврхе израде типологије, све наведене оријентације посматране су као бинарне (испод просека, негативни факторски скорови, и изнад просека, позитивни факторски скорови) категорије, чиме се о сваком од елемената, уз велика упрошћавања и оградe, може говорити у категоријама позитивне или негативне изражености²⁵. На тај начин, добијена су четири елемента са по два нивоа, а тиме и елементи за израду типологије.

На основу могућих комбинација интринзичко и инструментално демократске оријентације, могуће је говорити о четири подтипа евалуација (график бр. 28). Прва два типа деле изражена продемократска уверења на нивоу општијих евалуација, али се карактер односа према неким од основних демократских институција и процедура квалитативно разликује. Будући да инструментално демократску оријентацију има смисла сматрати показатељем задовољства функционисањем демократије у пракси, подтипови су условно названи *задовољни демократа* и *критични демократа*. Друга два подтипа су, условно речено, антиподи описанима јер их, уз промењиви карактер односа према функционисању демократије у пракси, обједињује својеврсни недемократски квалитет општијих вредносних уверења. Именовани су *задовољни* и *критични*

²⁵ Наравно да се појмови (не)изражености или (не)развијености користе само условно. Тешко је говорити о израженом активизму или развијеним когницијама када су пасивност и незнање преовлађујућа карактеристика, те оваква разликовања треба схватити не као апсолутне, већ релативне категорије, формиране поређењем одговарајућих група испитаника.

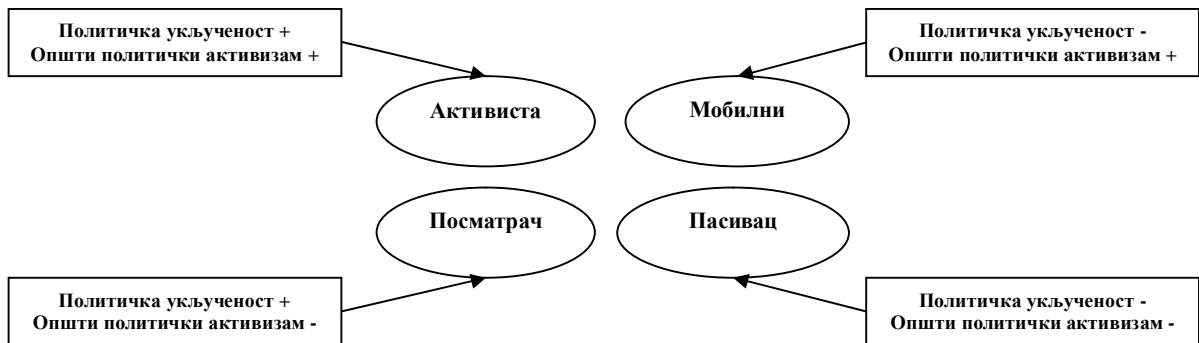
недемократа.

Напомена: знакови „+“ и „-“ односе се на факторске скорове изнад просека, односно, испод просека на одговарајућим димензијама.

График бр. 28: Типологија евалуација

Четири подтипа разликована су и у вези са односом политичке укључености и општег политичког активизма (график бр. 29). Први тип описује ситуацију високе укључености у политику (информисаности, афективног реаговања, спремности за ангажман) и израженијег политичког активизма, што је, чини се, прототип *активног грађанина*.

Напомена: знакови „+“ и „-“ односе се на факторске скорове изнад просека, односно, испод просека на одговарајућим димензијама.

График бр. 29: Типологија партиципације

Други подтип најадекватније би се могао описати термином *посматрача*. Таквог грађанина карактерише повећана осетљивост за политичке садржаје, њихово прилежно, заинтересовано и информисано праћење, али и низак ниво

актуелног политичког ангажовања. За подтип *пасивног* сфера политике је потпуно страна област и он је из ње практично искључен; у њој у најопштијем смислу не партиципира. Најзад, једна могућа, али прилично проблематична и спорна категорија јесте комбинација израженог активизма удружена с ниском политичком укљученошћу. У недостатку бољег термина, овај подтип је назван *мобилни*, по аналогији с раније описаном класификацијом коју дају Сигел и Хоскин када говоре о аналогној комбинацији елемената.

Емпиријска провера предложених типологија указује на то да се региструју сви типови, али с различитом учесталашћу (табела бр. 58). Типови евалуација су готово подједнако раширени. Категорије с недемократским предзнаком бројније су од демократских (у смислу у коме се ови појмове користе у овом раду), али и критични у поређењу са задовољним. У идеалном случају, две усклађене структуре биле би категорије задовољног демократа и критичног недемократе: они који имају генерално позитивнији однос према демократском приступу интерперсоналним односима или слободи појединца у најопштијем смислу, требало би и да више подржавају демократске институте који гарантују на таквим принципима организовано друштво. Обрнуто, недемократски карактер ових општијих уверења требало би да буде компатибилан с негативним односом према неким демократским праксама.

Табела бр. 58: Типологија евалуација и партиципације

Типови евалуација	f	%	Типови партиципације	f	%
Критични демократа	190	24.1	Активан	176	22.3
Задовољни демократа	160	20.3	Посматрач	201	25.5
Критични недемократа	215	27.3	Мобилни	86	10.9
Задовољни недемократа	223	28.3	Пасиван	325	41.2

Да ситуација није идеална, било је евидентно већ у раније приказаним подацима о слабој повезаности две димензије. Овде се даље види да су заправо чешће оне мање очекиване комбинације – критични демократа и задовољни недемократа – те у том смислу међу младима преовлађују неусклађене структуре. Међутим, описивање типова у овим терминима је само условно. Оно свакако може бити показатељ слабог „превођења“ општијих вредносних евалуација у актуелне, слабог трансфера политички релевантних на политичке оријентације, па

и показатељ мањкавости процеса политичке социјализације у том смислу. С друге стране, питање да ли је добар демократски грађанин заправо задовољан демократски грађанин или не, предмет је озбиљних спорења. Класични идеал јесте критични грађанин. Нека друга схватања, па и она заснована на емпиријским анализама подразумевају мешавину, условно речено, подршке и преиспитивања (Almond & Verba, 1989/1963; Gibson, 1996). Чак и ако за тренутак оставимо по страни ова начелна питања, критични демократа може једноставно бити разочарани демократа (нарочито у Србији), грађанин који види несклад демократских норми које интимно прихвата и демократске праксе, па у појмовима владавине закона, слободе говора или вишепартизма не види толико отелотворење демократског начина владавине, колико резултате лошег политичко-економског постигнућа владајућих демократских ауторитета, и из те перспективе о њима и суди. И критичност недемократе може бити заснована на истим разлозима, а не бити исход противљења принципима организације друштвено-политичког живота који су супротност неким његовим општијим уверењима.

Категорије задовољних могу се, такође, различито схватити. Задовољни демократа може бити задовољан исходима које демократски систем има по њега, али и услед свесности о важности форме и правила демократске владавине и њиховог начелног одобравања (и поред њене оптерећености бројним проблемима и тешкоћама функционисања). Задовољни недемократа је, с друге стране, можда најближи ономе што се у литератури често назива инструментални однос према демократији, заснован на спољним и споредним манифестацијама демократске владавине, а не на неким дубљим продемократским уверењима.

Анализа образаца раширености анализираних типова међу различитим категоријама младих нуди део одговора у смислу релативизације инструменталистичког или интересног тумачења²⁶. С једне стране, „демократски“ типови чешћи су међу мање религиозним ученицима или онима који долазе из породица с мање строгом дисциплином, док су „недемократски“ типови чешћи међу религиозним ученицима, онима који долазе из породица у којима отац води

²⁶ Налази о разликама у дистрибуцији типова међу различитим категоријама младих ће овде бити само уопштено прокоментарисани (детаљнији подаци о раширености типова и значајности разлика налазе се у прилозима бр. 28 и 29).

главну реч или у којима је образац дисциплиновања строжи, што су околности генерално подстицајне за развој (не)демократске личности. С друге стране, „демократски“ типови јесу чешћи међу ученицима вишег социоекономског статуса (образованијих родитеља, бољег материјалног стања), али су то управо категорије у којима је највише критичних демократа; слично, ученика најлошијег материјалног стања, највише је међу задовољним недемократима.

Све у свему, одсуство другачије дистрибуције типова која би била више у складу с прелиминарним разматрањима, довољно је индикативан податак који изнова потврђује одсуство смисленијег односа или усклађеније структуре међу политичким оријентацијама младих.

Однос прекурсора политичке партиципације и политичког понашања је донекле усклађенији. Најпре, на нивоу раширености типова партиципације, млади су преодминантно скупина која се од света политике у том смислу држи на дистанци; нити су активни учесници политичког живота, нити су у то укључени у једном општијем смислу (41%). Активан је приближно сваки пети матурант (22%). Ове две комбинације су донекле и очекиване. Политички су активни они за које би се то према неким другим карактеристикама дало и очекивати, и обрнуто. Од два „конфликтна“ типа, један је разумљивији и међу младима раширенији – четвртина њих (26%) „посматра“, али се, ако се тако може рећи, не меша. Други случај је ређи (10%) и то се делом може разумети јер се разумном чини претпоставка да је понашање вероватнији исход у ситуацији када за то постоје и одређене предиспозиције, него када то није случај. Међутим, понашање је функција личности и средине, те до њега могу довести унутрашњи „притисци“ и поред неподстицајних околности, али и спољашњи „притисци“ у одсуству ових првих. Релативно раширен тип посматрача управо указује на то да постоји део младих које карактерише неискоришћен или закочен потенцијал за политички ангажман, док учесталост мобилног типа указује на то да је без ових потенцијала политички активизам мало вероватан.

И у случају ове типологије, показује се да постоје неке подстицајне околности које олакшавају реализацију понашајних потенцијала. Тако активисти углавном долазе из политизованијих и породица вишег социоекономског статуса. С друге стране, ученици чији родитељи имају најнижи образовни ниво или су

незаинтересовани за политику, као и они најлошијег материјалног стања или уопштено незадовољни сопственим животом, најчешће се налазе у типу пасивног.

Уколико би се две анализирани класификације повезале у својеврсну типологију политичке културе младих, могуће је конструисати шеснаест различитих комбинација: задовољни демократа може бити активан, посматрач, мобилан или пасиван, што важи и за три преостала разликована типа евалуација. Свака предложена комбинација елемената овде неће бити детаљније дискутована (о појединим од њих биће више речи након емпиријске провере), али постоји неколико општијих тема које би при разматрању ове обједињене типологије требало имати на уму.

Све могуће комбинације елемената специфичног предзнака јесу само теоријски могући, не нужно и типови који се могу емпиријски регистровати. Комбинације предзнака неких од њих су мање или више у складу с теоријско-емпиријским разматрањима и налазима ранијих, па и овог истраживања, што, најпре, значи да су неки типови очекиванији од других. Неки други типови, опет, јесу посебно важни и информативни. Рецимо, активни (критични или задовољни) демократа, с обзиром на садржај и структуру ове комбинације, јесте оно што се у литератури уобичајено назива демократским грађанином (Dekker, 1996; Gibson, 1996; Sigel & Hoskin, 1981), те је његова идентификација у популацији младих од посебне важности. Антипод или негативни одраз овог типа јесте онај у коме су четири елемента заступљена с негативним предзнаком, што би у терминима овог рада био критични пасивни недемократ, категорија која има посебну релевантност. Најзад, предложена типологија је само једна од многих које би могле бити конструисане на основу истих елемената, те би је требало разумети само као један од могућих начина промишљања о природи феномена политичке културе, која је процењена као употребљиво хеуристичко средство њене анализе.

Емпиријска провера предложене типологије указује да се све могуће комбинације елемената региструју, али с различитом учесталошћу (табела бр. 59). Најбројнија категорија ученика јесте она код које ниједан од четири елемента нема позитивни предзнак – специфични тип критичног пасивног недемократе (14%) (речено језиком класичне студије – пароксијални тип политичке културе).

Готово једнако бројан јесте и специфични тип задовољног пасивног недемократе (13%).

Табела бр. 59: Типологија политичке културе младих

Типови евалуације	Типови партиципације	f	%
Критични демократа	Активиста	67	8.6
	Посматрач	55	7.0
	Мобилни	17	2.2
	Пасивни	51	6.4
Задовољни демократа	Активиста	59	7.4
	Посматрач	36	4.6
	Мобилни	16	2.0
	Пасивни	50	6.3
Критични недемократе	Активиста	35	4.4
	Посматрач	45	5.7
	Мобилни	22	2.8
	Пасивни	113	14.3
Задовољни недемократе	Активиста	23	2.9
	Посматрач	65	8.2
	Мобилни	31	3.9
	Пасивни	104	13.2

Остали специфични типови јављају се с мањом учесталашћу, што посебно важи за проблематичне категорије које укључују типове мобилних ученика, а које су најређе заступљене (без обзира на предзнак евалуативног односа). Од посебне је важности податак да је (свега) 7% младих сврстано у специфични тип задовољног демократског активисте, што би се могло сматрати прототипом партиципативне политичке културе. Све наведено би се могло генерализовати и на популацију младих у целини, будући да пондерисање резултата доводи до минималних промена у дистрибуцији анализираних типова.

Овде се вреди осврнути на налазе неких ранијих истраживања. У анализи политичке културе младих, Панџић (Pantić, 1989) разликује типове политичке културе према критеријуму изражености три елемента – сазнајне, идеолошке (вредносне) и активистичке компоненте – и између осталог говори и о типу аутсајдера (неизражена ниједна од три наведене компоненте) који би се, уз извесне ограде, могао упоредити са овде издвојеним типом пасивног критичног недемократе²⁷. Управо је тип аутсајдера, као и тип пасивног критичног недемократе у овом раду, био најзаступљенији међу младима (22%).

²⁷ Важно је, с друге стране, скренути пажњу на сличност овог типа с раније описаним кластером чији садржај је, у просеку посматрано, описан негативним предзнацима сва четири елемента.

Приказани подаци пружају могућност и за неке додатне увиде. Јасно је да је најређа комбинација на било ком нивоу класификације она описана мобилним типом. Податак о слабој раширености ове комбинације (без обзира на предзнак других елемената) пре свега указује на велику важност потенцијала или предиспозиција за политичко понашање. Политичко понашање је, између осталог, крајњи израз предиспозиција које појединац поседује – ако их поседује може доћи до понашања, али то није нужно случај (па тако појединац, рецимо, остаје у категорији посматрача). С друге стране, барем судећи према овде приказаним подацима, политичко понашање без такве основе је мало вероватан исход, чак и у ситуацији када су изражене неке друге предиспозиције за политичко понашање (попут евалуативних).

Дистрибуција типова партиципације унутар четири евалуативна типа говори, чини се, нешто и о уопштеном односу квалитета вредносних уверења и понашања и неким специфичностима у том смислу. Иако разлике нису превише изражене, најраширенији тип међу „демократима“ (у раније описаном значењу ове речи) јесте тип активисте, док је то у случају „недемократата“ тип пасивног, што, чини се, указује на изражени мотивациони потенцијал општијих уверења продемократског карактера. Активних демократа је дупло више него активних недемократата; исто важи за однос пасивних недемократата и пасивних демократа (у корист ових првих). Поред тога, и специфичност односа општијих и актуелних евалуација одражава се на образац партиципације. Док у једном случају критичност (у раније описаном значењу) води повећаном активизму, у другом има потпуно супротне „ефекте“. Најподстицајнија комбинација са становишта политичког активизма јесте критични демократа – тип активисте најраширенији је управо у овој категорији ученика - док критичност недемократе као највероватнији исход има политичку пасивност. Слично би се могло рећи и за категорије задовољних. Ако се то има у виду, рекло би се да је одговарајући квалитет општијих уверења повезан с квалитетом активизма и у том смислу важнији од актуелних евалуација. Ако је ученик „демократата“ он ће највероватније бити и политички активнији и обрнуто, без обзира да ли је при том критичан или задовољан (с тим што су, ипак, разлике између активно-пасивних типова далеко израженије међу „недемократата“).

Ове податке, ипак, треба узети с резервом. Груба класификација попут ове не даје основа за потпуно поуздано извлачење закључака о квалитативним разликама међу типовима или њиховој (не)усклађености. Један покушај типологизације који би пружио могућност неких увида у том смеру приказан је прилогу бр. 30. Типови и елементи на основу којих су они конструисани идентични су раније приказаним, с тим што није коришћен цео распон факторских скорова, него њихове „екстремне“ вредности – горња и доња трећина (тј. вредности изнад 66. и испод 33. перцентила), чиме се с више основа може говорити о неким квалитативним разликама међу типовима, као „чистијим“ категоријама. Таква класификација за резултат има нешто што је више у складу с оним што се дало наслутити и пружа делом другачију слику о младима. На нивоу типова евалуације, најраширеније су две супротстављене категорије, задовољног демократе (14%) и критичног недемократе (13%), мада се четири издвојена типа јављају с релативно једнаком учесталашћу. На нивоу типова партиципације, најраширенији је тип активисте (18%), а потом тип пасивног (16%), док су остала два типа ређа. Комбинована типологија политичке културе даје готово идентичну структуру односа раширености четири типа партиципације унутар сваког од типова евалуације, пре свега с обзиром на налаз да су „демократе“ активнији, а „недемократе“ пасивнији сегмент младих. Главна импликација тога јесте да постоји део младих код којих није све тако неуређено и хаотично у структури политичких оријентација, али је у питању само мањина ученика. Приближно половина младих може бити сврстана у неке од чистијих типова евалуације и партиципације, а само петина у неки од типова обједињене класификације.

V ЗАКЉУЧЦИ И ДИСКУСИЈА

Предмет овог истраживања били су чиниоци и структура политичке културе младих. Пошло се од структурно схваћеног појма политичке културе коју чини пет компоненти – когнитивна, мотивациона, афективна, вредносна и понашајна – које опет обухватају мањи или већи број политичких оријентација, као и од неколико основних, општих претпоставки. У овом, завршном делу рада најважнији налази приказани на претходним странама биће укратко и уопштено рекапитулирани, а потом ће, у контексту добијених резултата, бити направљен осврт на раније постављене хипотезе, након чега следи дискусија ширих импликација добијених налаза и питања које ово истраживање отвара.

* * *

Истраживање спроведено на узорку од 788 ученика завршног разреда четири типа средњих школа (гимназије, техничке, медицинске, економске) с територије града Београда упућује на неколико главних закључака.

Млади, најпре, не знају много о политици, што уосталом и сами признају. На дванаест питања у тесту политичког знања, свега пет ученика даје тачан одговор на сва питања, док на свега три питања тачан одговор даје већина ученика. Не само да нису информисани о неким, у тренутку спровођења истраживања, актуелним чињеницама, него већина није упозната ни с неким елементарним правилима функционисања политичког система Србије, попут висине изборног цензуса, састава владе или броја посланика у парламенту. У целини посматрано, највећи део младих (54%) показује низак ниво политичког знања. Природна последица тога јесу и велики проблеми у разумевању неких апстрактнијих политичких идеја, принципа и концепата. Ученичко виђење демократије је специфично, фокусира се на неке мање битне, а занемарује неизоставне елементе демократског облика владавине. Преко две трећине младих нема ни рудиментарну представу о идеолошком континууму лево-десно, а више

од три четвртине матураната није у стању да експлицира никакву разлику између комунизма и капитализма. Мањина (34%) на прави начин разуме принцип једнакости. Чак и груба и веома „либерална“ мера политичке концептуализације коришћена у овом раду, показује да свега 7 од 788 ученика показује да колико-толико разуме све анализирани политичке концепте, док 40% ученика „не разуме“ ништа од анализираних. Ниво политичког знања (или можда боље речено незнања) није исти у различитим категоријама младих. Неки од значајнијих чинилаца политичког знања и концептуализације јесу фактори у вези са школом - тип школе који ученик похађа, школски успех, учешће у раду ученичког парламента. У том смислу је ниво политичког знања и концептуализације гимназијалаца, ученика бољег школског успеха и оних који су активни у анализираном облику ваннаставне активности, значајно виши у поређењу са ученицима неког другог типа школе, слабијег школског успеха или неактивних у ученичком парламенту. Младићи о политици више знају него девојке, као и матуранти чији родитељи имају вишу и високу школску спрему, у поређењу с матурантима чији родитељи имају нижи ниво образовања.

Преовлађујућа осећања према већини анализираних политичких објеката су негативна. Млади су веома незадовољни тренутном друштвено-економском ситуацијом. Председник, Влада, Скупштина, полиција, судство, Европска унија или НАТО, нису нешто у шта они имају много поверења. Једино у случају војске и цркве, број оних који немају мањи је од броја оних који имају поверење у конкретну институцију. Број политички циничних далеко је већи од броја оних за које се то не може рећи, док би се општи однос младих према политичком систему пре могао описивати у терминима уверења о његовој нелегитимности, него (израженој) подршци. Ако постоји нешто за шта се може рећи да код младих изазива неподељене позитивне емотивне реакције, то су химна и застава Србије. И у вези са анализираним афективним оријентацијама приметне су разлике међу неким категоријама ученика. С обзиром на тип школе, најпозитивније (или боље речено најмање негативно) су према политичким објектима оријентисани гимназијалци, бољи у поређењу са лошијим ученицима, као и они активни у ученичком парламенту у поређењу са онима који то нису. Девојке су више просистемски оријентисане у афективном смислу у поређењу с младићима.

Позитивнијем односу према анализираним политичким објектима доприносе и неки показатељи социоекономског статуса породице (пре свега ниво образовања родитеља), степен њене политизације, као и уопштени осећај животног задовољства.

Мада две трећине њих (65%) наводи да се свакодневно информисе барем из једног од анализираних четири врсте медија (вероватно не о политичким темама), политика није нешто за шта је већина младих заинтересована или што сматра важним у животу. Већину карактерише уверење да се на политичка дешавања не може утицати, али и у том контексту изненађујућа спремност да се гласа на наредним изборима, док су мишљења о друштвеном активизму подељена. Гимназијалци су мотивисанија група ученика, него матуранти другог типа школе, као и ученици активни у ученичком парламенту у поређењу са онима који то нису. Већој заинтересованости за свет политике у извесној мери доприноси и присуство политике у непосредном социјалном окружењу – у породици и међу вршњацима.

О прихваћености анализираних вредносних оријентација у апсолутном смислу може се, из раније наведених разлога, само условно судити. Ако се као илустрација и иоле поузданија основа за закључивање посматрају категорије у којима се по природи ствари налазе испитаници који су доследно одговарали на тврдње из скале, као и одговори на појединачне тврдње из скале, могло би се уопштено и за узорак матураната у целини рећи неколико ствари. Међу младима преовлађује позитиван однос према потреби (бржих и даљих) друштвених промена, мада је, рекло би се, он условљен очувањем неких традиционалних норми. Млади су, другим речима, пре модернистички него традиционално оријентисани. У целини посматрано, рекло би се да нису „затворени“ у националне оквире и непријатељски настројени према другим културама и етничким групама. Већина се слаже с тврдњама чији садржај јесте позитивно конотирана међукултурна и међуетничка сарадња и контакт. Примарни оквир идентификације је чешће наднационални, него унутарнационални. На новоуспостављене механизме и институције тржишне привреде се међу младима не гледа баш благонаклоно, па су у том смислу далеко склонији социјалистичкој, него (про)тржишној оријентацији. Више су материјалистички, него

постматеријалистички оријентисани. Матуранти су пре конзервативна, него либерална скупина – већина прихвата тврдње којима се пропагира неки вид ограничења личних слобода у најопштијем смислу. Скоро половина матураната може се окарактерисати као политички нетолерантна. У готово једнакој мери су ауторитарно и неауторитарно оријентисани, док је далеко више младих за које се може рећи да их карактерише осећај аномије, него оних за које то не стоји. Однос младих према демократији је преовлађујуће позитиван; пре не подржавају, него што подржавају слободу говора, вишестраначје и владавину закона. Најважнији чинилац анализираних вредносних оријентација младих јесте степен њихове религиозности, будући да су готово све разлике међу ученицима према овом критеријуму статистички значајне. У групи религиознијих у поређењу с мање религиозним ученицима израженији је вертикални колективизам, ауторитарност, аномија и социјалистичка оријентација, а слабије изражен модернизам, отвореност према свету, политичка толеранција, подршка слободи говора, парламентарна и либерална оријентација. Међу другим важним чиниоцима вредносних оријентација јесу и они који су носили тај епитет и у вези с претходно наведеним типовима политичких оријентација: тип школе, социоекономски статус (пре свега занимање и образовање родитеља), степен политизације породице, али и неке карактеристике васпитног стила родитеља (посебно образац доношења породичних одлука и строга дисциплина).

Најзад, битна одлика младих је и политичка пасивност, чега су уосталом и сами свесни. Само мањи део ученика учествовао је у неком од анализираних облика политичке активности; у најбољем случају нешто изнад трећине младих. Трећина младих (34%) није учествовала ни у једном од дванаест анализираних облика политичке партиципације; петина је учествовала у само једном (22%), а укупно мање од петине (18%) у три и више облика. У готово свим случајевима, најбројнија је заправо група младих која нити је политички активна нити за то мотивисана. Укупно трећина ученика (35%) никада није и никада не би учествовала ни у једном од дванаест анализираних облика политичког активизма. Међу важнијим чиниоцима анализираних облика политичког понашања јесу активност у раду ученичког парламента, тип школе, политичко интересовање родитеља (пре свега оца) и вршњака, као и религиозност и пол ученика.

Активније групе ученика у том смислу јесу младићи, гимназијалци, учесници у раду ученичког парламента, мање религиозни и они који долазе из политизованијих средина.

Прелиминарно разликовање пет типова политичке културе је у анализи структуре политичких оријентација добило делимичну потврду. Факторском анализом психолошко-диспозиционих оријентација (тј. когнитивних, афективних, мотивационих и вредносних оријентација) издвојено је девет фактора чији садржај и структура указују на оправданост разликовања типова оријентација који у мањем или већем степену одговарају претпостављеним компонентама. Тако се већина афективних оријентација (све изузев политичког цинизма и патриотског сентимента) окупља на једном фактору названом политички афекти. Анализиране когнитивне оријентације творе фактор политичке когниције, док фактор политичке мотивације превасходно чине анализиране мотивационе оријентације (изузетак чини политичка ефикасност). Поред наведена три, издвојено је још шест фактора. На фактору политичке (не)потентности највеће засићење показују политички цинизам и политичка ефикасност те има основа да се он посматра показатељем степена блискости света политике појединцу и његове интегрисаности у њу у једном општијем смислу. Фактор (не)либералне оријентације окупља већи број продемократских уверења, попут политичке толеранције, либералне оријентације, отворености према свету и подршке демократском режиму. Сродан му је и фактор (не)плуралистичке оријентације, који на позитивном полу окупља вертикални колективизам, ауторитарност и социјалистичку оријентацију, а на негативном отвореност према свету и парламентарну оријентацију. И садржај друга два издвојена фактора – процедурално-демократске оријентације и политичког (не)либерализма – има смисла описивати сродним терминима, мада је њихов фокус специфичнији; први се тиче односа према демократској процедури и неким од основних институција демократског уређења друштва, а други неких од основних тема политичког либерализма – преиспитивања ауторитета, грађанских права, слобода, активизма. Најзад, фактор транзиционог (не)задовољства првенствено је показатељ квалитета односа према актуелној друштвено-економској ситуацији и обухвата уверења о

потреби промене друштвених околности које се опажају као хаотичне, без правила, незадовољавајуће у економском смислу.

Већина издвојених психолошко-диспозиционих оријентација значајно корелира што за исход даје три општије структуре, фактора другог реда. Прва је условно названа интринзичко-демократска оријентација, будући да је превасходно чине општије евалуације, продемократска уверења која су пре политички релевантна, него по својој природи јасно политичка. Друга општа структура, политичка укљученост, представља својеврсни генерални став према свету политике саткан од политичких когниција, афеката и мотивације. Инструментално-демократска оријентација је трећа идентификована општа структура и њен садржај дефинишу уверења која, чини се, представљају специфичније, актуелне евалуације политичко-економског функционисања демократског система у Србији. Описане структуре су у извесном смислу три дистинктивна супсистема психолошко-диспозиционих оријентација. На то, најпре, указује њихова слаба међусобна повезаност. Политичка укљученост није значајно повезана са инструментално-демократском оријентацијом; повезаност интринзичке и инструменталне демократске оријентације је значајна, али слабог интензитета ($r=.145$, $p<.01$), док се најинтензивније везе јављају између политичке укључености и интринзичко-демократске оријентације ($r=.301$, $p<.01$). С друге стране, на дистинктивност три издвојена супсистема додатно указује специфичан образац утицаја анализираних чинилаца. Религиозност, неке карактеристике васпитног стила, тип школе и школски успех, најважнији су чиниоци имплицитно-демократске оријентације. На политичку укљученост највише утичу фактори у вези са школом и политизација социјалног окружења, док су материјална ситуација породице и степен животног задовољства најважнији предиктори инструментално-демократске оријентације.

Анализа повезаности психолошко-диспозиционих оријентација упућује на оправданост разликовања четири типа политичког понашања. Један чине разни облици што активног, што симболичког изражавања политичких уверења, у складу са чим је назван експресивни активизам. Други тип, комуникациони активизам, чине разни комуникационо-интерактивни облици политичког ангажовања, попут дискутовања о политици или убеђивања других да гласају.

Учешће у различитим облицима масовних догађаја (присуство политичким скуповима, учешће у демонстрацијама) овде је описивано термином колективног активизма, док појам директног активизма обухвата специфичне, фокусиране и персонализоване облике политичког активизма (обраћање уредницима медија, званичницима, учешће у петицији и сл.). Издвојени типови политичког понашања међусобно значајно корелирају, те има смисла говорити о једној општијој димензији – општем политичком активизму. Најважнији предиктори генералног политичког активизма јесу учешће у раду ученичког парламента, ниво образовања родитеља, степен политичког интересовања најбољег друга или другарице, пол и степен религиозности.

Повезаност између психолошко-диспозиционих и психолошко-бихејвиоралних оријентација, на нивоу најопштијих система, генерално је ниска. Најзначајнији предиктор општег политичког активизма је политичка укљученост, нешто слабији утицај остварује и интринзичко-демократска оријентација, док изостаје утицај инструментално-демократске оријентације на ниво општег политичког активизма.

Најзад, резултати кластер анализе засноване на комбинацијама бинарних категорија четири опште структуре оријентација (интринзичко демократске, инструментално демократске, политичке укључености и општег политичког активизма) указују на то да се може говорити о две субпопулације младих које карактеришу дистинктивни обрасци политичке културе, у складу са чим би се могло говорити о демократској и недемократској политичкој поткултури младих. Ова друга знатно је раширенија (69%) од прве (31%). Нешто разрађенијом теоријском типологијом заснованој на иста четири елемента, издвојено је неколико типова евалуације и партиципације, а потом и политичке културе. Резултати указују да је најбројнија категорија ученика она код које ниједан од четири елемента нема позитивни предзнак – специфични тип критичног пасивног недемократе (14%). Готово једнако бројан јесте и специфични тип задовољног пасивног недемократе (13%). Генерално гледано, типови с „недемократским“ предзнаком бројнији су од „демократских“, као и пасивне у поређењу са активним категоријама младих.

* * *

Истраживање је имало две опште полазне претпоставке. Прва од њих гласила је да млади с обзиром на доминантне карактеристике политичке културе нису хомогена скупина. Већина претпоставки изведених из овог општијег предвиђања може се у том смислу сматрати потврђеном. Политичко незнање и неразумевање, немотивисаност, пасивност и неки облик аверзије према политичким објектима јесу нешто што у принципу важи за највећи број младих, ако се има у виду група младих у целини и појединачни скупови политичких оријентација. Таква уопштавања нису могућа нити оправдана уколико се имају у виду вредносне оријентације према којима се различите категорије младих највише разликују, али би се могло рећи да полазна претпоставка о већинском прихватању просистемских вредности има само делимичну потврду. О томе ће бити више речи нешто касније, али је важно и овде скренути пажњу на то да су вредносне оријентације у том смислу веома важан аспект политичке културе младих.

С друге стране, разлике које с обзиром на велики број анализираних политичких оријентација постоје међу различитим категоријама младих наизглед потврђују почетну претпоставку. Потврђују свакако конкретније предвиђање које је из тога изведено: анализирани социодемографски чиниоци заиста имају неједнак или различит значај за различите политичке оријентације. Неки од њих имају значаја за већину анализираних оријентација без обзира на њихове претпостављене или проверене разлике у садржају. То, рецимо, важи за тип школе коју ученик похађа, пол, учешће у раду ученичког парламента, степен религиозности. Други опет, попут типа места пребивалишта, имају само споредни значај за предмет ове анализе. Трећи пак представљају значајније изворе варијације само ограниченог или специфичног скупа оријентација: степен задовољства животом у целини јесте важан чинилац већине афективних оријентација, док, рецимо, нема практично никакав утицај на понашајне оријентације. Слично би се могло рећи и за карактеристике васпитног стила чији значај је највећим делом ограничен на вредносне оријентације. Најубедљивију демонстрацију неједнаке релевантности анализираних чинилаца пружа онај тип анализе који у том смислу даје основа за најпоузданије суђење. Ако се анализира

независан, релативан допринос анализираних чинилаца, барем када су у питању општији системи оријентација, јасно је да не постоји карактеристика младих која у том смислу утиче на све аспекте политичке културе младих. Ако је већ једна иста карактеристика значајан предиктор различитих типова психолошко-диспозиционих или психолошко бихејвиоралних оријентација, интензитет утицаја варира (на пример, школски успех је најважнији предиктор политичке укључености, али међу најслабијим предикторима интринзичко-демократске оријентације). Поврх свега, утицај неких од анализираних карактеристика, када се други чиниоци држе под контролом, опстаје само у вези с неким аспектима политичке културе (образовање родитеља је, рецимо, важан предиктор општег политичког активизма, али не и издвојених синдрома психолошко-диспозиционих оријентација).

Међутим, разлике које се региструју јесу статистички значајне, али у великој већини случајева нису изражене. Било да у виду имамо величину ефекта на биваријантном нивоу или проценат варијансе који модел у мултиплој регресионој анализи објашњава, чини се да се намеће закључак да се пре може говорити о квантитативним, него квалитативним разликама међу категоријама ученика. Тешко је, ако не и немогуће, пронаћи критеријум класификовања младих који би за резултат имао квалитативне разлике између њих у вези са израженошћу неке релевантне политичке оријентације (најозбиљнији „кандидат“ за то јесте тип школе, пре свега дистинкција гимназије-стручне школе). Разлике које се региструју указују не на то које групе младих карактерише, рецимо, висок ниво политичког знања, а које низак или које групе су, на пример, политички активне, а које пасивне, већ на то које групе младих су мање „незналице“ или мање пасивни (ако примењене технике, наравно, уопште дозвољавају могућност закључивања о квалитативним разликама). Ако се све наведено има у виду, и овај део опште претпоставке може се сматрати само делимично или условно потврђеном.

Друга општа претпоставка од које се у истраживању кренуло јесте да између анализираних типова оријентација (о којима је у уводним деловима овог рада говорено као о компонентама политичке културе) постоје међусобне везе и неке конкретније импликације таквог предвиђања су резултатима овог истраживања потврђене. Прелиминарно разликовање четири групе психолошко-

диспозиционих оријентација – когнитивне, афективне, мотивационе и вредносне – није без основа, барем у том смислу да су често управо међуповезаности оријентација унутар претпостављене компоненте најинтензивније, што је највидљивије у њиховој факторској структури. У том смислу има основа за разликовање специфичних типова политичких оријентација – политичких когниција, политичких афеката и политичке мотивације и, рекло би се, неколико скупова вредносних уверења, који, опет, нису међусобно независни и творе три општија супсистема психолошко-диспозиционих политичких оријентација. И анализа психолошко-бихејвиоралних оријентација указује на неке очекиване везе између различитих понашајних оријентација, видљиве најпре у њиховом груписању у четири типа политичког понашања и фактор општег политичког активизма. У том смислу је неке од коришћених категорија могуће само аналитички разликовати у сврхе научне анализе.

Међутим, међусобне везе супсистема психолошко-диспозиционих оријентација, као и односи, уопштено речено, предиспозиција за политичко понашање и самог политичког понашања су слабог интензитета, а често и изостају. Овај резултат јесте један од најважнијих закључака овог рада и о њему ће због ширих импликација које има бити убрзо опширније дискутовано. На овом месту је довољно рећи да резултати добијени у овом раду упућују на то је претпоставка о политичкој култури као „крвном“ или интегралном конструкту, показатељу целовитости односа појединца према свету политике спорна и проблематична, барем ако се имају у виду све овде анализирани политичке оријентације. Однос младих према политици пре карактерише неинтегрисаност и некохерентност оријентација. Ипак, да у структури политичких оријентација младих није баш све толико неуређено и насумично указује и анализа типова политичке културе, (мулти)модалних форми диспозиција и понашања, која, између осталог, показује да међу најучесталијим типовима политичке културе јесу они који су, с обзиром на садржај исказан комбинацијом елемената, теоријски очекивани, те у том смислу јесу конгруентне структуре.

* * *

Циљеви овог истраживања били су ограниченог обима: анализа раширености различитих врста политичких оријентација, њихове међусобне повезаности и извора варијације. На основу резултата добијених у овом истраживању, са оваквом методологијом и примењеним техникама, није могуће дати одговоре на нека од суштинских, увек отворених, питања у анализи политичке културе – адекватности културолошког насупротив институционалном моделу, механизмима и динамици промене преовлађујуће политичке културе, току развоја политичког селфа појединца и сл. На таква питања није могуће дати дефинитивне одговоре на основу анкетног истраживања спроведеног у једном временском тренутку и ограниченом сегменту популације Србије. То, уосталом, нису ни били циљеви овог истраживања. Стављање резултата овог истраживања, посебно неких од њих, у шири референтни оквир раније изложених теоријских модела, разматрања проблематике политичке социјализације и бројних емпиријских налаза, може, међутим, понешто рећи и о некој од ових капиталних тема, макар на нивоу формулације корисних смерница за промишљање о феномену политичке културе у неким будућим анализама и истраживањима. То је уједно и начин да се продуби тумачење овде приказаних налаза.

Фокус ове дискусије биће ограничен на скуп раније приказаних резултата истраживања који, чини се, имају шире и јако важне импликације за неке од основних проблема у анализи политичке културе. Ту се пре свега мисли на идентификацију три супсистема психолошко-диспозиционих оријентација, њихове међусобне односе, изворе варијација, као и везу с политичким понашањем.

Ако се имају у виду њихов садржај и релативни значај анализираних чинилаца као извора њихове варијације, има основа за претпоставку да се у случају политичке укључености, интринзичке и инструменталне демократске оријентације ради о диспозицијама различите природе, услова формирања, општости, самим тим и стабилности, па и периода формирања, који су мање или више „удаљени“ од политичких објеката. Интринзичко-демократска оријентација одговара ономе о чему се о литератури о политичкој социјализацији говори као о политички *релевантним* оријентацијама, општијим евалуацијама које имају (ограничене) ефекте на политичко понашање и повезане су са оријентацијама које

су по својој природи политичке, попут овде издвојене политичке укључености, или као о специфичним, актуелнијим евалуацијама, овде описаним као инструментално-демократска оријентација. Ако су овакве интерпретације плаузабилне, онда то има неке веома важне импликације и даје основу за нешто ширу дискусију три теме којих се, директно или индиректно, дотичу.

Прва од њих тиче се неких раније изложених схватања о току политичке социјализације појединца. Барем судећи на основу налаза добијених овим истраживањем, претпоставка о једном пресудном или формативном периоду политичке социјализације је проблематична. Подразумева се да се закључци тог типа не могу поуздано изводити на основу истраживања која нису лонгитудинална, али ако пресудна важност неког периода политичке социјализације барем једним делом подразумева закључивање о значају и величини утицаја појединих агенаса социјализације, процеса социјалног учења и стабилности његових ефеката, онда је, чини се, извесно да адекватно суђење о односу младих Србије према свету политике, мора у обзир узети читав досадашњи ток политичке социјализације. Могуће је да неки агенси или неки периоди политичке социјализације имају већу важност за поједине типове политичких оријентација. На то и неки резултати овог истраживања упућују. Чињеница да су међу важнијим предикторима интринзичко-демократске оријентације религиозност или неке карактеристике васпитног стила, имплицира важност породице као агенса политичке социјализације (успут, управо за ону врсту оријентација за коју је то највише и очекивано). Такође, важност материјалне ситуације породице и степен животног задовољства за инструментално-демократску оријентацију чини се да упућује на важну улогу актуелних околности и каснијих периода живота. Међутим, чак и тамо где једни чиниоци имају највећу важност, свој утицај остварују и неки други, што указује на значај различитих агенаса политичке социјализације, делотворних у другачијим периодима живота. То се резултатима овог истраживања да лако илустровати. Породица и школа као агенси политичке социјализације (уопштено речено) имају различит, неједнак значај за политички релевантне и политичке оријентације, али имају ефекте и на један и на други тип оријентација. С друге стране, не постоји један чинилац који би био главни или важнији фактор свих

различитих типова оријентација, ако је то уопште разумно и претпоставити. Све то, између осталог, указује и на то да се о политичкој социјализацији младих у Србији не може говорити без диференцијације унутар тема.

Друга важна тема која заслужује посебан осврт јесте адекватност раније приказаних теоријских модела у приступу феномену политичке културе и неке њихове пропратне импликације. Два донекле супротстављена приступа у анализи политичке културе, културолошки и институционални, почивају на, као што је раније речено, битно различитим почетним премисама. Први претпоставља да је однос према новоуспостављеним нормама и институцијама политичког система, у овом случају демократског, под пресудним утицајем општијих вредносних уверења, продукта заједничке социјализације, а други пресудан значај даје актуелним политичко-економским постигнућима новоуспостављеног поретка. Који од њих је адекватнији, на основу резултата овог истраживања није могуће са сигурношћу рећи. Неки раније дискутовани резултати указују на релевантност и једног и другог модела. Међутим, у контексту ове дискусије, међусобни однос интринзичке и инструменталне демократске оријентације има посебну важност. Овде вреди подсетити да интринзичко-демократску оријентацију има смисла сматрати показатељем продемократске оријентације, која по својој природи није нужно политичка и више се тиче односа према слободи појединца у најопштијем смислу и/или квалитета приступа интерперсоналним односима и то би, условно речено, било управо оно за шта су присталице културолошког приступа пре свега заинтересоване. Инструментално-демократска оријентација би се, уз извесне ограде, могла сматрати показатељем онога на шта би, према претпоставкама овог модела, ова општа уверења требало да утичу. Између ова два субсистема постоји слаба значајна повезаност ($r=.145$, $p<.01$). Ако претпоставимо да је први подсистем општији и „старији“, у извесном смислу антецедент овог другог, онда то практично значи да су актуелне евалуације барем донекле утемељене на дубљим уверењима појединца што је, на први поглед, више у складу са претпоставкама културолошког модела, који би, статистичким језиком речено, ту и предвиђао позитивну корелацију (мада му у прилог не иде низак интензитет повезаности). Ако би се из институционалног модела могла извести прецизна предвиђања у том смислу, оно што би могло бити очекивано јесте одсуство

значајне повезаности, мада ни низак степен (пре свега позитивне) повезаности попут оног овде регистрованог не би био искључен, те ни алтернативни модел објашњења није нужно непримењив. Штавише, неке од његових основних претпоставки имају извесну потпору у резултатима овог истраживања. Главни чиниоци инструментално-демократске оријентације нису, као у случају интринзичко-демократске оријентације, чиниоци који се уобичајено сматрају показатељем квалитета и карактеристика социјализацијског процеса, већ фактори који су барем индиректан показатељ задовољства актуелним околностима (материјална ситуација породице и степен животног задовољства), што је потпуно у складу с претпоставкама овог приступа.

Додатне увиде у адекватност два модела омогућује анализа везе два супсистема с две групе политичких оријентација *par excellence*. Инструментална оријентација је неповезана с политичком укљученошћу или политичким понашањем. С друге стране, интринзичко-демократска оријентација јесте, и то у оба случаја позитивно, иако не превише интензивно. Другим речима, општи однос према политичким објектима (овде описиван као политичка укљученост), као и политичко понашање, под утицајем су општијих продемократских уверења, али не и актуелних евалуација процедура и институција, а то су налази који су више у складу с претпоставкама културолошког модела.

Међутим, оно што је са становишта предмета овог рада важније од тога који од два модела је адекватнији јесте коментар онога у чему су они сагласни, а то је претпоставка о нужности конгруентности културе и структуре. О томе се највише, мада не превише поуздано, може рећи на основу учесталости анализираних типова политичке културе. Ако је прототип демократског грађанина овде описани активни (критични или задовољни) демократа, онда налази овог истраживања не дају основа за оптимизам. У овом типу је приближно тек сваки шести матурант (16%), док је њему супротстављени тип пасивног (критичног или задовољног) недемократе далеко чешћи (28%). Како ствари стоје, преовлађујућем карактеру политичке културе младих, у садржинском смислу, мањкају многи демократски квалитети – активизам, информисаност, позитивнији однос према демократским институцијама. У том смислу је политичка култура већине младих пре недемократска, него демократска. Речено језиком класичне студије политичке

културе (Almond & Verba, 1989/1963), политичка култура младих могла би се окарактерисати као превасходно пароксијална или, у најбољем случају, као мешавина пароксијално-поданичке. Већина младих мало шта зна о политици, ништа позитивно не мисли, нити очекује од система, и сматра да на њега не може утицати. Поље политике посматра се као домен резервисан за елите и нешто што треба „избегавати“. У том смислу је политичка култура младих алијенантна (у смислу дистанцираности од политике), па, ма како то парадоксално звучало, и аполитична. Млади грађанин Србије је неполитичка животиња. Елементи поданичке политичке културе појављују се у оним моментима у којима су неке оријентације према систему развијене, очекује се нешто позитивно од структура власти, али нема политичког активизма. Ово су управо друге по учесталости типова категорије посматрача. С друге стране, најадекватнији опис политичке културе у формалном смислу био би да је она фрагментирана, како у смислу често конфликтних или недоследних усмерења младих, тако и неких, не превише изражених, али свакако индикативних разлика међу различитим категоријама младих (према типу школе, социоекономском статусу и сл.) које указују на то да различите категорије младих карактеришу дистинктивни, па можда и супротстављени обрасци политичке културе. Најбољи доказ за то пружају раније приказани резултати кластер анализе.

То би, веома грубо речено, значило да је структура политичких оријентација која би била компатибилна са функционалним демократским системом слабо раширена и да у извесном смислу политичка култура младих није компатибилна са политичким системом. Ако би се оваква линија резоновања прихватила, то би, чини се, додатно указало на релевантност културолошког модела, који у периоду након промене режима претпоставља својеврсну оријентациону инерцију (Eckstein, 1988), резистентност оних усвојених током ране социјализације, која се одвијала под битно другачијим друштвено-политичким околностима, у овом конкретном случају, највећим делом током деведесетих година XX века. Једноставно речено, да би млади били демократски оријентисани морају бити и васпитавани у духу демократије. Ови закључци би, међутим, важили само уколико се има у виду уџбенички опис демократског грађанина (који је често идеал, па и илузија) и ако је политички систем Србије

након 2000. године уџбенички пример ефикасног демократског система. Ово друго је посебно проблематична претпоставка, управо оно што представља трећу тему која ће убрзо добити заслужену пажњу.

Слаба повезаност предиспозиција за политичко понашање и самог политичког понашања један је од најважнијих налаза овог истраживања. Уопштена дистанцираност младих према свету политике није нешто што посебно изненађује, будући да велики број налаза указује да је човек, посебно млад, пре свега приватна, а не политичка „животиња“ – у извесном смислу *zoon apolitikon*. Тумачења која се могу пронаћи у литератури, а која се позивају на специфичност животне фазе у којој се млад човек налази (Jankowski & Strate, 1995; Nie et al., 1974) сасвим су на месту, као што је већ и раније наглашено. Млади људи су превише заокупљени личним бригама да би озбиљнију пажњу посветили политици (иако политика у великој мери утиче на начин разрешења барем неких од тих личних брига). Бројни су психолошки разлози због којих људи генерално нису превише увучени у политику. Појединац може осећати да је он само један од многих; да је само „мали човек“ у поређењу с много моћнијим факторима; да су доносиоци политичких одлука – представници, влада, неке анонимне политичке снаге – неспособни или невољни да послушају његов глас и да следе његову вољу; да је политичка реалност удаљена од идеала. Апстрактан и имперсоналан квалитет садржаја политике често, или за већину, није психолошки интересантан; политички исходи задовољавају мало директних и хитних потреба; млади су често чланови група у којима је апатија и неполитичност групна норма, чиме се они само додатно ојачавају итд. Многи аутори сматрају да је политичка апатија неки облик природног стања (McClosky, 1964), односно да „периодичност избора није резонантна с људским реакцијама“ (Rosenberg, 1955, str. 561), у смислу да је тешко одржати висок ниво емоционалне укључености током дугог времена, или да је однос људи према политици пре свега депривационо мотивисан – интересовање и укљученост буде се једино када су неки лични интереси или други објекти емоционалне укључености директно угрожени (Gans, 1952; McClosky, 1964). С друге стране, партиципирати у политици (уопштено речено) је посебно захтеван задатак. У демократски уређеном друштву од обичних грађана се очекује да „изаберу квалификоване представнике (како унутар партија, тако и

на општим изборима) за структуре на локалном и државном нивоу; да служе као популација из које се бирају представници; да награде или казне службенике за њихова прошла постигнућа; да директно гласају о политичким темама кроз иницијативе и референдуме; обављају стотине добровољних, одређених или бирократских грађанских улога коју машинерија кампања, избора и ефективног функционисања власти захтева; да помогну да се уобличи локална, државна и национална политичка агенда путем разних канала од истраживања јавног мњења до јавних демонстрација и директних контаката са званичницима; да подрже имплементацију званичне политике и сарађују у том смислу; да се за информације, добра и услуге обраћају државној бирократији; да учествују у локалној власти и грађанским удружењима; и више од тога“ (Delli Carpini & Keeter, 1996, str. 4). Све ово подразумева расположивост ресурса различите врсте које обичан човек, нарочито млад, једноставно нема на располагању.

Према једном класичном гледишту, људи нису активни у политици из једног или више од три основна разлога – „зато што не могу; зато што не желе; или због тога што то нико није тражио“ (Verba et al., 1995, str. 15). „Моћи“ и „желети“ су превасходно ствар предиспозиција за политички ангажман. Трећи разлог, парафразиран, тиче се спољних подстицаја за политички ангажман. Политичко, као и било које друго понашање, функција је, уопштено речено, личности и средине. Однос неких аспеката личности (оних политички релевантних) и неких аспеката средине (породица, школа, вршњаци) дискутован је кроз читав ток ове студије, али је овде потребно обратити пажњу и на неке друге моменте.

Веза психолошко-диспозиционих и психолошко-бихејвиоралних оријентација није занемарљива. У анализи структуре психолошко-диспозиционих варијабли, модел који је укључивао девет издвојених оријентација, фактора првог реда, објашњавао је 29% варијансе општег политичког активизма. На биваријантном нивоу, веза интринзичко-демократске оријентације и општег активизма је позитивна и статистички значајна ($r=.287$, $p<.01$), као и повезаност општег активизма и политичке укључености ($r=.343$, $p<.01$). Њихов значајан утицај не губи се ни у поступку мултипле регресионе анализе, иако проценат објашњене варијансе модела није импресиван (16%). Колико су значајне ове

бројке у апсолутном смислу и да ли је реално очекивати интензивније повезаности немогуће је рећи. Имајући у виду да је политичко понашање један мултиузрокован феномен, регистровани интензитет повезаности и проценат објашњене варијансе није за потцењивање. Део разлика у интензитету политичког ангажмана може се објаснити разликама у изражености предиспозиција за политичко понашање. Ипак, више је него очигледно да добар део варијација у политичком понашању остаје необјашњен. Најједноставније могуће објашњење јесте да нису узете у обзир неке друге личне карактеристике које би могле бити важни подстрекачи политичког понашања, попут одређених особина личности или интереса. У анализу предиктора политичког понашања нису, такође, укључене и неке друге карактеристике испитаника, пре свега социодемографске, које и у овом истраживању имају важну улогу у објашњењу политичког понашања. Поврх свега, не би требало сметнути с ума да је преовлађујућа карактеристика младих у том смислу политичка пасивност.

Међутим, ако се тако може рећи, за супресију или неефективно „превођење“ диспозиција у понашање, добрим делом је одговоран и други елемент класичне формуле – средина, у најширем смислу речи. Тешко је, ако не и неразумно, претпоставити да је утицај предиспозиција и средине на понашање адитиван. И најмотивисанији појединац, можда након низа неуспелих покушаја, постаће обесхрабрен за политичко понашање у неподстицајним околностима и на његове захтеве нереспонзивној средини. Није, међутим, искључена ни могућност да политичко понашање већим делом буде узроковано ситуационим околностима (као што су норме о адекватном понашању, очекивања других итд.). На тај начин се барем једним делом могу објаснити и високи нивои активизма регистровани током периода социјализма. Ако је, међутим, пасивност природна последица одсуства предиспозиција, то се не може са сигурношћу рећи за однос изражености предиспозиција и активизма. До понашања у тој ситуацији може доћи, али не нужно. Однос вредности/ставова и понашања свакако није однос један према један. Како је то Абелсон лепо рекао – „добро смо обучени и успешни за налажење разлога ономе што чинимо, али нисмо тако добри када треба да радимо оно за шта налазимо разлоге“ (citirano u Rejk & Edkok, 1978, str. 128). Другим речима, могуће је да би се део младих ангажовао у другачијим околностима или

када би се постојеће промениле. Чини се да барем код једног дела младих постоје, да тако кажемо, нереализоване предиспозиције за политичко понашање. У контексту текуће дискусије, вреди подсетити на предложену типологију и податак да је четвртина младих (26%) у категорији посматрача; „једино“ што тај тип младих разликује од типа активисте јесте израженија политичка пасивност. То сугерише да можда постоји нешто у природи политичке средине што младе обесхрабрује у том смислу.

Ситуација нагле и крупне друштвене промене са собом по природи ствари доноси својеврсни социјални вакуум, преиспитивања и конфликте, аномију у објективном и у субјективном смислу. Старе вредности и други обрасци прилагођавања губе своју адаптивну функцију, али по инерцији и даље опстају и врше свој утицај, док на њихово место долазе неке нове адаптивније и функционалније форме које тек треба усвојити; мења се извор легитимације поретка, фокуси припадности и лојалности који траже нова упоришта, стандарди евалуације и понашања. Период непосредно након промене има стога карактеристике својеврног културног шока за грађане, а политичка култура карактер безобличности (Alexander, 2000; Eckstein, 1988). Оно што се, међутим, редовно губи из вида јесте да се с правом може говорити и о институционалној инерцији – новоуспостављени режим у неким битним аспектима наставља да функционише по старим правилима (али под новом етикетом) и не нуди довољно подстицаја за промену устаљених образаца политичке културе (барем не у смеру пропагираних циљева). У том смислу су сасвим оправдане тврдње неких аутора да је важно не само створити „демократе“, него и демократију (Fleron, 1996).

Оно што су млади, као и грађани Србије у целини, видели на делу у последње две деценије, колико у Србији формално гледано постоји вишепартизам, често с демократијом нема много везе. Режији деведесетих година XX века су прогнали, застрашивали и убијали политичке неистомошљенике, крали гласове и лажирали изборне резултате, кршили и укидали људска права и слободе, гасили медије. Оно што се тада звало демократијом, већим делом током деведесетих година XX века била је псеудодемократија коју је крајем те деценије сменио „чист“ ауторитарни поредак (Goati, 2002). Нема потребе поново подсећати на катастрофалне последице које је

таква владавина оставила за собом. Демократске промене 2000. године донеле су неке крупне промене у том смислу, али и неиспуњена очекивања, „више од изборне, а мање од консолидоване демократије“ (Orlović, 2006, str. 108), политички систем који је више партократија, него демократија (Orlović, 2008). У том смислу је политички живот Србије у годинама у којима политички сазревају младе генерације које у њему треба активно да учествују по много чему дестимулативни фактор политичког активизма и усвајања продемократских оријентација. Другим речима, не само да су ране године српске демократије оптерећене познатим „дечјим болестима“ транзиционог процеса, већ се у политичком животу демократске Србије манифестују неке историјске константе, анахроне и с демократијом инкомпатибилне карактеристике, које доводе у питање не само карактер демократских промена 2000. године, већ и могућности промене битних сегмената политичке средине у скорој будућности. Ако се то има у виду, карактеристике политичке културе младих регистроване у овом истраживању постају разумљивије, а очекивања у том погледу разумнија и реалнија.

Како очекивати доследне и конзистентне оријентације од младих којима се од стране политичких елита шаљу двосмислене поруке (уз отворено питање какви су уопште изгледи за усвајање порука које стижу из омаловажених извора у које се нема поверења)? Доносе се демократски закони који се не поштују, селективно или никада не примењују; инсистира се на демократским процедурама и институцијама, које се у реалности често заобилазе, чиме се оне обесмишљавају и урушавају; странке постају парламентарне и без избора, тргује се мандатима, гласа из иностранства итд.; јавни интерес и опште добро проглашавају су, барем декларативно, врхунским критеријумима, док су интереси уског круга (партијских) људи често изнад процедура и закона, а приватни изнад јавног интереса. Такав тип владавине би се можда најбоље дао описати народном пословицом *Слушај шта поп прича, не гледај шта поп ради*, близак ономе што је у једном тренутку у историји називано „стамбуловштином“ (Stojanović, 2005) - јавно (рекло би се „на папиру“) пропагирање и залагање за одређене принципе, који се, међутим, обесмишљавају у пракси. Тиме се, између осталог, уноси конфузија у представу о томе шта демократија заправо јесте.

Како очекивати да млади вреднују консензус и политику виде као легитимну и поштenu борбу супротстављених интереса, рационалан и конструктиван начин решавања и каналисања конфликта, када је у политичком животу Србије, ако би се тако могло рећи, често више емоција него политике? Не само да је мало стратегије и дугорочног планирања, начелног, програмског, већ како тренутна власт има сва права која би што дуже да задржи, она у претендентима на њене позиције не види легитимног противника и сарадника на заједничком пројекту, већ непријатеља. Власт и опозиција често не изгледају као „интегрални делови политичког система, већ до границе грађанског рата сукобљене групе“ (Stojanović, 2005, str. 133). „Место искрене и свесне политичке странке која отворено и поштено бије бој под развијеном заставом идеја и начела, долази гомила која се ваља по прабини отимајући се за места и зараде. Док се у целом свету политичка борба уређује и тако рећи канализује, код нас још увек остаје у хаотичном стању, где других побуда нема до ината и апетита, где се сматра да је све допуштено: политичка лицитирања, преконоћне промене мишљења, најнеприроднији савези и продаје савести“ рекао је Јован Скерлић почетком двадесетог века (citirano u Stojanović, 2010, str. 64), мада звучи као нешто што се лако може пронаћи у српској штампи читав век касније.

Има ли онда смисла очекивати позитиван однос грађана према свету политике који функционише по таквим правилима? Једна од последица таквог стања јесте и својеврсни јаз на релацији друштво-држава. Уверење да су сви на положаје дошли на сумњив начин, при том некомпетентни и корумпирани, и да раде само зарад сопствених интереса, може подгревати уверење да су грађани бољи од владајуће класе, да она не заслужује поштовање и поверење, али и да је легитимно не поштовати правила када их се не придржавају ни они који владају. Тежња минимизације контакта с државом постаје изражена, док грађани, када је контакт с државом неопходан, не очекују да свој утицај остваре демократским путевима и кроз институције. Једина корист у том смислу може се очекивати уколико грађанин нађе начин да „искористи искоришћаваче“ (Rose et al., 1997, str. 88) (нарочито у ситуацији када је држава главни послодавац, а служба држави, бизнис с државом или њена злоупотреба главни избори богаћења). Најбоље средство за то јесу лична пријатељства и познанства, хоризонталне и неформалне

везе које се у извесном смислу користе против државе, чија природна последица јесу корупција и непотизам. У таквим околностима ствара се оно што неки аутори сликовито називају *пешчаник* друштвом (Rose et al., 1997) – постоји развијена комуникација на дну, међу грађанима, као и међу елитама, али је однос између ова два сведен на минимум, оптерећен амбиваленцијама и анимозитетима. Друштво постаје „апстрактни објекат над којим се управља, а власт прераста у апстрактну нужност која се не доводи у питање“ (Stojanović, 2010, str. 171). Поврх свега, уверење да су својеврсне „жртве“ непоштених и некомпетентних лидера, скида одговорност с грађана, уљуљкане у осећају да је за њихову незадовољавајућу позицију увек и искључиво одговоран неко други, тј. држава. Овакви трендови су барем индиректно видљиви и у овде приказаним подацима. Ако млади у нешто имају поверења, то су неполитичке институције, а ако им нешто изазива позитивна осећања, то су национални симболи. Парадоксално, већина младих управо од државе, у чије институције минимално верује, очекује да реши горуће економске проблеме и да дугорочно контролише привреду.

Модерна историја Србије није прича о демократији и плурализму. У друштву оптерећеном сиромаштвом, хетерогеном, али недовољно издиференцираном, у сталном доброволном или наметнутом стању јединства, а заправо размрвљеном и оптерећеном бројним поделама, сељачком и „рурбаном“ пре него грађанском, уз дугу традицију аутократско/партијске владавине и политичког монизма, а без искуства мирне смене власти, с традицијом неповерења и пасивно-агресивне хостилности према онима који владају, где борба за власт више личи „на пузећи грађански рат него на такмичење различитих начела и концепата“ (Stojanović, 2010, str. 67) и где је правда онога чија је и држава, „’демократски експеримент’ ... остао (је) пројекат образоване грађанске мањине која ту битку у Србији није добила ... кап уља на води: остала је ограничена у свом уском кругу из којег није могла да изађе; није имала снаге да преплави цело друштво“ (Stojanović, 2010, str. 147). У таквој ситуацији, промена режима (попут оне 2000. г.) не имплицира нужно и промену садржаја политичке социјализације. Барем не у довољној мери да би њени ефекти били битно другачији или брже видљивији. Демократија у Србији данас јесте у извесном смислу „чардак ни на небу ни на земљи“, донекле ново име за по много чему исту

ствар или форму, систем који је изгубио позитивну конотацију коју је барем једно време имао (Pavlović, 2010), грађане разочарао и обесхрабрио, а елитама дао нови извор легитимације и рационализације устаљених пракси, удаљених од демократских идеала који се отворено пропагирају. Искуство с демократијом, тачније ониме што се под тим именом нуди, постаје у извесном смислу контрапродуктивно. Анализе политичких оријентација младих осамдесетих година XX века су у једном тренутку констатовале да социјализам губи омладину. Демократија, чини се, тек треба да је задобије и да докаже да је вредна њиховог поштовања.

Каква је будућност система који нема омладину? Вероватно не превише светла, а свакако неизвесна. Демократија је процес, постајање, лако се губи, а тешко осваја. Ако би се могла издвојити једна најважнија практична импликација налаза овог истраживања, онда би се она свакако тицала податка да се један важан сегмент популације Србије држи подаље од политике. Тиме себе директно лишава могућности да се чује њихов глас и да утиче на редистрибуцију политичке моћи у правцу потпуније и адекватније заштите сопствених права и интереса, чиме се индиректно угрожава легитимност самог демократског процеса. То чини посао оних од којих пресудно зависи отклањање таквог стања само важнијим и тежим, јер демократија зависи и може бити развијена једино кроз политичку партиципацију (у најопштијем смислу) што ширег слоја грађана.

Нема савршене студије која се не може критиковати или оне која може дати дефинитивне одговоре на нека питања. И овде се може указати на неке слабости овог истраживања и нека питања и проблеме која оно отвара или недовољно расветљава.

Након свега изреченог на претходним странама може се указати на начелну тешкоћу, па и слабост, у вези са структурним и свеобухватним приступом феномену политичке културе. Укључивање оријентација које су по својој природи не нужно политичке, већ политички релевантне у садржај политичке културе је донекле неизбежно због комплексности овог феномена, али то, због промењивог

карактера критеријума политичке релевантности, ствара велике концептуално-методолошке проблеме истраживачу који покуша да се с њим ухвати у коштац. Поред опасности од циркуларног објашњења (о политичкој релевантности неких оријентација суди се на основу везе с другим политичким оријентацијама или политичким понашањем, који се онда објашњавају истим тим оријентацијама), неки од добијених налаза могу бити схваћени веома различито, што важи и за ово истраживање. Слаба веза политички релевантних оријентација и политичког понашања може бити аспект ширег проблема односа вредности, ставова и понашања, али и једноставно последица чињенице да оно што је сматрано политички релевантним оријентацијама има тек делимичну или ограничену политичку релевантност (на страну то што је одсуство политичке релевантности у случају оријентација за које је она очекивана једнако важан проблем анализе). Стога би једна од основних поука овог истраживања могла бити и потреба ужег одређења појма политичке културе. Могуће решење јесте да се под политичком културом подразумевају само оријентације чији објекти јесу политички објекти, дакле, само *политичке*, не и *политички релевантне* оријентације, или да се разликује политичка култура у ужем и ширем смислу. Политичку културу у ужем смислу чиниле би само политичке оријентације, док би појам политичке културе у ширем смислу био резервисан и за политичке и за политички релевантне оријентације. Такав приступ би из ове перспективе био концептуално јаснији, садржински чистији и методолошки коректнији. Широк обухват, попут оног у овом истраживању, ставља истраживача у позицију избора између мањег броја оријентација које би биле испитане већим бројем индикатора (уз опасност да неке важне оријентације не буду укључене у анализу) и већег броја оријентација испитаних мањим бројем индикатора (чиме се отвара питање поузданости, валидности, па и садржаја неких оријентација испитиваних на тај начин). Овде је примењено друго решење, али је и прва могућност не само легитимна, него у појединим случајевима можда и примеренија (рецимо, у вези с вредносном компонентом).

Истраживање је отворило много важних питања на која се овде приказаним подацима не могу дати одговори. Какве су карактеристике политичке културе младих у Србији у поређењу с младима у неким другим сличним социјалним

контекстима? Да ли су, с тим у вези, карактеристике младих у Србији у извесном смислу специфичне или манифестације природних токова развоја транзитивних друштава? Без скорашњих или лонгитудиналних компаративних истраживања, могућа су само начелна поређења у вези с појединим елементима политичке културе младих, која овде нису вршена јер то, уосталом, није ни био предмет ове студије. Такође, веома важно питање јесте карактер односа политичке супкултуре младих и преовлађујуће политичке културе Србије у целини. Да ли је политичка култура младих заиста супкултура или се ни по чему битније не разликује од доминантне политичке културе? Најзад, у фокусу анализе били су само матуранти и то само с територије града Београда, те би више него релевантна била анализа политичке културе младих из неких других делова Србије и неких других узрасних група. Одговори на ова питања мораће да сачекају неке даље и будуће анализе за које ова студија пружа корисне смернице.

KORIŠĆENA I NAVOĐENA LITERATURA:

- Aberle, D. F, Cohen, A. K., Davis, A. K., Levy, M. J. and Sutton, F. X. (1950). The functional prerequisites of society. *Ethics*, 60, 100-111.
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J. and Nevitt Sanford, R. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper & Brothers.
- Agger, R., Goldstein, M. and Pearl, S (1961). Political cynism: measurement and meaning. *The Journal of Politics*, 23, 477-506.
- Al-Brazait, F. (2003). Muslims and democracy: An empirical critique of Fukuyama's culturalist approach. In R. Inglehart (ed.): *Islam, gender, culture, and democracy* (pp. 46-76). Willowdale: de Sitter Publications.
- Aleksić, J. i sar. (1986). *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije*. Beograd, Zagreb: CIDID/IDIS.
- Alexander, J. (2000). *Political culture in post-communist Russia: Formlessness and recreation in a traumatic transition*. Basingstoke: Macmillan and New York: St Martin's Press.
- Almond, G. (1956). Comparative political systems. *The Journal of Politics*, 18, 391-406.
- Almond, G. (1980). The intellectual history of the civic culture concept. In G. Almond & S. Verba (eds.), *The civic culture revisited* (pp. 1-36). Boston: Little Brown and Company.
- Almond, G. (1983). Communism and political culture theory. *Comparative Politics*, 15, 127-138.
- Almond, G. (1993). The study of political culture. In D. Berg-Schlosser & R. Rytlewski (eds.), *Political culture in Germany* (pp. 13-28). New York: St. Martin's Press.
- Almond, G. & Verba, S. (1963/1989). *The civic culture*. London: Sage Publications Ltd.
- Almond, G. & Verba, S. (eds.) (1980). *The civic culture revisited*. Boston: Little Brown and Company.
- Altemeyer, B. (1988). *Enemies of freedom: Understanding right wing authoritarianism*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Ambramowitz, A. (1980). The United States: Political culture under stress. In G. Almond & S. Verba (eds.), *The civic culture revisited* (pp. 177-211). Boston: Little Brown and Company.
- Aristotel (1970). *Politika*. Beograd: Kultura.
- Armer, M. & Youtz, R. (1971). Formal education and individual modernity in an African society. *The American Journal of Sociology*, 76, 604-626.
- Aron, R. (1997). *Demokratija i totalitarizam*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Baćević, Lj. (1990). Nacionalna svest omladine. U Mihailović, S. (red.), *Deca krize* (str. 147-172). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Ball, R. (2001). Individualism, collectivism and economic development. *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 573, 57-84.
- Barnard, F. (1969). Culture and political development: Herder's suggestive insights. *American Political Science Review*, 63, 379-397.
- Baucal, A., Džamonja-Ignjatović, T., Trkulja, M., Grujić, S. i Radić-Dudić, R. (2009). *Procena efekata građanskog vaspitanja*. Beograd: Građanske inicijative.

- Beck, P. A. & Jennings, M. (1979). Political periods and political participation. *American Political Science Review*, 73, 737-750.
- Beeghly, L. (1986). Social class and political participation: A review and an explanation. *Sociological Forum*, 1, 496-513.
- Bell, D. (1960). *The end of ideology*. Glencoe, IL: Free Press.
- Bender, G. (1967). Political socialization and political change. *Western Political Quarterly*, 20, 390-407.
- Bennich-Bjorkman, L. (2007). *Political culture under institutional pressure*. New York: Palgrave Macmillan.
- Bertch, G. and Zanninovich, G. (1974). A factor analytic method of identifying different political cultures: The multinational Yugoslav case. *Comparative Political Studies*, 219-244.
- Bilsky, W. & S. H. Schwartz (1994). Values and personality. *European Journal of Personality*, 8, 163-181.
- Biro, M. (2002). Srpski etnocentrizam pre i posle 5. oktobra 2000. godine. *Nova srpska politička misao (Posebno izdanje)*, 3, 57-62.
- Biro, M. (2006). Stavovi prema zakonitosti u Srbiji. U S. Mihailović (ur.), *Pet godina tranzicije u Srbiji II* (str. 228-238). Beograd: Socijaldemokratski klub i Friedrich Ebert Stiftung.
- Biro, M., Mihić, V., Milin, P. and Logar, S. (2002). Did socio-political changes in Serbia changed the level of authoritarianism and ethnocentrism of citizens? *Psihologija*, 35, 37-47.
- Brown, A. (1979). Introduction. In A. Brown & J. Gray (eds.), *Political culture and political change in communist states* (pp. 1-24). London: Macmillan.
- Brown, A. (2005). Conclusion. In S. Whitefield (ed.), *Political culture and post-communism* (pp. 180-202). New York: Palgrave Macmillan.
- Campbell, A., Converse, P., Miller, W. and Stokes, D. (1960). *The American voter*. New York: John Wiley and Sons, Inc.
- Campbell, A., Gurin, G. and Miller, W. E. (1954). *The voter decides*. Evanston: Row, Peterson and Company.
- Catterberg, G. & Zuasnabar, I. (2010). Youth, values and democracy: Exploring tolerance toward diversity among Third Wave generations. In R. Inglehart et al. (eds.), *Changing human beliefs and values, 1981-2007* (pp. 55-72). Mexico: Siglo XXI Editores, S. A. de C. V.
- Chaffee, S., McLeod, J. and Wackman, D. (1973). Family communication pattern and adolescent political participation. In J. Dennis (ed.), *Socialization to politics: A reader* (pp. 347-364). New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Charlesworth, J. (1967). National character in the perspective of political science. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 370, 23-29.
- Clagget, W. & Pollock, P. H. (2006). The modes of participation revisited, 1980-2004. *Political Research Quarterly*, 59, 593-600.
- Conradt, D. (1980). Changing German political culture. In G. Almond & S. Verba (eds.), *The civic culture revisited* (pp. 212-272). Boston: Little Brown and Company.
- Conway, M. M. (1990). *Political participation in the United States*. Washington: CQ Press.

- Craig, A. & Cornelius, W. (1980). Political culture in Mexico: Continuities and revisionist interpretations. In G. Almond & S. Verba (eds.), *The civic culture revisited* (pp. 325-393). Boston: Little Brown and Company.
- Crittenden, J. (1963). Aging and political participation. *The Western Political Quarterly*, 16, 323-331.
- Cvijić, J. (1987). *Balkansko poluostrvo i južnoslovenski narodi*. Dostupno na http://www.antikvarne-knjige.com/elektronskeknjige/detail-item_id-21# (sajt posećen 13. 05. 2010.).
- Dahrendorf, R. (1990). *Reflections on the revolution in Europe: In a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw*. New York: Random House.
- Dalton, R. (1994). Communist and democrats: Democratic attitudes in the two Germanies. *British Journal of Political Science*, 24, 469-493.
- Dalton, R. J. (2000). Citizen attitudes and political behavior. *Comparative Political Studies*, 33, 912-940.
- Dawson, R. & Prewitt, K. (1969). *Political socialization*. Boston: Little, Brown and Company.
- Dawson, R., Prewitt, K. and Dawson, K. (1977). *Political Socialization*. Boston: Little, Brown and Company.
- De Graaf, N. D. & Evans, G. (1996). Why are the young more postmaterialist? A cross-national analysis of individual and contextual influences on postmaterial values. *Comparative Political Studies*, 28, 608-635.
- Dekker, H. (1996). Democratic citizen competence: Political-psychological and political socialization research perspective. In F. Farnen et al. (ed.), *Democracy, socialization and conflicting loyalties in East and West – Cross national and comparative perspective* (pp. 386-410). New York: St. Martin's Press.
- Dekker, P., Ester, P. and Vinken, H. (2003). Civil society, social trust and democratic involvement. In W. Arts, J. Hagenars and L. Halman (eds.), *The cultural diversity of European unity* (pp. 217-253). Leiden, Boston: Brill.
- Delli Carpini, M. & Keeter, S (1991). Stability and change in the U.S. public's knowledge of politics. *Public Opinion Quarterly*, 55, 583-612.
- Delli Carpini, M. & Keeter, S. (1993). Measuring political knowledge: Putting first things first. *American Journal of Political Science*, 37, 1179-1206.
- Delli, Carpini, M. & Keeter, S. (1996). *What American know about politics and why it matters*. New Haven: Yale University Press.
- Dennis, J. (1966). Support for the party system by the mass public. *American Political Science Review*, LX, 600-615.
- Dennis, J. (1973). Major problems of political socialization research. U J. Dennis (ed.), *Socialization to politics: A reader* (pp. 2-28). New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Dennis, J., Lindberg, L., McCrone, D. and Stiefbold, R. (1973). Political socialization to democratic orientations in four Western systems. In J. Dennis (ed.), *Socialization to politics: A reader* (pp. 181-210). New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Denver, D. & Hands, G. (1990). Does studying politics make a difference? The political knowledge, attitudes and perceptions of school students. *British Journal of Political Science*, 20, 263-279.
- Devine, D. (1972). *Political culture of the United States*. Boston: Little Brown.
- Dittmer, L. (1977). Political culture and political symbolism: Toward a theoretical synthesis. *World Politics*, XXIX, 552-83.

- Doob, L. W. (1967). Scales for assessing psychological modernization in Africa. *The Public Opinion Quarterly*, 31, 414-421.
- Duch, R. M. & Gibson, J. L. (1992). „Putting up with“ fascist in Western Europe: A comparative, cross-level analysis of political tolerance. *The Western Political Quarterly*, 45, 237-273.
- Dyker, D. (1979). Yugoslavia: Unity out of diversity?. In A. Brown & J. Gray (eds.), *Political culture and political change in communist states* (pp. 66-100). London: Macmillan.
- Dorđević, J. (1974). *Politička enciklopedija*. Beograd: Savremena administracija.
- Đurić, Đ. (1980). Oblici nacionalne vezanosti kod mladih. *Psihologija*, 13, 88-92.
- Easton, D. & Dennis, J. (1967). The child's acquisition of regime norms: Political efficacy. *American Political Science Review*, LXI, 25-38.
- Easton, D. & Dennis, J. (1973). A political theory of political socialization. In J. Dennis (ed.), *Socialization to politics: A reader* (pp. 32-53). New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Easton, D. & Hess, R. (1962). The child's political world. *Midwest Journal of Political Science*, 6, 235-236.
- Easton, D. & Hess, R. (1970). The child's image of government. In E. Greenberg (ed.), *Political socialization* (pp. 24-55). New York: Atherton Press.
- Easton, D. (1965). *A system analysis of political life*. New York: Wiley.
- Easton, D. (1975). A re-assessment of the concept of political support. *British Journal of Political Science*, 5, 435-457.
- Eckstein, H. (1963). Introduction. In H. Eckstein & H. Apter (eds.), *Comparative Politics*. New York: Free Press.
- Eckstein, H. (1988). A culturalist theory of political change. *American Political Science Review*, 82, 789-804.
- Elazar, D. J. (1984). *American federalism: A View from the states*. New York: Harper & Row.
- Elkins, D. & Simeon, E. B. (1979). A Cause in Search of Its Effect, or What Does Political Culture Explain?. *Comparative Politics*, 11, 127-145.
- Erikson, E. (2008). *Identitet i životni ciklus*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Evans, G., H. Anthony and M. Lallje (1996). Measuring left-right and libertarian-authoritarian values in the British electorate. *The British Journal of Sociology*, 47, 93-112.
- Eysenck, H. J. (1954). *The psychology of politics*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Fagen, R. (1969). *The transformation of political culture in Cuba*. Stanford: Stanford University Press.
- Feldman, L. & Price, V. (2008). Confusion or enlightenment? How exposure to disagreement moderates the effects of political discussion and media use on candidate knowledge. *Communication Research*, 35, 61-87.
- Feldman, S. (2003). Enforcing social conformity: A theory of authoritarianism. *Political Psychology*, 24, 41-74.
- Fine, T. S. (1992). Individualism & liberalism/conservatism: Broadening dimensions of policy support. *Polity*, 25, 315-327.

- Finkel, S. & Ernst, H. (2005). Civic education in post-apartheid South Africa: Alternative paths to the development of political knowledge and democratic values. *Political Psychology*, 26, 333-364.
- Finkel, S. (2002). Civic education and the mobilization of political participation in developing democracies. *Journal of Politics*, 64, 994-1020.
- Fiske, A. P. (2002). Using individualism and collectivism to compare cultures – A critique of the validity and measurement of the constructs: comment on oyserman et al. (2002). *Psychological Bulletin*, 128, 78-88.
- Fleron, F. (1996). Post-soviet political culture in Russia: An assessment of recent empirical investigation. *Europe-Asia Studies*, 48, 225-260.
- Fraser, J. (1971). Personal and political meaning correlates of political cynism. *Midwest Journal of Political Science*, 15, 347-364.
- Frenkel-Brunswik, E. (1963). Environmental controls and the impoverishment of thought. In H. Eckstein & D. Apter (eds.), *Comparative politics* (pp. 483-496). New York: Free Press.
- From, E. (1941/1989). *Bekstvo od slobode*. Zagreb: Naprijed.
- Froman, L. A. (1961). Personality and political socialization. *Journal of Politics*, 23, 341-352.
- Fukujama, F. (2002). *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica: CID.
- Gans, H. J. (1952). Political Participation and Apathy. *Phylon*, 13, 195-191.
- Gibbins, J. (1989a). Contemporary political culture. In J. Gibbins (ed.), *Contemporary political culture* (pp. 1-30). London: Sage Publications.
- Gibbins, J. (ed.) (1989b). *Contemporary political culture*. London: Sage Publications.
- Gibson, J. & Bingham, R. (1982). On the conceptualisation and measurement of political tolerance. *The American Political Science Review*, 76, 603-620.
- Gibson, J. (1992). Alternative measures of political tolerance: Must tolerance be „least-liked“?. *American Journal of Political Science*, 36, 560-577.
- Gibson, J. (1996). A mile wide but and inch deep(?): The structure of democratic commitments in the former USSR. *American Journal of Political Science*, 40, 396-420.
- Gibson, J. (1998). Putting up with fellow russians: An analysis of political tolerance in the fledging Russian democracy. *Political Research Quarterly*, 51, 37-68.
- Gibson, J. (2002). Becoming tolerant? Short-term changes in Russian political culture. *British Journal of Political Science*, 32, 309-333.
- Gibson, J., Duch, R. and Tedin, K. (1992). Democratic values and the transformation of Soviet Union. *Journal of Politics*, 54, 329-371.
- Girvin, B. (1989). Change and continuity in liberal democratic political culture. U J. Gibbins (ed.), *Contemporary political culture* (pp. 31-51). London: Sage Publications.
- Goati, V. i sar. (1977). *Društveno-političko angažovanje mladih*. Beograd: RK SSO Srbije i Institut društvenih nauka.
- Goati, V. (2002). Partije Srbije od 1990. do 2002. u komparativnoj perspektivi. U V. Goati (ur.), *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*. (str. 9-44). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Golubović, Z., Kuzmanović, B. i Vasović, M. (1995): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić.

- Gray, J. (1979). Conclusions. In A. Brown & J. Gray (eds.), *Political culture and political change in communist states* (pp. 253-272). London: Macmillan.
- Gredelj, S. (1994). Dominantne vrednosne orijentacije. U M. Lazić (ur.), *Razaranje društva* (str. 175-223). Beograd: Filip Višnjić.
- Gredelj, S. (2005). Politička kultura mladih. U Mihailović, S. (ur.), *Mladi zagubljeni u tranziciji* (str. 135-156). Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Greenberg, E. (1970). Consensus and dissent: Trends in political socialization research. U E. Greenberg (ed.), *Political socialization* (pp. 1-18). New York: Atherton Press.
- Greenstein, F. (1960). The benevolent leader: Children's images of political authority. *American Political Science Review*, 54, 934-943.
- Greenstein, F. (1965). Personality and political socialization: The theories of authoritarian and democratic character. *Annals of the Academy of Political and Social Science*, 361, 81-95.
- Gronlund, K. & Milner, H. (2006). The Determinants of political knowledge in Comparative perspective. *Scandinavian political studies*, 29, 386-406.
- Grupa autora (1989). *Jugosloveni o društvenoj krizi*. Beograd: Izdavački centar Komunist.
- Haerpfer, C. (2006). Hungary: Structure and dynamics of democratic consolidation. U H. D. Klingemann, D. Fuchs and J. Zielonka (ur.), *Democracy and political culture in Eastern Europe* (pp. 148-171). London and New York: Routledge.
- Hagenaars, J., Halman, L. and Moors, G. (2003). Exploring Europe's basic value maps. U W. Arts, J. Hagenaars and L. Halman (eds.), *The cultural diversity of European unity* (pp. 23-58). Leiden, Boston: Brill.
- Hahn, J. (1991). Continuity and change in Russian political culture. *British Journal of Political Science*, 21, 393-421.
- Hatemi, P., Gillespie, N., Eaves, L., Maher, B., Webb, B., Heath, A. et al. (2011). A genome-wide analysis of liberal and conservative political attitudes. *The Journal of Politics*, 73, 271-285.
- Havelka, N. (1984). Socijalnopsihološke osobine adolescenata i mogućnosti primene aktivnih metoda u nastavi marksizma. *Psihologija*, 17, 79-93.
- Heath, A. G. Evans and Martin, J. (1994). The measurement of core beliefs and values: The development of balanced socialist/laissez faire and libertarian/authoritarian scales. *British Journal of Political Science*, 24, 115-132.
- Henderson, A. (2007). *Hierarchies of belonging: national identity and political culture in Scotland and Quebec*. Toronto: McGill-Queen's Press.
- Herskovic, M. (1971). Kulturna antropologija. *Kultura*, 12, 54-113.
- Hess, R. & Torney, J. (1970). The development of political attitudes in children. In E. Greenberg (ed.), *Political socialization* (pp. 64-82). New York: Atherton Press.
- Highton, B. (2005). Self-reported versus proxy-reported voter turnout in the current population survey. *Public Opinion Quarterly*, 69, 113-123.
- Hui, C. H. (1988). Measurement of individualism and collectivism. *Journal of Research on Personality*, 22, 17-36.
- Hofstede, G. & McCrae, R. R. (2004). Personality and culture revisited: Linking traits and dimensions of culture. *Cross-Cultural Research*, 38, 52-88.
- Huntington, S. (1991). Democracy's third wave. *Journal of Democracy*, 2, 12-34.
- Ichilov, O. (2007). Civic knowledge of high school students in Israel: Personal and contextual determinants. *Political Psychology*, 28, 417-440.

- Ilić, V. (1997). Let it be – društveno-politička svest učesnika protesta 96/97. U Grupa autora, *'Ajmo, 'ajde, svi u šetnju* (str. 104-113). Beograd: Medija centar & ISI FF.
- Inglehart, R. & Welzel, C. (2003). Democratic institutions and political culture: Misconceptions in addressing the ecological fallacy. Sajt www.worldvaluessurvey.org, (posećen 16. 03. 2006. g.).
- Inglehart, R. & Welzel, C. (2005). *Modernization, culture change, and democracy – The human development sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, R. (1971). The silent revolution in europe: Intergenerational change in post-industrial societies. *American Political Science Review*, 65, 991-1017.
- Inglehart, R. (1988). The Renaissance of political culture. *American Political Science Review*, 82, 1203-1230.
- Inglehart, R. (1990). *Culture shift in advanced industrial societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (2006). East European value system in global perspective. In H. D. Klingemann, D. Fuchs and J. Zielonka (ed.), *Democracy and political culture in Eastern Europe* (pp. 67-84). London and New York: Routledge.
- Inkeles, A. & Smith, D. (1974). *Becoming modern*. London: Heinemann.
- Inkeles, A. & Levinson, D. J. (1954). National character: The study of modal personality and sociocultural systems. In G. Lindzey (ed.), *Handbook of social psychology* (pp. 977-1020). Cambridge: Addison-Wesley Publishing Company, INC.
- Inkeles, A. (1969). Making man modern: On the causes and consequences of individual change in six developing countries. *The American Journal of Sociology*, 75, 208-225.
- Inkeles, A. (1997). *National character: A psycho-social perspective*. New Jersey: Transaction Publishers.
- Ivić, I. (1984). Psihologija adolescenata i mogućnost učenja marksizma u srednjoj školi. *Psihologija*, 17, 71-78.
- Jackman, R. & Miller, R. (1996). A renaissance of political culture. *American Journal of Political Science*, 40, 632-659.
- Jakobi, T. (2010). Životni standard: neodređeno nezadovoljni i dezorijentisani. U Grupa autora, *Kako građani Srbije vide tranziciju* (str. 47-58). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Janićijević, M., Bročić, M., Glušević, M. i Stanković, J. (1966). *Jugoslovenski studenti i socijalizam*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Jankowski, T. & Strate, J. M. (1995). Modes of participation over adult life span. *Political Behavior*, 17, 89-106.
- Jaros, D., Hirsch, H. and Fleron, F. (1970). The malevolent leader: Political socialization in an American subculture. In E. Greenberg (ed.), *Political socialization* (pp. 85-109). New York: Atherton Press.
- Jennings, K. & Niemi, R. (1974). *The political character of adolescence*. New York: Princeton University Press.
- Jennings, K. & Niemi, R. (1981). *Generations and politics: A panel study of young adults and their parents*. Princeton: Princeton University Press.
- Jennings, M. (1996). Political knowledge over time and across generations. *Public Opinion Quarterly*, 60, 228-252.

- Jennings, M. K. & Niemi, G. R. (1973). The transmission of political values from parent to child. *American Political Science Review*, 62, 169-184.
- Jerit, J., Barabas, J. and Bolsen, T. (2006). Citizens, knowledge and the information environment. *American Journal of Political Science*, 50, 266-282.
- Joksimović, S. (2003). Mišljenje učenika o verskoj nastavi i građanskom vaspitanju u srednjoj školi. U S. Joksimović (prir.), *Verska nastava i građansko vaspitanje u školama u Srbiji* (str. 70-96). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Joksimović, S. i Maksić, S. (2006). Obrazovanje za demokratiju u školskom kontekstu. *Pedagogija*, 61, 441-453.
- Joksimović, S., Maksić, S. i Đurišić-Bojanović, M. (2004). Prilog evaluaciji predmeta verska nastava i građansko vaspitanje. U S. Milanović-Nahod i N. Šaranović-Božanović (prir.), *Znanje i postignuće* (str. 203-223). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Kaid, L. L., McKinney, M. S. and Tedesco, J. C. (2007). Political information efficacy and young voters. *American Behavioral Scientist*, 50, 1093-1111.
- Karpov, V. (1999). Political tolerance in Poland and the United States. *Social Forces*, 77, 1525-1549.
- Kavanagh, D. (1972). *Political culture*. London: Macmillan.
- Kavanagh, D. (1980). Political culture in Great Britain: The decline of the civic culture. In G. Almond & S. Verba (eds.), *The civic culture revisited* (pp. 124-176). Boston: Little Brown and Company.
- Kemmelmeier, M., Burnstein, E., Krumov, K., Genkova, P., Kanagawa, C., Hirshberg, M., Erb H., Wiczorkowska, G. and Noels, K. (2003). Individualism, collectivism and authoritarianism in seven societies. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 34, 304-322.
- Kim, C. Y. (1964). The concept of political culture in comparative politics. *The Journal of Politics*, 26, 313-336.
- Klingemann, H. D., Fuchs, D., Fuchs, S. and Zielonka, J. (2006). Introduction: Support for democracy and autocracy in Eastern Europe. U H. D. Klingemann, D. Fuchs and J. Zielonka (ur.), *Democracy and political culture in Eastern Europe* (pp. 1-22). London and New York: Routledge.
- Kluckhohn, C. (1954). Culture and behavior. U G. Lindzey (ed.), *Handbook of social psychology* (pp. 921-976). Cambridge: Addison-Wesley Publishing Company, INC.
- Kuklinski, J. & Quirk, P. (2001). Conceptual foundations of citizen competence. *Political Behaviour*, 23, 285-311
- Kuklinski, J. H., Quirk, P. J., Jerit, J., Schweider, D. and Rich, R. (2000). Misinformation and the currency of democratic citizenship. *Journal of Politics*, 62, 790-816.
- Kuzmanović, B. (1988). Aktivistički sindrom ličnosti i odnos prema samoupravljanju. *Sociologija*, 30, 153-180.
- Kuzmanović, B. (1990a). Socijalni i politički aktivizam omladine. U Mihailović, S. (red.), *Deca krize* (str. 76-106). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Kuzmanović, B. (1990b): Vrednosne orijentacije učenika završnog razreda osnovne škole. U N. Havelka i sar., *Efekti osnovnog školovanja* (str. 215-234). Beograd: Institut za psihologiju.
- Kuzmanović, B. (1994). Autoritarnost. U M. Lazić (ur.), *Razaranje društva* (str. 151-173). Beograd: Filip Višnjić.

- Kuzmanović, B. (1995a). Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija učenika. *Psihološka istraživanja*, br. 7, 17-47.
- Kuzmanović, B. (1995b). Preferencija društvenih ciljeva. *Psihološka istraživanja*, br. 7, 49-69.
- Kuzmanović, B. (1997a). Šetnjom u slobodu – vrednosne orijentacije i politički stavovi učesnika studentskog protesta 96/97. U Grupa autora, *'Ajmo, 'ajde, svi u šetnju* (str. 51-64). Beograd: Medija centar & ISI FF.
- Kuzmanović, B. (1997b). Stepen i činioci autoritarnosti. U S. Mihailović (red.), *Između osporavanja i podrške – javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije* (str. 229-245). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Kuzmanović, B. (1998). Retradicionalizacija političke kulture. U M. Vasović (red.), *Fragmenti političke kulture* (str. 257-284). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Kuzmanović, B. (2010). Autoritarnost – vapaj za jakim i pouzdanim vođama i disciplinom. U Grupa autora, *Kako građani Srbije vide tranziciju* (str. 87-104). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Kuzmanović, B. i Petrović, N. (2007). Vrednosni ciljevi kao činioci političkih stavova i mnjenja mladih. *Sociologija*, 50, 153-174.
- Laitin, D. (1995). The civic culture at 30. *American Political Science Review*, 89, 168-183.
- Lambert, R., Curtis, J., Kay, B. and Brown, S. (1988). The Social sources of political knowledge. *Canadian Journal of Political Science*, 21, 359-374.
- Lane, R. E. (1973). Patterns of political belief. In J. Knutson (ed.), *Handbook of political psychology* (pp. 83-116). San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Lassen, D. D. (2005). The effect of information on voter turnout: Evidence from a natural experiment. *American Journal of Political Science*, 49, 103-118.
- LaVine, R. (2001). Culture and personality studies, 1918-1960: Myth and history. *Journal of Personality*, 69, 803-818.
- Lehman, E. (1972). On the concept of political culture: A theoretical reassessment. *Social Forces*, 50, 361-370.
- Levine, D. (1965). Ethiopia: Identity, authority and realism. U L. Pye & S. Verba (eds.), *Political culture and political development* (pp. 245-281). Princeton: Princeton University Press.
- Levinson, D. (1958). The relevance of personality for political participation. *Public Opinion Quarterly*, 22, 3-10.
- Linton, R. (1951). The concept of national character. U A. Santon & S. Perry (eds.), *Personality and political crisis*. Glencoe.
- Lipset, S. M. (1959a). Democracy and working-class authoritarianism. *American Sociological Review*, 24, 482-501.
- Lipset, S. M. (1959b). Some social requisities of democracy: Economic development and political legitimacy. *American Political Science Review*, 53, 69-105.
- Lipset, S. M. (1969). *Politički čovek*. Beograd: Rad.
- Lipset, S. M., Lazarsfeld, P. F., Barton, A. H. and Linz, J. (1954). The psychology of voting: An analysis of political behavior. In G. Lindzey (ed.), *Handbook of social psychology* (pp. 1124-1175). Cambridge: Addison-Wesley Publishing Company, INC.

- Listhang, O. & Gronflaten, L. (2007). Civic decline? Trends in political involvement and participation in Norway, 1965-2001. *Scandinavian Political Studies*, 30, 272-293.
- Lupia, A. & T. S. Philpot (2005). Views from inside the net: How websites affect young adults' political interest. *The Journal of Politics*, 67, 1122-1142.
- Luskin, R. (1987). Measuring political sophistication. *American Journal of Political Science*, 31, 856-899.
- Maghami, F. G. (1974). Political knowledge among youth: Some notes on public opinion formation. *Canadian Journal of Political Science*, 7, 334-340.
- Maksić, S. (2003). Mišljenje roditelja o verskoj nastavi i građanskom vaspitanju u osnovnoj školi. U S. Joksimović (prir.), *Verska nastava i građansko vaspitanje u školama u Srbiji* (str. 45-69). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Matić, M. (1993). Politička kultura. U M. Matić (red.), *Enciklopedija političke kulture* (str. 829-839). Beograd: Savremena administracija.
- McClosky, H. & Schaar, J. (1965). Psychological dimensions of anomy. *American Sociological Review*, 30, 14-40.
- McClosky, H. & Zaller, J. (1984). *The American ethos. Public attitudes towards capitalism and democracy*. Cambridge: Harvard University Press.
- McClosky, H. (1964). Consensus and ideology in American politics. *American Political Science Review*, 58, 361-382.
- McCrae, R. R. & Costa, P. T. Jr. (1997). Personality trait structure as a human universal. *American Psychologist*, 52, 509-516.
- McCrae, R. R. & Terracciano, A. (2006). National character and personality. *Current Directions in Psychological Science*, 15, 156-161.
- McCrae, R. R., Terracciano, A. and 79 Members of the Personality Profiles of Cultures Project (2005). Personality profiles of cultures: Aggregate personality traits. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89, 407-425.
- Merelman, R. (1969). The development of political ideology: A framework for the analysis of political socialization. *American Political Science Review*, 63, 750-767.
- Mihailović, S. (1987). *Pregled najznačajnijih rezultata istraživanja o društveno-ekonomskom položaju, svesti i aktivizmu omladine*. Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije (šapirografisano).
- Mihailović, S. (1991). Izbori '90: mnjenje građana Srbije. U S. Mihailović i V. Goati (red.), *Od izbornih rituala do slobodnih izbora* (str. 27-126). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mihailović, S. (1995). Odnos prema demokratiji u istraživanjima javnog mnjenja. *Sociologija*, 29, 85-96.
- Mihailović, S. (1998). Politička kultura i javno mnjenje. U M. Vasović (ed.), *Fragmenti političke kulture* (str. 115-130). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mihailović, S. (2000). Politička i stranačka identifikacija. U S. Mihailović (prir.), *Javno mnjenje Srbije* (str. 43-64). Beograd: Centar za proučavanje alternativa, UGS Nezavisnost i Udruženje za unapređivanje empirijskih istraživanja.
- Mihailović, S. (2005). Oduzimanje budućnosti – omladina Srbije u vodama tranzicije. U Mihailović, S. (ur.), *Mladi zagubljeni u tranziciji* (str. 17-37). Beograd: Centar za proučavanje alternativa.

- Mihailović, S. (2006). Dugo putovanje u kapitalizam. U S. Mihailović (ur.), *Pet godina tranzicije u Srbiji II* (str. 43-66). Beograd: Socijaldemokratski klub i Friedrich Ebert Stiftung.
- Mihailović, S. (2010). Priča o tranziciji ili naracija o našim beskrajnim menama. U Grupa autora, *Kako građani Srbije vide tranziciju* (str. 7-28). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Mihailović, S. (red.) (1997). *Između osporavanja i podrške – javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mihailović, S., Pantić, D. i Blagojević, M. (1990). *Omladina krajem osamdesetih*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Milić, A. (1985). Porodica i političko ponašanje. U V. Goati i sar., *Političko angažovanje u jugoslovenskom društvu* (str. 119-164). Beograd: NIRO "Mladost", Marksistički centar CK SK Srbije i Institut društvenih nauka.
- Milić, A. i Čičkarić, L. (1998). *Generacija u protestu*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Milić, A., Goati, V., Bolčić, S., Pantić, D., Nešković, R. i Joksimović, S. (1981). *Svest i angažovanost komunista*. Beograd: NIRO Mladost.
- Milner, H. (2002). *Civic literacy: How informed citizens make democracy work*. Hanover: Tufts.
- Milošević Đorđević, J. (2003a). Jedan pokušaj klasifikacije teorijskih razmatranja nacionalnog identiteta. *Psihologija*, 36, 125-140.
- Milošević Đorđević, J. (2003b). Značaj nacionalnog identiteta. *Srpska politička misao*, br. 1-4, 155-168.
- Minar, D. (1961). Ideology and political behavior. *Midwest Journal of Political Science*, 5, 317-331.
- Minkenberg, M. & Inglehart, R. (1989). Neoconservatism and the value change in the USA: Tendencies in the mass public of a postindustrial society. U J. Gibbins (ed.), *Contemporary political culture* (pp. 81-109). London: Sage Publications.
- Mishler, W. & Rose, R. (2002). Learning and re-learning regime support: The dynamics of post-communist regimes. *European Journal of Political Research*, 41, 5-36.
- Mladenović, U. i Knebl, J. (2000). Vrednosne orijentacije i preferencije životnih stilova adolescenata. *Psihologija*, 33, 435-454.
- Mondak, J. & Anderson, M. R. (2004). The knowledge gap: A reexamination of gender-based differences in political knowledge. *Journal of Politics*, 66, 492-512.
- Modnak, J. & Davis, B. (2001). Asked and answered: Knowledge levels when we will not take „Don't know“ for an answer. *Political Behaviour*, 23, 199-224.
- Mondak, J. & Gearing, A. (1998). Civic engagement in a post-communist state. *Political Psychology*, 19, 615-637.
- Mondak, J. & Sanders, M. (2003). Tolerance and intolerance 1976-1998, *American Journal of Political Science*. 47, 492-502.
- Morduchowicz, R., Catterberg, E., Niemi, R. and Bell, F. (1996). Teaching political information and democratic values in a new democracy: An Argentina experiment. *Comparative Politics*, 28, 465-476.
- Moreno, A., Siemienska, R. and Basanez, M. (2010). Generational differences in support for democracy and free market economics: Evidence from new and established market democracies. In R. Inglehart et al. (eds.), *Changing human beliefs and values, 1981-2007* (pp. 33-54). Mexico: Siglo XXI Editores, S. A. de C. V.

- Muller, E. & Jukam, T. (1983). Discontent and aggressive political participation. *British Journal of Political Science*, 13, 159-179.
- Muller, E. N., Jukam, T. O. and Seligson, M. A. (1982). Diffuse political support and antisystem political behavior: A comparative analysis. *American Journal of Political Science*, 26, 240-264.
- Muller, E. N. & Seligson, M. A. (1994). Civic culture and democracy: The question of causal relationships. *American Political Science Review*, 88, 635-652.
- Mullins, W. (1972). On the concept of ideology in political science. *American Political Science Review*, 66, 498-510.
- Nachmias, D. (1977). A temporal sequence of adolescent political participation: Some Israeli data. *British Journal of Political Science*, 7, 71-83.
- Nešković, R. (1990). Odnos omladine prema sistemu. U Mihailović, S. (red.), *Deca krize* (str. 17-26). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Nett, E. M. (1958). An evaluation of the national character concept in sociological theory. *Social Forces*, 36, 297-303.
- Nettler, G. (1957). A measure of alienation. *American Sociological Review*, 22, 670-677.
- Neuman, R. (1981). Differentiation and integration: Two dimensions of political thinking. *American Journal of Sociology*, 86, 1236-1268.
- Neuman, W. (1986). *The paradox of mass politics: Knowledge and opinion in the American electorate*. Cambridge: Harvard University Press.
- Nie, N., Powell, G. and Prewitt, K. (1969a). Social structure and political participation: Developmental relationships I. *American Political Science Review*, 63, 361-378.
- Nie, N., Powell, G. and Prewitt, K. (1969b). Social structure and political participation: Developmental relationships, II. *American Political Science Review*, 63, 808-832.
- Nie, N., Verba, S. and Kim, J. (1974). Political participation and the life cycle. *Comparative Politics*, 6, 319-340.
- Niemi, R. G. (1973). Political socialization. U J. Knutson (ed.), *Handbook of political psychology* (pp. 117-138). San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Niemi, R. G. & Chapman, C. (1998). *The civic development of 9th- through 12th-grade students in the United States: 1996* (Statistical Analysis Report). Washington: U.S. Department of Education.
- Niemi, R. G. & Hepburn, M. A. (1995). The rebirth of political socialization. *Perspectives on Political Science*, 24, 7-16.
- Niemi, R. & J. Junn (1998). *Civic education: What makes students learn*. New Haven: Yale University Press.
- Niemi, R. G. & Sobieszek, B. I. (1977). Political socialization. *Annual Review of Sociology*, 3, 209-233.
- Niemi, R., Ross, R. and Alexander, J. (1978). The similarity of political values of parents and college-age youths. *The Public Opinion Quarterly*, 42, 503-520.
- Olick, J. & Omeltchenko, T. (2007). Political culture. In Darity, W. (ed.), *International encyclopedia of the social sciences* (pp. 300-302). Detroit: Thomson Gale.
- Olsen, M. (1969). Two categories of political alienation. *Social Forces*, 47, 288-299.
- Orlović, S. (2006). Demokratska konsolidacija Srbije. U S. Mihailović (ur.), *Pet godina tranzicije u Srbiji II* (str. 92-109). Beograd: Socijaldemokratski klub i Friedrich Ebert Stiftung.

- Orlović, S. (2008). *Politički život Srbije – između partokratije i demokratije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Owen, D. & Dennis, J. (1987). Preadult development of political tolerance. *Political Psychology*, 8, 547-561.
- Oyserman, D. (1993). The lens of personhood: Viewing the self and others in a multicultural society. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 993-1009.
- Oyserman, D., H. Coon and Kimmelmeier, M. (2002). Rethinking individualism and collectivism: Evaluation of theoretical assumptions and meta-analyses. *Psychological Bulletin*, 128, 3-72.
- Pammet, J. H. and Whittington, M. S. (1976). Introduction: Political culture and political socialization. U J. H. Pammet and M. S. Whittington (eds.), *Foundations of political culture in Canada* (pp. 1-34). Toronto: Macmillan of Canada.
- Pantić, D. (1967). *Emička distanca u SFRJ*. Beograd: Institut društvenih nauka (šapirografisano).
- Pantić, D. (1969). *Vrednosti, stavovi i mišljenja stvaralaca mnjenja*. Beograd: Institut društvenih nauka (šapirografisano).
- Pantić, D. (1977). Odnos omladine prema samoupravljanju. U V. Goati i sar., *Društveno političko angažovanje mladih* (str. 105-136). Beograd: Institut društvenih nauka i RK SSO Srbije.
- Pantić, D. (1981). *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Pantić, D. (1987a). *Nacionalna svest mladih u SR Srbiji bez SAP*. Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije.
- Pantić, D. (1987b). *Politička kultura radnika – kvalitativna analiza* (šap.), neobjavljeni rukopis, Centar PKSKV za političke studije, Novi Sad.
- Pantić, D. (1989). *Politička kultura mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije (šapirografisano).
- Pantić, D. (1990a). Vrednosti mladih u vreme krize. U Mihailović, S. (red.), *Deca krize* (str. 173-202). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (1990b). *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (1990c). Prostorne, vremenske i socijalne koordinate religioznosti mladih u Jugoslaviji. U S. Mihailović (red.), *Deca krize* (str. 203-228). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (1990d). Karakteristike moderne ličnosti i psihološka struktura modernizma kao vrednosne orijentacije, *Psihologija*, br. 3-4, 5-26.
- Pantić, D. (1991). Širina grupnih identifikacija građana Jugoslavije: vrednovanje pripadnosti od lokalne do mondijalne. U Lj. Bačević i sar., *Jugoslavija na kriznoj prekretnici* (str. 233-240). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (1993) Promene religioznosti građana Srbije. *Sociološki pregled*, 27, 177-204.
- Pantić, D. (1994). Javno mnjenje i vrednosti. U Lj. Bačević (red.), *Javno mnjenje* (str. 39-78). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (1998). Politička kultura i vrednosti. U M. Vasović (red.), *Fragmenti političke kulture* (str. 38-79). Beograd: Institut društvenih nauka.

- Pantić, D. (2000). Promene vrednosti i razvoj demokratije u zemljama tranzicije. U Grupa autora, *Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije* (str. 93-116). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (2002). Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine. U V. Goati (ur.), *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.* (131-158). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (2003). Kulturno-vrednosni rascepi kao determinante partijskog pregrupisanja u Srbiji (str. 95-128). U J. Komšić, D. Pantić i Z. Slavujević, *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (2007a). O definisanju pojma javno mnjenje – još jednom. U D. Pantić i Z. Pavlović, *Javno mnjenje – koncept i komparativna istraživanja* (str. 9-38). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Pantić, D. (2007b). Javno mnjenje i srodni koncepti – odnos između javnog mnjenja, vrednosti i političke kulture. U D. Pantić i Z. Pavlović, *Javno mnjenje – koncept i komparativna istraživanja* (str. 39-80). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Pantić, D. (2009). Geneza javnog mnjenja i dileme o njegovoj prirodi. U D. Pantić (ur.), *Glas naroda – rasprave o javnom mnjenju* (str. 13-62). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. i Damjanović, M. (1968). *Neki aspekti omladinskog javnog mnjenja 1968. godine*. Beograd: Institut društvenih nauka (šapirografisano).
- Pantić, D., Kuzmanović, B., Vasović, M. i Mihailović, S. (1984). *Socijalni aktivizam mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije (šapirografisano).
- Pantić, D. i Pavlović, Z. (2007). *Javno mnjenje – koncept i komparativna istraživanja*. Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Pantić, D. & Pavlović, Z. (2009). *Political culture od voters in Serbia*. Belgrade: Institute of Social Sciences.
- Parsons, T. & Shils, E. (1951). *Towards a general theory of action*. New York: Harper & Row.
- Pateman, C. (1971). Political culture, political structure and political change. *British Journal of Political Science*, 1, 291-305.
- Pateman, C. (1980). The civic culture: A philosophic critique. U G. Almond & S. Verba (eds.), *The civic culture revisited* (pp. 57-102). Boston: Little Brown and Company.
- Patrick, G. (1984). Political culture. U G. Sartori (ed.), *Social science concepts* (pp. 265-314). London: Sage Publications.
- Pavlović, Z. (2007). Svetsko javno mnjenje o demokratiji – da li je demokratija univerzalno poželjan oblik vladavine?. U D. Pantić i Z. Pavlović, *Javno mnjenje – koncept i komparativna istraživanja* (str. 109-134). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Pavlović, Z. (2008). Demokratska politička kultura u Srbiji pre i posle demokratskih promena. *Nova srpska politička misao*, 16, 157-176.
- Pavlović, Z. (2009a). *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji – u potrazi za demokratskom političkom kulturom*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pavlović, Z. (2009b). Sociopsihološka analiza Inghartovog koncepta vrednosti samoizražavanja, *Primenjena psihologija*, 2, 149-168.

- Pavlović, Z. (2010). Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena. *Psihološka istraživanja*, 13, 35-58.
- Peffley, M., Knigge, P. and Hurwitz, J. (2001). A Multiple Values Model of Political Tolerance. *Political Research Quarterly*, 54, 379-406.
- Peffley, M. & Rohrschneider, R. (2003). Democratization and political tolerance in seventeen countries: A multi-level model for democratic learning. *Political Research Quarterly*, 56, 243-257.
- Pekonen, K. (1989). Symbols and politics as culture in the modern situation: The problem and prospects of the 'New'. In J. Gibbins (ed.), *Contemporary political culture* (pp. 127-143). London: Sage Publications.
- Peterson, B, Duncan, L. & Pang, J. (2002). Authoritarianism and political impoverishment: Deficits in knowledge and civic disinterest. *Political Psychology*, 23, 97-112.
- Petrović, N. i Kuzmanović, B. (2007). Lični i društveni ciljevi i stavovi prema političkim strankama. *Srpska politička misao*, 18, 165-190.
- Pijaže, Ž. i Inhelder, B. (1978). *Intelektualni razvoj deteta*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Pijaže, Ž. i Inhelder, B. (1990). *Psihologija deteta*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića.
- Popadić, D. (1997). Studentski protesti – uporedna analiza studentskih protesta 1992. i 1996/96. U Grupa autora, 'Ajmo, 'ajde, svi u šetnju (str. 65-76). Beograd: Medija centar & ISI FF.
- Popadić, D. (2003a). Studentski protest kao predmet socijalno-psihološke analize. *Psihološka istraživanja*, 13, 7-23.
- Popadić, D. (2003b). Studentski protesti – istine i mitovi. *Psihološka istraživanja*, 13, 25-101.
- Popadić, D. (2005). Koreni etnocentrizma. U Mihailović, S. (ur.), *Mladi zagubljeni u tranziciji* (str. 95-118). Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Popadić, D. (2010). Put iz bratstva i jedinstva – etnička distanca građana Srbije. U Grupa autora, *Kako građani Srbije vide tranziciju* (str. 105-122). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Popadić, D. i Biro, M. (2002). Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji. *Nova srpska politička misao (Posebno izdanje)*, 3, 33-56.
- Portes, A. (1973). The factorial structure of modernity: Empirical replications and a critique. *The American Journal of Sociology*, 79, 15-44.
- Print, M. & Saha, L. (2007). Youth, democracy and politics: Issues in Australia. U L. Saha, M. Print and K. Edwards (eds.), *Youth and political participation* (pp. 1-14). Rotterdam, Taipei: Sense Publishers.
- Prior, M. (2002). Political knowledge after September 11. *Political Science and Politics*, 35, 523-529.
- Prothro, J. & Grigg, C. (1960). Fundamental principles of democracy: Bases of agreement and disagreement. *Journal of Politics*, 22, 276-294.
- Putnam, R. (1971). Studying elite political culture: The case of "ideology". *American Political Science Review*, 65, 651-681.
- Putnam, R. (1993). *Making democracy work: Civic tradition in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.

- Pye, L. (1965). Introduction: Political culture and political development. In L. Pye & S. Verba (eds.), *Political culture and political development* (pp. 3-26). Princeton: Princeton University Press.
- Pye, L. & Verba, S. (eds.) (1965). *Political culture and political development*. Princeton: Princeton University Press.
- Reisinger, W., Miller, A., Hesli, V. and Maher, K. (1994). Political values in Russia, Ukraine and Lithuania: Sources and implications for democracy. *British Journal of Political Science*, 24, 183-223.
- Rejk, B. i Edkok, K. (1978). *Vrednosti, stavovi i promena ponašanja*. Beograd: Nolit.
- Republički zavod za statistiku (2010). *Redovno srednje obrazovanje – početak školske 2009/2010 (Bilten 520)*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Rhine, S., Bennett, S. and Flickinger, R. (2001). Gaps in Americans' knowledge about the Bosnian civil war. *American Politics Research*, 29, 592-607.
- Rhee, E., Uleman, J. S. and Lee, H. K. (1996). Variations in collectivism and individualism by ingroup and culture: Confirmatory factor analysis, *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 1037-1054.
- Richert, J. P. (1974). Political participation and political emancipation: The impact of cultural membership. *The Western Political Quarterly*, 27, 104-116.
- Rogers, W., Stuhler, B. and Koenig, D. (1967). A comparison of informed and general public opinion on U.S. foreign policy. *The Public Opinion Quarterly*, 31, 242-252.
- Rokeach, M. (1960). *The open and closed mind*. New York: Basic Books, Inc.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: The Free Press.
- Rose, R. & Mishler, W. (1994). Mass reaction to regime change in Eastern Europe: Polarization or leaders and laggards?. *British Journal of Political Science*, 24, 159-182.
- Rose, R., Mishler, W. and Haerpfer, C. (1997). Social capital in civic and stressful society. *Studies in Comparative International Development*, 32, 85-111.
- Rosenbaum, W. (1975). *Political culture*. New York: Praeger Publishers.
- Rosenberg, M. (1955). Some determinants of political apathy. *The Public Opinion Quarterly*, 18, 349-366.
- Rošteutscher, S. (2002). Advocate or reflection? Associations and political culture. *Political Studies*, 50, 514-528.
- Rot, N. (1994). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Rot, N. i Havelka, N. (1973). *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka.
- Ružica, M. (2010). Država i/ili tržište – neoliberalizam i/ili socijaldemokratija. U Grupa autora, *Kako građani Srbije vide tranziciju* (str. 29-46). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Saha, L. (2007). Are they prepared to vote? What Australian youth are saying. U L. Saha, M. Print and K. Edwards (eds.), *Youth and political participation* (pp. 51-64). Rotterdam, Taipei: Sense Publishers.
- Sakwa, R. (2005). Partial adaptation and political culture. In S. Whitefield (ur.), *Political culture and post-communism* (pp. 42-63). New York: Palgrave Macmillan.
- Samardžić, S. (1993). Politika. U M. Matić (red.), *Enciklopedija političke kulture* (str. 872-884). Beograd: Savremena administracija.

- Sanford, N. (1973). Authoritarian personality in contemporary perspective. In J. Knutson (ed.), *Handbook of political psychology* (pp. 139-170). San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Sapiro, V. (2004). Not your parents' socialization. *Annual Review of Political Science*, 7, 1-23.
- Sartori, Đ. (2001). *Demokratija, šta je to?*. Podgorica: CID.
- Scaff, L. (1975). Two concepts of political participation. *Western Political Quarterly*, 28, 447-462.
- Schmitt, R. (1989). From 'Old politics' to 'New politics': Three decades of peace protest in West Germany. U J. Gibbins (ed.), *Contemporary political culture* (pp. 174-198). London: Sage Publications.
- Schnaiberg, A. (1970). Measuring modernism: Theoretical and empirical exploration, *The American Journal of Sociology*, 76, 399-425.
- Seligson, M. (2002). The renaissance of political culture or the renaissance of the ecological fallacy. *Comparative Politics*, 34, 273-292.
- Siemianska, R. (2003). Intergenerational differences in political values and attitudes in stable and new democracies. In R. Inglehart (ur.), *Islam, gender, culture and democracy* (pp. 145-167). Willowdale: de Sitter Publications.
- Siemianska, R. (2006). Poland: Citizens and democratic politics. U H. D. Klingemann, D. Fuchs and J. Zielonka (ur.), *Democracy and political culture in Eastern Europe* (pp. 203-234). London and New York: Routledge.
- Sigel, R. & Hoskin, M. (1981). *The political involvement of adolescents*. New Jersey: Rutgers University Press.
- Sigel, R. (1965). Assumptions about the learning of political values. *The Annals*, 361.
- Slavujević, Z. (1997). Kriza poverenja u institucije sistema. U S. Mihailović (red.), *Između osporavanja i podrške – javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije* (str. 64-94). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Slavujević, Z. (2002). Partijska scena građana pre i posle izbora 2000. godine. U V. Goati (ur.), *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000. godine* (str. 159-194). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Slavujević, Z. (2003). Razvrstavanje biračkog tela i relevantnih stranaka Srbije na osi „levica – desnica“. U J. Komšić, D. Pantić i Z. Slavujević, *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji* (str. 129-162). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Slavujević, Z. (2005). *Politički marketing*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Slavujević, Z. (2010). Institucije političkog sistema – umesto simboličkog izraza prava građana da vladaju, sredstvo vladavine nad građanima. U Grupa autora, *Kako građani Srbije vide tranziciju* (str. 59-70). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Slavujević, Z. i Mihailović, S. (1999). *Dva oglada o legitimitetu*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Sloam, J. (2007). Rebooting democracy: Youth participation in politics in the UK. *Parliamentary Affairs*, 60, 548-567.
- Smit, A. (1998). *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Smith, D. D. (1966). Modal attitude clusters: A supplement for the study of national character. *Social Forces*, 44, 526-533.
- Smith, D. H. & Inkeles, A. (1966). The OM scale: A comparative socio-psychological measure of individual modernity. *Sociometry*, 29, 353-377.

- Sniderman, P. M., Tetlock, P. E., Glaser, J. M., Green, D. P., and Hout, M. (1989). Principled tolerance and the American mass public. *British Journal of Political Science*, 19, 25-45.
- Somers, M. (1995). What's political or cultural about political culture and the public sphere? Toward a historical sociology of concept formation. *Sociological Theory*, 13, 113-144.
- Srole, L. (1956). Social integration and certain corollaries: An exploratory study. *American Sociological Review*, 21, 709-716.
- Stanojević, R. (1979). *Idejno-politička opredeljenja i društveno-politička angažovanost mladih u Beogradu*. Beograd: Gradska konferencija Saveza socijalističke omladine i Beograda i Institut društvenih nauka.
- Stephenson, J. B. (1968). Is everyone going modern? A critique and a suggestion for measuring modernism. *The American Journal of Sociology*, 74, 265-275.
- Stojanović, D. (2005). Ulje na vodi: politika i društvo u modernoj istoriji Srbije. U Lj. Dimić i sar., *Srbija 1804-2004: Tri viđenja ili poziv na dijalog* (str. 115-148). Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Stojanović, D. (2010). *Ulje na vodi – ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Pešćanik.
- Stojiljković, Z. (2007). Građani Srbije i demokratija – Između nezadovoljstva i nepoverenja i uslovne i oročene podrške. U Z. Lutovac (ur.), *Birači i apstinenti* (str. 9-61). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka i Institut društvenih nauka.
- Stouffer, S. (1955). *Communism, conformity and civil liberties*. New York: Doubleday.
- Strate, J., Parrish, S., Elder, S. and Ford, C. (1989). Life span civic development and voting participation. *American Political Science Review*, 83, 443-464.
- Street, J. (1994). Political culture – From civic culture to mass culture. *British Journal of Political Science*, 24, 95-113.
- Sturgis, P., Allum, N. and Smith, P. (2007). An experiment on the measurement of political knowledge in surveys. *Public Opinion Quarterly*, 1, 1-13.
- Sullivan, J., Marcus, G., Feldman, S. and Piereson, J. (1981). The sources of political tolerance: A multivariate analysis. *American Political Science Review*, 75, 92-106.
- Sullivan, J., Piereson, J. and Marcus, G. (1979). An alternative conceptualization of political tolerance: Illusory increases 1950s-1970s. *American Political Science Review*, 73, 781-794.
- Šiber, I. (1998). *Osnovi političke psihologije*. Zagreb: Politička kultura.
- Šiber, I. (2007) *Političko ponašanje*. Zagreb: Politička kultura.
- Teorell, J. (2006): Political participation and three theories of democracy: A research inventory and agenda. *European Journal of Political Research*, 45, 787-810.
- Terhune, K. W. (1970). From national character to national behavior: A reformulation. *The Journal of Conflict Resolution*, 14, 203-263.
- Terracciano, A., Abdel-Khalek, A. M., Ádám, N., Adamovová, L. et al. (2005). National character does not reflect mean personality trait levels in 49 cultures. *Science*, 310, 96-100.
- Thompson, M., Ellis, R. and Wildavsky, A. (1990). *Cultural theory*. Boulder: Westview Press.
- Tomanović, V. (1977). *Omladina i socijalizam*. Beograd: Mladost.

- Topf, R. (1989). Political change and political culture in Britain, 1959-87. In J. Gibbins (ed.), *Contemporary political culture* (pp. 52-80). London: Sage Publications.
- Torney, J., Oppenheim, A. N., Farnen, R. F. (1975). *Civic education in ten countries: An empirical study*. New York: John Wiley and Sons.
- Torney-Purta, J., Lehmann, R., Oswald, H. and Schulz, W. (2001). *Citizenship and education in twenty-eight countries*. Amsterdam: IEA.
- Torney-Purta, J. (2000). An international perspective on the NAEP Civics Report Card. *The Social Studies*, 94, 148-150.
- Triandis, H. C. & Gelfand, M. J. (1998). Converging measurement of horizontal and vertical individualism and collectivism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 118-128.
- Triandis, H. C. (1996). The psychological measurement of cultural syndromes. *American Psychologist*, 51, 407-415.
- Triandis, H. C., R. Bontempo, M. J. Villareal, M. Asai and N. Lucca (1988). Individualism and collectivism: Cross-cultural perspectives on self-in-group relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 323-338.
- Tucker, R. (1973). Culture, political culture and communist society. *Political Science Quarterly*, 88, 173-190.
- Vasović, M. (1988). Porodično vaspitanje kao činilac vrednosne orijentacije aktivizma. *Psihologija*, 21, 46-57.
- Vasović, M. (1997). Karakteristike grupnih identifikacija i odnos prema drugim etničkim grupama. U S. Mihailović (red.), *Između osporavanja i podrške* (str. 246-276). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Vasović, M. (2000). Karakteristike grupnih identiteta i odnos prema društvenim promenama. U S. Mihailović (prir.), *Javno mnjenje Srbije* (str. 17-42). Beograd: Centar za proučavanje alternative, UGS Nezavisnost i Udruženje za unapređivanje empirijskih istraživanja.
- Vasović, M. (2007). *U predvorju politike*. Beograd: Službeni glasnik.
- Vasović, M. (2010). Nacionalni i nadnacionalni identiteti u kontekstu političke kulture Srbije. U Grupa autora, *Kako građani Srbije vide tranziciju* (str. 71-86). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID.
- Verba, S. & Nie, N. (1987). *Participation in America: Political democracy and social equality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Verba, S. (1965a). Germany: The remaking of political culture. In L. Pye & S. Verba (eds.), *Political culture and political development* (pp. 130-170). Princeton: Princeton University Press.
- Verba, S. (1965b). Conclusion: Comparative Political Culture. In L. Pye & S. Verba (eds.), *Political culture and political development* (pp. 512-560). Princeton: Princeton University Press.
- Verba, S., Nie, N. and Kim, J. (1979). *Participation and political equality: A seven nation comparison*. New York: Cambridge University Press.
- Verba, S., Schlozman, K. L. and Brady, H. E. (1995). *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*. Harvard: Harvard University Press.
- Vettehen, H., Hagemann, C. P. and Van Snippenburg, L. B. (2004). Political knowledge and media use in the Netherlands. *European Sociological Review*, 20, 415-424.

- Voogt, R. J. & Saris, W. E. (2003). To participate or not to participate: The link between survey participation, electoral participation and political interest. *Political Analysis*, 11, 164-179.
- Wainryb, C., Shaw, L. A. and Maianu, C. (1998). Tolerance and intolerance: Children's and adolescents' judgements of dissenting beliefs, speech, persons and conduct. *Child Development*, 69, 1541-1555.
- Welch, S. (1987). Issues in the study of political culture – The example of communist party states. *British Journal of Political Science*, 17, 479-500.
- Welch, S. (2009). *Koncept političke kulture*. Zagreb: Politička kultura.
- Welzel, C. & Inglehart, R. (2009). Political culture, mass beliefs and value change. U C. Haerpfer, P. Bernhagen, R. Inglehart and C. Welzel (eds.), *Democratization* (pp. 126–144). Oxford: Oxford University Press.
- White, S. (1979a). *Political culture and Soviet politics*. New York: St Martin's.
- White, S. (1979b). The USSR: Patterns of autocracy and industrialism. U A. Brown & J. Gray (eds.), *Political culture and political change in communist states* (pp. 25-65). London: Macmillan.
- White, S. (1984). Political culture in communist states – Some problems of theory and method. *Comparative Politics*, 16, 351-365.
- Whitefield, S. & Evans, G. (1999). Political culture versus rational choice: Explaining responses to transition in the Czech republic and Slovakia. *British Journal of Political Science*, 29, 129-154.
- Whitefield, S. (2005). Political culture and post-communism. In S. Whitefield (ed.), *Political culture and post-communism* (pp. 1-14). New York: Palgrave Macmillan.
- Wiatr, J. (1980). The civic culture from a Marxist-sociological perspective. In G. Almond & S. Verba (eds.), *The civic culture revisited* (pp. 103-123). Boston: Little Brown and Company.
- Wilson, R. (1991). Reconciling universalism and relativism in political culture: A view based on economic and psychological perspectives. *The Journal of Asian studies*, 50, 53-66.
- Wilson, R. (1997). American political culture in comparative perspective, *Political Psychology*, 18, 483-502.
- Wilson, R. (2000). The many voices of political culture – Assessing different approaches. *World Politics*, 52, 246-273.
- Wilson, T., Lindsey, S. and Schooler, T. (2000). A model of dual attitudes. *Psychological Review*, 107, 101-126.
- Zaller, J. (1992). *The nature and origins of mass opinion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zvonarević, M. (1976). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Školska knjiga.

ПРИЛОЗИ

ПРИЛОГ БР. 1

U P I T N I K

Pred tobom se nalazi upitnik kojim se ispituju stavovi, mišljenja i informisanost mladih o raznim društveno-političkim temama i predstavlja deo istraživanja u kome učestvuje veći broj tvojih vršnjaka iz srednjih škola u Beogradu. Istraživanje je deo šireg projekta koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

Molim te da pažljivo pročitaš pitanja i ponuđene odgovore, kao i uputstva za pojedina pitanja. Pitanja ima dosta, ali se upitnik lako i brzo popunjava. Na pitanja odgovaraš ili zaokruživanjem broja ispred jednog od ponuđenih odgovora ili upisivanjem odgovora tamo gde on nije unapred ponuđen. Veoma je važno da odgovoriš na sva pitanja!

Istraživanje je anonimno (ne treba da se potpisuješ), a podaci će biti korišćeni isključivo u svrhe naučne analize. Tvoji roditelji, nastavnici i drugovi neće imati uvid u tvoje odgovore. Stoga te molim da slobodno i iskreno odgovoriš na sva pitanja.

Unapred hvala na saradnji!

Molim te najpre za nekoliko ličnih podataka koji su potrebni za statističku analizu.

Grad ili mesto prebivališta: _____ (upiši ime grada ili mesta!)

Kog si pola? 1. Muškog 2. Ženskog

Koliko imaš godina? _____ (upiši broj godina!)

Škola i smer: _____ (upiši vrstu škole i smer!)

Kakav je bio tvoj uspeh na kraju prošle školske godine?

1. Nedovoljan 2. Dovoljan 3. Dobar 4. Vrlo dobar 5. Odličan

Koji izborni predmet pohadaš? 1. Građansko vaspitanje 2. Versku nastavu 3. Drugo (upiši šta!): _____

Šta si po nacionalnosti? _____ (upiši!)

Koji je nivo obrazovanja tvojih roditelja?

Obrazovanje oca:

1. Osnovna škola 2. Srednja trogodišnja škola 3. Srednja četvorogodišnja škola 4. Viša škola 5. Fakultet 6. Magistratura, doktorat 7. Drugo (upiši šta!): _____

Obrazovanje majke:

1. Osnovna škola 2. Srednja trogodišnja škola 3. Srednja četvorogodišnja škola 4. Viša škola 5. Fakultet 6. Magistratura, doktorat 7. Drugo (upiši šta!): _____

Šta su tvoji roditelji po zanimanju? Zanimanje oca: _____ (upiši!)

Zanimanje majke: _____ (upiši!)

Koji od ovih odgovora najbolje opisuje finansijsku situaciju tvoje porodice?

1. Nemamo dovoljno novca, često ni za hranu
2. Imamo dovoljno za hranu, ali teško možemo da kupimo odeću
3. Imamo dovoljno novca za hranu i odeću, ali ne i za veće kupovine, kao što su televizor ili frižider
4. Imamo novca i za veće kupovine, kao što su televizor ili frižider
5. Možemo da kupujemo skoro sve što poželimo
6. Drugo (navedi šta!): _____

Kako se u tvojoj porodici donose pojedine značajne odluke, na primer o trošenju novca, kupovinama, letovanjima i sl.? Ko češće ili uvek ima poslednju reč?

1. Majka
2. Otac
3. Odluke uglavnom donose roditelji zajednički
4. Odluke donosimo svi zajedno (učestvuju i deca)
5. Drugo (navedi šta!): _____

Ako imaš u vidu porodicu u celini, koliko često te ...

- ... članovi porodice ohrabruju da samostalno donosiš odluke? 1. Redovno 2. Ponekad 3. Retko ili nikad
- ... članovi porodice ohrabruju da svoje slobodno vreme provedeš kako ti želiš? 1. Redovno 2. Ponekad 3. Retko ili nikad
- ... članovi porodice ohrabruju da slobodno izraziš svoje mišljenje? 1. Redovno 2. Ponekad 3. Retko ili nikad

Koji od sledećih opisa najbolje odgovara načinu na koji tvoji roditelji vaspitavaju svoju decu?

1. U mojoj porodici postoje stroga pravila ponašanja koja se neizostavno moraju poštovati
2. Roditelji postavljaju neke zabrane i ograničenja u pogledu ponašanja, ali umeju da «progledaju kroz prste»
3. Moji roditelji ne insistiraju mnogo na poštovanju nekih utvrđenih pravila ponašanja kod dece
4. Drugo (navedi šta!): _____

Šta od sledećeg najbolje opisuje tvoj odnos prema veri?

1. Ja sam veliki vernik
2. Ja sam vernik
3. Ja sam neopredeljen/a
4. Nisam religiozan/na
5. Ja sam ateista

Da li i koliko često ideš u crkvu?

1. Najmanje jednom nedeljno ili češće
2. Dva do tri puta mesečno
3. Povremeno u toku godine
4. Samo za verske praznike ili u specijalnim prilikama
5. Nikad

Kada sve uzmeš u obzir, koliko si zadovoljan svojim životom u celini?

1. Veoma
2. Uglavnom
3. Ne naročito
4. Nimalo
5. Neodlučan/na sam

Sada slede pitanja o raznim društveno-političkim temama.**Uopšteno posmatrano, da li si i u kojoj meri zainteresovan/a za politiku?**

1. Nimalo
2. Malo
3. Uglavnom
4. Veoma
5. Ne mogu da ocenim

Koliko često svaki od navedenih medija koristiš za praćenje političkih sadržaja – vesti, informativnih emisija, političkih emisija, intervjua, političkih rubrika itd. ?

	Svakog dana	3-5 puta nedeljno	1-2 puta nedeljno	Rede	Nikad
Televizija	1	2	3	4	5
Radio	1	2	3	4	5
Štampa (dnevna ili nedeljna)	1	2	3	4	5
Internet	1	2	3	4	5

Koliko politika interesuje ...

... tvog oca	1. Nimalo	2. Malo	3. Uglavnom	4. Veoma	5. Ne znam
... tvoju majku	1. Nimalo	2. Malo	3. Uglavnom	4. Veoma	5. Ne znam
... tvog najboljeg druga/ricu	1. Nimalo	2. Malo	3. Uglavnom	4. Veoma	5. Ne znam

Koliko je politika važan deo tvog života?

1. Nimalo 2. Malo 3. Uglavnom 4. Veoma 5. Ne mogu da ocenim

Kako bi procenio/la sopstveni nivo informisanosti o aktuelnim društveno-političkim temama?

1. Uopšte nisam informisan/a 2. Delimično sam informisan/a 3. Prilično sam informisan/a 4. Veoma sam informisan/a 5. Ne mogu da ocenim

Koliko često diskutuješ o politici sa ...

... ocem	1. Nikad	2. Retko	3. Povremeno	4. Često	5. Ne znam
... majkom	1. Nikad	2. Retko	3. Povremeno	4. Često	5. Ne znam
... najboljim drugom/ricom	1. Nikad	2. Retko	3. Povremeno	4. Često	5. Ne znam

Molim te da na skali od 1 („nimalo“) do 5 („u potpunosti“) zaokružiš broj koji najbolje izražava tvoje mišljenje o navedenim pitanjima.

	Nimalo	Malo	Osrednje	Uglavnom	U potpunosti
U kojoj meri poštuješ političke institucije Srbije?	1	2	3	4	5
U kojoj meri sudovi u Srbiji, po tvom mišljenju, garantuju pošteno suđenje?	1	2	3	4	5
U kojoj meri su, po tvom mišljenju, osnovna prava građana zaštićena u našem političkom sistemu?	1	2	3	4	5
Koliko si ponosan/na što živiš u političkom sistemu koji danas postoji u Srbiji?	1	2	3	4	5

Koliko poverenja imaš u svaku od navedenih institucija?

	Uopšte nemam poverenje	Uglavnom nemam poverenje	Imam i nemam poverenje	Uglavnom imam poverenje	Imam veliko poverenje
Predsednik republike	1	2	3	4	5
Vlada	1	2	3	4	5
Skupština	1	2	3	4	5
Policija	1	2	3	4	5
Sudstvo	1	2	3	4	5
Vojska	1	2	3	4	5
Srpska pravoslavna crkva	1	2	3	4	5
Evropska unija	1	2	3	4	5
NATO	1	2	3	4	5

U tabeli ispod navedeni su neki oblici aktivnosti. Da li si ti lično i koliko često učestvovao/la u nekom od njih?

Da li si nekada ...	Već nekoliko puta	Jednom do dva puta	Nikada, ali bih bio spreman/na	Nikada i nikada ne bih
Učestvovao/la u radu učeničkog parlamenta	1	2	3	4
Ubeđivao/la druge da glasaju na određeni način	1	2	3	4
Pisao/la protestno pismo uredništvu nekih novina, radija ili televizije	1	2	3	4
Obraćao/la se nekom lokalnom ili nacionalnom političaru ili predstavniku vlasti	1	2	3	4
Potpisao/la peticiju	1	2	3	4

Učestvovao/la u političkoj kampanji neke partije ili partijskog kandidata (delio/la propagandni materijal, lepilo/la plakate i sl.)	1	2	3	4
Pisao/la grafite političke sadržine	1	2	3	4
Nosio/la bedž ili majicu sa nekom političkom porukom	1	2	3	4
Postao/la član neke društveno-političke grupe na internetu	1	2	3	4
Posećivao/la sajtove političkih partija ili pojedinih političara	1	2	3	4
Prisustvovao/la nekom skupu koji je organizovala neka politička partija ili neka druga društvena grupa	1	2	3	4
Učestvovao/la u mirnim demonstracijama	1	2	3	4
Učestvovao/la u demonstracijama u kojima je došlo do nereda i uništavanja objekata i imovine, sukoba sa policijom i sl.	1	2	3	4

Zamisli situaciju da se sutra održavaju parlamentarni izbori. Da li bi glasao/la? Za koju političku stranku bi glasao/la?

1. Ne bih glasao/la 2. Nisam siguran da li bih glasao/la 3. Glasao/la bih, ali nisam siguran/na za koju partiju 4. Glasao/la bih za: _____ (upiši ime partije!)

Bez obzira da li bi glasao/la ili ne, da li sebe smatraš pristalicom ili simpatizerom neke političke stranke?

1. Ne 2. Da, pristalica sam _____ (upiši ime partije!) 3. Ne mogu da ocenim

Da li su tvoji roditelji glasali na poslednjim izborima?

1. Ne 2. Glasao je otac 3. Glasala je majka 4. Glasali su oboje 5. Ne znam

Kako bi procenio/la sopstveni nivo političke aktivnosti? U kom stepenu si politički aktivan/na?

1. Nimalo 2. Malo 3. Uglavnom 4. Veoma 5. Ne mogu da ocenim

Da li si član neke od navedenih organizacija? Zaokruži broj ispred svake organizacije čiji si član!

1. Sportsko udruženje 6. Nevladina organizacija
 2. Kulturno-umetničko društvo 7. Humanitarna organizacija (Crveni krst i sl.)
 3. Crkvena organizacija 8. Hobi udruženje (Foto klub i sl.)
 4. Udruženje za zaštitu životne sredine 9. Neka druga organizacija (upiši koja!): _____
 5. Podmladak neke političke partije 10. Nisam član nijedne društvene organizacije

Koja od sledećih pripadnosti je za tebe lično najvažnija?

1. Lokalna pripadnost (pripadnost delu grada ili gradu u kojem živiš) 2. Regionalna pripadnost (pripadnost većem regionu, određenom delu Srbije) 3. Pripadnost Srbiji 4. Pripadnost Evropi 5. Pripadnost svetu kao celini

Ukoliko broj 1 označava krajnje negativna, a broj 5 krajnje pozitivna osećanja, zaokruži broj na skali koji najbolje odražava osećanja koja u tebi izazivaju sledeće reči:

	Veoma negativna osećanja	Uglavnom negativna osećanja	Neutralna osećanja	Uglavnom pozitivna osećanja	Veoma pozitivna osećanja
Demokratija	1	2	3	4	5
Socijalizam	1	2	3	4	5
Nacionalizam	1	2	3	4	5
Himna Srbije	1	2	3	4	5
Zastava Srbije	1	2	3	4	5
Josip Broz Tito	1	2	3	4	5
Dragoljub „Draža“ Mihailović	1	2	3	4	5
Slobodan Milošević	1	2	3	4	5
Zoran Đinđić	1	2	3	4	5

Koliko je, po tvom mišljenju, u Srbiji danas demokratija razvijena?

1. Nimalo 2. Malo 3. Prilično 4. Potpuno 5. Ne znam

U kojoj meri si zadovoljan/na ekonomskom situacijom u zemlji?

1. Nimalo 2. Malo 3. Prilično 4. Potpuno 5. Ne znam

Postoje različiti tipovi političkog sistema, tj. načina upravljanja jednom državom. Prema tvom mišljenju, u kom stepenu je svaki od navedenih loš ili dobar kao način upravljanja Srbijom?

	Veoma loš	Uglavnom loš	Uglavnom dobar	Veoma dobar	Ne znam
Jak vođa koji vlada bez skupštine i izbora	1	2	3	4	5
Stručnjaci umesto vlade donose odluke u skladu sa onim što misle da je najbolje za zemlju	1	2	3	4	5
Vojni režim	1	2	3	4	5
Demokratski politički sistem	1	2	3	4	5

Molim te da u spisku navedenih zaokružiš broj samo ispred onih karakteristika koje su prema tvom mišljenju osnovni elementi demokratskog sistema!

1. Vlada oporezuje bogate i pomaže siromašnima	5. Visok nivo ekonomskog razvoja
2. Niska stopa nezaposlenosti	6. Mediji su nezavisni od državne ili političke kontrole
3. Građani biraju svoje vođe na slobodnim izborima	7. Na političkoj sceni postoji više od jedne političke partije
4. Besplatno obrazovanje	8. Kriminalci se strogo kažnjavaju

Kada govore o politici, ljudi često govore o "levici" i "desnici". Gde bi ti smestio/la svoja politička gledišta na ovoj skali?

Leвица 1 2 3 4 5 6 7 8. Ne znam
 Desnica

A gde se na skali levica-desnica, prema tvom mišljenju, nalaze Demokratska stranka i Srpska radikalna stranka?

	Leвица						Desnica	
Demokratska stranka	1	2	3	4	5	6	7	8. Ne znam
Srpska radikalna stranka	1	2	3	4	5	6	7	8. Ne znam

Šta ti podrazumevaš pod pojmom „levo“ ili „levica“ u politici?

U poslednje vreme se mnogo govori o tome šta bi mogli biti ciljevi Srbije u narednih desetak godina. Ispod su navedeni neki ciljevi kojima različiti ljudi pridaju važnost. Molim te da mi kažeš koja DVA cilja ti lično smatraš najvažnijim? (Zaokruži DVA odgovora!)

1. Održavanje reda u državi	2. Davanje ljudima većeg uticaja u važnim odlukama vlade	3. Borba protiv rasta cena	4. Zaštita slobode govora	5. Ne znam

Uvek postoje ljudi čije se ideje ili način života ne dopadaju drugim ljudima ili ih oni smatraju lošim i opasnim. Na primer, zamisli osobu koja se izjašnjava kao homoseksualac. Da li bi takvoj osobi, prema tvom mišljenju, trebalo dozvoliti ...

... da u tvom gradu održi govor u kome bi govorila o homoseksualnosti?	1. Da	2. Ne	3. Ne znam
... da radi kao nastavnik u školi ili na fakultetu?	1. Da	2. Ne	3. Ne znam
... da se kandiduje za predsednika Srbije?	1. Da	2. Ne	3. Ne znam

Ispod su navedne tvrdnje koje se odnose na brojne životne situacije, ideale, ciljeve, uverenja. Sa svakom tvrdnjom se neki ljudi slažu, a neki ne. Nas interesuje tvoje lično mišljenje, tj. da li se i u kom stepenu slažeš sa svakom navedenom tvrdnjom. Ne postoji najbolji ili najgori, tačan ili pogrešan odgovor – važno je samo tvoje iskreno, lično mišljenje o navedenim pitanjima.

	Uopšte se ne slažem	Uglavnom se ne slažem	Neodlučan/na sam	Uglavnom se slažem	Potpuno se slažem
Preduzeća koja loše posluju treba odmah zatvoriti, čak i ako bi to dovelo do porasta nezaposlenosti.	1	2	3	4	5
Država bi trebalo da obezbedi posao svakome ko želi da radi.	1	2	3	4	5
Razvoj privatnog sektora je najbolje rešenje za ekonomske probleme u Srbiji.	1	2	3	4	5
Najvažnija preduzeća bi trebalo da budu u državnom vlasništvu.	1	2	3	4	5
Društveni napredak nije moguć bez promena.	1	2	3	4	5
Dobro je da u braku postoji jednakost između muža i žene, ali je po pravilu bolje da muž ima poslednju reč.	1	2	3	4	5
Trebalo bi više da radimo na očuvanju naših običaja i tradicije.	1	2	3	4	5
Društvene promene u našoj zemlji odvijaju se previše sporo.	1	2	3	4	5
Obično žrtvujem svoje interese za dobrobit grupe kojoj pripadam.	1	2	3	4	5
Prestao bih da se bavim nekom aktivnošću u kojoj veoma uživam ukoliko to moja porodica ne odobrava.	1	2	3	4	5
Decu bi trebalo učiti da dužnosti stavljaju ispred zadovoljstva.	1	2	3	4	5
Važno mi je da poštujem odluke koje je donela moja grupa.	1	2	3	4	5
Nacionalno mešoviti brakovi su unapred osuđeni na propast.	1	2	3	4	5
Prema drugim nacijama treba uvek biti oprezan i suzdržan, čak i kada su nam prijatelji.	1	2	3	4	5
Za svaku naciju je neophodno da bude otvorena prema svetu i uticaju drugih kultura.	1	2	3	4	5
Treba voleti čak i nedostatke svoje nacije.	1	2	3	4	5
Ja bih se angažovao/la u rešavanju društvenih problema čak i kada ne postoji mogućnost za veliki uticaj.	1	2	3	4	5
Ne pada mi na pamet da rešavam zamršene društvene probleme, da ispravljam «krive Drine» u društvu.	1	2	3	4	5
Besmisleno je da čovek posveti život nekim društvenim ciljevima i idealima i da radi njih podnosi žrtve.	1	2	3	4	5
Biti stalno aktivan i angažovan u menjanju stanja u neposrednoj okolini i društvu, treba da bude krajnji cilj čoveka, važniji od svih drugih ciljeva.	1	2	3	4	5
Poslušnost i poštovanje autoriteta su najvažnije osobine koje deca treba da nauče.	1	2	3	4	5
U svakom društvu mora da postoji politički autoritet u koga će ljudi potpuno verovati i čije će odluke sprovesti bez pogovora.	1	2	3	4	5
Građanin koji voli svoju zemlju ne treba stalno da zapitkuje, već treba da se ponaša u skladu sa uputstvima koja dolaze od nadređenih.	1	2	3	4	5
Većina naših problema bila bi rešena ako bismo nekako mogli da se oslobodimo nemoralnih, nepoštenih i maloumnih ljudi.	1	2	3	4	5
Mladi danas ne poštuju dovoljno srpske tradicionalne vrednosti.	1	2	3	4	5

Cenzurisanje filmova i časopisa neophodno je za očuvanje moralnih standarda.	1	2	3	4	5
Za neke zločine, smrtna kazna je jedina odgovarajuća kazna.	1	2	3	4	5
Homoseksualnost se nikada ne može opravdati.	1	2	3	4	5
Većini ljudi se može verovati.	1	2	3	4	5
Bez obzira šta neki kažu, obični ljudi žive sve gore, a ne bolje.	1	2	3	4	5
Čovek je u današnje vreme prinuđen da živi od danas do sutra i da ništa ne planira.	1	2	3	4	5
Čovek danas stvarno ne može biti siguran na koga se može osloniti.	1	2	3	4	5
Danas se malo ko interesuje za probleme običnog čoveka.	1	2	3	4	5
Bolje je živeti u uređenom društvu, nego dozvoliti ljudima toliko slobode da to ometa normalno funkcionisanje društva.	1	2	3	4	5
Sloboda govora nije vredna ukoliko znači da moramo tolerisati ekstremne političke poglede.	1	2	3	4	5
Verujem u važnost slobode govora bez obzira kakvi stavovi mogu biti iznošeni.	1	2	3	4	5
Budući da demonstracije često dovedu do nereda, pojedinim političkim grupama ne bi trebalo dozvoliti da demonstriraju.	1	2	3	4	5
Vlada bi trebalo da ima mogućnost da nekako zaobiđe zakone kako bi rešila goruće socijalne i političke probleme.	1	2	3	4	5
Nije nužno poštovati zakon koji neko smatra nepravednim.	1	2	3	4	5
Ponekad je bolje ignorisati zakon i rešiti probleme odmah nego čekati legalno rešenje.	1	2	3	4	5
U redu je nekako zaobilaziti zakon sve dotle dok ga zapravo ne kršiš.	1	2	3	4	5
Naš sistem vladavine bi bolje funkcionisao ukoliko bismo ukinuli političke partije.	1	2	3	4	5
Političke partije više komplikuju stvari nego što pomažu da se one razjasne.	1	2	3	4	5
Nema mnogo smisla održavati izbore jer oni nikada ne donose ništa novo.	1	2	3	4	5
Ukoliko bi se u našoj zemlji ukinuli izbori, ništa zapravo ne bismo izgubili.	1	2	3	4	5
Verujem da ljudi iz vlasti ne mare mnogo za to šta ljudi poput mene misle.	1	2	3	4	5
Jedini način na koji ljudi poput mene mogu uticati na akcije koje sprovodi Vlada jeste glasanje na izborima.	1	2	3	4	5
Ljudi poput mene nemaju nikakvog uticaja na to šta vlast radi.	1	2	3	4	5
Ponekad se politika i vlast čine toliko komplikovani da ne mogu da razumem šta se dešava.	1	2	3	4	5
Najveća briga političara je kako da što duže ostanu na vlasti.	1	2	3	4	5
Novac je najvažniji faktor koji utiče na vođenje politike u zemlji.	1	2	3	4	5
Politika je nečastan i „prljav“ posao.	1	2	3	4	5
Političari više brinu za sebe i sopstvene interese, nego za interese društva.	1	2	3	4	5

Na kraju, evo nekoliko pitanja koja se tiču informisanosti mladih o politici. Na pitanja odgovaraj biranjem jednog od ponuđenih odgovora. Pažljivo čitaj ponuđene odgovore jer je samo jedan odgovor tačan!

Koliko traje mandat predsednika Republike?

1. Tri godine 2. Četiri godine 3. Pet godina 4. Šest godina 5. Nije mi poznato

Koliko poslanika ima srpski Parlament?

1. 150 poslanika 2. 200 poslanika 3. 225 poslanika 4. 250 poslanika 5. Nije mi poznato

Diana Dragutinović je ministarka ...

1. ... finansija 2. ...ekonomije 3. ... pravde 4. ...za telekomunikacije 5. Nije mi poznato

Ko je predsednik/ca Skupštine?

1. Mirko Cvetković 2. Božidar Đelić 3. Nada Kolundžija 4. Slavica Đukić Dejanović 5. Nije mi poznato

Iz koje stranke je ministar prosvete Žarko Obradović?

1. Demokratske stranke 2. Socijalističke partije Srbije 3. Demokratske stranke Srbije 4. Jedinstvene Srbije 5. Nije mi poznato

Koliki procenat glasova na izborima mora da osvoji stranka da bi ušla u Parlament?

1. 3% glasova 2. 4% glasova 3. 5% glasova 4. 6% glasova 5. Nije mi poznato

Ko čini Vladu?

1. Svi poslanici i svi ministri 2. Predsednik Republike, predsednik Vlade i svi ministri 3. Predsednik Skupštine i svi poslanici 4. Predsednik Vlade, potpredsednik/ci i svi ministri 5. Nije mi poznato

Koja od navedenih stranaka nije članica vladajuće koalicije?

1. Partija ujedinjenih penzionera Srbije 2. Nova Srbija 3. Jedinstvena Srbija 4. Srpski pokret obnove 5. Nije mi poznato

Jedna od četiri navedene evropske države nije članica Evropske unije. Koja?

1. Norveška 2. Francuska 3. Rumunija 4. Portugalija 5. Nije mi poznato

Koji grad se smatra sedištem Evropske unije?

1. Pariz 2. London 3. Brisel 4. Berlin 5. Nije mi poznato

Koja je osnovna svrha Ujedinjenih nacija?

1. Odluka o granicama određene države 2. Osiguranje trgovine između različitih država 3. Očuvanje mira i sigurnosti između država 4. Pomoć državama koje imaju probleme i teškoće 5. Nije mi poznato

Ko je predsednik Francuske?

1. Žak Širak 2. Gordon Braun 3. Silvio Berlusconi 4. Nikola Sarkozy 5. Nije mi poznato

Dve osobe rade isti posao, ali je jedna manje plaćena od druge. Princip jednakosti bi bio narušen ukoliko bi jedna osoba bila manje plaćena zbog...

1. ... nižih obrazovnih kvalifikacija 2. ... manjeg radnog iskustva 3. ... kraćeg radnog vremena 4. ... pola 5. Nije mi poznato

U čemu je osnovna razlika između kapitalizma i komunizma? _____

HVALA NA SARADNJI!

ПРИЛОГ БР. 2 Структура пондерисаног узорка

Тип школе	Узорак					
	Град			Приград		
	Младићи	Девојке	Укупно	Младићи	Девојке	Укупно
Гимназије	14,6%	19,8%	34.4%	1,3%	2,7%	3.9%
Техничке	21,9%	8,6%	30.4%	2,7%	1,6%	4.2%
Економске	4,3%	8,3%	12.5%	0,9%	2,3%	3.2%
Медицинске	2,5%	8,6%	11%	0%	0%	0%

* Проценти су рачунати у односу на укупну величину узорка односно укупан број ученика.

ПРИЛОГ БР. 3 Матрица интеркорелација тврдњи о подстицању аутономије у породици

	Учесталост подстицања самосталног доношења одлука	Учесталост подстицања слободног провођења слободног времена
Учесталост подстицања слободног провођења слободног времена	.380**	
Учесталост подстицања слободног изражавања мишљења	.427**	.420**

** Значајност на нивоу .05

ПРИЛОГ БР. 4 Метријске карактеристике скале дифузне подршке систему

Интеркорелације тврдњи из скале

	ДП1	ДП2	ДП3
ДП2	.338**		
ДП3	.291**	.496**	
ДП4	.285**	.331**	.408**

** Значајно на нивоу .01

Кронбахова $\alpha = .69$

Факторска структура

	Факторска засићења	Комуналитет
ДП1	.632	.400
ДП2	.768	.589
ДП3	.783	.613
ДП4	.695	.483
Објашњена варијанса	52.12%	

Напомена: Метод анализе главних компоненти, без ротација, eigenvalues>1

ДП1 - У којој мери поштујеш политичке институције Србије?

ДП2 - У којој мери судови у Србији, по твом мишљењу, гарантују поштено суђење?

ДП3 - У којој мери су, по твом мишљењу, основна права грађана заштићена у нашем политичком систему?

ДП4 - Колико си поносан/на што живиш у политичком систему који данас постоји у Србији?

ПРИЛОГ БР. 5 Метријске карактеристике скале политичког цинизма

Интеркорелације тврдњи из скале

	ПЦ1	ПЦ2	ПЦ3
ПЦ2	.552**		
ПЦ3	.423**	.350**	
ПЦ4	.620**	.498**	.589**

** Значајно на нивоу .01

Кронбахова $\alpha = .80$

Факторска структура

	Факторска засићења	Комуналитет
ПЦ1	.826	.681
ПЦ2	.749	.561
ПЦ3	.734	.539
ПЦ4	.863	.745
Објашњена варијанса	63.16%	

Напомена: Метод анализе главних компоненти, без ротација, eigenvalues>1

ПЦ1 - Највећа брига политичара је како да што дуже остану на власти.

ПЦ2 - Новац је најважнији фактор који утиче на вођење политике у земљи.

ПЦ3 - Политика је нечастан и "прљав" посао.

ПЦ4 - Политичари више брину за себе и сопствене интересе, него за интересе друштва?

ПРИЛОГ БР. 6 Структура поверења у институције

	Факторска засићења		Комуналитет
	I	II	
Институције			
Председник републике	.732		.631
Влада	.712	.458	.717
Скупштина	.601	.468	.581
Полиција		.718	.579
Судство		.677	.618
Војска		.733	.557
Српска православна црква		.673	.485
Европска унија	.788		.621
НАТО	.771		.599
Објашњена варијанса	43.59	16.27	

Напомена: Метод анализе главних компоненти, без ротација, eigenvalues>1

ПРИЛОГ БР. 7 Структура политичких сентимената

	Факторска засићења				Комуналитет
	I	II	III	IV	
Демократија		.777			.678
Социјализам			.687	.446	.691
Национализам			.757		.669
Химна Србије	.919				.855
Застава Србије	.922				.864
Јосип Броз Тито				.891	.818
Дража Михаиловић			.423		.219
Слободан Милошевић		-.533	.462	.489	.632
Зоран Ђинђић		.757			.650
Објашњена варијанса	21.88	17.65	15.77	12.18	

Напомена: Метод анализе главних компоненти, без ротација, eigenvalues>1

ПРИЛОГ БР. 8 Индекс учесталости коришћења медија

Матрица интеркорелација употребе различитих врста медија

	Коришћење ТВ	Коришћење радио	Коришћење штампа
Коришћење радио	.384**		
Коришћење штампа	.514**	.187**	
Коришћење Интернет	.450**	.386**	.383**

** Значајност на нивоу .05

Кронбахова $\alpha = .71$

ПРИЛОГ БР. 9 Метријске карактеристике скале политичке ефикасности

Матрица интеркорелација тврдњи из скале Политичке ефикасности

	ПЕ1	ПЕ2	ПЕ3
ПЕ2	.268**		
ПЕ3	.519**	.413**	
ПЕ4	.380**	.291**	.401**

** Значајно на нивоу .01

Кронбахова $\alpha = .70$

Факторска структура

	Факторска засићења	Комуналитет
ПЕ1	.753	.567
ПЕ2	.650	.423
ПЕ3	.818	.669
ПЕ4	.701	.492
Објашњена варијанса	53.76%	

Напомена: Метод анализе главних компоненти, без ротација, eigenvalues>1

ПЕ1 - Верујем да људи из власти не маре много за то шта људи попут мене мисле.

ПЕ2 - Једини начин на који људи попут мене могу утицати на акције које спроводи Влада јесте гласање на изборима.

ПЕ3 - Људи попут мене немају никаквог утицаја на то шта власт ради.

ПЕ4 - Понекад се политика и власт чине толико компликовани да не могу да разумем шта се дешава.

ПРИЛОГ БР. 10 Метријске карактеристике скале прометејског активизма

Матрица интеркорелација тврдњи из скале Прометејског активизма

	ПА1	ПА2	ПА3
ПА2	.483**		
ПА3	.342**	.444**	
ПА4	.269**	.267**	.295**

** Значајно на нивоу .01

Кронбахова $\alpha = .68$

Факторска структура

	Факторска засићења	Комуналитет
ПА1	.744	.553
ПА2	.791	.626
ПА3	.733	.537
ПА4	.590	.348
Објашњена варијанса	51.61%	

Напомена: Метод анализе главних компоненти, без ротација, eigenvalues > 1

ПА1 - Ја бих се ангажовао/ла у решавању друштвених проблема чак и када не постоји могућност за велики утицај.

ПА2 - Не пада ми на памет да решавам замршене друштвене проблеме, да исправљам "криве Дрине" у друштву.

ПА3 - Бесмислено је да човек посвети живот неким друштвеним циљевима и идеалима и да ради њих подноси жртве.

ПА4 - Бити стално активан и ангажован у мењању стања у непосредној околини и друштву, треба да буде крајњи циљ човека, важнији од свих других циљева.

ПРИЛОГ БР. 11 Метријске карактеристике скале социјалистичке оријентације

Интеркорелације тврдњи из скале

	СОЦ1	СОЦ2	СОЦ3
СОЦ2	.248**		
СОЦ3	.318**	.374**	
СОЦ4	.239**	.206**	.437**

** Значајно на нивоу .01

Кронбахова $\alpha = .63$

Факторска структура

	Факторска засићења	Комуналитет
СОЦ1	.627	.393
СОЦ2	.647	.418
СОЦ3	.802	.643
СОЦ4	.686	.470
Објашњена варијанса	48.12%	

Напомена: Метод анализе главних компоненти, без ротација, eigenvalues > 1

СОЦ1 - Предузећа која лоше послују треба одмах затворити, чак и ако би то довело до пораста незапослености.

СОЦ2 - Држава би требало да обезбеди посао свакоме ко жели да ради.

СОЦ3 - Развој приватног сектора је најбоље решење за економске проблеме у Србији.

СОЦ4 - Најважнија предузећа би требало да буду у државном власништву.

**ПРИЛОГ БР. 12 Метријске карактеристике скале
традиционализам/модернизам**

Интеркорелације тврдњи из скале

	ТМ1	ТМ2	ТМ3
ТМ2	.271**		
ТМ3	.396**	.293**	
ТМ4	.356**	.359**	.370**

** Значајно на нивоу .01

Кронбахова $\alpha = .67$

Факторска структура

	Факторска засићења	Комуналитет
ТМ1	.714	.509
ТМ2	.657	.432
ТМ3	.731	.534
ТМ4	.742	.550
Објашњена варијанса	50.66%	

Напомена: Метод анализе главних компоненти, без ротација, eigenvalues > 1

ТМ1 - Друштвени напредак није могућ без промена.

ТМ2 - Добро је да у браку постоји једнакост између мужа и жене, али је по правилу боље да муж има последњу реч.

ТМ3 - Требало би више да радимо на очувању наших обичаја и традиције.

ТМ4 - Друштвене промене у нашој земљи одвијају се превише споро

ПРИЛОГ БР. 13 Метријске карактеристике скале вертикалног колективизма

Интеркорелације тврдњи из скале

	ВК1	ВК2	ВК3
ВК2	.319**		
ВК3	.243**	.266**	
ВК4	.305**	.220**	.309**

** Значајно на нивоу .01

Кронбахова $\alpha = .61$

Факторска структура

	Факторска засићења	Комуналитет
ВК1	.698	.488
ВК2	.664	.437
ВК3	.668	.447
ВК4	.679	.462
Објашњена варијанса	45.83%	

Напомена: Метод анализе главних компоненти, без ротација, eigenvalues>1

ВК1 - Обично жртвујем своје интересе за добробит групе којој припадам.

ВК2 - Престао бих да се бавим неком активношћу у којој веома уживам уколико то моја породица не одобрава.

ВК3 - Децу би требало учити да дужности стављају испред задовољства.

ВК4 - Важно ми је да поштујем одлуке које је донела моја група.

**ПРИЛОГ БР. 14 Метријске карактеристике скале отворености/затворености
према свету**

Интеркорелације тврдњи из скале

	ОТВ1	ОТВ2	ОТВ3
ОТВ2	.393**		
ОТВ3	.348**	.317**	
ОТВ4	.444**	.234**	.298**

** Значајно на нивоу .01

Кронбахова $\alpha = .67$

Факторска структура

	Факторска засићења	Комуналитет
ОТВ1	.792	.627
ОТВ2	.674	.455
ОТВ3	.678	.460
ОТВ4	.694	.481
Објашњена варијанса	50.57%	

Напомена: Метод анализе главних компоненти, без ротација, eigenvalues > 1

ОТВ1 - Национално мешовити бракови су унапред осуђени на пропаст.

ОТВ2 - Према другим нацијама треба увек бити опрезан и суздржан, чак и када су нам пријатељи.

ОТВ3 - За сваку нацију је неопходно да буде отворена према свету и утицају других култура.

ОТВ4 - Треба волети чак и недостатке своје нације.

ПРИЛОГ БР. 15 Метријске карактеристике скале (не)ауторитарности

Интеркорелације тврдњи из скале

	АУТ1	АУТ2	АУТ3
АУТ2	.377**		
АУТ3	.272**	.490**	
АУТ4	.320**	.319**	.433**

** Значајно на нивоу .01

Кронбахова $\alpha = .70$

Факторска структура

	Факторска засићења	Комуналитет
АУТ1	.653	.426
АУТ2	.766	.586
АУТ3	.774	.598
АУТ4	.709	.502
Објашњена варијанса	52.82%	

Напомена: Метод анализе главних компоненти, без ротација, eigenvalues > 1

- АУТ1 - Послушност и поштовање ауторитета су најважније особине које деца треба да науче.
- АУТ2 - У сваком друштву мора да постоји политички ауторитет у кога ће људи потпуно веровати и чије ће одлуке спроводити без поговора.
- АУТ3 - Грађанин који воли своју земљу не треба стално да запиткује, већ треба да се понаша у складу са упутствима која долазе од надређених.
- АУТ4 - Већина наших проблема била би решена ако бисмо некако могли да се ослободимо неморалних, непоштених и малоумних људи.

ПРИЛОГ БР. 16 Метријске карактеристике скале либералне оријентације

Интеркорелације тврдњи из скале

	ЛИБ1	ЛИБ2	ЛИБ3
ЛИБ2	.354**		
ЛИБ3	.229**	.354**	
ЛИБ4	.265**	.236**	.245**

** Значајно на нивоу .01

Кронбахова $\alpha = .60$

Факторска структура

	Факторска засићења	Комуналитет
ЛИБ1	.689	.468
ЛИБ2	.739	.547
ЛИБ3	.673	.454
ЛИБ4	.616	.379
Објашњена варијанса	46.19%	

Напомена: Метод анализе главних компоненти, без ротација, eigenvalues>1

ЛИБ1 - Млади данас не поштују довољно српске традиционалне вредности.

ЛИБ2 - Цензурисање филмова и часописа неопходно је за очување моралних стандарда.

ЛИБ3 - За неке злочине, смртна казна је једина одговарајућа казна.

ЛИБ4 - Хомосексуалност се никада не може оправдати.

ПРИЛОГ БР. 17 Метријске карактеристике скале аномије

Интеркорелације тврдњи из скале

	АЛИ1	АЛИ2	АЛИ3
АЛИ2	.493**		
АЛИ3	.404**	.446**	
АЛИ4	.447**	.483**	.550**

** Значајно на нивоу .01

Кронбахова $\alpha = .78$

Факторска структура

	Факторска засићења	Комуналитет
АЛИ1	.748	.559
АЛИ2	.780	.609
АЛИ3	.774	.599
АЛИ4	.804	.647
Објашњена варијанса	60.35%	

Напомена: Метод анализе главних компоненти, без ротација, eigenvalues > 1

АЛИ1 - Без обзира шта неки кажу, обични људи живе све горе, а не боље.

АЛИ2 - Човек је у данашње време принуђен да живи од данас до сутра и да ништа не планира.

АЛИ3 - Човек данас стварно не може бити сигуран на кога се може ослонити.

АЛИ4 - Данас се мало ко интересује за проблеме обичног човека.

ПРИЛОГ БР. 18 Метријске карактеристике скале подршке слободи говора

Интеркорелације тврдњи из скале

	СГ1	СГ2	СГ3
СГ2	.268**		
СГ3	.386**	.342**	
СГ4	.353**	.545**	.352**

** Значајно на нивоу .01

Кронбахова $\alpha = .70$

Факторска структура

	Факторска засићења	Комуналитет
СГ1	.667	.444
СГ2	.753	.567
СГ3	.703	.494
СГ4	.791	.625
Објашњена варијанса	53.25%	

Напомена: Метод анализе главних компоненти, без ротација, eigenvalues>1

СГ1 - Боље је живети у уређеном друштву, него дозволити људима толико слободе да то омета нормално функционисање друштва.

СГ2 - Слобода говора није вредна уколико значи да морамо толерисати екстремне политичке погледе.

СГ3 - Верујем у важност слободе говора без обзира какви ставови могу бити изношени.

СГ4 - Будући да демонстрације често доведу до нереди, појединим политичким групама не би требало дозволити да демонстрирају.

ПРИЛОГ БР. 19 Метријске карактеристике скале подршке владавини закона

Интеркорелације тврдњи из скале

	ЛЕГ1	ЛЕГ2	ЛЕГ3
ЛЕГ2	.383**		
ЛЕГ3	.227**	.475**	
ЛЕГ4	.189**	.306**	.453**

** Значајно на нивоу .01

Кронбахова $\alpha = .67$

Факторска структура

	Факторска засићења	Комуналитет
ЛЕГ1	.586	.344
ЛЕГ2	.780	.608
ЛЕГ3	.786	.617
ЛЕГ4	.682	.466
Објашњена варијанса	50.88%	

Напомена: Метод анализе главних компоненти, без ротација, eigenvalues > 1

ЛЕГ1 - Влада би требало да има могућност да некако заобиђе законе како би решила горуће социјалне и политичке проблеме.

ЛЕГ2 - Није нужно поштовати закон који неко сматра неправедним.

ЛЕГ3 - Понекад је боље игнорисати закон и решити проблеме одмах него чекати легално решење.

ЛЕГ4 - У реду је некако заобилазити закон све дотле док га заправо не кршиш.

ПРИЛОГ БР. 20 Метријске карактеристике скале парламентарне оријентације

Интеркорелације тврдњи из скале

	ПАР1	ПАР2	ПАР3
ПАР2	.521**		
ПАР3	.435**	.493**	
ПАР4	.451**	.349**	.670**

** Значајно на нивоу .01

Кронбахова $\alpha = .79$

Факторска структура

	Факторска засићења	Комуналитет
ПАР1	.759	.576
ПАР2	.743	.552
ПАР3	.840	.705
ПАР4	.795	.632
Објашњена варијанса	61.64%	

Напомена: Метод анализе главних компоненти, без ротација, eigenvalues>1

ЛЕГ1 - Влада би требало да има могућност да некако заобиђе законе како би решила горуће социјалне и политичке проблеме.

ЛЕГ2 - Није нужно поштовати закон који неко сматра неправедним.

ЛЕГ3 - Понекад је боље игнорисати закон и решити проблеме одмах него чекати легално решење.

ЛЕГ4 - У реду је некако заобилазити закон све дотле док га заправо не кршиш.

ПРИЛОГ БР. 21 Метријске карактеристике скале политичке толеранције

Интеркорелације тврдњи из скале

	ТОЛ1	ТОЛ2
ТОЛ2	.386**	
ТОЛ3	.408**	.493**

** Значајно на нивоу .01

Кронбахова $\alpha = .69$

ТОЛ1 - ... да у твом граду одржи говор у коме би говорила о хомосексуалности?

ТОЛ2 - ... да ради као наставник у школи или на факултету?

ТОЛ3 - ... да се кандидује за председника Србије?

ПРИЛОГ БР. 22 Интеркорелације индикатора комуникацијског активизма

	Учесталост дискутовања са оцем	Учесталост дискутовања са мајком
Учесталост дискутовања са мајком	.547**	
Учесталост дискутовања са другом/другарицом	.399**	.386**

** Значајно на нивоу .01

Кронбахова $\alpha = .70$

ПРИЛОГ БР. 23 Интеркорелације психолошко-диспозиционих оријентација (табела се наставља на следећој страни)

	Чињеничко знање	Знање о правилима	Знање о међ. полит.	Политичка концеп.	Дифузна подршка систему	Политички цинизам	Поверење у политичке инстит.	Поверење у неполитичке инстит.	Патриотски сентимент	Демократски сентимент	Задовољство развојем демократије	Задовољство екон. ситуац.	Интерес. за политику	Важност политике	Прометејски активизам	Политичка ефикасност	Учест. коришћ. медија	Спремност за гласање
Чињеничко знање	1	.484*	.418*	.159*	.047	-.120*	.101*	-.018	.068	.114*	.045	.015	.350*	.244*	.119*	.055	.116*	.144*
Знање о правилима	.484*	1	.415*	.229*	.121*	-.085*	.115*	.021	.125*	.129*	.072	.018	.347*	.285*	.150*	.060	.047	.182*
Знање о међун. политици	.418*	.415*	1	.246*	.087*	.018	.117*	.038	.086*	.163*	.025	.044	.240*	.174*	.105*	.002	.003	.118*
Политичка концепт.	.159*	.229*	.246*	1	.030	-.055	.026	-.060	-.022	.117*	.002	-.003	.198*	.158*	.045	.087*	-.040	.099*
Дифузна подршка систему	.047	.121*	.087*	.030	1	-.273*	.537*	.516*	.125*	.265*	.388*	.251*	.111*	.187*	.026	.088*	.030	.168*
Политички цинизам	-.120*	-.085*	.018	-.055	-.273*	1	-.256*	-.153*	.070	-.134*	-.152*	-.164*	-.223*	-.173*	-.007	-.505*	.049	-.132*
Поверење у полит. инстит.	.101*	.115*	.117*	.026	.537*	-.256*	1	.441*	-.014	.448*	.364*	.256*	.140*	.191*	.012	.082*	.065	.206*
Поверење у неполит. институт.	-.018	.021	.038	-.060	.516*	-.153*	.441*	1	.215*	.051	.248*	.181*	-.026	.023	-.014	-.062	-.019	.121*
Патриотски сентимент	.068	.125*	.086*	-.022	.125*	.070	-.014	.215*	1	-.023	.052	.053	.084*	.052	.071*	-.173*	.115*	.063
Демократски сентимент	.114*	.129*	.163*	.117*	.265*	-.134*	.448*	.051	-.023	1	.272*	.089*	.216*	.182*	.120*	-.020	.048	.222*
Задовољ. демократијом	.045	.072	.025	.002	.388*	-.152*	.364*	.248*	.052	.272*	1	.277*	.086*	.110*	.034	.016	.065	.211*
Задовољ. екон. ситуац.	.015	.018	.044	-.003	.251*	-.164*	.256*	.181*	.053	.089*	.277*	1	-.028	.053	.015	.127*	.023	.044
Интересовање за полит.	.350*	.347*	.240*	.198*	.111*	-.223*	.140*	-.026	.084*	.216*	.086*	-.028	1	.615*	.260*	.151*	.272*	.287*
Важност политике	.244*	.285*	.174*	.158*	.187*	-.173*	.191*	.023	.052	.182*	.110*	.053	.615*	1	.247*	.097*	.230*	.228*
Прометејски активизам	.119*	.150*	.105*	.045	.026	-.007	.012	-.014	.071*	.120*	.034	.015	.260*	.247*	1	.059	.154*	.023
Политичка ефикасност	.055	.060	.002	.087*	.088*	-.505*	.082*	-.062	-.173*	-.020	.016	.127*	.151*	.097*	.059	1	-.054	.013
Учест. коришћ. медија	.116*	.047	.003	-.040	.030	.049	.065	-.019	.115*	.048	.065	.023	.272*	.230*	.154*	-.054	1	.043
Спремност на гласање	.144*	.182*	.118*	.099*	.168*	-.132*	.206*	.121*	.063	.222*	.211*	.044	.287*	.228*	.023	.013	.043	1
Наднационална идент.	-.005	.010	-.033	.062	.055	-.053	.152*	.007	-.143*	.170*	.026	-.010	.056	.066	-.028	-.011	-.018	.044
Социјалистичка ориј.	-.056	-.035	.002	-.045	-.062	.163*	-.156*	.094*	-.128*	-.177*	-.086*	-.174*	-.104*	-.098*	.069	-.169*	-.018	-.052
Модернизам	.044	.063	.059	.048	-.124*	.044	-.044	-.097*	-.147*	.094*	-.064	-.195*	.084*	.042	.053	-.096*	.015	.054
Вертикални колективизам	.107*	.070*	-.004	-.038	.118*	.041	.049	.108*	.139*	-.001	.068	.032	.039	.132*	.182*	-.052	.099*	.033
Отвореност према свету	.076*	.076*	.090*	.153*	.057	-.117*	.189*	-.063	-.216*	.210*	.021	-.016	.153*	.071	.016	.086*	-.009	.113*
Ауторитарност	-.068	-.090*	-.071*	-.221*	.084*	.068	.041	.164*	.190*	-.061	.119*	.041	-.153*	-.002	-.010	-.188*	.039	.006
Либерална оријентација	.036	.014	-.031	.076*	.029	-.255*	.101*	-.109*	-.314*	.148*	.036	.091*	.109*	.042	.046	.252*	-.001	.007
Аномија	-.015	-.036	-.007	-.038	-.218*	.405*	-.199*	.008	.103*	-.147*	-.143*	-.214*	-.134*	-.064	.006	-.401*	-.026	-.054
Подршка слободи говора	.020	.014	-.045	-.013	-.006	-.254*	-.030	-.146*	-.132*	-.047	-.054	.054	.039	.010	.054	.258*	-.017	-.008
Легалистичка оријент.	.066	.104*	.047	.084*	.143*	-.118*	.112*	.014	-.025	.166*	.014	-.001	.130*	.040	.075*	.112*	-.057	.070*
Парламентарна оријент.	.137*	.181*	.094*	.179*	.210*	-.407*	.301*	.028	-.049	.209*	.151*	.089*	.378*	.274*	.071*	.317*	.030	.194*
Постматеријализам	.028	-.018	.019	.142*	.032	-.021	-.006	-.072*	-.119*	.078*	-.012	.020	.042	.032	.072*	.084*	-.040	-.046
Политичка толеранција	.048	.095*	.111*	.153*	.050	-.061	.184*	-.066	-.221*	.258*	.104*	.055	.152*	.095*	.082*	.027	-.009	.098*
Подршка демокр. режиму	.140*	.124*	.148*	.136*	.284*	-.117*	.347*	.110*	.034	.374*	.209*	-.004	.168*	.167*	.082*	-.021	.023	.134*

ПРИЛОГ БР. 23 Интеркорелације психолошко-диспозиционих оријентација (наставка табеле)

	Наднац. идентиф.	Социјалист. оријент.	Модернизам	Вертикални колектив.	Отвореност према свету	Ауторитарн.	Либерална оријентација	Аномија	Подршка слободи говора	Легалист. оријентација	Парламент. оријентација	Постматери- јализам	Политичка толеранција	Подршка демокр. режиму
Чињеничко знање	-.005	-.056	.044	.107*	.076*	-.068	.036	-.015	.020	.066	.137*	.028	.048	.140*
Знање о правилима	.010	-.035	.063	.070*	.076*	-.090*	.014	-.036	.014	.104*	.181*	-.018	.095*	.124*
Знање о међун. политици	-.033	.002	.059	-.004	.090*	-.071*	-.031	-.007	-.045	.047	.094*	.019	.111*	.148*
Политичка концепт.	.062	-.045	.048	-.038	.153*	-.221*	.076*	-.038	-.013	.084*	.179*	.142*	.153*	.136*
Дифузна подршка систему	.055	-.062	-.124*	.118*	.057	.084*	.029	-.218*	-.006	.143*	.210*	.032	.050	.284*
Политички цинизам	-.053	.163*	.044	.041	-.117*	.068	-.255*	.405*	-.254*	-.118*	-.407*	-.021	-.061	-.117*
Поверење у политичке инстит.	.152*	-.156*	-.044	.049	.189*	.041	.101*	-.199*	-.030	.112*	.301*	-.006	.184*	.347*
Поверење у неполитичке институт.	.007	.094*	-.097*	.108*	-.063	.164*	-.109*	.008	-.146*	.014	.028	-.072*	-.066	.110*
Патриотски сентимент	-.143*	.128*	-.147*	.139*	-.216*	.190*	-.314*	.103*	-.132*	-.025	-.049	-.119*	-.221*	.034
Демократски сентимент	.170*	-.177*	.094*	-.001	.210*	-.061	.148*	-.147*	-.047	.166*	.209*	.078*	.258*	.374*
Задовољ. демократијом	.026	-.086*	-.064	.068	.021	.119*	.036	-.143*	-.054	.014	.151*	-.012	.104*	.209*
Задовољ. екон. ситуаци.	-.010	-.174*	-.195*	.032	-.016	.041	.091*	-.214*	.054	-.001	.089*	.020	.055	-.004
Интересовање за полит.	.056	-.104*	.084*	.039	.153*	-.153*	.109*	-.134*	.039	.130*	.378*	.042	.152*	.168*
Важност политике	.066	-.098*	.042	.132*	.071	-.002	.042	-.064	.010	.040	.274*	.032	.095*	.167*
Прометејски активизам	-.028	.069	.053	.182*	.016	-.010	.046	.006	.054	.075*	.071*	.072*	.082*	.082*
Политичка ефикасност	-.011	-.169*	-.096*	-.052	.086*	-.188*	.252*	-.401*	.258*	.112*	.317*	.084*	.027	-.021
Учест. коришћ. медија	-.018	-.018	.015	.099*	-.009	.039	-.001	-.026	-.017	-.057	.030	-.040	-.009	.023
Спремност на гласање	.044	-.052	.054	.033	.113*	.006	.007	-.054	-.008	.070*	.194*	-.046	.098*	.134*
Наднационална идент.	1	-.100*	.107*	-.044	.216*	-.029	.179*	-.053	.018	.083*	-.013	.043	.238*	.148*
Социјалистичка ориј.	-.100*	1	.066	.145*	-.125*	.121*	-.136*	.261*	-.172*	-.014	-.145*	.004	-.107*	-.066
Модернизам	.107*	.066	1	-.139*	.157*	-.201*	.073*	.154*	-.121*	.013	.026	.084*	.246*	.037
Вертикални колективизам	-.044	.145*	-.139*	1	-.149*	.299*	-.176*	.135*	-.156*	-.121*	-.074*	-.111*	-.147*	-.033
Отвореност према свету	.216*	-.125*	.157*	-.149*	1	-.298*	.294*	-.136*	.091*	.149*	.183*	.116*	.349*	.283*
Ауторитарност	-.029	.121*	-.201*	.299*	-.298*	1	-.312*	.135*	-.175*	-.154*	-.214*	-.201*	-.283*	-.128*
Либерална оријентација	.179*	-.136*	.073*	-.176*	.294*	-.312*	1	-.291*	.286*	.266*	.253*	.217*	.370*	.154*
Аномија	-.053	.261*	.154*	.135*	-.136*	.135*	-.291*	1	-.268*	-.190*	-.304*	-.077*	-.070*	-.111*
Подршка слободи говора	.018	-.172*	-.121*	-.156*	.091*	-.175*	.286*	-.268*	1	.138*	.215*	.071*	.099*	.062
Легалистичка оријент.	.083*	-.014	.013	-.121*	.149*	-.154*	.266*	-.190*	.138*	1	.287*	.082*	.155*	.157*
Парламентарна оријент.	-.013	-.145*	.026	-.074*	.183*	-.214*	.253*	-.304*	.215*	.287*	1	.120*	.154*	.291*
Постматеријализам	.043	.004	.084*	-.111*	.116*	-.201*	.217*	-.077*	.071*	.082*	.120*	1	.164*	.116*
Политичка толеранција	.238*	-.107*	.246*	-.147*	.349*	-.283*	.370*	-.070*	.099*	.155*	.154*	.164*	1	.260*
Подршка демокр. режиму	.148*	-.066	.037	-.033	.283*	-.128*	.154*	-.111*	.062	.157*	.291*	.116*	.260*	1

ПРИЛОГ БР. 24 Интеркорелације психолошко-бихејвиоралних оријентација

	Убеђивање других	Протестно писмо медијима	Обраћање представн.	Петиција	Учешће у полит. кампањи	Исписивање полит. графита	Ношење беџа или мајице	Члан Интернет групе	Посета полит. сајтова	Присуство полит. скупу	Учешће у мирним демонстрацијама	Учешће у насилним демонстрацијама	Чланство у организацијама
Протестно писмо медијима	.188**												
Обраћање представнику	.173**	.371**											
Петиција	.206**	.205**	.173**										
Учешће у полит. кампањи	.243**	.218**	.299**	.126**									
Исписивање полит. графита	.187**	.281**	.332**	.172**	.367**								
Ношење беџа или мајице	.114**	.177**	.285**	.157**	.324**	.417**							
Члан групе на Интернету	.250**	.121**	.273**	.181**	.292**	.312**	.378**						
Посета политичких сајтова	.276**	.265**	.341**	.256**	.214**	.270**	.267**	.552**					
Присуство полит. скупу	.228**	.194**	.317**	.238**	.353**	.261**	.428**	.393**	.438**				
Учешће у мирним демонстрацијама	.179**	.203**	.243**	.246**	.183**	.295**	.275**	.229**	.274**	.391**			
Учешће у насилним демонстрацијама	.092**	.088*	.031	.104**	.096**	.194**	.291**	.173**	.107**	.334**	.470**		
Чланства у организацијама	.098**	.174**	.275**	.249**	.149**	.182**	.233**	.171**	.179**	.222**	.298**	.143**	
Учесталост полит. дискусија	.211**	.172**	.253**	.107**	.103**	.122**	.178**	.170**	.287**	.268**	.203**	.114**	.118**

ПРИЛОГ БР. 25: Значајност разлика два кластера у погледу просека на варијаблима

	Cluster		Error		F	Sig.
	Mean Square	df	Mean Square	df		
Интринзичко-демократска оријентација	175.165	1	.778	786	225.027	.000
Политичка укљученост	339.521	1	.569	786	596.372	.000
Инструментално-демократска оријентација	6.775	1	.993	786	6.825	.009
Општи политички активизам	265.875	1	.663	786	401.012	.000

ПРИЛОГ БР. 26: Кластер анализа психолошко-диспозиционих и психолошко-бихејвиоралних варијабли

Коначни центри кластера

	Кластер	
	1	2
Политички афекти	.33163	-.10031
Политичка потентност	.61838	-.18705
Либерална оријентација	.35874	-.10851
Политичка когниција	.88182	-.26673
Политичка мотивација	1.09732	-.33192
Неплуралистичка оријентација	-.48590	.14698
Процедурално-демократска оријентација	.50702	-.15336
Транзитивно незадовољство	.11135	-.03368
Политичко либерална оријентација	.30545	-.09239
Експресивни активизам	.74586	-.22561
Комуникациони активизам	1.20102	-.36328
Колективни активизам	.83493	-.25255
Директни активизам	.56377	-.17053

Значајност разлика два кластера у погледу просека на варијаблима

	Cluster		Error		F	Sig.
	Mean Square	df	Mean Square	df		
Политички афекти	26.214	1	.968	786	27.083	.000
Политичка потентност	91.144	1	.885	786	102.951	.000
Либерална оријентација	30.674	1	.962	786	31.878	.000
Политичка когниција	185.346	1	.765	786	242.135	.000
Политичка мотивација	287.007	1	.636	786	451.181	.000
Неплуралистичка оријентација	56.275	1	.930	786	60.532	.000
Процедурално-демократска ориј.	61.273	1	.923	786	66.362	.000
Транзитивно незадовољство	2.955	1	.998	786	2.963	.086
Политичко либерална оријентација	22.238	1	.973	786	22.856	.000
Експресивни активизам	132.598	1	.833	786	159.263	.000
Комуникациони активизам	343.815	1	.564	786	609.764	.000
Колективни активизам	166.158	1	.790	786	210.359	.000
Директни активизам	75.757	1	.905	786	83.719	.000

ПРИЛОГ БР. 27: Дистрибуција подтипова политичке културе у различитим категоријама младих

	Типови политичке културе		N	Значајност
	Демократски	Недемократски		
Место пребивалиста				
Град	31.9%	68.1%	492	$\chi^2 (2)=4.42, p=.109,$ Kramerovo V =.075
Приград	30.6%	69.4%	245	
Унутрашњост	17.6%	82.4%	42	
Пол				
Мушки	36.0%	64.0%	328	$\chi^2 (1)=7.69, p=.006,$ Kramerovo V =.099
Женски	26.7%	73.3%	460	
Образовање оца				
Основна школа	28.6%	71.4%	21	$\chi^2 (2)=23.92, p=.001,$ Kramerovo V =.174
Средња школа	24.1%	75.9%	465	
Факултет	40.7%	59.3%	302	
Образовање мајке				
Основна школа	17.1%	82.9%	35	$\chi^2 (2)=17.58, p=.001,$ Kramerovo V =.149
Средња школа	25.7%	74.3%	435	
Факултет	38.7%	61.3%	318	
Материјално стање				
Лоше	20.0%	80.0%	55	$\chi^2 (3)=3.76, p=.289,$ Kramerovo V =.069
Осредње	29.3%	70.7%	215	
Добро	32.4%	67.6%	435	
Веома добро	30.9%	69.1%	81	
Доношење одлука у породици				
Мајка	30.9%	69.1%	68	$\chi^2 (3)=.396, p=.820,$ Kramerovo V =.022
Отац	12.0%	88.0%	75	
Родитељи	32.4%	67.6%	241	
Сви заједно	32.6%	67.4%	399	
Подстицање аутономије у породици				
Слабо	25.9%	74.1%	27	$\chi^2 (2)=4.71, p=.580,$ Kramerovo V =.082
Умерено	30.0%	70.0%	270	
Изразено	31.2%	68.8%	491	
Строгоћа дисциплине				
Строга правила	23.1%	76.9%	52	$\chi^2 (2)=3.64, p=.162,$ Kramerovo V =.068
Попустљива	29.5%	70.5%	528	
Либерална	35.1%	64.9%	208	
Политичко интересовање оца				
Нимало	18.6%	81.4%	97	$\chi^2 (3)=23.62, p=.001,$ Kramerovo V =.179
Мало	26.8%	73.2%	235	
Углавном	33.9%	66.1%	295	
Веома	47.7%	52.3%	107	
Политичко интересовање мајке				
Нимало	23.9%	76.1%	184	$\chi^2 (3)=36.12, p=.001,$ Kramerovo V =.219
Мало	25.4%	74.6%	331	
Углавном	42.9%	57.1%	212	
Веома	62.1%	37.9%	29	
Политичка партиципација родитеља				
Не	22.5%	77.5%	40	$\chi^2 (3)=7.61, p=.055,$ Kramerovo V =.104
Гласао је отац	32.0%	68.0%	50	
Гласала је мајка	25.0%	75.0%	136	
Гласали су обоје	35.8%	64.2%	481	

наставак табеле са претходне стране

Подтипови политичке културе				
	Демократски	Недемократски	N	Значајност
Политичко интересовање				
друга/рице				
Нимало	21.4%	78.6%	383	$\chi^2 (3)=37.79, p=.001,$ Kramero V =.228
Мало	41.5%	58.5%	217	
Углавном	42.3%	57.7%	78	
Веома	46.9%	53.1%	49	
Религиозност				
Нерелигиозни	55.7%	44.3%	106	$\chi^2 (3)=36.44, p=.001,$ Kramero V =.215
Неопредељени	27.1%	72.9%	509	
Религиозни	25.4%	74.6%	173	
Животно задовољство				
Нимало	15.8%	84.2%	19	$\chi^2 (3)=11.99, p=.006,$ Kramero V =.125
Мало	25.6%	74.4%	90	
Углавном	27.9%	72.1%	455	
Веома	39.3%	60.7%	206	
Тип школе				
Техничка	25.1%	74.9%	207	$\chi^2 (3)=61.05, p=.001,$ Kramero V =.278
Гимназија	51.0%	49.0%	202	
Економска	28.4%	71.6%	211	
Медицинска	15.5%	84.5%	168	
Школски успех				
Довољан	14.8%	85.2%	27	$\chi^2 (3)=12.44, p=.006,$ Kramero V =.126
Добар	25.2%	74.8%	159	
Врло добар	28.0%	72.0%	208	
Одличан	37.1%	62.9%	197	
Изборни предмет				
Грађанско васпитање	35.3%	64.7%	414	$\chi^2 (1)=9.01, p=.003,$ Kramero V =.107
Верску наставу	25.4%	74.6%	374	
Учешће у раду ученичког парламента				
Да	43.9%	56.1%	196	$\chi^2 (2)=33.58, p=.001,$ Kramero V =.206
Није, али би	33.2%	66.8%	274	
Није и не би	20.1%	79.9%	318	

ПРИЛОГ БР. 28: Дистрибуција типова евалуације у различитим категоријама младих

	Типологија евалуација				N	Значајност
	Критични демократа	Задовољни демократа	Критични недемократа	Задовољни недемократа		
Место пребивалиста						
Град	26.6%	19.1%	26.6%	27.6%	492	$\chi^2(6)=9.16, p=.174,$ Kramerovo V =.076
Приград	19.6%	24.5%	27.8%	28.2%	245	
Унутрашњост	21.6%	11.8%	31.4%	35.3%	51	
Пол						
Мушки	25.6%	18.9%	26.8%	28.7%	328	$\chi^2(3)=1.13, p=.769,$ Kramerovo V =.038
Женски	23.0%	21.3%	27.6%	28.0%	460	
Образовање оца						
Основна школа	14.3%	4.8%	47.6%	33.3%	21	$\chi^2(6)=21.18, p=.001,$ Kramerovo V =.143
Средња школа	18.5%	20.9%	28.4%	32.3%	465	
Факултет	33.4%	20.5%	24.2%	21.9%	302	
Образовање мајке						
Основна школа	5.7%	28.6%	22.9%	42.9%	35	$\chi^2(6)=24.13, p=.001,$ Kramerovo V =.132
Средња школа	19.5%	20.0%	29.9%	30.6%	435	
Факултет	32.4%	19.8%	24.2%	23.6%	318	
Материјално стање						
Лоше	10.9%	14.5%	30.9%	43.6%	55	$\chi^2(9)=18.49, p=.030,$ Kramerovo V =.095
Осредње	25.1%	22.8%	23.7%	28.4%	215	
Добро	24.8%	20.0%	26.4%	28.7%	435	
Веома добро	27.2%	17.3%	39.5%	16.0%	81	
Доношење одлука у породици						
Мајка	20.6%	19.1%	27.9%	32.4%	68	$\chi^2(9)=18.40, p=.031,$ Kramerovo V =.089
Отац	17.3%	10.7%	41.3%	30.7%	75	
Родитељи	25.7%	16.6%	28.2%	29.5%	241	
Сви заједно	24.8%	24.3%	24.1%	26.8%	399	
Подстицање аутономије у породици						
Слабо	25.9%	18.5%	22.2%	33.3%	27	$\chi^2(6)=3.89, p=.691,$ Kramerovo V =.074
Умерено	27.8%	17.4%	25.9%	28.9%	270	
Изразено	22.0%	22.0%	28.3%	27.7%	491	
Строгоћа дисциплине						
Строга правила	17.3%	19.2%	26.9%	36.5%	52	$\chi^2(6)=12.89, p=.045,$ Kramerovo V =.090
Попустљива	22.7%	18.6%	28.8%	29.9%	528	
Либерална	29.3%	25.0%	23.6%	22.1%	208	
Политичко интерес. оца						
Нимало	14.4%	22.7%	28.9%	34.0%	33	$\chi^2(9)=18.62, p=.029,$ Kramerovo V =.094
Мало	26.8%	23.0%	27.7%	22.6%	235	
Углавном	23.7%	16.6%	29.8%	29.8%	295	
Веома	29.9%	25.2%	16.8%	28.0%	107	
Политичко интерес. мајке						
Нимало	17.4%	25.5%	26.6%	30.4%	184	$\chi^2(9)=26.13, p=.002,$ Kramerovo V =.107
Мало	21.5%	18.1%	31.4%	29.0%	331	
Углавном	31.6%	17.5%	22.6%	28.3%	212	
Веома	44.8%	24.1%	17.2%	13.8%	29	
Политичка партиципација родитеља						
Не	15.0%	30.0%	20.0%	35.0%	40	$\chi^2(9)=12.82, p=.171,$ Kramerovo V =.084
Гласао је отац	20.0%	26.0%	16.0%	38.0%	50	
Гласала је мајка	23.5%	16.9%	35.3%	24.3%	136	
Гласали су обоје	25.2%	20.8%	25.6%	28.5%	481	

наставак табела са претходне стране

	Типологија евалуација				N	Значајност
	Критични демократа	Задовољни демократа	Критични недемократа	Задовољни недемократа		
Политичко интересовање друга/рице						
Нимало	19.1%	21.4%	31.3%	28.2%	383	$\chi^2 (9)=21.71$, p=.010, Kramerovo V =.146
Мало	31.8%	17.1%	24.9%	26.3%	217	
Углавном	24.4%	21.8%	23.1%	30.8%	78	
Веома	34.7%	28.6%	6.1%	30.6%	49	
Религиозност						
Нерелигиозни	46.2%	31.1%	10.4%	12.3%	106	$\chi^2 (6)=66.53$, p=.001, Kramerovo V =.209
Неопређени	23.6%	19.4%	28.7%	28.3%	509	
Религиозни	12.1%	16.2%	33.5%	38.2%	173	
Животно задовољство						
Нимало	21.1%	10.5%	36.8%	31.6%	19	$\chi^2 (9)=27.34$, p=.001, Kramerovo V =.161
Мало	20.0%	40.0%	11.1%	28.9%	90	
Углавном	21.1%	17.4%	30.3%	31.2%	455	
Веома	31.1%	19.9%	28.2%	20.9%	206	
Тип школе						
Техничка	18.4%	15.9%	32.4%	33.3%	207	$\chi^2 (9)=48.46$, p=.001, Kramerovo V =.143
Гимназија	38.1%	23.3%	20.3%	18.3%	202	
Економска	19.4%	25.1%	23.7%	31.8%	211	
Медицинска	20.2%	16.1%	33.9%	29.8%	168	
Школски успех						
Довољан	29.6%	3.7%	25.9%	40.7%	27	$\chi^2 (9)=25.64$, p=.002, Kramerovo V =.104
Добар	18.2%	16.4%	31.4%	34.0%	159	
Врло добар	22.1%	18.3%	30.1%	29.4%	289	
Одличан	28.4%	25.6%	22.7%	23.3%	313	
Изборни предмет						
Грађанско васпитање	25.6%	21.7%	24.6%	28.0%	414	$\chi^2 (3)=3.93$, p=.267, Kramerovo V =.071
Верску наставу	22.5%	18.7%	30.2%	28.6%	374	
Учешће у раду ученичког парламента						
Да	28.6%	25.5%	25.0%	20.9%	93	$\chi^2 (6)=17.30$, p=.008, Kramerovo V =.105
Није, али би	22.3%	20.8%	30.7%	26.3%	118	
Није и не би	23.0%	16.7%	25.8%	34.6%	149	

ПРИЛОГ БР. 29: Дистрибуција типова партиципације унутар различитих категорија младих

Типологија евалуација						
	Активни	Посматрач	Мобилни	Пасивни	N	Значајност
Место пребивалиста						
Град	23.2%	23.4%	11.2%	42.3%	492	$\chi^2 (6)=9.07, p=.169,$ Kramerovo V =.076
Приград	21.2%	31.4%	10.6%	36.7%	245	
Унутрашњост	19.6%	17.6%	9.8%	52.9%	51	
Пол						
Мушки	26.8%	24.1%	14.0%	35.1%	328	$\chi^2 (3)=14.49, p=.002,$ Kramerovo V =.141
Женски	19.1%	26.5%	8.7%	45.7%	460	
Образовање оца						
Основна школа	19.0%	19.0%	14.3%	47.6%	21	$\chi^2 (6)=23.86, p=.001,$ Kramerovo V =.129
Средња школа	17.0%	25.2%	11.0%	46.9%	465	
Факултет	30.8%	26.5%	10.6%	32.1%	302	
Образовање мајке						
Основна школа	8.6%	40.0%	5.7%	45.7%	35	$\chi^2 (6)=20.40, p=.002,$ Kramerovo V =.114
Средња школа	19.5%	22.8%	12.2%	45.5%	435	
Факултет	27.7%	27.7%	9.7%	34.9%	318	
Материјално стање						
Лоше	10.9%	10.9%	25.5%	52.7%	55	$\chi^2 (9)=44.76, p=.001,$ Kramerovo V =.138
Осредње	19.1%	24.2%	14.9%	41.9%	215	
Добро	23.9%	30.1%	8.0%	37.9%	435	
Веома добро	30.9%	13.6%	4.9%	50.6%	81	
Доношење одлука у породици						
Мајка	17.6%	25.0%	13.2%	44.1%	68	$\chi^2 (9)=18.22, p=.033,$ Kramerovo V =.090
Отац	10.7%	21.3%	20.0%	48.0%	75	
Родитељи	19.9%	26.6%	10.0%	43.6%	241	
Сви заједно	26.6%	25.8%	9.3%	38.3%	399	
Подстицање аутономије у породици						
Слабо	14.8%	33.3%	18.5%	33.3%	27	$\chi^2 (6)=4.71, p=.580,$ Kramerovo V =.082
Умерено	23.3%	22.6%	13.7%	40.4%	270	
Изразено	22.2%	26.7%	9.0%	42.2%	491	
Строгоћа дисциплине						
Строга правила	25.0%	19.2%	11.5%	44.2%	52	$\chi^2 (6)=5.72, p=.455,$ Kramerovo V =.091
Попустљива	20.6%	27.5%	11.2%	40.7%	528	
Либерална	26.0%	22.1%	10.1%	41.8%	208	
Политичко интерес. оца						
Нимало	16.5%	12.4%	12.4%	58.8%	33	$\chi^2 (9)=43.6195, p=.008,$ Kramerovo V =.150
Мало	20.4%	20.9%	14.5%	44.3%	235	
Углавном	22.4%	30.5%	8.8%	38.3%	295	
Веома	36.4%	29.0%	11.2%	23.4%	107	
Политичко интерес. мајке						
Нимало	21.2%	15.8%	12.0%	51.1%	184	$\chi^2 (9)=59.46, p=.001,$ Kramerovo V =.172
Мало	16.6%	26.9%	12.1%	44.4%	331	
Углавном	30.7%	31.6%	10.4%	27.4%	212	
Веома	51.7%	37.9%	.0%	10.3%	29	
Политичка партиципација родитеља						
Не	12.5%	12.5%	17.5%	57.5%	40	$\chi^2 (9)=21.27, p=.012,$ Kramerovo V =.102
Гласао је отац	26.0%	16.0%	4.0%	54.0%	50	
Гласала је мајка	20.6%	27.2%	11.8%	40.4%	136	
Гласали су обоје	25.2%	29.1%	11.2%	34.5%	481	

наставак табеле са претходне стране

Типологија евалуација						
	Активни	Посматрач	Мобилни	Пасивни	N	Значајност
Политичко интересовање друга/рице						
Нимало	15.1%	19.8%	11.7%	53.3%	383	$\chi^2(9)=72.86, p=.001,$ Kramero V =.183
Мало	32.3%	29.5%	9.7%	28.6%	217	
Углавном	30.8%	42.3%	5.1%	21.8%	78	
Веома	32.7%	22.4%	16.3%	28.6%	49	
Религиозност						
Нерелигиозни	34.9%	19.8%	11.3%	34.0%	106	$\chi^2(6)=16.38, p=.012,$ Kramero V =.096
Неопредељени	19.1%	26.3%	11.6%	43.0%	509	
Религиозни	24.3%	26.6%	8.7%	40.5%	173	
Животно задовољство						
Нимало	21.1%	.0%	26.3%	52.6%	19	$\chi^2(9)=23.14, p=.006,$ Kramero V =.100
Мало	20.0%	16.7%	17.8%	45.6%	90	
Углавном	20.7%	27.3%	10.5%	41.5%	455	
Веома	27.2%	26.7%	7.3%	38.8%	206	
Тип школе						
Техничка	19.3%	21.3%	15.5%	44.0%	207	$\chi^2(9)=63.95, p=.001,$ Kramero V =.163
Гимназија	36.1%	31.2%	7.4%	25.2%	202	
Економска	22.3%	26.1%	8.5%	43.1%	211	
Медицинска	9.5%	23.2%	12.5%	54.8%	168	
Школски успех						
Довољан	14.8%	18.5%	29.6%	37.0%	27	$\chi^2(9)=42.95, p=.001,$ Kramero V =.150
Добар	13.8%	18.2%	17.6%	50.3%	159	
Врло добар	25.3%	20.4%	10.7%	43.6%	289	
Одличан	24.6%	34.5%	6.1%	34.8%	313	
Изборни предмет						
Грађанско васпитање	24.2%	25.8%	14.3%	35.7%	414	$\chi^2(3)=16.62, p=.001,$ Kramero V =.145
Верску наставу	20.3%	25.1%	7.2%	47.3%	374	
Учешће у раду ученичког парламента						
Да	32.7%	19.9%	15.8%	31.6%	93	$\chi^2(6)=58.14, p=.001,$ Kramero V =.187
Није, али би	25.9%	31.8%	7.7%	34.7%	118	
Није и не би	12.9%	23.6%	10.7%	52.8%	149	

ПРИЛОГ БР. 30: Дистрибуција типова политичке културе младих заснована на горњој и доњој трећини вредности факторских скорова

Типологија евалуација и партиципације

Типови евалуација	f	%	Типови партиципације	f	%
Критични демократа	78	9.9	Активан	141	17.9
Задовољни демократа	106	13.5	Посматрач	42	5.3
Критични недемократа	101	12.8	Мобилни	42	5.3
Задовољни недемократа	75	9.5	Пасиван	122	15.5

Напомена: проценти су рачунати у односу на укупан број испитаника.

Типологија политичке културе младих

Типови евалуације	Типови партиципације	f	%
Критични демократа	Активиста	21	2.7
	Посматрач	3	.4
	Мобилни	3	.4
	Пасивац	6	.8
Задовољни демократа	Активиста	32	4.1
	Посматрач	4	.5
	Мобилни	5	.6
	Пасивац	12	1.5
Критични недемократа	Активиста	4	.5
	Посматрач	4	.5
	Мобилни	5	.6
	Пасивац	26	3.3
Задовољни недемократа	Активиста	7	.9
	Посматрач	5	.6
	Мобилни	4	.5
	Пасивац	19	2.6

Напомена: проценти су рачунати у односу на укупан број испитаника.

ПРИЛОГ БР. 31: Величина ефекта чинилаца на анализиране оријентације

	Тип школе	Пол	Школски успех	Изборни предмет	Учешће у раду уч. парлам.	Религиозност	Задовољство живото	Тип места	Образовање оца	Образовање мајке	Занимање оца	Занимање мајке	Материјално стање	Уч. у доношењу одлука	Подстицање аутономије	Строгоћа дисциплине	Пол. интересовање ова	Пол. интересовање мајке	Пол. партиципација родитеља	Пол. интересовање друга/рице
Чињеничко знање	.13	.17			.09		.09													.15
Правила и процедуре	.24	.14	.13		.10		.12	.15	.10	.15	.13	.10					.14	.11		.18
Међународна политика	.18	.10	.20		.10	.10		.08		.14	.14	.12	.12				.13			
Политичка концептуализација	.20		.16	.10	.11	.13		.14	.10	.14	.14		.13							
Дифузна подршка	.15		.20		.19		.15	.12	.10	.09	.15	.14	.17	.12			.14	.16	.18	.15
Политички цинизам	.16	.11			.12			.12	.11	.17	.12						.14	.17	.15	.15
Задовољ. демократијом		.07	.12		.10						.13		.12				.13			.15
Задовољ. економијом							.14	.10	.08	.18		.12						.12		.14
Поверење у пол. инстит.	.18	.07	.23		.17		.16	.11	.10	.22	.17	.21	.12				.11	.18	.15	
Поверење у непол. инстит.		.12	.18		.10	.27	.15	.08		.15				.10						.12
Патриотски сентимент	.12	.10			.30				.09	.17	.12					.08	.11			
Демократски сентимент	.23	.08	.26		.17	.15	.13	.15	.14	.22	.20		.15	.10			.13	.21	.18	.16
Националистички сент.					.17	.11	.10			.14						.08	.14			
Комунистичко-социјалис. сент.		.12			.10		.10						.12							.12
Интер. за политику	.22	.13			.14	.14	.16	.10	.13	.11	.13	.16	.10				.20	.23	.11	.31
Важност политике	.17				.14												.25	.27	.11	.27
Коришћење медија			.10		.08	.10			.10				.14	.11						
Прометејски активизам					.16								.11							.11
Политичка ефикасност	.19	.14			.13			.10	.12	.14	.15									
Спремност за гласање	.11				.14		.10						.11				.14	.14	.16	

табела се наставља на следећој страни

наставак табеле са претходне стране

	Тип школе	Пол	Школки успех	Изборни предмет	Учешће у раду уч. парлам.	Религиозност	Задовољство животом	Тип места	Образовање оца	Образовање мајке	Занимање оца	Занимање мајке	Материјално стање	Уч. у доношењу одлука	Подстицање аутономије	Строгоћа дисциплине	Пол. интересовање ова мајке	Пол. партицип. родитеља	Пол. интерес. друга/рице
Модернизам	.10	.16				.14	.10				.15	.13				.09			.11
Вертикални колективизам						.18	.10	.09								.12			
Отвореност према свету	.16		.13		.10	.18			.09	.11	.14	.15			.09	.14		.12	.11
Ширина колективне идентификације	.12	.08	.13		.13	.12						.14						.10	
Ауторитарност	.22		.18			.21				.13	.17	.17	.13	.18		.12	.12		.15
Аномија	.22	.18				.10	.16		.22	.22	.27	.24	.14				.13	.12	.15
Либерална оријентација	.20				.11	.25				.09	.13	.12							.12
Политичка толеранција	.21	.19	.22		.15	.26				.09	.12	.14		.13		.08		.13	.12
Однос према слободи говора		.07				.10										.04	.11		
Социјалистичка оријентација		.08		.07		.13			.12	.12	.17	.16	.12				.10	.13	.11
Постматеријализам						.18	.17							.11			.01		.09
Легалистичка оријентација	.19		.16		.13	.14				.10	.12				.09				
Парламентарна оријентација	.22	.10	.11	.08	.10	.15	.13		.13	.12	.18	.13						.12	.14
Однос према демократском режиму	.17		.17	.14	.11	.07		.08	.13		.17		.13		.16		.16	.14	.11
Формални активизам	.12	.08			.23	.10	.09		.16	.10		.15		.10			.10		
Дискутовање о политици	.24	.11	.11	.08	.14	.17		.10	.11	.16	.14	.21					.27	.28	.43
Убеђивање других					.23										.07				
Писање протестног писма	.12				.13	.14													
Обраћање представнику		.07			.16				.14								.14		.08
Потписивање петиције	.21				.22	.13			.18	.10	.13	.17							
Учешће у кампањи	.11			.07	.17													.14	.08
Исписивање пол. графита		.09			.15	.15											.10		.08
Ношење беџа или мајице		.10			.10							.15						.09	.08
Чланство у интернет групама	.11				.11	.16		.09				.14						.06	
Посета политичких сајтова	.14		.09		.20	.18				.05	.16	.12					.15	.13	.16
Присуство политичком скупу		.07		.12	.17	.10				.01		.12		.08			.12	.10	.11
Учешће у мирним демонстр.		.09			.14					.06									.12
Учешће у насилним демонстр.	.18	.24	.23	.10									.11	.13					.13

Биографија аутора

Зоран Павловић рођен је 15. 02. 1980. године у Ваљеву, где је завршио основну и средњу школу. Филозофски факултет Универзитета у Београду, одсек за психологију, уписао је 1999. године. Дипломирао је 2004. године на катедри за развојну психологију с темом „Појмовно мишљење необразованих одраслих“, с просечном оценом у току студија 8.96. Магистрирао је 2008. године на катедри за социјалну психологију, одбранивши тему „Структура, чиниоци и динамика промене вредности самоизражавања у Србији“, с просечном оценом у току студија 9.80. У периоду од 2006 до 2011. г. био запослен у Центру за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука у Београду. Од октобра 2011. године запослен на Филозофском факултету Универзитета у Београду, на катедри за социјалну психологију, у звању асистента. Учествовао у планирању и реализацији већег броја квантитативних и квалитативних истраживања политичког понашања, ставова, вредносних оријентација и политичке културе. У периоду од 2005. до 2010. био ангажован у својству истраживача на пројекту “Демократски модели унапређивања друштвене кохезије, толеранције, људских права и привредног развика у политичким и институционалним процесима европских интеграција Србије” (бр. 149017) Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије. Тренутно ангажован на пројекту “Друштвене трансформације у процесу европских интеграција - мултидисциплинарни приступ” (бр. 47010), чију реализацију финансира Министарство просвете и науке Републике Србије. Главне области научног интересовања су му вредносне оријентације, политичка социјализација, политичка култура и крос-културна истраживања вредности. До сада је објавио већи број научних радова у стручним часописима и тематским зборницима и учествовао на већем броју конференција и међународних научних скупова. Аутор је једне и коаутор пет монографија. Течно говори енглески и служи се француским језиком. Члан редакције часописа *Психолошка истраживања*.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Зоран Павловић

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Чиниоци и структура политичке културе младих у Србији – социопсихолошки приступ

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 04.03.2012.

Pavlovic' Zoran

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Зоран Павловић

Број уписа _____

Студијски програм Психологија

Наслов рада Чиниоци и структура политичке културе младих у Србији –
социопсихолошки приступ

Ментор проф. др Бора Кузмановић

Потписани Зоран Павловић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 04.03.2012.

Pavlovic' Zoran

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Чиниоци и структура политичке културе младих у Србији –
социопсихолошки приступ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 04.03.2012.

Paulina Zeman